

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIX. Dizi — Sa. 9

KİRMÂN SELÇUKLULARI

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

ISBN 975-1-

10 000 00000

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ—ANKARA
1989

KİRMÂN
SELÇUKLULARI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIX. Dizi — Sa. 9

KİRMÂN SELÇUKLULARI

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1989

İÇİNDEKİLER

Önsöz	XI
Kaynaklar	XIII

GİRİŞ

Kirmân'ın coğrafi durumu	1
Selçuklular'dan önce Kirmân bölgesi tarihine bir bakış	2

BİRİNCİ BÖLÜM

A. Kirmân Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu	7
a) Devletin kurucusu Kavurd	7
b) Selçuklular'ın Kirmân bölgesine ilk akınları	10
c) Kavurd'un Kirmân'a gelişi ve Serd-sîr bölgesinin zabtı	11
d) Kavurd'un Kufs kavmi üzerine seferi	14
B. Kirmân Selçuklu Devleti'nin Gelişme Devri	17
a) Umân'ın zabtı	17
b) Sistanlılar ile savaş	18
c) Diğer hânedân a'zasına yardımlar	19
d) Kavurd'un Fars'ı zaptı ve Fazlûye ile mücadelesi	20
e) Sultan Tuğrul Bey'in ölümü ve Kavurd'un davranışı	21
f) Fazlûye'nin Şîrâz'a saldırması	22
g) Sultan Alp Arslan'ın Fars'a yürümesi	23
h) Kavurd'un Sultan Alp Arslan'a ilk isyanı	25
ı) Kavurd'un ikinci isyanı	26
i) Kavurd'un oğlu Sultan-Şâh ile savaşı	27
j) Kavurd'un Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirme teşebbüsü	28
k) Kavurd'un öldürülmesi	35
l) Kavurd'un çocukları ve bu savaşa iştirâk edenler	37
m) Melik Kavurd'un şahsiyeti	39
n) Kavurd'un bağımsızlığı	41
Kirman-Şâh b. Kavurd	42
Hüseyin b. Kavurd	43

Sultan-Şâh b. Kavurd	43
a) Sultan-Şâh'ın kaçıışı	43
b) Sultan Melikşâh'ın Kirmân seferi	45
c) Sultan-Şâh'ın ölümü	46
Turan-Şâh b. Kavurd	47
a) Turan-Şâh'ın yeni bir mahalle inşâ ettirmesi	48
b) Turan-Şâh'ın tekrar Fars'a hâkim olması ve Umân'da isyân	49
c) Turan-Şâh'ın şahsiyeti ve ölümü	51
Îrân-Şâh b. Turan-Şâh	52
a) Îrân-Şâh'ın Bâtını olması	52
b) Halkın ayaklanması ve Îrân-Şâh'ın öldürülmesi	53
Arslan-Şâh b. Kirmân-Şâh	55
a) Umân olayları	56
b) Fars olayları	56
c) Yabancı hükümdarların yardım istemeleri	58
d) Irak Selçukluları ile münasebetler	61
e) Arslan-Şâh'ın çocukları ve ölümü	63
Muhammed b. Arslan-Şâh	64
a) Melik Muhammed'in Selçuk-Şâh ile mücadelesi	64
b) Melik Muhammed'in komşu devletler ile münasebetleri	66
c) Melik Muhammed'in ölümü ve şahsiyeti	68
Tuğrul Şâh b. Muhammed	69
a) Atabeglerin sahneye çıkması	69
b) Tuğrul-Şâh'ın ölümü ve şahsiyeti	71

İKİNCİ BÖLÜM

C. Fetret Devri

a) Behrâm-Şâh b. Tuğrul-Şâh'ın ilk saltanatu	74
b) Arslan-Şâh'ın Bem'i ele geçirmesi	76
c) Behrâm-Şâh'ın Berdesîr'e gelmesi ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in kaçması	76
d) Behrâm-Şâh'ın Horasan'a kaçması	77
e) II. Arslan-Şâh'ın ilk meliklik devresi	78
f) II. Arslan-Şâh'ın Irak'a kaçması	79
g) Behrâm-Şâh'ın ikinci meliklik devresi ve Cîruft'un yağmalanması	80
h) Vezîrlerin görevden uzaklaştırılması ve Terken-Şâh'ın öldürülmesi	82
i) II. Arslan-Şâh'ın Berdesîr'de Behrâm-Şâh'ı muhasarası	82

i) II. Arslan-Şâh ile Behrâm-Şâh arasında anlaşma, ortak hükümdarlık devresi	84
j) Melik Behrâm-Şâh'ın Bem'e ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın Yezd'e gitmesi	85
k) Melik II. Arslan-Şâh ile ilgili olaylar	86
l) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'e bir rakib, Turumtay	87
m) İki Melik arasındaki anlaşmanın bozulması	89
n) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in Bem'e kaçıışı	91
o) Melik Behrâm-Şâh'ın üçüncü kez ve tek başına Kirmân'a hâkim olması	93
ö) II. Arslan-Şâh'ın Yezd'e gitmesi ve Berdesîr'i ele geçirmek için başarısız bir teşebbüsü	93
p) Melik Behrâm-Şâh'ın ölümü	94
Muhammed-Şâh b. Behrâm-Şâh	96
a) Bem'e kaçış	96
b) II. Arslan-Şâh'ın üçüncü kez melik olması	98
c) Kutb ed-Dîn Muhammed'in Berdesîr'i ele geçirmesi	100
d) Kutb ed-Dîn Muhammed'in tekrar atabeg olması, Aybeg Dîrâz'ın muhalefeti	101
e) Melik II. Arslan-Şâh'ın Bem'i muhasarası	102
f) Turan-Şâh'ın tekrar Kirmân'a gelmesi	104
g) Melik II. Arslan-Şâh'ın ölümü ve şahsiyeti	106
Melik II. Turan-Şâh	107
a) Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın tekrar atabeg olması, Aybeg'in öldürülmesi	108
b) Kutb ed-Dîn Muhammed'in Cîruft muhasarası ve tekrar atabeg olması	110

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

D. Kirmân Selçuklu Devleti'nin Çöküşü

a) Oğuzlar'ın Horasan'dan Kirmân'a gelmesi	114
b) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in gözden düşmesi ve Kirmân'dan ayrılması	116
c) Berdesîr'de kıtlık ve Oğuzlar'ın Melik II. Turan-Şâh ile anlaşmaları	117
d) Oğuzlar'ın Berdesîr rabazını yağmalaması ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın ölümü	120
e) Emîr Ömer Nuhî ve Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in Oğuzlar'ın reisi olması	122

f) Melik II. Turan-Şâh'ın öldürülmesi ve şahsiyeti	123
Melik II. Muhammed-Şâh b. Behrâm-Şâh	124
a) Zâfir Muhammed Emîrek'in öldürülmesi	124
b) Vezirliğe Tayinler	126
c) Melik II. Muhammed-Şâh'ın Sâbık Ali karşısında başarısızlığı	126
d) İsteksiz bir taht ortağı: Mübârek-Şâh	128
e) Melik Dînâr'ın Kirmân'a gelmesi	129
f) Kutb ed-Dîn Muhammed'in Oğuzlar arasından ayrılması	130
g) Mübârek-Şâh'ın kaçıışı	131
h) Melik Dînâr'ın faaliyetleri	132
1) Melik II. Muhammed-Şâh'ın yardım istemek için Irak'a gitmesi	134
i) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in ölümü	135
j) Melik Dînâr'ın Berdesîr'e hâkim olması	135
k) Melik II. Muhammed-Şâh'ın Kirmân'a geri dönmesi	137
l) Melik II. Muhammed-Şâh'ın ölümü	139

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

A. Kirmân Selçukluları'nda Devlet Teşkilatı	
1) Hâkimiyet telâkkisi, devletin mâhiyeti, yapısı ve saltanat verâseti .	141
2) Toprak ve Halk	143
a) Toprak	143
b) Halk	145
3) Hâkimiyet alâmetleri ve ünvanlar	147
a) Ünvan ve lakablar	147
b) Alâmetler	148
B. Saray Teşkilâtı	154
1) Melik	154
a) Atabeg ve öteki yüksek memurlar	155
2) Saray teşkilâtı	159
3) Saray âdetleri ve törenleri	165
4) Saray hayatı	168
a) Saray hayatı	168
b) Yaylak ve Kışlak	169
C. Hükümet Teşkilâtı	170
1) Merkez teşkilâtı	170
2) Eyâlet Teşkilâtı	174
D. Askerî Teşkilât	177
1) Orduyu teşkil eden unsurlar	177

2) Ordunun sınıf, rütbe ve dereceleri	181
3) Ordunun sayısı ve silâhları	183
E. İlmiye Teşkilâtı	184
1) Din	184
2) İlmiye Teşkilâtı	185
3) Adâlet Teşkilâtı	188

BEŞİNCİ BÖLÜM

A. İktisadî durum	192
B. Hazîne	200
C. Vergiler ve Maaşlar	201

ALTINCI BÖLÜM

Kültür ve İmar Faaliyetleri	210
1) Kültür faaliyetleri	210
a) Müellif ve şâirler	210
b) Dîn adamları ve âlimler	214
2) İmâr faaliyetleri	218

SONUÇ	228
Kirmân Selçuklu Melikleri Listesi	231
Kirmân Selçuklu Devleti Vezîrler Listesi	232
Kirmân Selçukluları Soy Kütüğü	233
Bibliyografya ve Kısaltmalar	234
DİZİN	243
A) Şahıs isimleri	243
B) Yer isimleri	256
C) Devlet ve Topluluk İsimleri	263

ÖNSÖZ

Türkler tarih boyunca İran ülkesinde birçok devletler kurdular. Ayrıca, İran, Türkler'in Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında ve sonrasında bir geçit olma özelliği taşımıştır. Nitekim Türk devletlerinden biri olan Selçuklular kuruluşlarını sağlayan Dendânâkân savaşını (1040) kazandıktan hemen sonra İran'ın birçok bölgelerini ele geçirdiler. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından çok kısa bir süre sonra Selçuklu âilesine mensup bir kolun İran'ın Kirmân bölgesine hâkim olduğunu görüyoruz. Tarihlere Kirman Selçukluları olarak geçen Selçuklu âilesinin bu kolu aşağı-yukarı birbuçuk asır zikredilen bölgede hüküm sürmüştü. Büyük Selçuklu Devleti'nden ayrı olarak daha sonra Suriye, Irak ve Anadolu'da da Selçuklu devletleri teşekkül etmişti. Ancak Kirmân Selçukluları Büyük Selçuklu Devleti'nden ayrı kurulan ilk kol olarak özellikle dikkati çekmektedir.

Kirman Selçukluları ile ilgili kaynaklar fazla değildir. Farsça kaynakların temelini Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin yazdığı eserler ve bunlardan yapılan nakiller oluşmaktadır (Bk. Kaynaklar). Belki de Kirmân'ın Halifelik merkezinden uzaklığı, o devir Arap tarihçilerinin bu bölge ile gereği kadar ilgilenmemelerine sebep olmuş veya Büyük Selçuklular'ın hareketli tarihi onların daha çok ilgilerini çekmiştir.

Kirmân Selçukluları ile ilgili araştırmalar aşağı-yukarı bir yüzyıl önce başlamışsa da pek gelişmemiştir. M. Th. Houtsma 1885 yılında Muhammed b. İbrahim'in eserini esas alarak bu husûsta bir makale yazmıştır. Ülkemizde ise M.A Köymen'in bu konuda yaptığı araştırma 1943'de yayınlandığı, genel mâhiyette, bir makale ile sonuçlanmıştır. Bundan sonra Kirmân Selçukluları ile ilgili araştırmalar, gerek dış dünyada ve gerekse ülkemizde daha çok Büyük Selçuklular ile olan münâsebetleri dolayısıyla ele alınmış veya Selçuklular konusunda yazılmış eserler içinde üç-dört sahife ile söz konusu edilmiştir. *İslâm Ansiklopedisi*'nin, Kavurd dışındaki, bazı Kirmân Selçuklu melikleri ile ilgili maddeleri ise yetersizdir.

Bu araştırmamızda siyasî tarihin yanısıra, kaynakların yeterliliği nispetinde, Kirmân Selçuklu Devleti'nin teşkilâtı, iktisadî durumu, kültür ve i'mâr faaliyetleri hakkında da bilgiler vermeğe çalıştık. Ayrıca eserin sonuna "Kirmân ve Fars" bölgelerini gösteren bir harita eklemeye uygun bul-

duk. Bu harita G. Le Strange'in *The Lands of the Eastern Caliphate* adlı eserindeki "Provinces of Fars and Kirmân" haritası esas alınarak yapılmıştır.

Eserimizde gözden kaçmış bazı ufak notların ve basım hatalarının hoş görürlülükle karşılaşıcağını ümit eder, bu hataların düzeltilmesi konusunda ve araştırmamızın daha mükemmel bir şekle gelmesine yardımcı olacak tenkitlere şimdiden teşekkür ederim.

Bu eser 1980 yılında Kültür Bakanlığı Araştırma ve İnceleme Eserleri Serisi içinde yayınlanmış ve bir süre sonra da tükenmiştir. Bu bakımdan ikinci bir baskıya ihtiyaç duyuldu. İkinci baskı sırasında her türlü yardımı esirgemeyen Türk Tarih Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Yaşar Yücel'e ve Kurum Personeline teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

KAYNAKLAR

Kirman Selçukluları Devleti tarihiyle ilgili bu araştırmamızda dayandığımız kaynakların temelini muhtelif zamanlarda telif edilmiş olup, konumuza katkıda bulunan eserler teşkil etmektedir. Ayrıca şunu da belirtmek isterim ki, Kirman Selçukluları ile ilgili kaynaklar fazla değildir ve konumuz bakımından farsça olanlar önplana çıkmaktadır. Bu itibarla kaynakların tavsifinde farsça kaynaklara öncelik tanıdık.

Farsça kaynaklar: Bu dilde kaynakların esasını Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmanî'nin yazdığı eserler teşkil etmektedir (bk. Müellif ve şairler kısmına). Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin dışındaki müelliflerin eserlerinde ise fazlaca bir bilgi yoktur. Söz gelişi; Vassafl'nın eseri *Teczi-yetü'l-a'sâr*'da Melik Kavurd, Sultân-Şâh ve Turan-Şâh devirleri için çok az bilgi vardır. Râvendî de *Râhat üs-Sudur ve Âyet üs-Sürûr* adlı eserinde daha ziyade Melik Kavurd devriyle ilgili kısıtlı bilgiler veriyor. Kirman Selçukluları bakımından faydalanılan bir kaynak da Nâsır ed-Dîn Münşî Kirmânî'nin *Sımt el'Ulâ li'l-Hazret el-'Ulyâ* adlı eseridir. Nâsır ed-Dîn Münşî' adı geçen eserinde Kirmân Selçukluları için çok az sahife ayırmış (s. 17-19) ve Melik Kavurd'dan Muhammed-Şâh'a kadar kısa bilgiler vermiştir. Hamdullah Müstevfi (öl. 1350)'nin eseri *Târih-i Güzîde*'de de Kirman Selçukluları için verilen bilgiler çok kısa ve yetersizdir. Umumî tarih müellifleri Mirhond (öl. 1498)'un *Ravzat üs-Safâ* adlı eseriyle, torunu Handmîr (öl. 1535)'in eseri *Habîb üs-Siyer*'de Kirman Selçukluları ile ilgili bilgiler önemli değildir. Sa'îd Mihrâbî Kirmânî ise *Mezârât-ı Kirman* (yazılışı: 925-939/1519-1532) adlı eserinde Kirmân'daki meşhur mezarların yanısıra bazı tarihî bilgiler de veriyor. Bu eser, araştırmamızda teşkilat ve kültür faaliyetleri bakımından faydalı olmuştur. Bu arada Kirman Selçukluları ile ilgili iki nakilçi müellif göze çarpıyor. Bunlardan birincisi Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî olup, eseri *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî* (yazılışı: h. 855/m. 1451)'de Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin *Bedâyi' ül-Ezmân* adlı eserinden nakiller yapmaktadır. Bu konudaki ikinci müellif; atası Şems ed-Dîn Ebû Tâlib Zeyd Melik Kavurd'un kızıyla evlenmiş olan Muhammed b. İbrâhim'dir. Bu müellif de takriben hicrî XI. yüzyılın ilk yarısında (m. 1615-1625) tertip ettiği eseri *Tarih-i Selcukiyân-ı Kirmân*'da *Bedâyi' ül-Ezmân*'dan nakillerde bulunmuştu. Kadı Ahmed Gaffarî Kazvîni (öl. 1567/1568)'nin *Tarih-i Cihân Ârâ* adlı eserinde Kirmân Selçukluları için verdiği bilgiler (s. 117-119) kısa olup, muhtemelen o da Efdal ed-Dîn Kirmânî'den nakiller yapmıştır.

Arapça kaynaklar: Arap tarihçilerinden Sıbt İbnü'l-Cevzî özellikle Melik Kavurd ve oğlu Sultan-Şâh devirleri için faydalı bilgiler vermektedir. İbn el-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih*'inde ise, bu dev eserin hacmine nisbetle Kirman Selçukluları hakkında az bilgi bulunmaktadır. *Zübdet* ve *Ahbâr* kısaltmasıyla burada zikrettiğimiz eserlerde ise daha ziyade ilk devirler için bilgi vardır. Belki de Kirmân'ın Halifelik merkezi Bağdad'a uzaklığı, o devir Arap tarihçilerinin bu bölge ile gereği kadar ilgilenmemelerine sebep olmuş veya Büyük Selçuklular'ın hareketli tarihi onların daha çok ilgilerini çekmiştir.

Ahmed b. Mahmûd (öl. 1569/1570)'un yazdığını tahmin ettiğimiz Türkçe *Selçuk-Nâme* de özellikle Sıbt İbnü'l-Cevzî'den ve öteki arapça kaynaklardan nakiller ile dikkati çekmektedir.

İbn el-Belhî'nin *Fars-Nâme*'si, Hâfız Ebrû'nun *Cografyây-ı Hâfız Ebrû'su* Hamdullâh Müstevfî'nin *Nuzhet el-Kulûb*'u ve İdrisi'nin *Kitâb Nuzhet el-Müştak* adlı eserleri tarih ve coğrafya hususunda verdikleri bilgiler kısitli da olsa araştırmamıza yardımcı olmuşlardır¹.

Meskukât bakımından N.M. Lowick ve C. Alptekin'in araştırmalarından yararlanılmıştır.

1 Kaynaklar hususunda fazla bilgi için bk. E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, T.T.K.Y., s. XI-XIX.

GİRİŞ

Kirmân'ın coğrafî durumu:

Selçuklular'ın hâkim oldukları ve hânedânın bir kolunun hüküm sürdüğü bölgelerden birisi Kirmân'dır. Kirmân; İran'ın güneyinde bir eyâlet ve bu eyâletin bugün merkezi olan şehrin adıdır. İsminin doğru şekli Kermân olmakla beraber, şimdi genellikle bu eyâlete Kirmân denilmektedir. İran'ın büyük merkezi çölünün, yani Deşt-i Lût'un güney-batısında bulunan Kirmân eyâleti, doğuda bozkırlar ve Mekrân'dan onu ayıran dağlar ile hudutlanmıştır. Bugünkü idâri teşkilât bakımından ise Kirmân, doğuda Belucistân ve Sistan, kuzeyde Horasan, kuzey-batıda Isfahan ve batıda Fars eyâletleri ile çevrilmiştir. Güneyde ise Fars ve Umân körfezleri ile hudutlanmıştır. Dağ silsileleri eyâleti kuzey-doğudan güney doğuya doğru kesmekte olup, en yüksek dağlar kuzeydedir ve yüksekliği 4419 metreyi bulan Kûh Hezâr gibi zirveleri ihtivâ etmektedir. Bu dağlar Kirmân ve Sircân bölgelerini birbirinden ayırdıkları gibi, güney doğuya doğru devam ederler, bunlara Cebel Pârîz (veya Bârîz) denilir. Güney-batıda ise önceki dağlara paralel başka dağ sıraları da bulunmaktadır.

Ulaşım bakımından Kirmân; Fars'dan Sistân ve Hindistan'a, ayrıca Tahran, Kazvîn, Kum, Kâşân, Isfahan ve Yezd'den geçerek yine Hindistan'a giden büyük yollar ve denizden İran'ın kuzey-doğusuna ve daha ilerilere giden ticâret ve hacc yolu üzerindedir. İşte bu önemli mevki eyâleti tarih boyunca her yönden gelen istilâlara açık tutmuş, bu istilâlar nedeni ile siyasî rejimlerin sık sık değişmesi ve istikrârlı bir düzenin sağlanmaması Kirmân'ın gelişmesini engellemiştir.

Eskiden eyâlet; kuzeyde Kirmân, batıda Sircân, ortada Cîruft, doğuda Bem ve Nermâşîr olmak üzere beş esas bölgeden meydana gelmişti. Eyâletin merkezi olan Kirmân şehri, eskiden şehri Guvâşîr veya Berdesir olarak isimlendirilmiştir. Önemli beş şehir arasında adı geçen Sircân, Cîruft ve Nermâşîr bugün birer harabe olup, yalnızca idârî bölüm adı olarak mevcuttur.

Kirmân bölgesinin en eski nüfûsu ortaçağda, muhtemel olarak, güneydeki dağlık mıntıkada yaşayan Kufs (veya Kûficiler) adı verilen dağlılar ile Kirmân şehrinin güney-doğusundaki dağlarda bulunan Belûç (ve-

ya Belûs) lar'dan meydana geliyordu^{1a}. Bu kavimler geçen yüzyıllar içinde ya imhâ edilmişler, yahûd da diğer unsurlar ile karışmışlardır. Arap fetihinden sonra batı İran'dan göç edenler, Kirmân bölgesinin batı ve güney bölgesine sığınmışlardı. Bu bölgenin esas halkı ise göçler ve istilâcı grupların hücumu sonucu dağlara kaçmışlar, fakat daha sonra tekrar eski yerlerine dönerek, göç edenler ile karışmışlar ve beraber yaşamağa başlamışlardı. Selçuklular devrinde de Türkler bu bölgeye geldiler. Göçler ve istilâlar neticesinde eyâletin bugünkü nüfusu Fars, Türk², Kürd ve Araplar'dan teşekkül etmektedir³.

Selçuklular'dan önce Kirmân bölgesi tarihine bir bakış :

Sâsânîler devrinde (226-651) Kirmân eyâleti *şâh* ünvanını taşıyan bir vâli tarafından idare ediliyordu. Kirmân'ın Müslümanlar tarafından fethine ilk olarak Halife Ömer devrinde (634-644) teşebbüs edildi. Basra vâlisi Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin el-Rebî b. Ziyâd idaresinde gönderdiği kuvvetlerle Kirmân fethi başlamış oldu. Rebî b. Ziyâd Sircân⁴ şehrini itaat altına alarak Bem ve Enedegâr (Anadagâr) halkı ile bir anlaşma imzaladı. Sâsânî hükümdarı III. Yazdecerd (veya Yazdigird 632-51), hicrî 29/649-50 yılında Isfahan'dan halkın çoğunluğunun kendisine taraftar olduğu Kirmân'a kaçtı. Basra vâlisi Abdullâh b. Âmir, Mucâşî b. Mes'ûd es-Sulemî'yi III. Yazdecerd'i takibe gönderdi. Ancak bu Müslüman ordusu kar fırtınası içinde yok olduğundan III. Yazdecerd Kirmân'dan Horasan'a kaçabildi (650) ve orada öldü⁵. Daha sonra Abdullâh b. Âmir, Mucâşî'yi Kirmân vâliğine tayin etti. Mucâşî, Kufs dağlarına kadar Kirmân'ın başlıca şehirlerini itaat

^{1a} Fazla bilgi için bk. P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*, Leipzig 1929/Darmstadt 1969², s. 260-266; C. E. Bosworth, "The Kûfichîs or Qufs in Persian History", *IRAN, Journal of the British Institute of Persian Studies*, XIV, London-Tehran 1976, s. 10-17.; A.K.S. Lambton, "Saljug-Ghuzz Settlement" *Islamic Civilisation 950-1150*, Ed. D. S. Richards, Oxford 1973, s. 122-3.

² Türklerin bugünkü yerleşme sahaları için bk. Mes'ûd Keyhan, *Coğrafyay-ı Mufassal-ı İran*, II, Tahran hş. 1311, s. 95, 102-3, 105.; Ayrıca Afşar ve Bıçakçı illeri için bk. Muhammed İbrâhîm Bâstâniy-i Pârîzî, *Vâdiy-i Heftvâd, Bahsi der Tarih-i içtimâî Asâr-i tarihîy-i Kirmân*, I, Tahran 2535 şahinşâhî yılı, 411, 423-5, 428 v. dd.

³ Kirmân hakkında fazla bilgi için bk. Schwarz, aynı eser, s. 211-288.; J. H. Kramers, *Kirmân mad, İA.*; Mes'ûd Keyhan, aynı eser, s. 247-257.

⁴ Sircân, Kirmân eyâletinin Fars hududu civarında bulunan bir şehir, bk. Cl. Huart, *Sircân mad, İA.*

⁵ J. Wellhausen, *İslamın En Eski Tarihine Giriş* (Çvr. Fikret İşıltan), İstanbul 1960, s. 89, 101; Kramers, *Kirmân mad, İA.*; Abd al-Husain Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, s. 23-4.

altına almayı başardı. Müslümanların istilâsı üzerine Kirmân halkının bir kısmı Sistân ve Horasan'a kaçarken, bir kısmı da dağlara çekilerek uzun müddet Zerdüş mezhebine bağlı kaldılar. Ulaşım yollarının bulunmaması dağlarda yaşayanların üçyüz yıl kadar bağımsızlıklarını sürdürmelerine imkân sağladı. Daha sonraki yüzyıllarda eyâletin idare merkezinden uzaklığı buranın âsilerin sığınmasına ve hâricîlerin oyunlarına elverişli bir bölge olmasına sebep oldu. Emevîler (661-750) ise, esâsen iç savaşlar yüzünden zayıflamış Kirmân eyâleti üzerinde oldukça kuvvetli bir hakimiyet sağlamış görünüyorlar. Abbâsiler (750-1258)'in ilk devirlerinde Kirmân'da önemli olaylar olmadı. Bu sırada Kirmân'ın idarî merkezi Sircân idi. Daha sonra Kirmân eyâletini Tâhirîler (821-873)'e tâbi bir bölge olarak görüyoruz. Bu sülâleden Muhammed b. Tâhir (862-873) h. 253/867⁶ yılında Saffârî Devleti'nin kurucusu Yakûb b. Leys'i Kirmân vâlisi olarak tanıdı. Fakat Abbâsî Devleti'nin Fars vâlisi Ali b. Huseyn b. Kureyş de Tâhirîler'in zayıflığını göstererek Kirmân'ı kendi bölgesi içine katmağa çalışıyordu. Halife el-Mutezz (866-869) kurnazca davranarak hem Ali'ye hem de Yakûb'a Kirmân'ın menşurunu göndermiş ve bu iki kuvvetli şahsiyeti birbirine düşürmeyi ümid etmişti. Ali b. Huseyn, Yakûb'dan önce davranarak, kendisine verilen bu ülkeyi ele geçirmeğe çalıştı. Bu maksatla da Tavk b. el-Mugallis adındaki kumandanını Kirmân'a gönderdi. Yakûb Tavk'i mağlup ve Kirmân'ı istilâ etti. Ali b. Huseyn Fars Kürdleri'nden ve Kirmân'ın Cebel Bâriz bölgesi dağlarından (Kûfîciler) yardım isteyerek, Şîrâz'da mukavemet etmeğe çalıştı. Fakat Yakûb, Ali'yi mağlub ve esir etti, ayrıca ele geçirdiği ganîmetten Halife'ye de birçok zengin hediyeler gönderdi (869)⁷. Yakûb'un 265/879'da ölümünden sonra yerine kardeşi Amr geçti. Bunların Kirmân'daki hâkimiyetleri bu bölge üzerinde fazla bir iz bırakmayacak kadar kısa sürdü. Amr'ın esir edilip, öldürülmesinden (902) sonra da Fars ve Kirmân genellikle Saffârîler'in idaresinde kaldı. X. yüzyılın başında her iki bölgenin hâkimiyeti, Saffârî emiri Tâhir b. Muhammed (901-8)'den bu sülâlenin kölesi olan Halaç Türkleri'nden Sebük-eri (Subkerî)'nin eline geçmişti. Ancak Sebük-eri'nin bağımsızlığı Hali-

⁶ *İslam Ansiklopedisi Kirmân maddesi*'nde bu tarihin milâdîsi 862 yılı olarak görünüyor. Muhtemelen bir baskı hatası sonucu verilen bu tarih Busse tarafından aynen aktarılmıştır. Bk. H. Busse, "Iran Under the Buyids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, s. 257.

⁷ Abbâs İkbâl Âştîyânî, *Tarih-i Mufassal-ı İran ez Sadr-ı İslâm tâ İnkirâz-ı Kâcâriye* (ye-niden gözden geçirerek neşr eden Debîr-i Siyâki), hş. 1347³ s. 193-4.; C. E. Bosworth, "The Tâhirids and Saffârids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, s. 112-3.

fe'nin askerleri tarafından mağlup edildiği 911 yılına kadar sürmüştü. Böylece Abdullâh b. İbrâhîm el-Mismâî'nin vâli olduğu güney İran'da Abbâsî idaresi yeniden teessüs etmiş oldu⁸.

Diğer taraftan Horasan ve Mâverâünnehr'de hüküm süren Sâmnîler'den Emîr II. Nasr b. Ahmed (914-943) kardeşleri Yahyâ, Mansûr ve İbrâhîm'in isyanı ile karşılaşmıştı. Görünüşte Sogd menşeli olan Muhammed b. İlyâs, Emîr II. Nasr'ın kumandanlarından birisi idi, fakat daha sonra isyancılardan Yahyâ'nın tarafına geçmiş ve Nişâbûr'un idaresini ele geçirecek bu şehirde onun adına hutbe okutmuştu. II. Nasr tekrar devletin kontrolünü ele geçince 320/932'de Nişâbûr üzerine yürüdü. Bu hareket Yahyâ taraftarlarının dağılmasına yol açtı. Muhammed b. İlyâs Kirmân'a giderek orada Benû İlyâs adıyla anılan sülâlenin hakimiyetini kurdu (932)⁹.

Sâmnî emîri II. Nasr kendi hâkimiyetini idaresi altında bulunan toprakların dışındaki yerlere de yaymağa çalıştı ve bu maksatla Muhammed b. İlyâs'a karşı Deylemlî Mâkân b. Kâkî'yi gönderdi (322/934). Muhammed b. İlyâs bu saldırıya karşı koyamayacağını anlayarak yardım istemek için İstahr'a gitti. Kirmân'a hâkim olan Mâkân'ın daha sonra başka bir göreve çağırılması, Muhammed b. İlyâs için bir fırsat yaratmıştı. Nitekim o Kirmân'daki Sâmnî garnizonları ile uzun süren bir savaştan sonra orada hâkimiyetini tekrar yeniledi.

Daha sonra yeni kurulan Büveyhî Devleti'nin Kirmân'ı ele geçirmek istediğini görüyoruz. Büveyhî emîri İmâd ed-Devle Ali en küçük kardeşi Ahmed'i Kirmân'a gönderdi (324/936). Bu sırada Muhammed b. İlyâs ile, Mâkân ayrıldığı zaman Kirmân'da bırakmış olduğu, Sâmnî kumandanı Ebû Ali İbrâhîm b. Sîmcûr ed-Devâtî arasında mücadele başlamıştı. Muizz ed-Devle Ahmed 1500 Deylemî ve 5000 Türk'den oluşan bir ordu ile harekete geçmiş ve ilk olarak batı Kirmân'daki Sîrcân'a ulaşmıştı. Muhammed b. İlyâs ise bu şehirde İbrâhîm b. Sîmcûr tarafından kuşatılmıştı. İbrâhîm başka bir kuvvetin Kirmân'a girmesi üzerine Horasan'a döndü. Muhammed b. İlyâs ise İcabında Kûhistân veya Sistân'a geçebilmek için stratejik bakımdan elverişli bir noktada olan Büyük Çöl'ün kenar-

⁸ Bosworth, *The Kufichis*, s. 12.

⁹ Bk. C. E. Bosworth, "The Banû İlyâs of Kirmân (320-57/932-68)", *Iran and Islam, in memory of the late Vladimir Minorsky*, Edinburg 1971, s. 109-10.; Kramers, *Kirmân mad.*, IA. Ancak bu ikinci makalede Muhammed b. İlyâs'ın Kirmân'a hâkim oluş tarihi 928 olarak verilmiştir.

rındaki Bem şehrine çekildi, daha sonra da Büveyhî ordusu ile savaşmadan Sistân'a kaçtı. Muizz ed-Devle Ahmed Sîrcân'a hâkim oldu, kendi kumandanlarından birini Bem'e yerleştirdikten sonra eyâletin güney kısmındaki Cîruft'a yöneldi. Ancak Cîruft'a girişi onu öncelikle mahallî Kûfîcî ve Belûclar'ın reisi olan Ali Culûye denilen Ali b. ez-Zencî ile müzakerelere zorlamıştı. Neticede ikisi arasında anlaşmazlık çıktı. Muhammed b. İlyâs, Muizz ed-Devle'nin karşılaştığı güçlükleri duyduğu zaman Bem ve Sîrcân arasındaki yol üzerinde bulunan Hennâb'a döndü, fakat Büveyhîler ile birkaç gün savaştıktan sonra tekrar kaçmağa mecbûr kaldı. Diğer taraftan İmâd ed-Devle Ali Kirmân'ın ve boyun eğmeyen dağlı kabilelere mensup unsurların itaatini sağlamak için yeni kurulan Büveyhî Devleti'nin kaynaklarını bu noktada harcamamaya karar vererek Muizz ed-Devle Ahmed'i geri çağırdı ve onu 326/937-8'de Huzistân'a gönderdi.

Büveyhîler'in çekilmesinden sonra Muhammed b. İlyâs'ın Kirmân'a geri döndüğü ve orada bu kez sağlam bir hâkimiyet kurduğu anlaşılıyor. O hutbeyi Sâmnîler adına okutmasına rağmen, hakikatte bağımsız olarak kabul ediliyordu. Nitekim 348/959-60'da Halife el-Mutî (946-974) ona hükümdarlık alâmetlerinden olan bir sancak ve hil'at gönderdi. Tarihçi Efdal ed-Dîn Kirmânî¹⁰, Muhammed'i ayyâr ve yol kesen bir şahıs (merdi ayyâr ve rah-zen) olarak vasıflandırıyor ve onun Fars ve Horasan arasındaki çölde yaptığı soygunlardan muntazam bir gelir sağladığını zikrediyor. Daha sonra Muhammed b. İlyâs ile oğulları arasında anlaşmazlık başgösterdi. Önce Süleymân adındaki oğlu babasına karşı çıktı, Muhammed bu oğluna karşı İlyasa adındaki diğer oğlunu gönderdi. Şiddetli bir savaştan sonra Süleymân Horasan'a kaçtı ve İlyasa Sîrcân'ı ele geçirdi. İlyasa'nın Kirmân'da sahip olduğu güç, saraydaki düşmanlarını harekete geçirmiş ve onlar Muhammed'in oğlu hakkında şüphe üyandırmışlardı. Muhammed, İlyasa'yı ordu kumandanlığından uzaklaştırmış ve bu görevi kendi gulâmlarından Turmuş Hâcib'e vermişti. İlyasa annesi ve kardeşi İlyâs'ın yardımı ile tekrar ordu kumandanlığını ele geçirdi. Neticede Muhammed b. İlyâs Sâmnî emîri Mansûr b. Nûh'un Buhara'daki sarayına ulaştı. Onun ölümü bir rivâyete göre Şevvâl 356/Eylül-Ekim 967'de, diğer bir rivâyete göre ise Ramazan 357/Ağustos 968'den hemen sonra olmuştur.

Baba-oğul arasındaki bu anlaşmazlık Benû İlyâs sülâlesinin zararına olmuştu. Büveyhîler'den Adud ed-Devle (949-983) bu fırsatı kaçırmayarak

¹⁰ Bk. *İkd el Ulâ li'l-Mevkîf el-a'lâ* (nşr. Ali Muhammed Âmirî Nâinî) Tahran hş. 1311, s. 67.

iç çekişmelere sahne olan Kirmân üzerine yürüdü. Genç ve tecrübesiz İlyâsa, Adud ed-Devle'nin kuvvetlerine karşı uzun süre dayanamadı. Adud ed-Devle başkent Berdesîr'i işgâl ve bu şehirdeki birkaç önemli noktayı zabtederek Kirmân'a hâkim oldu (Ramazan 357/Ağustos 968). Ordusunun çoğu tarafından terk edilen İlyâsa için Sâmânî ülkesine kaçmaktan başka yapabilecek birşey yoktu. Daha sonra Adud ed-Devle, Abbâsî halifesi el-Mutî'den Kirmân'ın resmî menşurunu aldı ve yedi yaşındaki oğlu Ebu'l-Fevâris Şîrzil'i Kirmân'a ismen vâli tayin etti. Hakikî icrâ kuvveti onun kumandanı Kûrkîr b. Cestân'ın ellerinde idi. Adud ed-Devle ise Şîrâz'a dönmüştü. Bu suretle Kirmân eyâleti doğrudan doğruya Büveyhîlerin idaresi altına giriyordu¹¹.

Bununla beraber Benû İlyâs âilesinin diğer üyeleri, dönüş için uygun bir fırsat ümid ederek, eyâlet sınırlarının ötesinde bekliyordular. Nitekim 359/969-70'de Süleymân b. Muhammed b. İlyâs, Sâmânî emîri Mansûr b. Nûh'u kendisine bir ordu vermeğe iknâ etmişti. Böylece o Kûficî ve Belûcları ve Büveyhî idaresi ile uzlaşmayan Kirmân'daki diğer unsurları ayaklandırabilecekti. Büyük bir ordu toplandı, fakat Adud ed-Devle'nin vekili Kûrkîr'a karşı Cîruft ve Bem arasında yapılan savaşta istilâcılar mağlub oldular. Süleymân, İlyâsa'nın oğullarından ikisi Bekr ve Huseyn ve Horasan askerlerinden büyük bir kısmı bu savaşta öldüler. Benu İlyâs sülâlesinin Kirmân'ı son kez ele geçirme teşebbüsü ise 364/974-5'de olmuş, el-Huseyn b. Muhammed b. İlyâs idaresindeki bu girişim de başarısızlık ile sonuçlanmıştı¹².

Büveyhîler de bu eyâleti kendi aralarında paylaşamadılar. Gazneli Sultan Mahmûd (999-1030)'un Büveyhîler'e karşı politikası ise, Kirmân'da tam bir müdâhale şeklinde olmadı. Kıvâm ed-Devle Ebu'l-Fevâris kardeşi Sultân ed-Devle'nin önünde tutunamayarak Kirmân'dan ayrıldı ve Sultân Mahmûd'dan yardım istedi (407/1016-7). Sultan Mahmûd'dan aldığı yardımla tekrar Kirmâna hâkim olan Ebu'l-Fevâris Gazneliler'e karşı soğuk davrandı. Gazneli kuvvetleri bu davranış karşısında geri döndüler. Gazneliler Kirmân'a ancak Sultan Mes'ûd devrinde (1030-1041), üç yıl gibi (1031-1034) çok kısa bir süre için hâkim olabildiler. Bundan sonra Kirmân tekrar Büveyhîler'in hâkimiyeti altına girdi¹³.

¹¹ Bosworth, "The Banû İlyâs of Kirmân", 111-116.; Cl. Huart, *Ebû Ali mad. İA.*; Kramers, *Kirmân mad., İA.*; Busse, "Iran Under the Buyids", s. 257 ve 266.

¹² Bk. Bosworth, aynı eser, 117-118.; Aynı mlf. *The Kufichis*, 15-6.

¹³ Fazla bilgi için bk. E. Merçil, "Gazneliler'in Kirmân Hâkimiyeti (1031-34)", *Tarih Dergisi* sayı 24, İstanbul 1970, s. 35-44.

BİRİNCİ BÖLÜM

A. KIRMAN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

a) Devletin kurucusu Kavurd:

Selçuklular devletlerinin kuruluşlarında en büyük önemi olan Dendânâkân savaşını (1040) kazandıktan hemen sonra, muhtemelen Merv şehrinde, büyük bir kurultay toplamışlar ve Türkler'deki hâkimiyet telâkkisine uygun olarak o zamana kadar ele geçirilmiş ve ilerde zabtedilecek toprakları hânedân âzası arasında bölüşmüşlerdi. İşte bu bölüşme sırasında Tabes vilâyeti ile Kirmân bölgesi ve Kuhistân havalisi Kavurd'a verilmişti¹⁴.

Kavurd, Çağrı Bey Dâvud (990-1060)'un oğullarının¹⁵ en büyüğüdür¹⁶. Onun doğum tarihi ve çocukluğu hakkında kaynaklarda şimdilik bir bilgiye raslamak mümkün olmadı. Ancak kardeşi Alp Arslan'ın 1 Muharrem 420/20 Ocak 1029¹⁷'deki doğum tarihinden hareket edersek, Kavurd en büyük kardeş olduğuna göre bu tarihten daha önce doğmuştur.

¹⁴ Bk. Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî, *Rahât üs-Sudûr ve Âyet üs-Surûr* (nşr. Muhammed İkbâl, G.M.S. London 1921/yeniden nşr. Müctebâ Minovî hş. 1333, s. 104 (trk. trc. Ahmed Ateş, Ankara 1957, I, s. 102.); Raşid al-dîn Fazlallâh, *Câmi' al-Tavârih* (yay. A. Ateş), II. cild 5. cüz, *Selçuklular Tarihi*, Ankara 1960, s. 20 (= Hâce İmâm ed-Dîn Nişâbüri, *Selçuk-nâme*, nşr. Muhammed Ramazânî, Tahran hş. 1332, s. 18). Krş. M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu", *D. T. C. F. Dergisi*, XVI, sayı: 3-4, Ankara 1958, s. 63.; İ. Kafesoğlu, *Kavurd mad., İA.*; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 49.

¹⁵ Çağrı Bey'in soy kütüklerinde oğullarının isimleri birbirinden farklı şekillerde verilmektedir. Bu hususda bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklular mad. İA.*; M. H. Yınanç, *Çağrı Bey mad., İA.*; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids, their Empire in Afghanistan and Eastern Iran: 994-1040*, Edinburg 1963, II. nolu soy kütüğü.

¹⁶ Bk. Ravendî, 104 (trk. trc. 102.); *Câmi' el-Tevarih* (yay. A. Ateş) II. cild 5. cüz, s. 20.

¹⁷ Krş. M. A. Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu", I, *D. T. C. F. Dergisi*, XV, sayı: 1-3, Ankara 1957, s. 185.; Aynı mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972, s. 3.; *Alp Arslan mad., İA.* Ayrıca Alp Arslan'ın 424/1032-3 yılında doğduğu hakkındaki rivayetler için bk. R. Şeşen, "Alp Arslan'ın Hayatı ile ilgili Arapça kaynaklar", *TM*, XVII, İstanbul 1972, s. 107.

Kavurd kelimesi türkçe ve "Kurt" manasındadır¹⁸. Kavurd'un diğer bir adı da Kara Arslan olup, bastırıldığı paralarda¹⁹ ve bazı kaynaklarda bu şekilde geçmektedir²⁰. Kadı Ahmed Gaffârî²¹ ise, son derece bahadır olduğundan ona "Kara Arslan" denildiğini belirtiyor. Ancak bu "Kara Arslan" adının bir ünvan olduğu da ileri sürülmüştür²². Kavurd'un ayrıca "Ahmed" olarak bir İslâmî adı da mevcuttur²³. *Anonim Tarih-i Âl-i Selçuk*²⁴ da ise değişik bir lakab, "Ebu'l-Hâris" görülüyor. Yine paralarda görülen lakabı "Melik el-Âdil İmâd ed-Devle" dir²⁵.

¹⁸ Bk. İ. Kafesoğlu, *Sultân Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 20 n. 10.

¹⁹ Bk.C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 554-60.; N. M. Lowick, "Seljuq Coins", *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, Vol. X, 1970, s. 250-1.

²⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî ma'rûf be İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak* (nşr. Ahmed Behmenyâr) tarihsiz ikinci baskı, s. 72/Quarı Sayyid Kalmullah Husamî neşri, Haydarâbâd 1968, s. 123.; Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *Tarih-i Efdal ya Bedâyi' el-Ezmân fî Vekâyi'-i Kirmân* (nşr. Mehdi Beyânî), hş. 1326, s. 11.; İbn el-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Tarih* (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut baskısı, X, 53.; Sadr ed-Dîn Ebi'l Hasan Ali b. Ebi'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Huseynî, *Ahbâr ed-Devlet el-Selçukiye*, (nşr. Muhammed İkbâl), Lahor 1933, s. 41 (trk. trc. N. Lugal, Ankara 1943, s. 28).; Bazı kaynaklarda bu isim yanlış olarak "Kızıl Arslan" şeklinde zikredilmektedir, bk. Vassâf el-Hazre, Fazlullâh b. Abdullâh Şîrâzi, *Tarih-i Vassâf el-Hazre der Ahval-i Selâtin-i Moğol* (nşr. Muhammed Mehdi), Tahran hş. 1338, s. 285 (özet olarak nşr. Abd el-Muhammed Âyetü, *Tahrîr-i Tarih-i Vassâf*, Tahran hş. 1346, s. 173).; Sa'id Mihrâbî Kirmânî *Tezkiretü'l-Evliyây-ı Mihrâbî ya Mezârât-ı Kirmân* (nşr. Hüseyin Kûhî Kirmânî), Tahran hş. 1330, s. 53-4.

²¹ Bk. *Tarih-i Cihân Ârâ* (nşr. Hasan Nurâkî), Tahran hş. 1342, s. 117.

²² F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1972², s. 92, 98.

²³ İbn Funduk, 72.; *Tarih-i Cihân Ârâ*, 117, Krş. Yınanç, *Çağrı Bey mad.*, İA.

²⁴ Feridun N. Uzluk, *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, III, Ankara 1952, s. 8, farsça metin, s. 15.

²⁵ Lowick, "Seljuq Coins", 250-1.; Alptekin, 556-559. Ayrıca Efdal ed-Dîn Kirmânî (*Bedâyi' ül-Ezmân*, 3), onun lakablarını "Rûkn ed-Dünyâ ve'd-Dîn İmâd el-İslâm" olarak zikrettiği gibi sadece İmâd ed-Devle şeklini de belirtiyor. Yine El-Feth Bundârî'nin eseri (*Zübdet ün-Nusra ve Nuhbet el-Ustra*, nşr. M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à L'histoire des Seljoucides* serisi II. cild, Leiden 1889, s. 49. Türkçe trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 50)'nde Kavurd'un lakabı "İmâd ed-Devle" olarak geçiyor. Ayrıca krş E. Merçil, "Emîr Savtegin", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 6, İstanbul 1975, s. 71.

Tarihçi İbn Funduk'a göre²⁶, el-Melik el-Âdil Kavurd Ahmed ile Kara Arslan Beg ayrı şahsiyetlerdir. İbn Funduk, Kara Arslan'ın soy kütüğünü şu şekilde vermektedir:

Çağrı Beg Dâvud
|
Kara Arslan
|
Kirmân-şâh
|
Arslan-şâh
|
Muhammed
|
Tuğrul-şâh

Bu soy kütüğü Kirmân Selçukluları hükümdar listesine tamamen uymaktadır.

İbn Funduk ikinci olarak el-Melik el-Âdil Kavurd'un soy kütüğünü vererek şu şekilde bir sıra takib ediyor:

Çağrı Bey
|
Kavurd Ahmed
|
Nûh
|
Turan-şâh

Bu arada nüshalardan birinde bu liste; Nûh b. Turan-şâh b. Merdan-şâh, diğerinde Merdan-şâh b. Nûh şeklinde olmaktadır.

Efdal ed-Dîn Kirmânî²⁷'nin ifadesinden anlaşılacağı üzere Kavurd'un tuğrasındaki işaret "Kara Arslan b. Çağrı Beg"dir. Nitekim Kavurd'un basılmış olan bütün sikkelerinde ismi "el-Melik el-Âdil Kara Arslan" şeklinde geçmektedir²⁸. Dikkat edilirse sikkeler üzerinde, İbn Funduk'un da belirttiği şekilde, Kavurd Ahmed'in lakabı olan "Melik el-Âdil" ibaresi görülmektedir. Bilhassa sikkelere bakarak hüküm verirsek, sonuç olarak

²⁶ Bk. *Tarih-i Beyhak*, Ahmed Behmenyâr neşri, s. 72/Quarı neşri s. 123.

²⁷ Bk. *Bedâyi' ül-Ezmân*, 3.

²⁸ Alptekin, s. 554-60.

Kavurd'un ismine raslanmadığı için Kirmân'da hiç hükümdarlık yapmadığı ortaya çıkar ki, bu da yazılı kaynaklara tamamen aykırı düşer. Nitekim kaynaklardan birinde Kavurd ile Kara Arslan'ın tek şahıs olduğu açıkça görülüyor. Nâsir ed-Dîn Münşî-i Kirmânî²⁹, "Melik İmâd ed-Devle Kara Arslan Beg Kavurd b. Çağrı Beg Dâvud b. Selçuk" demek suretiyle Kavurd'un tam ve doğru künyesini vermektedir. Ayrıca Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî³⁰, Kavurd b. Çağrı Beg'e "Kara Arslan" denildiğini zikretmektedir (Kavurd b. Çağrı Beg ki ora Kara Arslan koftend).

Netice olarak İbn Funduk ve bazı kaynakların, her ikisinin de aynı şahsa âit olmasına rağmen, muhtemelen türkçe bir ünvân olan Kara Arslan'ı anlayamadıkları ve bu nedenle Kavurd ile Kara Arslan Beg'i ayrı birer şahsiyet olarak gösterdikleri anlaşılıyor. İbn Funduk'un verdiği bilgilerden çıkarabileceğimiz bir sonuç ise, Kavurd'un Nûh isminde bir çocuğunun bulunmasıdır. Bu çocuğun ismi diğer kaynaklarda zikredilmemektedir.

b) Selçuklular'ın Kirmân bölgesine ilk akınları:

Gazneliler'in Dendânakân'da yenilmesi ve Horasan'da nüfuzlarının çökmesinden sonra Selçuklu akıncıları güneye doğru inmeye başlamışlardı. Bu Selçuklu akıncıları Kavurd'un hâkimiyet sahası içinde bulunan Kuhistân, Tabes ve Kâin kasabalarından geçerek Kirmân vilâyetinde göründüler. Bu sırada Kirmân Büveyhiler'den İmâd ed-Dîn Ebû Kâlicâr Merzubân (1024-1048)'in idaresinde idi.

Kirmân eyâletine Selçuklu akınları ilk olarak 434/1042-3 yılında başladı. İbn el-Esîr'e göre³¹, Tuğrul Bey Rey şehrine girdikten (1043) sonra, askerlerinden bir kısmını kardeşi İbrâhîm Yinal'ın kumandasında Kirmân'a gönderdi. Yine aynı tarihçinin ifadesine göre, İbrâhîm Yinal Kirmân'a değil, Sicistân (Sistân) üzerine yürümüştü ve Kirmân'a giden askerlerin kumandanı başkası idi. Kirmân Kavurd'a ayrılmış bir bölge olduğuna göre, bu askerlerin kumandanı da muhtemelen o olabilir. Bu Selçuklu askerleri önce Kirmân (şehrine)'a ulaşarak yağmaya girişmişler, bölgenin iç kısımlarına sokulmamışlardı. Fakat kendilerine engel olacak bir kuvvet

ile karşılaşmayınca da Kirmân bölgesinin iç kısımlarında bazı mıntıklara hâkim oldular ve buraları yağmaladılar.

Emîr İmâd ed-Dîn Ebû Kâlicâr Merzubân bu durumu öğrenmekte gecikmedi ve Selçuklu kuvvetine engel olmak için vezîri Mühezzib ed-Devle Hibetullâh el-Fesâvî'yi kalabalık bir orduyla Kirmân'a gönderdi ve ona, Cîruft kalesini ele geçirmeden Oğuzlar'ı önlemesini, emretti. Vezîr Mühezzib ed-Devle sür'atle hareket ederek Cîruft'u muhasara ile meşgûl bulunan Oğuzlar üzerine yürüdü. Oğuzlar onun geldiğini haber aldıkları zaman, muhasarayı bırakarak şehre altı fersah mesafede ordugâh kurdular. Mühezzib ed-Devle rahatça Cîruft kalesine girdi ve askerlerine erzak sağlamak için, muhtemelen etraftaki köylere, bir kuvvet gönderdi. Oğuzlar ise onun gönderdiği develeri katırları ve erzakı almak için harekete geçtiler. Mühezzib ed-Devle bunu haber aldığı zaman Oğuzlar'a engel olmak için askerlerinden bir kısmını onlar üzerine gönderdi. İki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı. Mühezzib ed-Devle'nin geri kalan Büveyhî askerleri ile yardıma koşması savaşın sonucunu etkiledi. Onun geldiğini gören Oğuzlar savaşı ve yağmaladıkları şeyleri olduğu gibi bırakarak çöle çekildiler. Büveyhî kuvvetini oluşturan Deylemliler Res'ül-Hadd denilen yere kadar Oğuzlar'ı takip ettiler. Daha sonra Kirmân'a dönerek bozulan düzeni yeniden düzelttiler.

Yine İbn el-Esîr³², 437/1045-6 yılı olaylarını naklederken İbrâhîm Yinal'ın Kirmân'da olduğunu zikrediyor. Ancak yukarıda gördüğümüz üzere Kirmân eyâleti Kavurd'un idare etmesi için ayrılmış bir bölge idi. Bu bilgilerin İbn el-Esîr'den başka bir kaynakta bulunmayışı, Selçuklular'ın Kirmân'daki ilk faaliyetleri hakkında kesin bir hüküm vermemizi önlüyor³³.

c) Kavurd'un Kirmân'a gelişi ve Serd-sîr bölgesinin zabtı:

Oğuzlar'ın püskürtülmesi ile Kirmân daha birkaç yıl Büveyhiler'in idaresinde kaldı. Daha sonra Melik Kavurd maiyyetindeki beş-altubin Türk süvâri ile, kendisine ayrılmış olan, Kirmân bölgesine girdi. Büveyhî emîri İmâd ed-Devle Ebû Kâlicâr Merzubân'ın Kirmân'daki nâibi Deylemliler kumandanı Behrâm b. Leşker-sitân Türkler'in geldiğini haber aldığı zaman, karşı koyamayacağını anladı ve Kirmân'ın merkezi Berdesîr'e çekilerek, şehrin dört kapısını kapadı ve müdâfaaya başladı. Şehirdeki Dey-

²⁹ Bk. *Sımt el-Ulâ li'l-Hazret el-Ulyâ* (nşr. Abbâs İkbâl), Tahran hş. 1328, s. 17.

³⁰ *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, yazma Fatih Ktb. no. 4307 vr. 188^a.

³¹ Bk. *el-Kâmil fi't-Tarih* (Beyrut baskısı), IX, 510-11.

³² *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 528.

³³ Krş. Bosworth, "The Iranian World", 58 ve aynı mlf., *Kavurd mad. EP*.

lemliler *zûbînî* (*jûpînî*) denilen silahlar ile kendilerini korumağa çalıştılar. Ancak Türk askerlerinin okları, müdafî'lerden büyük bir kısmını öldürdü³⁴. Behrâm bu güç durum karşısında Şîrâz'da bulunan Ebû Kâlicâr'dan yardım istemek zorunda kaldı. Fakat Türkler'in tazyiki karşısında geciken yardımı daha fazla bekleyecek zamanı kalmamış, kendisinin ve halkın iyiliği için Kavurd ile anlaşmağa çalışmıştı. Elçilerin gidip gelmesinden sonra Behrâm amân diledi. Neticede iki taraf arasında varılan anlaşma gereğince, Behrâm şehri teslim edecek ve kızını da Kavurd'a verecekti.

Bu olaylar oluşurken, yardım isteğini haber alan Büveyhî emîri Ebû Kâlicâr topladığı bir ordu ile, Kavurd'la savaşmak üzere, Şîrâz'dan harekete geçti ve Hennâb kasabasında öldü³⁵.

İbn el-Esîr³⁶ ise, İmâd ed-Devle Ebû Kâlicâr Merzubân'ın Kirmân'a yürümesinin sebebini başka türlü açıklıyor. Buna göre, Kâlicâr Kirmân'ı Behrâm b. Leşkertsân'ın idaresine bırakmış, karşılığında da Behrâm mal vermeğe söz vermiş, fakat bunu kesinlikle kabûl ettiğini yazmakta gecikerek Ebû Kâlicâr'ı oyalamıştı. Bu oyalama üzerine Büveyhî emîri bir hîle düşünmüş ve Behrâm'ın sığınağı ve dayanağı olan Berdesîr kalesini onun elinden almağa kalkmıştı. Bu maksatla da Berdesîr kalesinde bulunan bazı askerlere gizlice adam göndererek onları kendi tarafına çekmişti. Behrâm bunu öğrenince onun tarafına geçen askerleri öldürdü ve bu hareketinin sonunda Ebû Kâlicâr'dan daha da çekinir oldu. Ebû Kâlicâr ise Berdesîr'deki girişiminin sonuçsuz kaldığını haber aldığı zaman, Rebi II. ayında/Eylül-Ekim 1048 harekete geçti. Görüldüğü üzere İbn el-Esîr'in verdiği bilgilerde Kavurd ve Selçuklular'dan hiçbir iz yoktur. Ancak Behrâm'ın Ebû Kâlicâr'a karşı davranışı, söz verdiği malı göndermeyişi, Büveyhî taraftarı olan askerleri öldürtmesinden bazı sonuçlar çıkartmak mümkün oluyor. Başka kaynaklardan edindiğimiz bilgilerin yardımı ile Behrâm'ın Kavurd ile anlaştıktan sonra bu şekilde davrandığını muhtemel bir varsayım olarak kabûl edebiliriz.

³⁴ Efdal ed-Dîn, *İkd el-Ulâ* adlı eserinde (s. 68), Behrâm'ın teslim olduğunu ve vilâyeti Kavurd'a verdiğini zikrederek, herhangi bir savaştan bahsetmiyor.

³⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 3-4.; Vassâf, 285 (özet, 173).; Muhammed b. İbrahim, *Tarih-i Kirmân, Selcukiyân ve Guz der Kirmân* (nşr. Bâstânîy-i Parîzî), Tahran hş. 1343, s. 1-2. M. Th. Houtsma, "Zur Geschichte der Selgugen von Kermân", *ZDMG*, XXXIX, Leipzig 1885, s. 367-8.; Kafesoğlu, *Kavurd mad., İA.*; Bosworth, *Kavurd mad., EP.*

³⁶ *el-Kâmil fi'l-Tarih*, IX, 547.

Ebû Kâlicâr'ın ölümü hakkındaki rivâyetler de muhtelifdir. Bir rivâyete göre³⁷, Behrâm Türkler'i sevmiş ve onların havasına girerek Deylemliler'in dostluğundan yüz çevirmişti. Adamlarından birini göndererek Ebû Kâlicâr'ın câriyelerinden birini hediyeler ve va'dler ile aldattı. Bu câriye Ebû Kâlicâr'a zehir verdi ve Büveyhî emîri Hennâb'da öldü. İkinci rivâyette ise³⁸, Melik Ebû Kâlicâr Rebi. II. ayında/Eylül-Ekim 1048 harekete geçtikten sonra Mücâşî Kasrı'na vardı. Bu sırada o boğazında bir ağrı hissetti, fakat buna aldırış etmedi, içki içti, avlandı ve kızartılmış ceylan çiğrinden yedi. Ebû Kâlicâr'ın hastalığı daha da şiddetlendi ve ata binemeyecek duruma geldi. Bulunduğu yerde erzak olmadığından kalmasına imkân yoktu. Bir mahaffe içinde ve adamlarının omuzunda Cennâb (Hennâb) şehrine götürüldü ve orada öldü (4 Cumâdâ II/15 Ekim 1048). Muhammed b. İbrâhîm'in³⁹ rivâyetine göre ise, Hennâb reisi ile Kavurd birbirleri ile dost idiler. Ebû Kâlicâr Hennâb şehrine geldiği zaman, şehrin reisi gönderdiği yiyeceklerden birine zehir koyarak onun ölümüne sebep olmuştu.

Ebû Kâlicâr her ne şekilde ölmüş olursa olsun, bizce önemli olan onun ölüm tarihidir. Bu da Kavurd'un Kirmân'a gelişini göstermesi bakımından mühimdir. Ebû Kâlicâr'ın ölümü üzerine beraberinde getirdiği ordusu, Türk saldırısı ve Melik Kavurd'un büyüklüğü karşısında, mücadeleyi göze alamayarak tekrar Fars'a döndü. Bu suretle Kuzey Kirmân (Serd-sîr) Selçuklular'ın eline geçmiş oluyordu. Ebû Kâlicâr 15 Ekim 1048'de öldüğüne göre Selçuklular'ın bu bölgeye hâkimiyetleri aynı yıl içinde, yani 1048'de başlamış oluyor⁴⁰. Bu bakımından İ. Kafesoğlu (*Kavurd mad., İA.*)'nun "442 (1050)'de bizzat Kavurd'un emrinde başlayan hareket muvaffakiyetle neticelenmiştir. Kavurd... aynı senenin Şâban ayında (1051 başları) Kirmân'ın şîmâl kısmı olan Sard-Sîr bölgesine girdi." şeklindeki hükmü doğru olmasa gerekir.

Kavurd Berdesîr'de hükümdârlık tahtına oturduğu zaman, önce her sınıftan halk ile tanışmak ve görüşmek istedi. O devirde vilâyetin kadısı Ebû Muhammed Fezârî idi. Onu beraberinde debîrî (kâtibi) olduğu halde

³⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 4.; Vassâf, 285 (özet, 173).; Muhammed b. İbrahim, 2.

³⁸ Bk. *el-Kâmil fi'l-Tarih*, IX, 547.; Mir Muhammed b. Seyyid Burhân ed-Dîn Hâvend-Şâh Mirhond, *Tarih-i Ravzat üs-Safâ*, Tahran ve Kum hş. 1338-9, IV, s. 176-7. Krş. Cl. Huart, *Ebû Kâlicâr mad., İA.*

³⁹ Bk. *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 2-3.

⁴⁰ Krş. Bosworth, *Kavurd mad., EP.*

Melik Kavurd'un huzûruna götürdüler. Bu görüşme sırasında Melik Kavurd vezirlik görevini Kadı Fezârî'ye, kadılık makamını da Kirmân kadılarının cediti sayılan Debîr Ebu'l Hasan'a verdi. Ayrıca her vilâyetin kadı, şahne ve âmillerine doğruluktan ayrılmamalarını emretti⁴¹.

d) Kavurd'un Kufs kavmi üzerine seferi:

Melik Kavurd Kirmân'ın kuzey bölgesini ele geçirdikten sonra mahalî Deylemliler askerlerden birçoğunu kendi hizmetinde alıkoyduğu gibi, ayrıca onun şöhreti çok sayıda Türkmen'in Kirmân'a gelmesine sebep olmuştu⁴². Ancak Kavurd'un hâkim olduğu yüksek Serd-sîr bölgesi burada yaşayan halkı besleyecek güçte değildi. Kirmân'ı esas besleyen Germ-Sîr bölgesi idi. Serd-sîr bölgesi; batı ve kuzey-batı Kirmân olup, Sîrcân, Bâft, Kûhbanân (Kûbanân) ve Çahargunbed gibi şehir ve kasabalardan ibaretti. Germ-sîr ise Bem, Cîruft, Minâb, Habîs (Şehdâd) ve Belûcistân bölgesinden meydana geliyordu⁴³. İslâmiyetin ilk yüzyıllarında Cîruft civarında ormanlar mevcuttu. Yine sıcak iklimli Germ-sîr bölgesinde yazın pirinç ve mısır yetiştirilmekte idi. Ayrıca bu bölgede bol miktarda her çeşit meyva bulunmaktaydı⁴⁴.

İşte Kirmân için önemli olan bu bölge, Kufs denilen dağlı kavmin elinde idi. Kufs kavmi uzun zamandan beri Büveyhîler'in aczinden istifade ederek başkaldırmışlar ve zorbalığı ön tutarak, Cîruft'dan deniz kenarına kadar bütün Germ-sîr bölgesine hâkim olmuşlardı. Fars hududuna ve Horasan taraflarına giderek yol kesiyorlar, elde ettikleri mallarla ülkelerine dönüyorlardı. Ayrıca Minâb-Cîruft arasındaki ticâret yolunu da vurmaktaydılar. Sayılarının çokluğu ve arâzinin dağlık oluşu bunlar ile mücadeleyi zorlaştırılıyordu. Bu bakımdan az bir kuvvetle onların itaat altına alınması mümkün değildi.

Bu durumu Melik Kavurd'a bildirdikleri zaman, o kavmin kötülüklerini zorla ve açıkça ortadan kaldıramayacağını anlamış ve bu iş için bir hîle ön görmüştü. Değerli hil'atlarla bir menşûru Kufs reisine göndererek,

⁴¹ *Bedâyi'ül-Ezmân*, 5 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 4.

⁴² *Bedâyi'ül-Ezmân*, 5 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 4-5 Krş. Bosworth, *Kavurd mad.*, *EP*.

⁴³ Bk. Muhammed b. İbrahim, 5 n. 1.

⁴⁴ Kramers, *Kirmân mad.*, *IA*.

"Curûm (Germ-sîr) vilâyetinin işini ve Derfârid⁴⁵ ve Ser-i Bîzen (سر بیزن?)'den Umân sahiline kadar ülkenin nâibliğini sana başlıyorum. Çünkü ben Türküm, Germ-sîr'in suyu ve havası benim ve maiyetimin mizâcına uygun değildir. Şüphesiz oraya bir nâib göndermek gerekir, fakat hangi nâib sizden daha uygun olabilir..?" diye bildirdi. Böylece arada sahte bir dostluk kurulmuş oldu. O sırada Kufs kavmi Kûh-ı Bârcân⁴⁶'da oturuyordu. Kavurd iki-üç kez elçilikle Kufs reisi'ne gitmiş olan kendisinin yakınlarından -ismi kaynakta bildirilmeyen- bir Hâce'yi gizlice çağırdı ve düşündüğü tedbiri ona açıkladı. Sonra her ikisi de kararlaştırılan plana göre hareket ettiler. Melik kavurd, Hâce'yi düşmanlarından biri ile mektuplaşmakla ithâm ederek cezalandırılmasını istedi ve huzûrundan uzaklaştırdı. Ayrıca onun *iktâ* ve maaşının kesilmesini buyurdu. Hâce, Kavurd'un hâkim olduğu ülkelerden uzaklaştı ve geçmişteki tanışıklığı nedeniyle Kufs reisi'nin yanına gitti⁴⁷. Ona Kavurd'dan şikâyet ederek başlılanması için aracı olmasını istedi. Kufs reisi ona saygı göstererek yanında misafir etti. Hâce birkaç ay Kufs reisi'nin yanında kaldı. Kufs reisi mutlak bir şekilde ona itimâd ediyor, gizli ve açık bütün işlerinde ona danışıyordu. Kavurd'un düşündüğü plan mükemmel bir şekilde çalışmıştı. Hattâ Kufs reisi yaşlı ve tecrübeli amcasının Hâce hakkındaki "Ona yardım et ve bırak bir köşeye gitsin, ansızın bize bir belâ getirmesin... onun bize ilticâsı sebepsiz değildir." şeklindeki nasihatlarını da dinlemedi. Ayrıca Kufs reisi buldukları yüksek ve dağlık mıntıkaya güvenerek kendisini Kavurd'un herhangi bir saldırısını önleyecek güçte görüyordu.

Diğer taraftan Hâce ise Kufs kavminin zayıf bir ânını bekliyordu. Nihayet Kufs reisi ve kabilenin tanınmış şahsiyetleri bir düğün dolayısıyla biraraya gelmeği kararlaştırdılar⁴⁸. Hâce'nin yanında Aliyyek (عليك) adında bir şâkirdi vardı. O da Kufs kavminin oturduğu yerin giriş-çıkışlarını, tuzaklarını, geçitlerini, askerlerinin toplanma ve konaklama yerlerini, hayvanlarının mer'alarını ve sulama yerlerini biliyordu. Aliyyek, Hâce ile düzmece bir kavga ederek Kufs kavminin bulunduğu yerden ayrıldı ve ge-

⁴⁵ Derfârid, Cîruft'un kuzeyinde bir günlük yürüyüş mesafesinde bir yerleşme merkezi, bk. G. Le Strange, *The lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930², 316.

⁴⁶ Kûh Bârcân, muhtemelen bugünkü Kûh Barçî'dir. Bu dağ Pâriz hududunda son bulan Cibâl-i Bâriz'in devamıdır, bk. Muhammed b. İbrahim, 6 n. 1.

⁴⁷ *İkd el-Ülâ* (S. 66)'da Kavurd'un Kufs kavmi arasına bir casus gönderdiği zikredilmiştir.

⁴⁸ Ahmed Ali Hân Vezîrî Kirmânî (*Tarih-i Kirmân (Sâlâriyye)*, nşr. Bâstâniy-i Pârizî, Tahran 1961, s. 79), Kufs reisi'nin oğlunun düğünü olduğunu zikrediyor.

ce Berdesîr'e gelerek durumu Kavurd'a bildirdi, "Üç gün sonra deniz sâhilinden Mekrân(ât)'ın sonuna kadar olan bölgede bulunan Kufs reisleri ve tanınmış şahsiyetleri filân köy ve filân hânedede toplanarak eğlence ve düğün yapacaklardır" dedi.

Melik Kavurd bu durumu öğrendiği zaman, yanında bulunan maiyeti ile hemen atlanarak yola çıktı⁴⁹. Geri kalan asker de onu izlediler. Kavurd iki gün iki gece süren zorunlu bir yürüyüşten sonra Cîruft'a ulaştı. Arkasından gelen askerlerin çok azı ona yetişebilmişti. Ertesi günü Kavurd ve beraberindekiler Kûh Kûfcân'a vardılar. Tesâdüf düğün o gece idi, bütün Kufs kavminin büyükleri ve küçükleri kadın-erkek toplanmış içki içmek ve eğlence ile meşgûl idiler. Melik Kavurd seher vakti onlara âni bir baskın yaptı. Bu baskından tek bir büyük insan ve çocuk sağ çıkmadı. Daha sonra Melik Kavurd ve beraberindekiler Kufs kavminin süs eşyaları, giyecek, binek ve yedek hayvanları ve sürülerinden ne buldularsa ganîmet olarak aldılar. Ayrıca Germ-sîr vilâyeti, yol kesme ve hırsızlık işinde en ufak katkısı bulunanlardan dahi temizlendi⁵⁰. Böylece Melik Kavurd Kirmân'a tamamiyle hâkim oldu.

Kaynaklarda Kavurd'un Kufs kavmi üzerine yaptığı sefere âit bir tarih gözükmüyor. Ancak *Simt el-Ulâ* (s. 17)'da Kavurd'un Kirmân memleketlerini mütegalibe (zorba takımı) nin elinden alışı için Şaban 442/Aralık 1050-Ocak 1051 tarihi zikrediliyor. Muhtemelen bu kaynaktan nakilde bulunan Kadı Gaffârî⁵¹ de aynı tarihte Kavurd'un Kirmân'a vâli olduğunu belirtiyor. Ayrıca Melik Kavurd'un Germ-sîr bölgesindeki şehirlerden biri olan Cîruft'da 444/1052-3'de basılmış bir sikkesi bulunmaktadır⁵². Bu bakımdan Germ-sîr'in bu tarihten sonra ele geçirilmiş olmasına imkân yoktur. Kavurd'un 440/1048-9 tarihinde Serd-sîr bölgesini ele geçirdiğini, ikinci harekât olarak da Germ-sîr bölgesine sefer yaptığını düşünürsek, adı geçen iki kaynaktaki verileri ve Cîruft'daki sikkesini değerlendirerek Kavurd'un Kufs kavmi üzerine yürüyüşünün ve onları yok edişinin muhtemelen Şaban 442'de olduğunu kabûl edebiliriz.

⁴⁹ Ahmed Vezîrî (aynı eser, 79), Kavurd'un yanında üçbin asker bulunduğunu zikrediyor.

⁵⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 5-8.; *İkd el-Ulâ*, 66.; Muhammed b. İbrahim, 4-9. Krş. Bosworth, *The Kufichis*, 16-17.; *Vâdiy-i Heflâvâd*, 377-81.

⁵¹ *Tarih-i Cihân Arâ*, 117.

⁵² Alptekin, 554.

B. KİRMÂN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN GELİŞME DEVRİ

a) Umân'ın zabtı:

Melik Kavurd'un Kirmân'a hâkim olduğu sırada, Arabistan yarımadasının doğu ucu Umân (Ummân) da Büveyhîler'in idaresi altında idi. Buranın hâkimi Ebû Kâlicâr Merzubân'ın oğlu Ebû Muzaffer idi. Ancak 442/1050-1 yılındaki bir isyân sonucu Şeyh Râşid b. Sa'îd idaresindeki Hâricîler Ebû Muzaffer'i mağlûp ve esîr ettiler⁵³. Büveyhîler bu yenilgiyi kabûl etmek istemediler ve Şehriyâr b. Tâfil (Bâfil) idaresinde bir orduyu Umân'a gönderdiler. Şehriyâr'ın Selçuklu istilâsı sırasında Umân hâkimi olması, onun Hâricîler'in elinden burayı tekrar aldığını göstermektedir. İmâm Râşid b. Sa'îd'in Şehriyâr'a karşı savaştığı sırada veya onun zafer kazanmasından hemen sonra ölmüş olması çok muhtemeldir. Râşid'in ölüm tarihi Muharrem 445/Nisan-Mayıs 1053 idi⁵⁴.

Diğer taraftan Melik Kavurd Kirmân'a hâkim olduktan sonra dikkati zengin ve çeşitli hazinelerle dolu Umân'a çevrildi. Kavurd için Hürmüz sahillerinden çok uzak olmayan Umân'ın zaptı sırasında karşı çıkabilecek tek engel yabancı olduğu denizdi. Melik sebâtkâr olduğundan deniz tehlikesini pek önemsemedi ve Hürmüz emîri Bedr İsâ Câşû'yu huzûruna çağırarak, kendisini ve askerlerini Umân'a nakletmek için her türlü hazırlığı yapmasını, gemiler ve kayıklar toplamasını emretti. Hürmüz emîri bu emre uyararak Kavurd'a tâbi oldu, gemileri ve mürettebatını hazırladı. Kavurd, belki de hayatında ilk kez gördüğü denizde, Umân sahillerine doğru yelken açtı. Böylece o idaresi altındaki gemiler ile Selçuklular tarihinde ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirmiş oldu.

Selçuklular'ın Umân sahiline çıkışı, buranın Büveyhî hâkimi Şehriyâr b. Tâfil⁵⁵, askerler ve halk için beklenmedik bir olay olmuştu. Kuvvetlerini toplayacak veya mukavemet edecek zaman bulamayan Şehriyâr b. Tâfil gizlenmeyi tercih etti. Selçuklular hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Umân'a hâkim oldular. Melik Kavurd murâdının meyvalarını toplamış ve gâyesine erişmişti. Halka iyi va'dlerde bulundu, *şahne* ve yüksek memurları kendi adamlarından tayin etti. Hükümdarlık âlâmetlerinden *hutbe* ve

⁵³ İbn el-Esîr, IX, 565. Krş. S. B. Miles, *The Countries and Tribes of the Persian Gulf*, London and Edinburg 1962², s. 125-6.; Houtsma, 370.

⁵⁴ Bk. S. B. Miles, aynı eser, 127.

⁵⁵ Vassâf (s. 286, özet s. 174), bu ismi Nâfil olarak zikrediyor.

*sikkə*nin kendi adına olmasını buyurdu. Ayrıca Şehriyâr b. Tâfil'in bulunmasını emretti ve teslim olduğu taktirde hayatını bağışlayacağını bildirdi. İyi bir araştırmadan sonra Şehriyâr'ı bir fırında buldular ve Kavurd'un huzûruna getirdiler. Kavurd ona "Ey Tâzik misafirden niye kaçtın? Ben sana misafirlik için geldim ve geri dönüyorum, vilayet senindir ve benim *şahnem* burada senin hizmetinde ve sohbetinde olacak." dedi. Şehriyâr ise, "Ey Melik küçük çocuklarım var, eğer canımı bağışlar sağ bırakırsan geri kalan ömrümde kendimi Melik'in iyiliği ile bağışlanmış sayarım." diye yalvardı. Kavurd durumuna acıyarak onu serbest bıraktı. Daha sonra Şehriyâr, bu bağışlanmaya karşılık, kendisinin ve seleflerinin biriktirmiş olduğu hazîne ve kıymetli taşlarını Kavurd'a teslim etti. Böylece Kavurd onu yerinde bıraktıktan ve kendi adamlarından birini *şahne* tayin ettikten sonra tekrar Kirmân Germ-sîri'ne döndü⁵⁶.

Kaynaklarda Umân'ın Kavurd tarafından zaptı hususunda herhangi bir tarihe raslanmıyor. S. B. Miles⁵⁷ ise, Kavurd'un Fars'da Germ-sîr'in zabtı ve yağmasından sonra 456/1063'de dikkatini Umân'a çevirdiğini ve burayı ele geçirdiğini belirtiyor. Bu 456/1063 tarihi Umân'ın zabtı için çok geç olmalıdır. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁵⁸ ve ondan nakillerde bulunan Muhammed b. İbrahim⁵⁹ tarih vermemekle beraber, Umân'ın ele geçirilişini Fars'ın zaptından önce ve Kirmân Germ-sîri'nin zaptından sonra zikretmektedirler. Muhtemelen S. B. Miles Kirmân Germ-sîri ile Fars Germ-sîri'ni karıştırmış olmalıdır⁶⁰. Bu bakımdan o, Umân'ın zabtı için Fars'ın ele geçirilişinden sonraya uygun düşen bir tarih vermiştir. Hâriciler'den Râşid b. Sâ'id'in ölümü ve Şehriyâr'ın Umân'a hâkim oluşu 445/1053 yılında idi. Kavurd'un Fars'ı zaptı ise 454/1062 yılında olmuştur⁶¹. Kanaatimizce Kavurd Umân'ı Nisan-Mayıs 1053 ile Temmuz-Ağustos 1062 tarihleri arasında ele geçirmiştir.

b) Sistanlılar ile savaş:

Melik Kavurd muhtemelen Sistân Ülkesini de ele geçirmeğe çalışmış ve bu maksadla da oğlu Emîrân-şâh'ı görevlendirmişti. Emîrân-şâh Sicis-

⁵⁶ Bk. *Bedâyi'ül-Ezmân*, 8-10.; Vassâf, 286 (özet, 173-4.); Muhammed b. İbrahim, 9-10, Krş. S. B. Miles, aynı eser, 129-30.

⁵⁷ Bk. Aynı eser, 129.

⁵⁸ *Bedâyi'ül-Ezmân*, 5-11.

⁵⁹ *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, 4-10 ve 13-14.

⁶⁰ İki tane Germ-sîr için bk. *Germ-sîr mad.*, IA.

⁶¹ Bk. E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. 4.

tanlılar (Seceziyân) ile Sistân Derbendi'nde altı aya yakın savaşlar yaptı. Devrin şâirlerinden Hakim Ezrakî, Emîrân-şâh'ı o savaşlarda gösterdiği kahramanlık nedeniyle övmek için bir kaside yazmıştı⁶². Fakat bu savaşlardan bir netice elde edilemediği ve Sistân üzerinde hâkimiyet kurulamadığı anlaşılıyor⁶³.

c) Diğer hânedân a'zâsına yardımlar:

Selçuklular, Sultân Mevdûd (1041-1050)'un ölümünden sonra Gazneliler tahtında ardı ardına meydana gelen değişikliklerden yararlanmak istemişlerdi. Çağrı Bey ve oğlu Alp Arslan orduları ile Gazne üzerine yürüdüler. Alp Arslan Toharistân yolundan ilerlerken, Çağrı Bey de Sistân yolundan Büst'e gelmişti. Bu sırada Gazneliler sultanı olan Abdürreşid b. Mahmûd (1050-1053), Hâcib Tuğrul'a Selçuklular'ı durdurma görevini verdi. Hâcib Tuğrul önce Alp Arslan'ı, sonra da sür'atle Büst'e ilerleyerek Çağrı Bey'i mağlûb etmeğe muvaffak oldu (443/1051-2)⁶⁴. İşte bu yenilginin akislerini İbn el-Esîr⁶⁵'de görmek mümkündür. Çağrı Bey Gazneliler ile bu mücadele sırasında Kavurd'un emrindeki Oğuzlar'dan bir kısmını geri çekmiş, işleri bitince de aynı Oğuzları Kirmân'a iade etmişti (443/1051-2).

Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın isyânı sırasında Hemedân'a kapılmak zorunda kalmış ve burada kuşatılmıştı (1059). Bu sıkışık durumda Sultan Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı Bey'in oğulları Kavurd, Yâkûtî ve Alp Arslan'dan yardım istemişti. Kavurd, Yâkûtî ve Alp Arslan büyük kuvvetlerle amcaları Tuğrul Bey'in yardımına koşular. Rey şehri önünde Heftâd-Pûlân'daki meydan savaşında İbrahim Yınal mağlûb edilerek yakalanmış ve yayının kirişi ile boğularak öldürülmüştü (9 Cumâdâ II. 451/23 Temmuz 1059)⁶⁶.

⁶² Bk. Ezrakî Herevî, *Divân-ı Ezrakî Herevî* (nşr. Sa'id Nefisi), Tahran hş. 1336, s. 81-83.; *Bedâyi'ül-Ezmân*, 10.; Muhammed b. İbrahim, 11, 17.

⁶³ Emîrân-şâh'ın bu savaşları hakkında *Tarih-i Sistân* (nşr. Melik eş-Şü'erâ Bahâr, Tahran)'da bir bilgi bulmak mümkün olmadı.

⁶⁴ Bk. İbn Bâbâ el-Kâşânî, *Kütâb Re's mâl en-Nedim*, yazma Turhan valide no. 234, vr. 208b.; Kadî Minhâc Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri* (nşr. Abd el-Hayy-i Habîbî), Kandeher hş. 1328, I, s. 278.

⁶⁵ Bk. *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 580, Krş. M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963, s. 100.

⁶⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mir'âtü'z-zemân fi Tarihi'l-Âyan* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 50.; İbn el-Esîr, IX, 645.; *Zübdet*, 16 (trk. trc.,

d) Kavurd'un Fars'ı zaptı ve Fazlûye ile mücadelesi:

Melik Kavurd devletini kurduktan sonra hudutlarını genişletmeğe çalışmış, bu maksadla da Umân'dan sonra Kirmân'ın batısında ve komşu eyâlet olan Fars üzerine yürümüştü. Fars bölgesine o sırada Şebânkâre emîrlerinden Fazlûye hâkimdi. Ancak bölgenin sâbık hâkimi Büveyhîler'den Ebû Mansûr ve annesine davranışları yüzünden gerek Deylemli ve gerekse Türk askerler ondan nefret ediyorlardı. Kavurd önce bölgenin merkezi Şîrâz'a doğru ilerledi. Askerlerinden fazla destek bulamadığı anlaşılan Fazlûye ise onun geldiğini haber aldığı zaman, kalelerden birine sığındı. Kavurd önceden Şîrâz halkına mektup göndererek gelişini bildirdi ve muhtemelen teslim olmalarını istedi. Fakat şehir halkı aslâ teslim olmayacaklarını ve savaşacaklarını bildirdiler. Kavurd Şîrâz önüne gelerek şehri kuşattı, halk karşı çıkarak üç gün süre ile savaşılsa da neticede şehri teslim etmekten başka bir çâre bulamadılar. Kavurd'un şehre karşı herhangi bir cezalandırma hareketine girişmemesi, adâlet ve iyilikle davranması, halk tarafından sevilmesine sebep oldu. Ayrıca Şîrâz çevresindeki halk da ona itaat ettiler ve adına *hutbe* okuttular. Kavurd Şîrâz'da ele geçirdiği Büveyhî âilesinden İsfendiyâr b. Ebû Kâlicâr ve annesini ise Kirmân'a gönderdi.

Fazlûye ise Kavurd Şîrâz'a yaklaştığı zaman şehirden çıkarak önce beş fersah uzaklıktaki Kefire (كفیره) denilen mevziye, daha sonra da onbeş fersah mesafedeki dağlık bir bölgeye kaçtı. Kavurd onu takip ederek yetişti ve yapılan savaşta Fazlûye'nin adamlarından 600 kişiyi öldürdü. Fazlûye bu kez de kaçmağı yeğ tutarak, aşılması güç ve dar yolları bulunan bir dağ üzerindeki Cehrem kalesine çıktı. Burası Şîrâz'a kırk fersah uzaklıkta olan Fesâ'ya tâbi idi. Kavurd muhtemelen Cehrem kalesine sığınan Fazlûye'ye karşı etkili olamayacağını anlayarak Şîrâz'a döndü ve Sultan Tuğrul Bey adına *hutbe* okuttu, daha sonra metbû'una hediyeler ve "fetih-nâme" gönderdi (Receb 454/Temmuz-Ağustos 1062)⁶⁷. Böylece Fars bölgesinde gerçek Selçuklu hâkimiyeti Kavurd tarafından tesis edilmiş oldu⁶⁸.

13-4). Krş. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, s. 19, 63.; Sümer, *Oğuzlar*, 98.; O. Turan (*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 90.), bu savaşın tarihini 3 Ağustos 1059 (19 Cemaziyelahir 451) olarak zikrediyor.

⁶⁷ Bk. Sibt, 91-2. *Zübdet* (s. 30-1, trk. trc., 30)'de Kavurd'un Şîrâz'ı 455/1063'de elde ettiği zikredilmiştir.

⁶⁸ Efdal ed-Dîn Kirmânî'ye göre (*Bedâyi ül-Ezmân*, 11), bu olayın maddî bir delili de vardı. Bu da Berdesîr şehrindeki Mescid-i Câmî (Ulu Camî)'de olan mermer taşdan bir mihrabdır. Onun kenarında, bu mihrabı Fars Firûz-âbâdî'nden Melik Kara Arslan Bey Kirmân'a getirdi, yazılmıştı. Ayrıca bk. *Câmî ül-Tevârih-i Hasenî*, vr. 189b.

Ertesi yıl Fazlûye'nin Şîrâz'ı tekrar ele geçirmek için bir girişimde bulunduğu anlaşılıyor. Fazlûye, Deylemli ve diğer gruplardan meydana gelen 20.000 kişilik bir ordu ile Şîrâz'a yürüdü. Fazlûye'ye karşı çıkan Kavurd'un emrinde ise 4.000 Türk askeri vardı. İki taraf orduları arasında Şîrâz'a iki fersah mesafede büyük bir savaş oldu. Yenilgiye uğrayan Fazlûye Fesâ'ya kaçtı. Kavurd Fazlûye'yi izleyerek onunla tekrar savaştı ve mallarını ganîmet olarak ele geçirdi.

Deylemliler daha önce, muhtemelen Şîrâz'ı ele geçirdiği sırada, Kavurd'a itaat için yemin etmişler, fakat şimdi Fazlûye'nin tarafına geçerek tekrar Kavurd'a karşı savaşmışlardı. Kavurd ise bu savaşta onlardan bir grubu esir etmişti. Kadılar ve fakihlere "Bunlar bana verdikleri sözden döndüler, kötülük ve beni öldürmeğe teşebbüs ettiler." diyerek muhtemelen onları öldürmek için *fetvâ* istedi. Kadı ve fakihler de esir olan Deylemliler'in öldürülmesi için *fetvâ* verdiler. Kavurd 700 kişi kadar olan bu esirlerin, el-Amrî (العمرى) denilen bir nehrin kenarında, boyunlarını vurdurttu. Bu suretle ülke Deylemliler'den temizlendi. Kavurd'un yaptıkları Deylem bölgesine ulaştığında, buranın halkı hepsi birden Fazlûye'ye meyl ve ona itaat ettiler.

Kavurd ise hâkim olduğu bölgelerde hutbeyi önce Abbâsî halifesi el-Kaim bi-Emrillâh (1031-1075), sonra amcası Sultan Tuğrul Bey ve ardından da kendi adına okuttu (455/1063)⁶⁹.

e) Sultan Tuğrul Bey'in ölümü ve Kavurd'un davranışı:

Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ölümü (4 Eylül 1063) üzerine çıkan taht mücadelelerine Kavurd'un da katılmak ve amcasının yerine sultan olmak istediği anlaşılıyor. Hattâ o bu mücadele sırasında kendi hâkimiyet sahası dışında bulunan İsfahan'a kadar ilerlemiştir. Ancak o İsfahan'da iken, kardeşi Alp Arslan'ın Rey şehrine, amcasının ülkelerine, hazinelerine ve mallarına sahip olduğunu, ayrıca Selçuklu tahtına çıktığını öğrendiği zaman Kirmân'a dönmüştü. Onun istemeyerek geri döndüğü, Selçuklu Devleti tahtına Alp Arslan'dan başka biri geçmiş olsaydı, onun da taht mücadelesine girişeceği muhakkaktı. Kavurd, Selçuklu tahtına geçmek arzusuna rağmen, kardeşinin sultanlığını kabul ederek Şîrâz'da önce Alp Arslan için, sonra da kendi adına *hutbe* okuttu. Daha sonra Sultan Alp Arslan'a mektup yazarak, "Amcasından ele geçirdiği mallarda pa-

⁶⁹ Bk. Sibt, 100.

yı bulunduğunu, kendisinin para bakımından elinin boş olduğunu, bu sebepten emrinde bulunan insanların ihtiyaçlarını karşılayamadığını, dînin ve cömertliğin müsaade ettiği ölçüde ihsanda bulunmanın her zaman yaptığı hareketlerden olduğunu, isteğini yerine getirmedeği takdirde de kendisine teşekkür edip, bu durumu Tanrı'ya bırakacağını ve Selçuklu Sultanı'nın teveccühüne râzı olacağını, bildirdi."70. Ancak Kavurd'un yine de Selçuklu tahtına sahip olmak arzusunun kolayca vazgeçmediğini daha sonraki olaylar gösterecektir.

Sultan Tuğrul Bey'in ölümü üzerine meydana gelen durumdan yararlanmak isteyenlerden birisi de Hûzistân, Basra ve çevresine hâkim olan Hezâresb idi. Hezâresb, Halife Kaim bi-Emrillâh'a bir elçi göndererek kendisine *melik* ünvanı tecvih edildiği takdirde 100.000 dinar vereceğini bildirmiş, muhtemelen bağımsız olmak istemişti. Halife'den gelen mektubda ise; bu işin ancak Selçuklular hakkında mümkün olduğu, kendisinin şimdi komşu ülkeleri istilâ eden Kavurd ile meşgûl olması ve onu uzaklaştırması gerektiği, bundan sonra böyle bir meselenin söz konusu olabileceği yazılmıştı71. Halife, Kavurd'u öne sürerek Hezâresb'in ümidlerine sedd çekmişti.

Nitekim Kavurd daha önce Hezâresb'e mektup yazmış kendisine itaat etmesini, Hûzistân, Basra ve çevresinde adına hutbe okutmasını ve sikke bastırmasını istemiş, bunları yapmadığı takdirde başına gelecekleri bildiren tehdit etmişti (455/1063)72.

f) Fazlûye'nin Şîrâz'a saldırması:

Kavurd'un, muhtemelen Tuğrul Bey'in ölümü ile, Fars'dan ayrılmış olması, Fazlûye için yeni bir imkân yaratmıştı. Derhal yeni Selçuklu sultanı Alp Arslan'a bir mektup yazarak adına hutbe okuttuğunu ve ona tâbi olduğunu bildirdi ve yardım istedi. Bu sırada Fazlûye Fesâ'da73 oturuyordu. Sultan Alp Arslan'dan müspet bir cevap gelmiş olmalı ki, Hezâresb'den Şîrâz'ı ele geçirmek için kuvvet istedi. Hezâresb, belki de Halife'nin mektubunu ve Kavurd'un tehdidini göz önünde tutarak, Fazlûye'ye

70 Sibt, 118, Fazla bilgi ve mealen trc. için bk. M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve zamanı*, İstanbul 1972, 85-6.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 106-7.

71 Sibt, 105. Krş. M. A. Köymen, "Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6-7, Ankara 1966, s. 12.

72 Bk. Sibt, 105.

73 Sibt (s. 119)'da Nesâ olarak gözüktüyor, aslında Fesâ olmalıdır.

yardıma karar vermiş ve Deylemlî ve Türkler'den meydana gelen bir kuvvet yollamıştı. Bunlar Fazlûye ile birleşerek Şîrâz'a tâbi yerleri yağmaladılar. Kavurd'a Sultan Alp Arslan'ın gazâ için Bizans'a gittiği ve Fazlûye'nin Şîrâz'a yürüdüğü bildirildiği zaman, derhal harekete geçti. Şîrâz önündeki savaşta Fazlûye'yi tekrar ağır bir yenilgiye uğrattı ve adamlarından çoğunu öldürttü. Fazlûye âciz ve bedbaht olarak geri dönerken, Kavurd muzaffer bir şekilde Şîrâz'a giriyordu (456/1064)74. Bu olayın ilgi çekici yönü Sultan Alp Arslan'ın kardeşine karşı diğer bir şahsı desteklemesidir. Alp Arslan, Kavurd'dan çekiniyor ve onun ülkesini genişletmesini istemiyor olmalıdır.

g) Sultan Alp Arslan'ın Fars'a yürümesi:

Sultan Alp Arslan Anadolu gazâsından sonra Hemedân'a geldi. Devamlı surette Kavurd önünde başarısızlığa uğrayan Fazlûye ise, Hemedân kapısı önünden çeşitli hediyeler ile Sultân Alp Arslan'ın huzûruna çıktı (Zilhicce 456/Kasım 1064). Melik Kavurd'un kendisine yaptıklarını anlatarak, onu Sultan Alp Arslan'a şikâyet etti. Sultan Alp Arslan, Fazlûye'ye iltifatta bulundu, ona ve maiyyetindekilere hil'atler takdim etti. Yine Fazlûye'ye çadırlar, altın işlemeli eyerli atlar, gümüş ve altın kaplar ve birçok hediyeler verdi. Çadırının önünde namaz vakitlerinde *nevbet* çalınmasını emretti. Ayrıca Kavurd ve adamlarını Fars'dan uzaklaştırmak için askerî bir birlik tertib ederek Fazlûye'nin emrine verdi ve Şîrâz'a gönderdi. Alp Arslan daha sonra Zilhicce'nin 14. günü/25 Kasım 1064, Hemedân'dan hareket ederek İsfahan'a gitti ve bu şehirde kırk gün kaldı. Hezâresb ile Hâcib Porsuk kumandasında bir Selçuklu kuvveti de 5 Muharrem 457/17 Aralık 1064'de Fars'a gitmek üzere İsfahan'dan harekete geçmişti.

Sultan Alp Arslan, Fazlûye ile bir birlik göndermesine ve hatta Kavurd'un tehdidine marûz kalan Hezâresb'i diğer bir birliğin kumandanı yapmasına rağmen, bunları yeterli görmemiş olacak ki, kendisi de Fars bölgesine gitmeğe karar vermişti. Nihayet o kırk gün kaldığı İsfahan'dan ayrılarak (tak. 24 Muharrem/5 Ocak 1065), yine aynı ay içinde Şîrâz'a vâsıl oldu (tak. 5-12 Ocak). Bu sırada Kavurd da Şîrâz'da idi, Sultan Alp Arslan'ın geldiğini haber aldığı zaman, âilesi, ağırlıklarını ve hazinesini Kirmân'a gönderdi. Kendisi de deniz kenarında Bîr (بیر) denilen bir kaleye sığındı. Daha sonra Alp Arslan ile Kavurd'un kuvvetleri arasında önemli bir savaş olmadan Kavurd'un askerleri amân dilediler. Alp Arslan

74 Bk. Sibt, 119.

onlara iyi davrandı. Ayrıca Kavurd'un kaçmasını önlemek için Kirmân yoluna askerler gönderdi. Bu giden birlik 5.000 deve ve katır ganimet ele geçirerek Sultan'a götürdüler. Alp Arslan bu ganimete çok sevindi, ancak onun Kavurd'u daha fazla sıkıştırmak istemediği anlaşılıyor. Fars bölgesini 27.000.000 dirheme mukâta'a suretiyle tekrar Fazlûye'ye iade ettikten sonra İsfahan'a döndü⁷⁵. Sultân Alp Arslan'ın Fars'ı Fazlûye'ye iade etmesinde, Melik Kavurd'un daha fazla kuvvetlenmesini ve hâkimiyet sahasının genişlemesini istememesi rol oynamış olabilir. Daha sonra Fazlûye'yi tekrar Fars bölgesi hâkimi olarak gördüğümüze göre, Melik Kavurd'un Sultan Alp Arslan'ın kararına uyararak Fars'ı terk ettiği ve Kirmân'a döndüğü anlaşılıyor.

Sultan Alp Arslan, muhtemelen bu olaydan sonra kardeşi Kavurd'u da tamamen gücendirmek istememiş olabilir. İbn el-Belhî'ye göre⁷⁶, Rûdân (Rûdhân) Fars bölgesine bağlı âmilliklerden biri idi. Ancak Sultan Alp Arslan, Fars ve Kirmân arasında hudut olan Rûdân'ı Kavurd devrinde Kirmân'a bıraktı. İşte İbn el-Belhî'nin zikrettiği bu olay belki de bu sırada olmuş ve Alp Arslan kardeşinin hâkimiyet bölgesine Rûdân'ı da ilâve etmiştir. Nitekim Ahmet Ali Hân Vezîrî de, yukarıda belirttiğimiz üzere (bk. n. 75) Kavurd'a bazı topraklar bırakıldığı husûsunu destekleyen bazı bilgiler vermektedir.

Muhtemelen bu anlaşma ve Melik Kavurd'un hâkimiyet sahası ile ilgili diğer bir olay da yine Ahmed Ali Hân Vezîrî tarafından zikrediliyor⁷⁷. Bu tarihçi, Kavurd'un Sultan Alp Arslan 1065 yılında Şîrâz'dan döndükten sonra, Belûcistân'a sefer yaptığını ve Tîs (Tîz)⁷⁸ limanını tamir

⁷⁵ Bk. İbn el-Belhî, *Kütâb-ı Fars-nâme* (nşr. G. Le Strange ve R. A. Nicholson), London 1921, s. 166.; Sibt, 120-1. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 66.; Aynı mlf. *Alp Arslan ve Zamanı*, 85-6 ve 115-6.; Merçil, *Salgurlular*, 4-5. Ahmed Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 80-1), bu olayı biraz daha değişik zikrediyor. Ona göre; Fars ve Kirmân'da hutbenin tek başına Melik Kavurd adına okunması Sultan Alp Arslan'ın gururuna ağır gelmiş ve Kirmân'a yürümüştü. Ancak daha sonra iki taraf arasında anlaşma oldu. Bu anlaşmaya göre, Kavurd Şîrâz ve ona tâbi yerleri Alp Arslan'ın vekillerine bırakacak, buna mukabil Fars bölgesine dahil Furg ve Tarım kasabaları Kirmân ülkesine ilâve olacaktı. Melik Kavurd'a Kirmân padişahı denilecek, evlâdı ve torunları o ülkeye reislik yapacak, onlara da şâh ünvanı verilecekti. Kirmân ve Belûcistân Kavurd'un idaresinde olacak, Sultan'ın vekilleri oraya göz dikmeyecekti.

⁷⁶ *Fars-nâme*, s. 121, krş. Strange, *The Lands*, s. 286.

⁷⁷ Bk. *Tarih-i Kirmân*, s. 81.

⁷⁸ Tîs (Tîz), İran'ın Belûcistân bölgesinin güneyinde, Fars körfezinin önemli limanlarından birisidir.

ettirerek Mekrân ülkesine *nevvâb* ve *ummâl* (*âmiller*) tayin ettiğini belirtiyor. Daha sonraki devrelerde, sözgelisi I. Arslan-şâh zamanında Tîz'den mal toplandığına göre⁷⁹, şimdilik başka bir kaynakta raslayamadığımız, bu olayın doğru ve adı geçen şehrin Selçuklular'ın hâkimiyet sahasına girmiş olması gerekiyor. Tîz limanı o zamanki dünya ticâretinin önemli uğrak noktalarından birisiydi. Hâkim olduğu bölgeyi zenginleştirmek isteyen Kavurd buranın ticârî önemini anlamış ve muhtemelen kendi zamanında harab bir durumda olan bu limandan faydalanmak için tamir ettirmişti.

h) Kavurd'un Sultan Alp Arslan'a ilk isyanı:

Sultan Alp Arslan Fars'ı Kavurd'un elinden almasına rağmen, onu yine Kirmân hâkimi olarak bırakmıştı. Kavurd'un bilgisiz, câhil ve tecrübesiz bir vezîri vardı. Bu Vezîr, Melik Kavurd'u tahrik etmiş, Sultan'a karşı isyânının hayırlı ve mevcut kuvvetle ülkeyi baskıdan kurtarmanın kolay olacağını söyleyerek, onu aldatmıştı. Vezîr'in hatırı için diğer *dîvân* halkı da ağız birliği ederek onu desteklediler. Kavurd bu sözlere inandı, Alp Arslan adına olan *hutbeyi* kaldırarak, Kirmân'da sadece kendi adına *hutbe* okutup, *sikke* bastırdı. Bu Kavurd'un Sultan'ın itaatinden çıktığına ve isyânına açık bir işaretti⁸⁰.

Bu sikkelerden yüz kadarı tüccâr eliyle Sultan Alp Arslan'ın bulunduğu ülkeye gelmişti. Sultan, Kavurd'un bastıracağı paralardan haberdâr olduğu zaman bunları yanına getirtip inceledi ve tüccârdan durumu sordu. Kavurd'un isyânını anlayınca, bir ân bile durmayıp Kirmân üzerine yürüdü (Şaban 459/Haziran-Temmuz 1067). Selçuklu ordusunun öncü kuvvetleri Hâcib Altuntaş ve Hâcib Çavlı idaresinde idi. Alp Arslan da onların arkasından gitti. Önce öncü kuvvetleri arasında vukû bulan şiddetli savaşta, iki taraftan da çok kişi ölmüş, neticede savaş Kavurd'un öncüleri kaybetmiş ve Kirmân ordusunda herkes kaçmayı tercih etmişti. Kaçanlardan birisi de Kavurd idi ve öncü kuvvetlerinin yenilgisi üzerine korkuya kapılarak, yanında yalnızca iki atlı bulunduğu halde Cîruft şehrine kapandı⁸¹ ve buradan Sultan Alp Arslan'a itaat ettiğini bildiren bir elçi

⁷⁹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 88-9.

⁸⁰ Diğer bir rivâyete göre bu isyân Melikşâh'ın veliahd ilan edilmesi ile ilgilidir. Melikşâh'ın veliahdlığını tanımak istemeyen Kavurd isyan etmiştir. Bk. M. A. Köymen, "Kirmân Selçukluları Tarihi", *D.T.C.F. Dergisi*, II, sayı: 1, Ankara 1943, s. 129 n. 2.; Kafesoğlu, *Kavurd mad.*, IA.

⁸¹ Sibt (s. 134), Kavurd'un sağlam surları olan ve etrafı hendeklerle çevrili bulunan Berdesîr şehrine sığındığını zikrediyor. Köymen de Kavurd'un önce Berdesîr şehrine sığın-

göndererek affedilmesini istedi. Sultan bu isteği kabûl ederek, hatasına rağmen, Kavurd'u affetti. Daha sonra Kavurd Sultan'ın huzûruna geldi. Alp Arslan da ona ikrâmında bulundu, ayağa kalkarak kardeşini kucakladı ve muhtemelen bu buluşmanın heyecânı ile kendisi ağladığı gibi, etrafındakileri de ağlattı. Kirmân bölgesini tekrar ona verdi ve durumunda hiçbir değişiklik yapmadı. Ancak Kavurd çok sayıda kızları bulunduğunu, bunlara cehiz temin edilmesi gerektiğini Sultan'a bildirdi. Sultan Alp Arslan Kavurd'un bu isteğini kabûl ederek, kızlardan her birine elbise ve *iktalardan* başka 100.000 *dînâr* verdi. Bu suretle Kavurd'un ilk isyanını bastıran Sultan Alp Arslan Kirmân'dan Fars bölgesine gitti⁸².

1) Kavurd'un ikinci isyânı:

Affedilmesinden daha iki yıl geçmeden Melik Kavurd'un kardeşi Alp Arslan'a karşı tekrar isyân ettiğini görüyoruz. Kavurd bu defa eski düşmanı olan Fars hâkimi Fazlûye ile ittifâk etmiştir. Sultan Alp Arslan bu durumu öğrendiği zaman, 1 Muharrem 461/31 Ekim 1068'de önce Fazlûye üzerine yürümek maksadıyla Isfahan'dan ayrıldı. Ondan kurtulunca Kavurd ile savaşmak üzere Kirmân'a gidecekti. O Şîrâz'a ulaştığında, Fazlûye'nin daha önce Hurşeh adında çok müstahkem bir kaleye sığındığı anlaşıldı. Fazlûye'nin kardeşi Hasnûye ise Alp Arslan'ın huzûruna gelerek amân diledi ve kardeşi, Sultan'a isyân ettiği zaman ondan ayrıldığını bildirerek onun elinde bulunan kaleleri zabt etmeği üzerine aldı. Sultan Alp Arslan görünüşte Hasnûye'nin sözlerini kabûl ve ona iyilik yapacağını va'd ettikten sonra Kirmân'a gitmek üzere Şîrâz'dan ayrıldı, Fazlûye ile uğraşmak görevini de Vezîr Nizâm ül-Mülk'e verdi.

Bu sırada Melik Kavurd Berdesîr'de bulunuyordu. Kirmân'a gelen Alp Arslan bu şehri muhasara etti. Daha sonra Sultan, Nizâm ül-Mülk'ün Fazlûye'yi esîr ettiği haberini aldı (Şaban 461/Mayıs-Haziran 1069), ancak huzûruna getirilen Fazlûye'yi affetti. Bunu öğrenen Kavurd derhal kardeşine bir mektup göndererek affedilmesini istemiş, hattâ onun merhametli ve ikisi arasındaki farkın da bu olduğunu bildirmişti. Ancak görünüşe göre, bu bir oyalama taktiği idi. Bu sırada Kavurd, Alp Arslan'ın ordu-

diğini, öncü savaşından sonra Cîruft şehrine kapandığını belirtiyor, krş. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 66 ve *Alp Arslan ve Zamanı*, 87.

⁸² Bk. Sibt, 134.; İbn el-Esîr, X, 53.; *Ahbâr*, 41 (trk. trc., 28-9); Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme* (nşr. E. Merçil), I, İstanbul 1977, s. 70-2. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 66.; Aynı mlf. *Alp Arslan ve Zamanı*, 86-88.

sundan bir gruba mektup yazarak va'dlerle kendi tarafına çekmiş, âni bir hücum için onlarla anlaşmıştı. Ancak sâdik adamlarından birisi bu durumu Sultan'a bildirdi. Alp Arslan yaptığı araştırma sonucu bu olayın doğru olduğunu anladı ve Kavurd ile işbirliği yapanları öldürttü. Fakat Alp Arslan için henüz tehlike geçmemişti, çünkü ordunun büyük bir kısmı bu ittifâkın içindeydi. Alp Arslan durumun böyle olduğunu öğrendiği zaman, oğlu Melikşâh'ı Ebû Sa'd el-Müstevfi ve bir kısım askerle Berdesîr'de bırakarak önce Şîrâz'a, sonra da Isfahan'a gitti (Zilhicce'den 10 gün kala/Ekim 1069)⁸³. Böylece Kavurd bir kez daha Sultan Alp Arslan'dan kurtulmuş oldu. Kaynağın ifadesi doğru ise, Kavurd'un Alp Arslan'ın idaresindeki disiplinli Selçuklu ordusundan bir kısmını kendi tarafına çekmiş olması büyük bir başarı idi. Ancak bu mevzii bir başarı olarak kalmış, daha ileri gidememişti.

i) Kavurd'un oğlu Sultân - şâh ile savaşı:

Sultan Alp Arslan kardeşi Kavurd'un isyanlarına ve arasındaki anlaşmazlığa onun oğlu Sultân-şâh'ın sebep olduğunu düşünmekteydi. Bunu önleyebilmek için de Kavurd'a mektup yazarak, olaylara sebep olarak gördüğü Sultân-şâh'ın kendisine teslim edilmesini istedi ve bu suretle aradaki soğukluğun ortadan kalkacağını bildirdi. Ancak Kavurd cevabında oğlunu teslim etmeyeceğini yazmıştı. Sultan Alp Arslan kardeşine çok kızdı ve onun idaresinde bulunan Fars bölgesini⁸⁴ ve Kirmân'ın bir kısmını Kavurd'un elinden aldı. Fakat kaynakta Kavurd'un hangi Kirmân şehirlerini kaybettiği belirtilmiyor. Kavurd'un bu direnişine ve hattâ uğrunda ülkesinden bir kısmını kaybetmesine rağmen, bir süre sonra oğlu Sultân-şâh ile anlaşmazlığa düştüğü anlaşılıyor. Nitekim Sultân-şâh, Alp Arslan'a mektup yazarak, kapısına gelmek ve itaat etmek istediğini bildirdi. Daha sonra da Sultan'ın huzûruna geldi. Alp Arslan ona çok iyi davranarak at, elbise ve 10.000 *dînâr* değerinde hediyeler verdi. Sultân-şâh ise Alp Arslan'a babası ile savaşarak Kirmân'ı almak istediğini bildirmiş, bu husûsda yardımcı olmasını teklif etmişti. Alp Arslan bu teklifi kabûl ederek, binlerce Türk ve Türkmen askerini onunla beraber Kirmân'a gönderdi. Ancak Sultân-şâh Kirmân'da başarılı olamadı ve babası ile yaptığı savaşı kaybet-

⁸³ Bk. Sibt, 137-9. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 67-8.; Aynı mlf. *Alp Arslan ve Zamanı*, 88 ve 94.

⁸⁴ Bu durumda affedilen, fakat hemen İstahr kalesinde hapsedilen Fazlûye'den boşalan Fars bölgesine, tekrar Kavurd'un hâkim olması veya Sultan'ın bu bölgeyi ona vermesi gerekiyor.

ti. Sultan Alp Arslan'ın da, baba-oğul arasındaki bu anlaşmazlıktan yararlanarak, Sultân-şâh vasıtası ile Kavurd'u itaat altına almak teşebbüsü başarısızlık ile sonuçlanmış oldu (462/1069-70)⁸⁵.

j) Kavurd'un Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirme teşebbüsü:

Sultan Alp Arslan ölürken (24 kasım 1072) yaptığı vasiyyet ile, yine de kardeşi Kavurd'u düşünmüştü. Bu vasiyyete göre, Kavurd'a Kirmân ile Fars bölgesi kalacak, Sultan'ın dul kalan eşi Seferiyye Hâtûn ile evlenerek Şîrâz'da yerleşecek, emrindeki ülkeler Sultan Melikşâh'ın kontrolunda olacaktı. Ayrıca Kavurd'a muayyen miktarda mal da tahsis edilmişti⁸⁶.

Kavurd kardeşinin ölüm haberini bir rivâyete göre Kirmân'da iken almıştı⁸⁷. Diğer bir rivâyete göre ise, bu sırada Umân'da idi⁸⁸ ve her türlü tehlikeyi göze alarak kış mevsimi olmasına rağmen gemiler ile Umân'dan Kirmân'a geçmişti. Bu geçiş sırasında bir çok gemi parçalandı, askerlerinin çoğu boğularak, bir kısmı da soğuktan öldü. Bütün bu güçlüklerle rağmen kardeşinin ölümü, Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek isteyen Kavurd için bulunmaz bir fırsattı. Sultan Tuğrul Bey'in ölümü ile yarıda kalan arzusunu şimdi bir kere daha denemek istiyordu. Henüz onsekiz yaşında bulunan Melikşâh'ı tecrübesiz ve genç buluyor, kendisinin geçmişteki başarılarına, hükümdârlıktaki tecrübesine ve yaşının olgunluğuna güveniyordu. Aslında onun en büyük güvencesi, Selçuklu ordusundaki emirlerin kendisini da'vet etmesi ve yardım va'dlerinde bulunmalarıydı⁸⁹. Ayrıca Kavurd maiyyetindeki emîrler tarafından da tahrîk ediliyordu. Melikşâh babasının ölümünden hemen sonra amcasına "kalbi hoş ve gamı defedecek" bir mektup yazdı. Kavurd, muhtemelen, buna cevâb olarak Sultan Melikşâh'a yazdığı mektubda, "Ben büyük kardeş, sen küçük oğulsun. Ben senden daha çok kardeşim Sultan Alp Arslan'ın mîrâsına lâyı-kım." diyerek, Büyük Selçuklu sultanlığı hakkındaki düşüncelerini belirtti. Melikşâh'ın verdiği cevab ise açık ve kesindi, "Oğul var iken kardeş mîrâ-

⁸⁵ Bk. Sibt, 141-2. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 68.; Aynı mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, 88-9.

⁸⁶ Sibt, 164-6, (giriş, 19); İbn el-Esir X, 76.; *Zübdet*, 47 (trk. trc., 46-7); Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abûl Farac Tarihi* (trk. çv. Ö. R. Doğrul), I-II. Ankara 1945-1950, I, s. 325-6. Krş. Kafesoğlu, *Melikşâh*, 17.; Aynı mlf., *Kavurd mad. İA*.

⁸⁷ İbn el-Esir, X, 78.; Ravendî 126.; *Câmi üt-Tevârih*, 43.; Ebu'l-Ferec, *Tarih*, I, 326.

⁸⁸ Sibt, 161.; *Ahbâr*, 56 (trk. trc. 39), Krş. Kafesoğlu, *Kavurd mad., İA*.; Bosworth, "The Iranian World," 88.

⁸⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 12.; Sibt, 161.

sa konamaz." diyordu. Ayrıca Emîr Temirel b. Ferruhsâh ile Vezîr Nizâm ül-Mülk'ün mektuplar göndererek, Kavurd'un tahrîklere kapılmasını ve girişeceği hareketi önlemek için yaptıkları nasihatlar geçerli olmadı⁹⁰.

Melik Kavurd önce Rey ile Hemedân arasında bulunan Türkmenler'in yanına gitmek istiyordu. Çünkü onlara güveniyor ve bu Türkmenleri kendi emrine aldığı takdirde kuvvetinin artacağına inanıyordu. Bu maksatla da emrindeki ikibin atlı ve dörtbin yaya ile merkez Rey şehrine bir ân önce hâkim olabilmek için sür'atle harekete geçti. Sultan Melikşâh ve Nizâm ül-Mülk de Selçuklu devleti üzerine dolaşan tehlike bulutlarını ve durumun ciddiyetini hissetmişlerdi. Tehlikeyi daha fazla büyümeden önlemek gerekti, bu maksatla sür'atle davranarak Kavurd'dan önce Rey şehrine girdiler. Şehrin kalesinde bulunan Alp Arslan'ın hazinelerinden 500.000 dînâr, 5.000 elbise ve silahları alarak, yine Kavurd'dan önce Türkmenler'in yanına gittiler. Beraberlerinde getirdikleri parayı, kendi taraflarına çekebilmek için, Türkmenler'e dağıttılar. Sultan Melikşâh ve Vezîr Nizâm ül-Mülk'ün bu çabuk ve yerinde davranışı kendilerine büyük bir üstünlük sağlamış oldu. Melik Kavurd ise bu bölgeye iki gün sonra gelince Türkmenler'in desteğinden yoksun kaldı⁹¹.

Sultan Melikşâh'ın Türkmen, Arab, Kürd ve gulâmlardan meydana gelen büyük bir ordusu vardı. Ayrıca Musul hükümdarı Şeref üd-Devle Müslim b. Kureyş ve Hille hükümdarı Nûr ed-Devle'nin oğlu Bahâ üd-Devle Mansûr da kuvvetleri ile Sultan'ın yanında idiler⁹². Kavurd'un ordusunun sayısı ve büyüklüğü hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmuyor. Herhalde yanında bulunan 6.000 kişi ile savaşa hazırlanmamış, başka asker de toplanmıştır. İki taraf arasındaki ilk savaşta öncü kuvvetleri karşılaşmış, Emîr Savtegin idaresindeki Melikşâh'ın öncü kuvvetleri Kavurd'un

⁹⁰ Bk. *Ahbâr*, 57 (trk. trc., 39), Emîr Temirel'in yazdıkları şu şekilde idi, "Mülkün, makamın, memleketlerin, istilân seni gururlandırmasın, Allâh kardeşinin oğluna itaat etmekle kalplerimizi birleştirdi. Askerlerinin azgınlarının manasız sözlerini kabul etme ve bilki, piliç horoza mukavemet edemez."

⁹¹ Sibt, 161. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 69.

⁹² Sibt, 161.; İbn el-Esir, X, 78. Krş. Kafesoğlu, *Melikşâh*, 21-2.; Köymen, aynı eser, 69. Şeref üd-Devle ile Bahâ üd-Devle'nin Melikşâh'ın yanında bulunmasının sebebi şu idi; Sultan Alp Arslan, Şeref üd-Devle'ye dargandı. Halife her ikisini barıştırmak için Nakib ün-Nükabâ Tarrad b. Muhammed Zeynebî'yi aracı olarak gönderdi. Nakib ün-Nükabâ beraberinde Şeref üd-Devle olduğu halde Alp Arslan'ın yanına gitmek için harekete geçtiler, fakat Sultan'ın ölümünü duydukları zaman Melikşâh'a yöneldiler. Bahâ üd-Devle'ye gelince, o da babasının Sultan'a göndermiş olduğu malı götürüyordu, bk. İbn el-Esir, X, 79 (trk. trc, *Zübdet*, 49)

öncülerine hücum ederek, onları dağıtmıştı⁹³. Asıl ordular Hemedân civarında Kerec hududunda karşılaştılar.

Bu savaşın tarihi için iki rivâyet vardır. İçlerinde el-Bundârî⁹⁴, İbn el-Esîr⁹⁵, Ebu'l-Ferec⁹⁶, Sibt⁹⁷ ve Hamdullâh Müstevfi⁹⁸ gibi tarihçilerin bulunduğu birinci grup, savaşı 465/1072-3 yılı olayları içinde anlatıyorlar. *Bedâyi ül-Ezmân* (s. 13), *Ahbâr* (s. 57, trk. trc., 39) ve Muhammed b. İbrahim'in eserinin⁹⁹ içinde bulunduğu ikinci grup kaynaklarda ise 466/1073-4 tarihi zikredilmiştir. Kanaatimizce savaş 465 yılı içinde vukû bulmuştur. Sultan Alp Arslan 10 Rebî I. 465/24 Kasım 1072'de ölmüştür. Bu tarih 465 yılının ilk üç ayı içindedir. Kavurd'un 466'da sultanlık mücadelesine girişmesi için aşağı-yukarı bir yıl daha beklemesi gerekiyor. Sadr ed-Dîn Hüseyin¹⁰⁰ ve Ebu'l-Ferec¹⁰¹'in verdikleri bilgiden, Kavurd'un kardeşi Alp Arslan'ın ölümünü haber alır almaz - tıpkı Sultan Tuğrul Bey'in ölümünde olduğu gibi - hemen harekete geçtiği anlaşılıyor. Taht iddiası bir şahsın bu şekildeki davranışı tabiidir. Bu bakımdan Kavurd'un bir yıl beklemeden 465 yılı içinde harekete geçmiş olması daha akla uygundur. Ayrıca Nakîb ün-Nukabâ ve Şeref üd-Devle'nin Alp Arslan'ın huzûruna gitmek için yola çıkmaları, fakat onun ölümünü haber aldıkları zaman Melikşâh'ın yanına yönelmeleri ve savaşta onun safında yer almaları bu görüşümüzü desteklemektedir.

Her ne kadar Melik Kavurd'un hareketi kış ayları içinde olmuşsa da¹⁰², *Ahbâr* (s. 57, trk. trc., 39)'da zikredilen 26 Cumâdâ I. 466/27 Ocak 1074 tarihi kış mevsiminin en soğuk günlerine raslıyor ki, bir savaş için uygunluk göstermiyor. Halbuki el-Bundârî¹⁰³'nin zikrettiği 4 Şaban 465/15 Nisan bahar mevsimine raslıyor ki, bu tarih kışın sonlarında sürdürülen

⁹³ *Ahbâr*, 56 (trk. trc., 39). Krş. Kafesoğlu, Melikşâh, 22.; Merçil "Emir Savtegin", 70.

⁹⁴ *Zübdet*, 48 (trk. trc. 48).

⁹⁵ *el-Kâmil fi'l-Tarih*, X, 78.

⁹⁶ Ebu'l-Ferec, *Tarih*, I, 325-6.

⁹⁷ *Mir'ât üz-Zamân* (Ali Sevim nşr.) s. 160 v. dd.

⁹⁸ *Tarih-i Güzide* (nşr. el-Hüseyin Nevâî), Tahran hş. 1336-1339, s. 472.

⁹⁹ *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 14.

¹⁰⁰ Bk. *Ahbâr*, 56 (trk. trc., 39).

¹⁰¹ Ebu'l-Ferec, *Tarih*, I, 326.

¹⁰² Sibt, 161., Ebu'l-Ferec, aynı eser, I, 326.; *Selçuk-nâme*, I, 116.

¹⁰³ *Zübdet*, 48 (trk. trc., 48). Kâdı Gaffârî (*Tarih-i Cihân Ârâ*. 117), yıl vermemekle beraber gün olarak 4 Şaban'ı zikrediyor.

hazırlıklardan sonra bir savaş için daha uygun düşüyor. Ayrıca Efdal ed-Dîn Kirmânî¹⁰⁴ ve Muhammed b. İbrahim¹⁰⁵ tarafından Kavurd'dan sonra bir yıl Kirmân-şâh, bir müddet de Hüseyin'in saltanat sürdükleri zikrediliyor. Bu bilgileri de değerlendirirsek, 465 yılı kronolojik bakımdan Safer 467/Eylül-Ekim 1074'de Sultân-şâh'ın tahta geçiş zamanına daha çok uygunluk gösteriyor. *Ahbâr*'da zikredilen 26 Cumâdâ I. 466 tarihinden hareket edersek, Kirmân-şâh'ın bir yıl hükümet sürdüğünü göz önüne aldığımızda onun ölümü aşağı-yukarı Cumâdâ I. 467 oluyor ki, bu Sultân-şâh'ın tahta geçiş tarihi olan Safer 467'den en az iki ay sonrasına gidiyor. Bütün bu saydığımız noktalar dikkate alınırrsa, Kavurd ile Melikşâh arasındaki savaşın 4 Şaban 465/15 Nisan 1073 tarihinde olduğunu kabûl etmek mümkün görünüyor¹⁰⁶.

Sultan Melikşâh'ın ordusunun sağ kanadına Emîr Savtegin, sol kanadına da Emîr Temirel kumanda ediyordu. Sultan ve Nizâm ül-Mülk ise merkezde idiler. Melik Kavurd kendisi, oğlunun birisiyle, merkezde yer alırken, diğer çocukları kanadlara kumanda ediyorlardı¹⁰⁷. Savaşa ilk başlayan Kavurd olmuş ve önce Sultan Melikşâh'ın sağ kanadına hücum etmişti. Melikşâh'ın sağ kanadı bozguna uğradığı gibi, bir rivâyete göre buradaki askerler Kavurd'dan amân dilemişlerdi. Kavurd, Melikşâh'ın ordusunun sol kanadını da bozguna uğrattı. Fakat merkezde bulunan Melikşâh ve Nizâm ül-Mülk'ün idaresindeki kuvvetler karşısında aynı başarıyı gösteremeyerek mağlup oldu¹⁰⁸. Diğer rivâyete göre¹⁰⁹, Emîr Temirel idaresindeki sol kanatta bulunan Müslim b. Kureys ve Bahâ üd-devle Mansûr yanlarındaki Arab ve Kürd askerleri ile Kavurd'un sağ kanadına hücum ederek onu bozguna uğratmışlar ve Melikşâh'ın savaşı kazanmasına sebep olmuşlardı. Kavurd, daha önce kendisine yazılan mektuplar sebebiyle, savaş sırasında Melikşâh'ın ordusundaki askerlerin kendisini görünce itaat edeceğini sanyordu, bunun aksi meydana çıkınca pişmân olmuştu¹¹⁰. Düşündüğü gerçekleşmeyen ve askerlerinin dağıldığını gören

¹⁰⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 14 ve 16.

¹⁰⁵ *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 16 ve 21.

¹⁰⁶ Ayrıca savaş gününün münakaşası için bk. Merçil, "Emir Savtegin", 70 n. 41.

¹⁰⁷ *Ahbâr*, (s. 57, trk. trc., 39)'da Kavurd'un yedi oğlunun bulunduğu, bazısının sağ, bazısının sol kolda ve bazısının da merkezde olduğu zikredilmiştir. Ancak Kavurd'un bütün çocuklarının savaşa iştirak etmediği aşağıda belirtilecektir.

¹⁰⁸ Sibt, 161.

¹⁰⁹ İbn el-Esîr, X, 78.; *Ahbâr*, aynı yer.; *Zübdet*, 48 (trk. trc., 48).

¹¹⁰ *Ahbâr*, aynı yer.

Kavurd savaşı terk ederek Hemedân dağlarına kaçmaktan başka çâre bulamadı. Böylece üç gün süren savaşı Sultan Melikşâh kazandı ve Kavurd'a âit *hazîne, silâh-hâne*, elbiseler ve eşyaları ele geçirdi¹¹¹. Ancak daha sonraki olaylar Kavurd'un Melikşâh'ın ordusundaki askerler hakkındaki düşüncelerinin hiç de boş olmadığı ve savaşın kazanılmasında Şeref üd-Devle Müslim ve Bahâ üd-Devle'nin askerlerinin önemli etken olduklarını gösteriyor. Nitekim Kavurd'un bu yenilgisi Melikşâh'ın ordusundaki Türk unsûrun ağına gitti ve onlar "Bize bu felâket, ancak Arablar'dan ve Kürdler'den geldi. Kavurd'un askerine hücum ederek bizim maksadımıza mâni oldular." dediler. Sonra de Şeref üd-Devle ile Bahâ üd-Devle'nin obalarına hücum ederek yağmaladılar. Yağmaya uğrayanlar arasında Halife'nin elçisi Nakîb ün-Nukabâ Tarrad b. Muhammed Zeynebî de vardı¹¹².

Çok geçmeden Sultan Melikşâh'ın yanına bir köylü gelerek, amcası Kavurd'un, oğlu ile beraber, yakın bir köyde ve askerinden ayrı olduğunu ihbâr etti. Sultan Melikşâh o istikâmete yöneldiği gibi, Kavurd'un yakalanması için Emîr Temirel kumandasında¹¹³ bir miktar kuvvet de göndermişti. Emîr Temirel saklandığı yerde Kavurd'u ele geçirdi. Melik Kavurd kendisini serbest bırakması için ona *iktâ*lar ve mal va'detti. Ancak Temirel bu câzib teklifleri kabûl etmeyerek "Sen efendisin biz köleyiz. Beraber Sultan'a gidelim, o ne hüküm verirse o geçerlidir." demişti¹¹⁴.

Kavurd'un yakalanmasından ve Sultan Melikşâh'ın huzûruna getirilmesinden sonra vukû bulan olaylar da kaynaklarca az da olsa değişik şekillerde nakledilmişlerdir. *Ahbâr*'a göre¹¹⁵, "...Melik Kavurd'u götürdüler ve yola çıktılar. Melikşâh *Mevkibi* ve *çetri* ile karşılamaya çıktı. Melik Kavurd bunu görünce atından indi, yere alnını koydu, Sultan'ın ayaklarına kapandı." Sibt'in ise bu husûsda iki rivâyeti vardı. Birincisine göre¹¹⁶, Kavurd'u getirdiklerinde Sultan Melikşâh atının üstünde onu karşılamıştı. Kavurd ise yürüyerek getirilmiş ve yere eğilip Sultan'ın elini öpmüştü.

¹¹¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 13.; Ravendî, 126 (trk. trc. 124); Muhammed b. İbrahim, 14. Krş. Köymen, "Kırman Selçukluları Tarihi", 129.; Kafesoğlu, *Kavurd mad. İA*.

¹¹² Bk. *Zübdet*, 48 (trk. trc., 49); İbn el-Esîr, X, 79. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 69.; Bosworth, "The Iranian World", 88-89.

¹¹³ Sibt (s. 161)'a göre, bu kuvvetin kumandanı Emîr Savtegin idi.

¹¹⁴ *Ahbâr*, 57 (trc. 39).

¹¹⁵ Bk. s. 57 (trk. trc., 39).

¹¹⁶ Bk. Sibt, 161.

Sultan ona, "Yorgunluktan hâlin nice, bu yaptığından utanmıyormusun? Kardeşin için tâziyeye oturmadin, üzerine atılması için kabrine bir örtü göndermedin. Halbuki yabancılar onun için mâtem tuttular. Kardeşi olan sen, onun vasiyyetini bir tarafa atın ve ölümü dolayısıyla (mâtem ilân edecek yerde), şenlikler yaptın, sevincini izhâr ettin. Lâkin, Tanrı kötü fiilinin cezasını sana (işte) böyle verdi." dedi¹¹⁷. Kavurd ise bu sözleri şöyle cevapladı, "Ben senin üzerine yürümek istemedim. Fakat askerlerin acele gelmem için gece-gündüz mektup yazdılar. Ben Allâh'ın takdîr ettiği ve hakkımda istediği bir iş için geldim."

Sibt'in ikinci rivâyetinde ise¹¹⁸, olay şu şekilde zikredilmiştir: Kavurd Bey'i yakalayanlar görülünce, Melikşâh bir tepe üzerinde konakladı, yiyecek birşey istedi ve Müslim b. Kureyş, İbn Mezyed (Bahâ üd-Devle Mansûr) ve İbn Verrâm'ı çağırdı. Hep beraber yemek yediler. Melikşâh bundan sonra atına bindi. Amcasını getirdiler ve atından indirdiler, başından "kalensöve"si alındı, kendisine Sultan'ın önünde yer öpmesi söylendi. Fakat Kavurd bunu reddetti. Sultan biraz ilerleyip atının üzerinden onun boynuna sarıldı ve "Ey Amca sen uzak bir yerden geldin, atına bin, bizimle birlikte gel." dedi.

Olayların akışından yakalandıktan sonra Kavurd'a hiç de iyi davranılmadığı, ancak Sultan'ın akrabalık hisleriyle amcasını görünce yumuşadığı anlaşılıyor. Hattâ Sultan'ın bu sebeple Nizâm ül-Mülk ile arasında şöyle bir konuşma geçmiştir¹¹⁹

Sultan - Ben karabet râbitasını kesmem, nesebi zâyî etmem, amca baba yerindedir.

Nizâm ül-Mülk - Mülk akîmdir, o sana vücûdundan içinde bir çöp bulunan bir gözle bakıyor. Senin mülkünden duyduğu eziyetle muztarib ve muazzeb bir kalb ile seninle görüşüyor. Eğer o muzaffer olaydı sana merhamet etmezdi.

Sultan-Yeryüzünde sağ elini sol eli ile kesen ve babası yerindeki amcasını katleden bir kimse kadar hüsrâna uğrayan var mıdır?

¹¹⁷ Türkçe trc. için bk. M. A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV, sayı: 6-7, Ankara 1966, s. 99.

¹¹⁸ Bk. s. 163. Krş. Köymen, aynı eser, 93.

¹¹⁹ *Ahbâr*, 57 (trc., 39-40).

Melik Kavurd daha sonra Emîr Savtegin'e teslim edildi. Savtegin de onu kendi çadırında hapsedti. Muhtemelen Sultan ile Vezîr'in konuşması Kavurd'a aktarılmış veya o başına gelecekleri hissetmişti. Sultan Melikşâh'a haber göndererek, "Beni öldürerek bu hânedânı ortadan kaldırma. Benim hakkımda Türkler'e yakışan şekilde hareket et. Sana baban öleli beri yaptığın masrafların karşılığını vereceğim. Ülkemi teslim edip, Şam'a veya Hicâz'a gideceğim." dedi¹²⁰. Diğer bir rivâyette¹²¹, Kavurd Savtegin'in çadırında hapsolüdüktan sonra yanına Amîd Ebû er-Rızâ gönderildi. Ebû Rızâ, Melik Kavurd'dan Kirmân'ın hazînelerini isteyerek, ne gibi malları bulunduğunu sordu. Melik Kavurd ise "Kirman beldelerinin hududları daraldı, onun vâridâtı azaldı, ahali sakat ve fakirdir, benim orada bulunan hazîne ve malım ancak Sultan'ın kölelerinden birine hediye olabilir. Beni serbest bırakınız; tâ ki, Umân beldelerine gideyim ve Sultan'a mutî bir amca, şefaati baba olayım. Ben Sultan'dan bir şey talep etmeğe muktedir değilim." dedi.

Bu iki rivâyette Kavurd'un maddî durumu bakımından çelişki vardır. Birincisinde zengin, ikincisinde ise fakîr olarak gözükyor. İktisadî durumu incelediğimiz zaman, birinci rivâyetin daha doğru olduğu anlaşılacaktır. Her iki rivâyetteki ortak nokta ise, artık Kavurd'un Büyük Selçuklu Devletini ele geçirmek ümidinden başka, kendi hükümdarlığından da vazgeçerek, hayatta kalmak bir kenara çekilmek isteğidir. Birinci rivâyete göre, Sultan Melikşâh onun sözlerine aldırış etmemişti. İkincisinde ise Kavurd'un mektubu, serbest bırakmasından korktukları için Sultan'a bildirilmemişti. Bu noktada İbn Hallikân'ın zikrettiği¹²² ilgi çekici bir husûs vardır ve ayrıca Kavurd ile Melikşâh'ın emîrlerinin mektuplaştıklarını göstermesi bakımından da önemlidir. Buna göre, Kavurd hayatının esirgenmesini istemiş, fakat Melikşâh'dan cevap alamamıştı. Daha sonra kendisini isyana sevkeden emîrlerin mektuplarının içinde bulunduğu mücevher kutusunu ona gönderdi. Sultan Melikşâh Nizâm ül-Mülk'ü çağırarak mücevher kutusunu muayene etmesini söyledi. Vezîr bu emre itaat edeceği yerde kutuyu açmadan ateşte yaktı. Sultan Melikşâh'ın emîrlerinden büyük bir kısmı Kavurd'a mektup yazmışlardı, bu sebeple mücevher kutusunun ortaya çıkması onları korkutmuştu, fakat içindekilerin yanması bu korkuyu yatıştırmıştı.

¹²⁰ Sibt, 163-4. (naklen *Selçuk-nâme*, I, 120). Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*,

¹²¹ *Ahbâr* 58 (trk. trc. 40).

¹²² Bk. *Veşâyât el-A'yân*, Kahire 1367/1948, IV, 370.

Nihayet Melik Kavurd Hemedân'a götürüldü ve Ebû Hâşim Ca'ferî adındaki bir şahsın evinde hapsedildi¹²³. Ancak asker arasında onun yüzünden bir olay çıkmasından korkuluyordu. Nitekim bu korku yersiz değildi. Kaynaklara göre Selçuklu askerleri biri Kavurd'un ölümünden önce, diğeri ölümünden sonra olmak üzere, muhtemelen, iki kez isyân etmişlerdi. Savaştan hemen sonra Melikşâh'ın askerleri Nizâm ül-Mülk'e başvurarak kazandıkları bu büyük zafere karşılık, iktâ ve maaşlarının fazlalaştırılmasını istemişler, bu yapılmadığı takdirde Kavurd'u tahta çıkaracaklarını îmâ etmişlerdi. Nizâm ül-Mülk durumu derhal Sultan'a bildireceğini söyleyerek askerleri yatıştırmıştı. Nitekim o derhal Sultan ile görüştü¹²⁴. Askerlerin Kavurd lehinde tezâhürat yapmaları ve onu tahta çıkaracaklarını îmâ etmeleri, Melikşâh'ın hükümdarlığı için tehlikeli idi. Bu durumda Kavurd'un bir an önce yok edilmesi gerekiyordu. Nizâm ül-Mülk bu tehlikeyi Melikşâh'a anlatmış ve Kavurd'un öldürülmesini kabûl ettirmiş olmalıdır.

k) Kavurd'un öldürülmesi:

Kavurd'un nasıl ve hangi tarihte öldürüldüğü hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi yoktur. Bir kısım kaynaklar¹²⁵ askerlerin isyânından sonra onun zehirlenerek öldürüldüğünü, bazıları da yayının kirişi ile boğdurulduğunu zikrediyorlar. Kavurd'un boğularak öldürülmüş olması ihtimâli daha kuvvetlidir. Çünkü Türkler'de hükümdar âilesine mensup şahısların öldürülmesi ilâhî menşeli sayılmaları yüzünden mukaddes sayılan kanların dökülmemesi için boğdurma suretiyle olmuştur¹²⁶. Bu bakımdan Kavurd'un öldürülmesini bu an'aneyle açıklamağa çalışalım.

Sultan Melikşâh Hemedân'a geldikten sonra Sa'd ed-Devle Gevherâyîn'i çağırarak Kavurd'un öldürülmesini emretti. Gevherâyîn beraberinde bir gözü kör bir ermeni ile Kavurd'un yanına gitti. Kavurd onları görünce

¹²³ Bk. Sibt, 164.; *Mücmel el-Tevarîh ve'l-Kısas* (nşr. Melik eş-Şuarâ Bahâr, Tahran hş. 1318/1939, s. 408) adlı kaynakta Kavurd'un Emîr Seyyid (امير سيد) kalesinde hapsedildiği zikrediliyor.

¹²⁴ Ravendî 127 (trk. trc., 124-5); *Câmi üt-Tevarîh* (A. Ateş nşr.), 44 (—Zahir ed-dîn, *Selçuk-nâme*, 30); *Tarih-i Güzide*, 434.

¹²⁵ Bk. Aynı eserler.; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 279.; Gıyâs ed-Dîn b. Himâm ed-Dîn el-Hüseyinî Handmîr, *Tarih-i Habîb üs-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Tahran hş. 1333, II, s. 537.; *Bedâyi' ül-Ezmân*, 13 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 14.

¹²⁶ F. Köprülü, "Türk ve Moğol sülâlelerinde hanedan azasının idamında kan dökme memnuniyeti", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 1-9.

Gevherâyîn'e "Bundan sonra ülkeye ve hükümdarlığa bakmıyacağım, Sultan'a muhalefet yoluna gitmeyeceğim. Bütün mallarım, şehir ve kalelerim ve kullarım Sultan'ın olsun. Ben bir mescid köşesinde oturup, dünyadan göç edinceye kadar Allâh'a yalvarıp yakarmakla meşgûl olayım veya zincirler ile gece-gündüz bağlı kalayım. Tek başıma olup, Allâh'ı anıp, Allâh fikrinden uzak kalmıyayım." dedi. Ancak onun bu yalvarması ve kıvranması boşuna oldu. Tek gözlü ermeni kendi yayının kirişi ile Kavurd'u boğdu¹²⁷.

Yine Sibt'daki diğer bir rivâyete göre¹²⁸, Kavurd'u bir Kıpçak boğmuştu. Kavurd Hemedân'a götürülüp Ebû Hâşim Ca'ferî'nin evinde hapsedilmişti. Günlerden sonra Melikşâh bu eve geldi ve Kavurd'un yanına Kıpçaklar'dan birini¹²⁹ gönderdi. Kavurd bu adamı gördüğü zaman ne için geldiğini anladı ve biraz beklemesini söyledi. Kalkıp dört rek'at namaz kıldı. Sonra Kıpçak, Kavurd'un canını almağa niyyet ettiği zaman, bir saat onunla mücadele etti. Fakat kuvvetli olan Kıpçak üstün gelerek onu yayının kirişi ile boğdu. Kavurd'un ölüsünü gece gizlice götürerek İbrahim Yınal'ın yanına gömdüler.

Melik Kavurd'un hangi günde öldürüldüğü kesin olarak belli değildir. Efdal ed-Dîn Kirmânî¹³⁰, onun esir edildikten birkaç gün sonra öldürüldüğünü, el-Bundârî¹³¹ ve İbn el-Esîr¹³² ise hemen yakalandığı gün boğdurulduğunu, Râvendî¹³³ ve diğer kaynaklar Selçuklu askerlerinin isyân ettiği günün gecesi zehirlendiğini zikrediyorlar.

Sibt¹³⁴ ölüm tarihi olarak bir 3 Şaban Çarşamba gününü, bir de Perşembe günü Hemedân'a nakledildiğini ve günlerden sonra öldürüldüğünü bildiriyor. Bütün bunlardan çıkarabildiğimiz sonuç savaşın tarihini 4 Şaban olarak kabul ettiğimize göre Kavurd'un yine bu ay içinde (Şaban 465/Nisan-Mayıs 1073) öldürülmüş olmasıdır.

¹²⁷ İbn el-Esîr, X, 79.; İbn Hallikân, IV, 371.; Sibt, 163.; *Zübdet*, 48 (trk. trc., 49); *Ahbâr*, 58 (trk. trc., 40); *Selçuk-nâme*, I, 120.

¹²⁸ Bk. s. 164.

¹²⁹ Metinde ismi kesinlikle okunmuyor ve (بنعمرسلان) şeklinde geçiyor, bk. Sibt, 164.

¹³⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 13 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 14.

¹³¹ *Zübdet*, 48 (trk. trc., 49).

¹³² Bk. *el-Kâmil fi't-tarih*, X, 78.

¹³³ *Râhat üs-Sudûr*, 127 (trk. trc., I, 125).

¹³⁴ Bk. s. 163 ve 164.

k) Kavurd'un çocukları ve bu savaşa iştirâk edenler:

Melik Kavurd'un birçok çocuğu vardı. Bunlardan isimleri tespit edilenler en büyükleri¹³⁵ Sultân-şâh olmak üzere, Emîrân-şâh, Kirmân-şâh, Turan-şâh, Merdân-şâh, Ömer, Hüseyin, Nûh ve Dâvud idiler¹³⁶. Kavurd, Sultan Melikşâh ile savaşmak için harekete geçtiğinde yerine oğlu Kirmân-şâh'ı bırakmıştı. Kirmân-şâh'ın ölümünden sonra küçük yaşta olan Hüseyin tahta çıkarılmıştı. Bu sırada Ömer ve Merdân-şâh hapsedilmişlerdi¹³⁷. Bu da bize Kirmân-şâh, Hüseyin, Ömer ve Merdân-şâh'ın savaşa iştirâk etmediğini gösteriyor.

Kaynaklarda yine Kavurd'un savaşa iştirâk ederek esîr düşen ve gözlerine mil çekilerek ölen çocuklarının isim ve sayısı hakkında birbirini tutmayan bilgiler vardır. *Ahbâr* (s. 57, trk. trc., 39)'da Kavurd'un yedi oğlunun da savaşa iştirâk ettiği zikrediliyor. Sibt¹³⁸ bir rivâyetinde Sultân-şâh ve iki kardeşinin, diğerinde dört çocuğun esîr olduğunu, bunlardan ikisinin gözlerine mil çekilme sırasında öldüğünü, diğer ikisinin - Sultân-şâh ve Emîrân-şâh - sağ kaldığını zikrediyor. Diğer bir rivâyetinde ise Kavurd'un beş çocuğuna da mil çekildiğini belirtiyor¹³⁹. Ebu'l-Ferec ise çocuklarından ikisinin öldüğünü, diğer üçünün kör yaşadığını, bunların da Türkân-şâh, Sultân-şâh ve Vardan olduğunu zikrediyor¹⁴⁰. Ancak Kavurd'un onun zikrettiği isimlerden Türkân-şâh ve Vardan-şâh adlarında çocukları yoktur. Türkân-şâh isminin muhtemelen Turan-şâh'ın, Vardan-şâh'ın da Merdân-şâh'ın bozulmuş şekli olarak görünüyorlar.

¹³⁵ Sibt, 163 ve naklen *Selçuk-nâme*, I, 120.

¹³⁶ Bazı soy kütüklerinde Kavurd'un Şahinşâh adında bir oğlu daha zikrediliyor. bk. Muhammed b. İbrahim, 157.; Ahmed Ali Hân Vezîrî, *Tarih-i Kirmân*, 127.; Kafesoğlu, *Melikşah*, 24 n. 28.; Aynı ml., *Selçuklular mad.*, *İA*. Efdal ed-Dîn (*Bedâyi ül-Ezmân*, 13 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 15), yukarıda belirttiğimiz çocuklardan ilk yedi tanesinin ismini veriyor. Muhammed b. Ali Şebânkâreî (*Kitâb Mecmâ el-Ensâb*, Yazma Yeni Câmi' Ktp. no. 909, vr. 227a), Kavurd'un dokuz çocuğu olduğunu zikrediyor. İbn Funduk'un verdiği bilgidен Kavurd'un Nûh adında bir oğlu olduğunu tespit etmiştik. Ayrıca Kavurd'un Dâvud adında bir oğlu daha olduğu anlaşılıyor. Mihrâbî Kirmânî (*Mezârât-ı Kirmân*, 46), Turan-şâh'ın Melik Dâvud-ı Melik (Kara) Arslan adında bir kardeşinin Mahalley-i se-şenbihî'de defn edilmiş olduğunu zikrediyor.

¹³⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 14 ve 16, naklen Muhammed b. İbrahim, 16 ve 21.

¹³⁸ Bk. 161 ve 163.

¹³⁹ Sibt, 164.

¹⁴⁰ Bk. *Tarih*, I, 326.

Efdal ed-Dîn Kirmânî¹⁴¹ ve ondan nakillerde bulunan Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî¹⁴² ve Muhammed b. İbrahim¹⁴³, Emîrân-şâh ve Sultân-şâh'ın esir edilerek gözlerine mil çekildiğini zikrediyorlar. Efdal ed-Dîn ve Muhammed b. İbrahim daha sonra Emîrân-şâh'dan bahsetmiyorlar. Ancak Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî, bu mil çekme sırasında Emîrân-şâh'ın öldüğünü belirtiyor. Daha sonraki olaylarda onun ismi geçmediğine göre, bu bilgiyi kabul etmememiz için hiçbir sebep yoktur. Diğer taraftan, Vassâf¹⁴⁴ ve Şebânkârî¹⁴⁵ ise Turan-şâh ve Sultân-şâh'ın gözlerine mil çekildiğine işaret etmektedirler. Sıbt'ın Sultân-şâh ile sağ kaldığını zikrettiği Emîrân-şâh değil de Turan-şâh mı idi?. Arap harfleri ile yazılışları birbirine çok benzediğinden sağ kalan Turan-şâh olmalıdır. Bu bilgilerden çıkarabildiğimiz sonuçlar:

— Sultân-şâh ve Emîrân-şâh savaşa iştirâk etmişler,

— Sultan-şâh gözlerine mil çekilme sırasında sağ kalmış, Emîrân-şâh ise ölmüştür.

— Turan-şâh'ın savaşa katılıp katılmadığı anlaşıl原因yor. Eğer katıldıysa, daha sonra Kirmân Selçukluları tahtına geçtiğine göre, gözlerine mil çekilip de sağ kalan ikinci kişidir.

İbrahim Yınal'ın oğlunun da Kavurd taraftarı olarak bu savaşa katıldığı, fakat esir düşerek gözlerine mil çekildiği anlaşılıyor. Çocukların gözlerine mil çekilme işlemi Kavurd öldürüldükten sonra dramatik bir şekilde olmuş ve Sultan Melik-şâh'ın huzûrunda yapılmıştı. Kavurd'un çocukları bu hareket sırasında feryâd edip ağlamışlar, onların en büyüğü olan Sultân-şâh küçük kardeşlerini bağrına basıp öpmüş ve "Bu Allâh'ın takdîri, üzülmeğin ölüm herkesin başına gelir, sonunda kişi ettiğini bulur." demişti¹⁴⁶.

Kavurd'un öldürüldüğü ve çocukların gözlerinin kör edildiği Selçuklu askerleri arasında duyulduğu zaman, bütün işlerin Nizâm ül-Mülk tarafından ve onun tahriki ile yapıldığını anladılar. Askerler Sultan Melik-şâh ve

¹⁴¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 13. *İkd el-Ulâ* (s. 63-4)'da sadece Sultân-şâh zikrediliyor.

¹⁴² *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 190a.

¹⁴³ *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, 14. Ravendî, 127 (trk. trc., 125)'de iki oğlunun gözüne mil çekildiğini belirtiyor.

¹⁴⁴ Bk. *Tecziyetü'l-Emsâr*, 287 (özet, 174).

¹⁴⁵ *Mecmâ el-Ensâb*, 227a.

¹⁴⁶ Sıbt, 163 ve naklen *Selçuk-nâme*, I, 120.

Veziir Nizâm ül-Mülk'ü lânetliyor, "Alp Arslan'ın vasiyeti böyle değildi. O bir miktar para ile Kirmân ve Fars'ı Kavurd'a verip, Seferiyye Hâtûn ile evlenmesini vasiyet etmişti." diyerek, Sultan'dan ayrıldılar ve şehirlerle el uzatıp, yağmaladılar. Neticede yine Nizâm ül-Mülk, mücevher kutusunu yaktığı gibi, bu olayları yerinde tedbirleri ile önleyerek ordu mensuplarının huzûrsuzluğunu gidermişti¹⁴⁷.

Sultan Melikşâh, amcasının ölümünden sonra, Emîr Savtegin'i Kavurd'un idaresi altındaki vilâyetlere tayin ettiği gibi, amcasının mancınıklarını ve davullarını da ona vermişti. Ayrıca Savtegin'i amcasının lakabı olan "İmâd ed-Devle" ile lakablandırmıştı. Bu tevcih Savtegin'in Kavurd ile yapılan savaşta ve onun yakalanmasında gösterdiği büyük hizmetin neticesi olsa gerekir. Ancak kaynaklarda onun Kavurd'un ülkeleri olan Kirmân ve Fars'a gittiği hususunda bir kayıda rastlayamadık. Sultan Melikşâh yine bu savaşta yararlıkları görülen Arap ve Kürd emirlerine de mühim ihsânlarda bulunmuş ve *iktâ* larını büyütüştü¹⁴⁸.

m) Melik Kavurd'un şahsiyeti:

Melik Kavurd âdil ve iş-bilir bir şahsiyete sahibdi. İyi bir kumandan ve devlet adamı olan Kavurd cömertliği ve idaresi ile halkı memnun bırakmış, onun zamanında Kirman halkı bolluk ve refâha kavuşmuştu. Ülkenin her tarafında kervansaraylar, câmiler ve hamamlar inşâ ettirmiş, kuyular açtırmıştı. Kavurd Büveyhîler'in zayıf idaresinden faydalanarak yol kesen ve haydudluk yapan meşhûr Kufs kavmini yerinde tedbirlerle yok ederek, âsâyişin sağlanmasında büyük bir çaba göstermişti. Çöle giden yollara işaretler yerleştirmiş ve önemli noktalara askerî karakol kuleleri inşâ ettirmişti. Kavurd bastırduğu paranın değerini muhafazaya da çok gayret göstermiş, onun zamanında ülkede iktisâdî durum gelişmiş ve fiatlar üzerinde dâimî bir kontrol mevcut olmuştur. Ayrıca Kirmân'dan geçerek Sis-

¹⁴⁷ Sıbt, 164 ve naklen *Selçuk-nâme*, I, 121. Ancak birinci isyanla ilgili rivâyette, Kavurd'un ölümünden sonra askerlerin davranışı başka türlü olmuştur. Bu rivâyete göre, Kavurd'un öldürüldüğü gecenin sabahı Nizâm ül-Mülk askerlere; Kavurd'un esirliğine verdiği sıkıntı ve üzüntüden yüzüğünde bulunan zehiri içtiğini, Sultan'ın her ne kadar panzehir veriyse de zehir vücûdun her tarafına dağıldığından onu kurtarmanın mümkün olmadığını ilân etti. Askerler bu sözleri işittikten sonra bir daha maaş artırılması hususunda söz söylemeyerek itaat ettiler. Bk. Ravendî, 127 (trk. trc., 125); *Câmi üt-Tevârih* (A. Ateş nşr.), 45 (= Zahîr ed Din, *Selçuk-nâme*, 30-1); *Tarih-i Güzide*, 434.; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 279.

¹⁴⁸ Zübdet, 49 (trk. trc., 50). Krş. Kafesoğlu, *Melikşâh*, 25; Merçil, "Emir Savtegin", s.

tân, Hindistân ve Fars körfezine giden ticâret yollarını da himâyeye etmişti. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Kavurd zamanında Kirmân en parlak devrelerinden birini yaşamıştı¹⁴⁹.

Kavurd'un bir hükümdar olarak hatası, Büyük Selçuklu Devleti sultanlığını ele geçirmek için taht kavgalarına karışması olmuştur. Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden hemen sonra tahtı ele geçirmek istemesi, kardeşi Sultan Alp Arslan'ın ondan çekinmesine ve dâimâ kontrol altında tutmasına yol açmıştı. Melikşâh'ın hükümdarlığını tanımayarak isyân etmesi ise ölümüne sebep olmuştu. Nitekim Sıbt'daki¹⁵⁰ bir rivâyet bunun en güzel örneğidir. Bu rivâyete göre, Kavurd esîr olduktan sonra Hemedân'a getirilmiş ve bir çadırda bağlanmıştı. Bu sırada orada bulunanlardan birisi, "Bu adam Kirmân, Umân ve Fars gibi bir ülkeye hâkim oldu. Ancak yine de kardeşinin ölümünü ister, ondan sonra dünyâ hükümdarı olmayı tasavvur ederdi. Halbuki kendi mahvı, kardeşinin mahvına bağlıymış..." dedi.

Kavurd bir çok çocuğa sahip olmuş bir hükümdardı. Oğullarının ismini tespit edebildiklerimizi daha önce zikretmiştik. Rivâyete göre kırk kızı vardı. Bunları Büveyhî emîrleri ve çoğunu da mahallî Alevî âileler ve kendi gulâmları ile evlendirmişti. Kızlardan sekizini Şems ed-Dîn Ebû Tâlib Zeyd Zâhid Nessabe ve yedi oğluna vermişti. Bu Zeyd tarihçi Muhammed b. İbrahim'in atası idi¹⁵¹.

Kaynaklarda Kavurd'un hükümdarlık süresi de değişik olarak geçmektedir. Bir grup kaynak¹⁵² onun 24 yıl, diğer grup da¹⁵³ 32 yıl hükümdarlık ettiğini zikrediyorlar. İşin ilgi çekici yönü her iki rivâyete doğru görünüyor. Bu kaynaklar aşağı-yukarı Kavurd'un 446/1073-4 yılında öldüğünü kabûl ediyorlar. Hareket noktamız 466 olursa 24 yıl süresi 442/1050-1'e, yani Kavurd'un Kirmân'a hâkim oluş tarihine uygun düşüyor. İkinci rivâyete ise, 434/1042-3'e yani Kirmân'a Selçuklu akınları-

¹⁴⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 4 ve 10-11.; Muhammed b. İbrahim, 3-4, 11-13. Krş. Kafesoğlu, *Kavurd mad.*, *İA.* ve Bosworth, *Kavurd mad.*, *EF*

¹⁵⁰ Bk. s. 162-3.

¹⁵¹ *Bedâyi ül-Ezmân* 13.; Vassâf 286 (özet, 174); *Câmi ül-Tevârih-i Hasenî*, 189b.; Muhammed b. İbrahim, 14. Krş. Kafesoğlu, *Melikşâh*, 24.

¹⁵² *Bedâyi ül-Ezmân*, 4.; *Câmi ül-Tevârih-i Hasenî*, 188b. Hâfız Ebrû, *Coğrafyây-ı Hâfız Ebrû*, Yazma British Museum, o. 1577, vr. 142a.

¹⁵³ *Tarih-i Güzide*, 471.; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 353.

nın ilk başlangıç yılına raslıyor. Muhammed b. İbrahim'in eserinde¹⁵⁴ geçen 34 yıl da doğru kabûl edilebilecek bir süredir ve 432/1040-1 ile, yani Dendânakân'dan sonra toplanan kurultayda Kirmân'ın Kavurd'a tahsis edildiği tarihle, uygunluk gösteriyor. Nitekim Handmîr (*Habîb üs-Siyer*, II, 537), Kavurd'un 432 yılında, amcası (Tuğrul Bey)'den önce, Kirmân'a hâkim olduğunu zikrediyor. Şebânkâreî'nin¹⁵⁵ zikrettiği 39 yıl hükümdarlık süresi ise, her ne şekilde hesâb edilirse edilsin, doğru değildir.

Kavurd hakkındaki daha önceki araştırmalarda¹⁵⁶, paralarından hiçbirinin ele geçmediği belirtilmişse de, şimdi Kavurd'un birçok parası bulunmuştur¹⁵⁷. Ancak bu paralardan birisinin basım yılı 467/1074-5'i gösteriyorki¹⁵⁸, gerek tespit ettiğimiz ve gerekse kaynakların zikrettiği ölüm yılının dışında bir tarihtir ve Kavurd'un yaşam süresini en az bir yıl daha uzatmaktadır. Bu paranın üzerinde görülen tarihi ilerde tekrar söz konusu edeceğiz.

n) Kavurd'un bağımsızlığı:

Devleti başta bulunan hânedânın ortak malı sayan Türk hâkimiyet anlayışına uygun olarak, Selçuklular da hânedân mensuplarına bir ülke veya *iktâ* sahası tahsis etmişlerdi. Kavurd da kendisine ayrılan Kirmân'a hâkim olduktan sonra Kirmân Selçukluları Devleti'ni kurmuştu. O ülkede bağımsız bir hükümdar gibi hareket ediyordu. Hükümdarlık âlâmetlerine uygun olarak *çetr* taşımağa başlamış ve *çetr*'in üzerine Selçuklu hânedânında usûl olduğu üzere ok ve yay işaretlerini koydurmuş, aynı zamanda *fermân*larının başına yine ok ve yay işaretlerinden oluşan *tuğrasını* çektirmiş, o *tuğranın* altına isim ve lakablarını yazdırmıştı¹⁵⁹. Kavurd'un Kirmân halkı üzerinde hudutsuz yetkisi vardı. Devletin dış siyâsetinde söz gelişi, fetih hareketlerinde bağımsız bir şekilde davranıyor, hâkim olduğu her yerde adına hutbe okutuyor ve sikke bastırıyordu. Hattâ sikkelerinde de ok ve yay işareti kullanmıştı¹⁶⁰.

¹⁵⁴ Bk. *Selçukiyan ve Guz der Kirmân*, 4.

¹⁵⁵ Bk. *Mecmâ' el-Ensâb*, 227a.

¹⁵⁶ Bk. Kafesoğlu, *Kavurd mad.*, *İA.*; Köymen, "Kirmân Selçukluları Tarihi", 132, n. 17.

¹⁵⁷ Lowick, "Seljuq Coins", 250-1.; Alptekin, 554-60.

¹⁵⁸ Alptekin, 559.

¹⁵⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 9-10.; Muhammed b. İbrahim, 10-11. Bu kaynaklar *Tuğranın* üzerine ayrıca "kemançe" çektirdiğini de zikrediyorlar. Krş. Houtsma, 370.

¹⁶⁰ Krş. Alptekin, 554-60.; Kafesoğlu, *Kavurd mad.*, *İA.* ve Bosworth, *Kavurd mad.*, *EF*.

Bütün bu hükümdarlık alâmetlerine rağmen, Kavurd'un önce müşterek hükümet süren Tuğrul ve Çağrı Beyler'e, daha sonra da kardeşi Alp Arslan'a tâbi olduğu anlaşılıyor. M. A. Köymen'e göre¹⁶¹; Selçuklu Devleti "kurulduktan sonra, İslâmdan önceki Türk devlet telâkkisine uygun olarak, başlıca çifte hükümdarlık iki devlet haline geldi. Doğuda Çağrı Bey'in başında bulunduğu devlet, batıda Tuğrul bey'in başında bulunduğu devlet", Kavurd muhtemelen böyle bir devlet anlayışı içinde hem amcası Tuğrul Bey'e, hem de babası Çağrı Bey'e tâbi idi. Kavurd'un bastırıldığı paralar üzerinde her iki hükümdarın müşterek olarak adı bulunmaktadır. Ancak Tuğrul Bey adına Berdesîr'de bir para basılmıştır¹⁶². Sultan Tuğrul Bey Berdesîr'de hiç bulunmadığı gibi, bu sikkenin üzerinde Kavurd'un adı da gözükmemektedir. Ancak bu sırada Kirmân hâkimi Kavurd olduğuna göre paranın 447/1055-6 tarihinde basılmasının, Tuğrul Bey'in sünnî İslâm dünyasının merkezi Bağdad'a girişi ile bir ilgisi olabilir mi?. Tâbilik işareti olarak Kavurd hutbede de Tuğrul Bey'in adını zikretmişti¹⁶³. Ayrıca daha önce belirtildiği üzere, Tuğrul Bey İbrahim Yınal'a karşı yardıma çağırıldığı zaman Kavurd bu isteğe uymuştu.

Kavurd aynı zamanda ölünceye kadar babası Çağrı Bey'e de tâbi olmuştur. Bunun gerek sikkelerinde Çağrı Bey'in adını zikretmesi¹⁶⁴ ve gerekse Çağrı Bey'in ihtiyacı olduğu zaman bir kısım kuvvetleri geri çekmesiyle izâh edebiliriz. Hattâ Kavurd, Çağrı Bey öldükten sonra sikkelerinde hiçbir Selçuklu hükümdarının adını koydurmamıştır. Sultan Alp Arslan zamanında ise, Kavurd kardeşine tâbi olmuş ve onun adını hutbede zikretmişti¹⁶⁵. Sonuç olarak Kavurd kendi idaresi altındaki bölgelerde bağımsız, bunun hâriçinde Büyük Selçuklu sultanlarının vassali olmuştur.

KİRMÂN - ŞÂH b. KAVURD

Melik Kavurd, Sultan Melikşâh ile savaşmak üzere hareket ettiği sırada, Kirmân'da yerine oğlu Kirmân-şâh'ı vekil bırakmıştı. Babasının ölüm

¹⁶¹ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 18.

¹⁶² Alptekin 458.

¹⁶³ Sibt, 92 ve 100. Krş. Köymen *Selçuklu Devleti Türk Tarihi*, 100.

¹⁶⁴ Alptekin, 554-555.; R. W. Bulliet, "Numismatic Evidence for the Relationship Between Tughrul Beg and Chaghri Beg" *Studies in Honor of George C. Miles* (ed. Dickran K. Koumjian) Beyrut 1974, 290-1.

¹⁶⁵ Sibt, 118.; İbn el-Esir, X, 53.

haberinin ulaşması ile, Kirmân-şâh hükümdar olmuştur. Kirmân-şâh'ın melikliği ancak bir yıl sürmüştür, sonra ölmüştür. Kaynaklar onun devri hakkında başkaca bir bilgi vermedikleri gibi, ölüm sebebini de zikretmiyorlar. Tespit edilebilen Arslan-şâh adında bir oğlu vardı.

HÜSEYİN b. KAVURD

Kirmân-şâh'dan sonra Kavurd'un küçük yaşta oğlu Hüseyin tahta çıkarılmıştı.

Rivâyete göre, onun beşiğini tahta koyuyorlar ve bâr veriyorlardı (bâr mi-dâdend). Bu sırada Kavurd'un diğer çocukları Ömer ve Merdân-şâh, Gevherîye adı verilen küçük bir kalede hapis idiler. Bu durum tahta geçmek için yapılan bir mücadeleye işaret olabilir. Daha sonra Sultân-şâh Hemedân'da tutuklu bulunduğu haptiden kurtularak Kirmân'a kaçtı ve çok küçük olan kardeşinin yerine Kirmân Selçukluları tahtına oturdu¹⁶⁶.

SULTÂN-ŞÂH b. KAVURD

a) Sultân-şâh'ın kaçıışı:

Sultân-şâh'ın Melikşâh'ın elinden kaçıışı Sibt¹⁶⁷ tarafından uzun bir şekilde hikâye edilmiştir. Bu tarihe göre; Sultan Melikşâh Kavurd'un oğullarının gözlerini kör etmek için mil çektiği zaman, mil çeken kimse onların gözlerinin nûrunu gidermemeye niyet etmiş ve işini savsaklamıştı. Bu sebeple Sultân-şâh ve sağ kalan kardeşleri¹⁶⁸ yine eskisi gibi görmekteydiler. Ancak Hemedân'da bir evde hapsolünmüşler ve üzerlerine güvenilir muhafızlar tayin edildiğinden kurtulmaktan ümidlerini kesmişlerdi. Ayrıca muhafızlar onlarla konuşmadığından kurtuluş için bir çâre de bulamıyorlardı. Bu sırada Isfahan'da bulunan Sultan Melikşâh kardeşi Ayaz'ın ölüm haberini almıştı (466/1073-4)¹⁶⁹. İşte Sultân-şâh, Melikşâh'ın diğer olaylarla meşgul olmasından yararlanarak bir hîle düşündü ve ken-

¹⁶⁶ Bk. *Bedâyi ül-Ezman*, 14 ve 16.; *Câmî ül-Tevârîh-i Hasenî*, 190a.; Muhammed b. İbrahim, 16 ve 21. Krş. Houtsma, 371 ve Kafesoğlu, *Melikşâh*, 24.

¹⁶⁷ *Mir'ât üz-Zamân*, 168-9, naklen *Selçuk-nâme*, I, 124-5.

¹⁶⁸ Sibt burada verdiği bilgilerde Sultân-şâh'dan başka iki kardeşten daha bahsediyor, fakat isim vermiyor. Daha önce de belirttiğimiz üzere savaştan sonra kaç kardeşin gözlerine mil çekildiği ve bunların kimler olduğu kesinlikle anlaşılıyor.

¹⁶⁹ Bk. *Zübde* 50 (trk. trc., 49); İbn el-Esir, X, 92-3. Kafesoğlu, *Melikşâh*, 28.

dilerine hizmet için iki câriye istedi. Melikşâh bunları kör bildiği için dileklerini yerine getirdi ve emirlerine iki câriye verdi. Câriyeler bunların bulunduğu hücreye girerek hizmetlerini görmeğe başladılar. Bu câriyelerin yüzünden muhafızlar onların üzerine izinsiz giremiyor ve ne yaptıklarını göremiyorlardı. Nihayet Sultân-şâh ve kardeşleri muhafızların biri ile dost oldular ve kaçmak için tedbîr alarak Kirmân'a haber gönderdiler. Neticede Sultân-şâh ve kardeşleri kaçma planını başarı ile uyguladılar, şehir dışında bırakılan atlara binerek sü'atle kaçtılar ve birkaç gün içinde Kirmân'a ulaştılar¹⁷⁰. Daha sonra Sultân-şâh Berdesîr şehrinde Kirmân Selçukluları tahtına oturdu (Safer 467/Eylül-Ekim 1074)¹⁷¹.

Sultân-şâh o yıl gözlerinin sıhhati, kardeşlerinin ve kendisinin hapisden kurtuluşunun şükrânesi olarak Ebû en-Nasr Esterâbâdî adında bir şahsa 30.000 dînâr vererek Mekke'ye gönderdi. Ebû en-Nasr o para ile Mescid-i Harâm'ın onarıma muhtaç yerlerini yaptırdı. Paranın bir miktarını Mekke ve Medine fakirleri arasında paylaştırdı. Hârûn er-Reşîd (786-809)'in eşi Zübeyde Hâtûn çok para harcayarak Arafât'dan Mekke'ye su getirtip akıtmıştı. Ancak zamanla o su yolu harâb olup gitmişti. Ebû en-Nasr o paranın birazını da o su yolunun tamiri için sarfetti.

Ayrıca nice yıllardan beri Ka'be'nin örtüsü yoktu. Ebû en-Nasr, Ka'be için Hind'de işlenmiş beyaz bir örtü getirmişti, bunun ile Ka'be'yi örttü. Bu suretle işi biten Ebû en-Nasr Mekke halkına vedâ ederek ülkesine döndü¹⁷².

Diğer taraftan Sultan Melikşâh, Sultân-şâh ve kardeşlerinin firarını ve Kirmân'a gittiklerini öğrendiği zaman kızmadı, Kirmân ve Umân'ı onlara verdi, her birinin gönüllerini alıp, hil'atler gönderdi¹⁷³.

¹⁷⁰ Diğer bir rivâyete göre, Kavurd'un haşem (veya hadem) inden bir kişi Sultân-şâh'ı Melikşâh'ın ordugâhından çıkararak kendi sırtında Kirmân'a götürmüştü, bk. *Bedâyi ül-Ezmân* 16; *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 190a.; Muhammed b. İbrahim, 21. Şebânkâreî (*Mecmâ el-Ensâb*, 227a), bu işi yapanın bir Türkmen olduğunu zikrediyor.

¹⁷¹ Tarih için bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 16.; *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 190a., *Coğrafyây-ı Hâfiz Ebrû*, 142b.; Muhammed b. İbrahim, 21. Buna mukabil Sıbt (*Mir'ât üz Zamân*, 168-9), bu kaçışın 466 yılı Saferi/Ekim-Kasım 1073'de olduğunu ve Sultân-şâh'ın tahta geçiş haberinin aynı yılın Cumâdâ I./Ocak 1074'de geldiğini zikrediyor. Bu tarih Kirmân-şâh'ın bir yıl süren hükümdarlığından önceye düşüyor ki, bu bakımdan kronolojiye uymuyor. Bosworth (*Kavurd mad.*, *EF*), Melikşâh'ın birkaç yıl içinde Kirmân'ı Kavurd'un oğlu Rûkn ed-Devle Sultân-şâh'a verdiğini belirtiyor ki, bu da kronolojiye pek uygun düşmüyor.

¹⁷² Sıbt, 170. Naklen *Selçuk-nâme*, I, 125-6.

¹⁷³ *Selçuklu-nâme*, I, 126. Krş. S. B. Miles, *The Countries and Tribes of the Persian Gulf*,

b) Sultan Melikşâh'ın Kirmân seferi:

Bir müddet sonra Sultan Melikşâh'ın büyük bir ordu ile Kirmân'a yürüdüğünü görüyoruz. Kaynaklar Melikşâh'ın bu seferi hakkında açık bir sebep zikretmiyorlar. Bir rivâyete göre¹⁷⁴, Melikşâh bu sefere "Kavurd hânedânının kökünü kurutmak için" çıkmıştı. Ancak Sultân-şâh'ın Melikşâh'ı bu derece kızdıracak bir hareketi tespit edilemiyor. Belki de Münecimbaşı¹⁷⁵'nin "Bazı kimselerin Melikşâh'ı Sultân-şâh aleyhine tahrik ettikleri" şeklindeki îzâhı akla daha yatkındır.

Sebebi ne olursa olsun, Sultan Melikşâh'ın İsfahan'dan hareket ederek Kirmân'a yürüdüğünü görüyoruz. Sultân-şâh onun harekete geçtiğini haber aldığı zaman Berdesîr şehrine beş fersah uzaklıktaki Ali-âbâd¹⁷⁶ mevkiinde bir içki meclisinde bulunuyordu. Acele içki meclisini terkederek şehre döndü¹⁷⁷. Sultan Melikşâh kalabalık ordusu ile Kirmân Selçuklularının merkezi Berdesîr şehri önünde ordugâh kurduğu zaman, Sultân-şâh çoktan şehre kapanmıştı. Ancak bu büyük Selçuklu ordusuna mukavemet edemeyeceğini anlamış olmalı ki, Sultân-şâh bizzât Melikşâh'ı karşılamak zorunluluğunu duydu, büyük hediyeler takdîm etti ve "Cihân hükümdarının nâmûsu hükmünde olan kırk kızkardeşimin ordugâh katırcıları eline düşmesini Sultan'ın soyluluğu revâ görmez." şeklinde bir haber gönderdi. Daha sonra elçilerin gelip-gitmesi ve emirlerin aracılığı ile, Melikşâh Sultân-şâh'ı affederek yerinde bıraktı. Ayrıca itaat edeceği husûsunda verdiği sözde durması için ona yemin ettirdi. Ancak Sultan Melikşâh da Berdesîr (Kirmân) şehrini harâb edeceğine dâir yemin etmişti. Bu yeminin yerine gelmesi için Berdesîr'deki Kale-i Kuhen'deki burclardan biri olan Firûze adındaki burcu yıktırdı. Melikşâh Berdesîr önünde onyedî gün oturduktan ve kızlarından birini de Sultân-şâh ile evlendirdikten sonra tekrar İsfahan'a döndü¹⁷⁸.

¹⁷⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 16 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 21.

¹⁷⁵ *Sahâifü'l-Ahbâr*, trk. trc. İstanbul, 1285, III, 556.

¹⁷⁶ Kirmân'ın doğusunda bir köydür, fazla bilgi için bk, Ahmed Ali Han Vezîrî, *Tarih-i Kirmân*, 61 ve 463.

¹⁷⁷ *İkd el-Ulâ* 64. Aynı kaynak Sultân-şâh'ın neden bu kadar acele ettiğinin hikâyesini de açıklamaktadır.

¹⁷⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 16-17.; Vassâf, 286-7 (Özet, 174); *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 190a-b.; Muhammed b. İbrahim, 21-2. Krş. Houtsma, 371-2.; Kafesoğlu, *Melikşâh*, 25-6.; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 101-2.

Ahmed Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 87) ise, yine başka bir rivâyet zikrediyor. Buna göre; iki taraf arasında adamlar gelip gittikten sonra, Alp Arslan ile Kavurd arasındaki “müsâlâhâ-nâme-barış antlaşması” ortaya çıkarıldı. Burada iki kardeşin evlatlarının hiç bir şekilde birbirlerine ta'arruz etmeyecekleri, Kirmân ve Mekrân'ın Kavurd'un evlad ve torunlarına âit olduğu, Alp Arslan'ın çocuklarının onlardan bir mal istemeyeceği yazılmıştı. Melikşâh'ın torunları bu suretle; amcalarının çocuklarının Kirmân ve Belûcistân ülkelerinde hutbede Melikşâh'ın adını Sultân-şâh'dan önce okutmak ve zarûret olduğu zaman asker göndermek şartıyla yerlerinde kalmalarına râzı oldular.

Bu olayın tarihi üzerinde de kaynaklar arasında uyuşmazlık vardır. Bir kısım kaynaklar¹⁷⁹ Sultân-şâh'ın tahta geçişinden bir yıl sonra, yani 468/1075-6'da Sultan Melikşâh'ın Kirman'a geldiğini zikrediyorlar. İkinci grup -özellikle arapça- kaynaklara göre ise¹⁸⁰, Melikşâh Kirmân'a 472/1079-80 yılı içinde gitmiş ve Muharrem 473/Haziran-Temmuz 1080'de Isfahan'a dönmüştür.

c) Sultan-şâh'ın ölümü:

Sultân-şâh içkiyi çok seven bir hükümdardı ve kaynağın ifadesi ile “içmekten başka bir iş yapmamıştı.”¹⁸¹ Ömrünün son yıllarında Kirmân'da Turan-şâh'dan başka bir kardeşi hayatta kalmamıştı. Muhtemelen onu da kendisine rakip olarak görmekte idi. Bu yüzden onun gözlerine mil çekmek, hattâ öldürmek istemişti. Neticede Sultân-şâh, Turan-şâh'ı Berdesîr'den uzaklaştırarak niyâbet görevi ile Bem'e gönderdi¹⁸². Daha sonra da kendisi öldü.

Ahmed Ali Hân Vezîrî¹⁸³, Sultân-şâh'ın istiskâ “vücudun bir tarafında veya karnında su birikme” hastalığından öldüğünü zikrediyor.

Lakabı Melik el-Âdil Rûkn ed-Dîn ve'd-Devle¹⁸⁴ olan Sultân-şâh İshak'ın ölüm tarihi de ihtilâfıdır. Bazı kaynaklar¹⁸⁵, onun 467 tarihinde

melik olduğunu ve on yıl hükümdarlık yaptığını ve Ramazan 477/Ocak 1085'de Turan-şâh'ın tahta geçtiğini zikrediyorlar. Buna göre Sultân-şâh Ramazan 477 tarihinde ölmüş olmalıdır. Nitekim *Tarih-i Cihân Arâ* (s. 117)'de da aynı tarih, ya'ni 477 yılı zikrediliyor. Sıbt¹⁸⁶ ve Hamdullâh Kazvîni¹⁸⁷ ise ölüm yılı olarak 476/1083-4'ü veriyorlar. Ayrıca yine Hamdullâh Kazvîni ve Mîrhond¹⁸⁸, Sultân-şâh'ın oniki yıl saltanat sürdüğünü zikretmektedirler. Esasında kaynaklar arasında ölüm tarihi husûsunda sadece bir yıl fark vardır. Biz daha sonraki kronolojiye uygunluk gösteren 477/1085 yılını tercih ediyoruz. Sultân-şâh'ın -şimdilik- mevcut üç altın sikkesi vardır¹⁸⁹.

TURAN - ŞÂH b. KAVURD

Sultân-şâh'ın yerine Kirmân Selçukluları tahtına kardeşi Turan-şâh geçti. Turan-şâh kadınlar arasında büyüydü. Bu sebeple lehçesi ve edâsı onlarınki ile benzerlik gösteriyordu. Muhtemelen bu kadınların Kirmânlı oluşu nedeni ile genellikle Kirmân lehçesi ile (بزبان کرمانی) konuşuyordu. Sultân-şâh ve diğer devlet büyükleri hareketleri ve konuşması yüzünden onun pâdişâhlık yapabileceğini ümid etmiyorlardı¹⁹⁰. Ancak Sultân-şâh'ın geride evlâd bırakmadan ölmesi¹⁹¹ ve Kavurd'un oğullarından hayatta başka kimsenin kalmaması sebebiyle, Kirmân Selçukluları hânedânında verâset hakkı Turan-şâh'ın oluyordu. Emîrler, Turan-şâh'ın bulunduğu Bem şehrine giderek onu merkez Berdesîr'e getirdiler ve tahta oturtular (Ramazan 477/Ocak 1085)¹⁹². Daha sonra annesi, oğlunun melikliğini tasdik ettirmek için, hediye ve mallarla Sultan Melikşâh'ın huzûruna gitti. Sultan Melikşâh ona ikrâmda bulunup, Turan-şâh'ı Kirmân meliki tayîn etti¹⁹³. Melik Turan-şâh'ın ilk işi, bir hafta önce kendisine iyilikte bulunmuş olan Nâsır ed-Dîn Kisrâ adındaki şahsı *Dîvân-ı istîfâ-yı me-*

¹⁸⁶ Bk. *Mir'ât üz-Zamân*, 224.

¹⁸⁷ *Tarih-i Güzide*, 472. Naklen Handmîr, *Habîb üs-Siyer*, II, 537.

¹⁸⁸ Bk. *Ravzat üs-Safâ*, IV, 352.

¹⁸⁹ Bk. Alptekin, 561-2.

¹⁹⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 17. Naklen Muhammed b. İbrahim, 23.; *Tarih-i Cihân Arâ*, 117. Krş. Houtsma, 372.

¹⁹¹ *İkd el-Ulâ*, 90.

¹⁹² *Bedâyi ül-Ezmân*, 17. Naklen Muhammed b. İbrahim, 23. Krş. Houtsma, 372.

¹⁹³ Sıbt, 224. Naklen *Selçuk-nâme*, I, 142.; Hacı Mirza Hasan Fesâî, *Fars-nâme-i Nâstrî*, Tahran hş. 1313, I, 24. Krş. Kafesoğlu, *Melikşâh*, 26 n. 37. Ancak Sıbt bu olayı 476/1083-4 yılı olayları içinde zikrediyor.

¹⁷⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 16.; Vassâf, 286 (Özet, 174).; Muhammed b. İbrahim, 21.

¹⁸⁰ Sıbt, 206.; *Zübdet*, 71 (trk. trc., 72).; İbn el-Esîr, X, 115.; *Tarih-i Cihân Arâ*, 117.

¹⁸¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 17 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 22.

¹⁸² *İkd el-Ulâ*, 89.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 17 ve Muhammed b. İbrahim, 22. Krş. Houtsma, 372.

¹⁸³ *Tarih-i Kirmân*, 87.

¹⁸⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 16.; *Câmî üt-Tevârih-i Hasenî*, 190a.; Muhammed b. İbrahim, 21.; *Tarih-i Cihân Arâ*, 117.; Krş. Alptekin, 561-2.

¹⁸⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 17 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 24.; *Sıbt*, 17.

mâlik’in başına getirmesi olmuştu¹⁹⁴. Vezîri ise Sahib Nâsır ed-Dîn Atabeg Mükerrrem b. el-Alâ idi¹⁹⁵.

a) Turan - şâh’ın yeni bir mahalle inşâ ettirmesi:

O devirlerde bir ordu şehre hakim olduğu zaman, askerler evlere bölüştürülüyor ve her ev sahibi bir veya birkaç askeri evinde barındırıyor ve onlara bakıyordu. Kirmân’da da durum böyle idi. Turan-şâh tahta geçişinin ertesi yılı (478/1085-6)¹⁹⁶ bu durumun yarattığı sosyal meselelere şahit olmuş ve bunu önlemek için de, bir takım imâr faaliyetlerinde bulunması gerekmişti. Onu bu harekete yönelten olay şu şekilde olmuştu:

Turan-şâh’ın Berdesîr şehrindeki sarayında çalışan bir marangozun (dürûger)¹⁹⁷ yanında bir Türk çocuğu vardı. Turan-şâh bu çocuğu görünce, marangozla arasında şöyle bir konuşma geçti:

— Üstâd bu çocuk kimdendir?

— Benden.

— O Türk ve sen Tâcîk’sin. Senin çocuğunla ne ilgisi var?

— Bu meseleyi Allâh senden soracak, günâhı senin boynundadır.

— Ne şekilde?

— Bizim evlerimizde bütün sizin Türkleriniz sâkindir. Biz gündüzleri işe gidip, gece geliyoruz. Evlerimizde ne olduğunu bilmiyoruz. Türkler ise (bu sırada) benim evimdedirler ve (sonra) bu çocuk doğdu. Eşim çocuk senin diyor.

Melik Turan-şâh bu açıklama karşısında şaşırıp ve çok üzüntü duydu. Derhal mühendis ve ustaları, çağırarak şehrin dışında (der rabaz birûn-ı şehir) i’âmâr faaliyetlerine girişti. Bundan sonra şehirde münâdî (tellâl), “Emîr, vezîr ve askerlerden bir kimsenin evinde kalacakların vay başına geleceklere. Hepsî gelsin çadırlar kursunlar ve yurdular yapınlar.” diye bağırıyor. O gün bütün Türk ve Tâcîk askerler çadırlarını şehrin dışında kurdular ve evler inşâ ettiler. Akşam namazından sonra bir tek asker ve

¹⁹⁴ *İkd el-Ulâ*, 89-90.

¹⁹⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 18 ve naklen *Câmi ül-Tevârih-i Hasenî*, vr. 196b.

¹⁹⁶ Bk. Muhammed b. İbrahim, 27.

¹⁹⁷ *Bedâyi ül-Ezmân* (s. 19)’da kilkâr (ve neccar) - yapı yapan, mimar, kalfa olarak zikrediliyor.

Türk, şehirde hiç kimsenin evinde kalmadı. Turan-şâh ile marangoz arasındaki konuşma se-şenbe (Salı) günü olmuş ve hemen o gün bina i’âmâr başlamıştı. Bu sebeple şehrin dışındaki bu yeni mahalle “Mahalley-i se-şenbehi” diye meşhûr olmuştu¹⁹⁸.

b) Turan-şâh’ın tekrar Fars’a hâkim olması ve Umân’da isyân:

Melik Kavurd’un ölümünden sonra Kirmân Selçuklularının bir süre için komşu eyâlet Fars’ın hâkimiyetini kaybettikleri anlaşılıyor. Sultan Melikşâh 465 Ramazanı’nı/Mayıs-Haziran 1073 İsfahan’da geçirmiş ve Fars eyâletinin idaresini Emîr Rûkn ed-Devle Humar Tegin’e vermişti. Emîr Humar Tegin’den sonra Fars’da âsâyîş bakımından emniyetsiz bir devre başladı. Şîrâz’a yılda iki defa; biri Şebânkâre, diğeri Türkmenler tarafından olmak üzere akınlar yapıldı. Bunlar bulduklarını yağmalayıp götürdüler. Bu devreden sonra Fars bölgesinin tekrar Kirmân Selçuklularının kontrolü altına girdiği anlaşılmaktadır. Melik Turan-şâh, belki de Fars’ın bu karışık durumundan yararlanarak, Fars’a iki sefer yaptı. Birincisinde mağlûp oldu, ikincisinde yeni bir ordu düzenleyerek Atabeg’i mağlûp etti ve Fars’ı aldı. Ancak burada Atabeg ünvânı ile geçen Fars hâkiminin adı şimdilik bilinmiyor. Bu Humar Tegin veya başka bir Selçuklu emîri de olabilir. Sultan Melikşâh onun Fars hâkimiyetini tasdik etti (479/1086-7). Turan-şâh zamanında Fars’da işler tekrar Şebânkâre büyüklerine bırakıldı, her birisine bir nâhiyede âmillik verildi¹⁹⁹.

Sultan Melikşâh’ın ölümü (1092) ile zevcesi Terken Hâtûn (öl. Eylül-Ekim 1094), küçük oğlu Mahmûd’u tahta oturtmak için mücadelelere girişmişti. Terken Hâtûn’un bu devrede Turan-şâh’ın elinde bulunan Fars’a hâkim olmak istediği görülüyor. Bu maksadla da Sultan Melikşâh’ın emirlerinden Üner’i bir ordu ile İsfahan’dan Fars’a doğru yola çıkardı. Turan-şâh bu durumu haber almıştı. Bir ordu hazırlayarak Emîr Üner’e karşı çıktı ve Şebânkâre emîrlerinin de yardımı ile onu mağlûp etti (Cumâdâ II. 487/Haziran-Temmuz 1094)²⁰⁰.

¹⁹⁸ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 18-19. Naklen Muhammed b. İbrahim, 27: *Mezârât-ı Kirmân*, 52-3. Muhammed b. İbrahim eserini kaleme aldığında her ne kadar bu mahalle vîrân olmuşsa da yine o isimle meşhûrdu. Ayrıca bk. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 191. Ancak Turan, mahallenin inşâsı için tarih olarak 1094’ü veriyor. Tarih yukarıda belirttiğimiz üzere 478/1085-6’dır.

¹⁹⁹ Bk. Merçil, *Salgurlar*, 6-7.

²⁰⁰ İbn el-Esîr, X, 239. Naklen *Fars-nâme-i Nâsiri*, I, 24.; *Tarih-i Cihân Arâ*, 117. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 7 ve Bosworth “*The Iranian World*” 89-90. Ahmed Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 88-9), Terken Hâtûn’un Kirmân’a iki kez ordu gönderdiğini zikrediyor.

Turan-şâh zamanındaki diğer bir olay Umân halkının isyânı idi. Umân halkı isyân ederek Kirmân Selçukluları'nın şahnesini uzaklaştırmış ve vilâyete hâkim olmuşlardı. Turan-şâh sür'atle duruma müdahale etmiş ve maiyyetinden bir grubu ayırarak Umân'a göndermişti. Bu kuvvet vilâyet sâkinlerinden, isyânı çıkardığı anlaşılan, Hâricî ve Rafizîleri mağlûp ederek, tekrar Selçuklu hâkimiyetini sağladı²⁰¹.

Şâir Ebû İshak İbrahim b. Osmân b. Muhammed Kelbî Gazzî (1049-1130)²⁰²'nin bir kasidesinden bu sırada Umân'a Vezîr Mükerrerem b. Alâ'nın gönderildiği anlaşılıyor. Gazzî kasidesinde Vezîr'in Umân Denizi hududundaki fetihleri ve Hâricîler ile yapılan savaşlardan bahsediyor. Abbâs İkbâl²⁰³, bu kasidenin Kavurd devrindeki Umân'ın fethini söz konusu ettiğini ileri sürüyor. Kanaatimizce bu sırada Şâir Gazzî çok genç olmalıdır ve yaşı da bizim tespit ettiğimiz Umân'ın fethi tarihine uygun düşmektedir. Ayrıca Mükerrerem b. Alâ'nın Kavurd'un vezîri olduğu hakkında kesin bilgilere de sahip değiliz. Bu bakımdan Gazzî'nin Vezîr Mükerrerem b. Alâ'yı öven kasidesini Turan-şâh devrindeki olay için yazmış olması çok muhtemeldir.

Turan-şâh'ın ticârî yönde olduğu anlaşılan bir girişimi de Fars körfezinde küçük bir ada olan Kays (Kiş)'i Kirmân'ın limanı yapmak istemesiydi. Bu sırada yine aynı körfezdeki Sîrâf şehri, İran-Hindistân ve Çin arasındaki ticârette en önemli rolü oynamakta idi. Muhtemelen Sîrâf'ın ticâretteki bu etkinliğini azaltmak için Turan-şâh Kays adasına yönelmiş ve onu bu sahillerin limanı yapmıştı *آنرا فرضه سواحل ساخت*²⁰⁴. Daha sonra Kays hükümdarı Sîrâf'a hâkim olmuş ve yavaş yavaş şehrin bu ticârî üstünlüğü sona ermişti²⁰⁵. Ahmed İktidarî²⁰⁶, bu nedenle Hürmüz Melikleri'nin Turan-şâh'ın ismini iftiharla kendi hükümdarlarında kullandıklarını ifade ederek, aynı aileden iki kişinin Turan-şâh adını taşıdığını belirtmektedir.

²⁰¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 17. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Haseni*, 196^b.

²⁰² İbn Hallikân, I, 41-5.

²⁰³ *Vezâret der ahd-ı Selâtin-i Büzürg-i Selçukî*, Tahran hş. 1338, s. 89-90.

²⁰⁴ Bk. Vassâf, 170 (özet, 100). *Sımt* (s. 18)'de ise Kirmân Selçukluları'nın Arslan-şâh zamanında Kays adasına hâkim olduğu zikrediliyor. Krş. J. Aubin, "La ruine de Sîrâf et les routes du Golfe Persique aux XIe et XIIe siècles", *Cahiers de Civilisation Médiévale*, vol. II, no. 3, 1959, s. 301 ve n. 35.

²⁰⁵ Fazla bilgi için bk. M. Streck, *Kays mad.*, *İA.*; Cl. Huart, *Sîrâf mad.*, *İA.*

²⁰⁶ Bk. *Âsâr-ı Şehirhay-ı Bâstânî, Sevâhil ve Cezâyir-i Halic-i Fârs ve Deryây-ı Umân*, Tahran hş. 1348/1969, s. 588.

c) Turan-şâh'ın şahsiyeti ve ölümü:

Turan-şâh icrââtı ile, melik olmadan önce, hakkında söylenenleri yarılmıştı. Rivayete göre; onun doğruluk, adâlet ve iyi ahlâkı Sasânî hükümdarı Anûşirevân (I. Husrev 531-579) ve Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz (717-720) devirlerini halka unutturacak kadar mükemmeldi. Ayrıca ondan sonra yaşayan Kirmân Selçuklu meliklerinden Muhammed b. Arslan-şâh (1142-1156) da "Bizim kabilemizden, ya'ni Kavurd evlâdından hükümdarlıkta örnek ve önderliğe münâsib iki pâdişâh bulunduğunu, bunlardan birisinin Turan-şâh, diğerinin de kendisi olduğunu" söylemişti²⁰⁷.

Melik Turan-şâh onüç yıl hükümdarlıktan sonra Zilkade 490/Ekim-Kasım 1097'de öldü²⁰⁸. Onun ölüm tarihi hakkında da kaynaklarda uyumsuzluk vardır. İbn el-Esîr²⁰⁹, onun Cumâdâ II. 487/Haziran-Temmuz 1094'de Emîr Üner ile yaptığı savaşta aldığı ok yarası nedeniyle bir ay sonra öldüğünü zikrediyor. Hamdullâh Müstevfî²¹⁰ ve Handmîr²¹¹ ise, Turan-şâh'ın ölüm tarihi olarak, 489/1096 yılını veriyorlar. Bu da bize Turan-şâh'ın ölümünde üç yıllık bir ihtilâf olduğunu gösteriyor. Ancak kaynakların hemen hepsi onüç yıl hükümet sürdüğü hususunda birleşiyorlar. Turan-şâh 477 yılında tahta geçtiğine göre, ölümünün onüç yıl sonra 490'da olması akla daha uygundur. Bu bakımdan, ayın da zikredildiği, Zilkade 490 tarihini kabûle mütemâyiliz. Zetterstèen (*Berkyaruk mad.*, *İA.*), Turan-şâh'ın Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk'a tâbi olduğunu zikrediyor.

Turan-şâh'ın kaynaklarda lakabı "Melik el-Âdil Muhiyy ed-Dîn İmâd ed-Devle" şeklinde geçmektedir²¹². Eldede mevcut iki altın sikkesinde görülen lakabları ise "Fahr ed-Devle ve'd-Dîn" ve "Mu'izz ed-Dünyâ ve'd-Dîn" dir²¹³.

²⁰⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 17 ve 19. Naklen Muhammed b. İbrahim, 24 ve 28.

²⁰⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 19. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Haseni*, 196b; *Cografyây-ı Hâfiz Ebrû*, 142b.; Muhammed b. İbrahim, 28.

²⁰⁹ *el-Kâmil fi'l-Tarih*, X, 239.; İbn Haldûn, *Unvân el-İber ve Dîvân el-Mübedâ ve'l-Haber*, Mısır 1284, V, s. 15.; *Tarih-i Cihân Ârâ*, 117

²¹⁰ *Tarih-i Güzide*, 472.

²¹¹ *Habîb üs-Siyer*, II. 537.

²¹² *Bedâyi ül-Ezmân*, 17. Naklen Muhammed b. İbrahim, 24.

²¹³ Alptekin, 563.

İRÂN - ŞÂH b. TURAN - ŞÂH

Turan-şâh'ın ölümünden sonra, tek evlâdı olduğu anlaşılan İrân-şâh Kirmân Selçukluları tahtına oturdu (27 Zilkade 490/5 kasım 1097)²¹⁴. Bir müddet sonra Büyük Selçuklu Devleti emîrlerinden Üner'i tekrar Fars'da görüyoruz. Bu kez Sultan Berkyaruk (1094-1105), onu Fars'a vâli tayîn etmişti. Fars'da ise Melik Turan-şâh'ın ölümünden sonra Şebânkâre büyükleri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı. Onlar Emîr Üner'in büyük bir ordu ile Fars'a yürümek için hazırlıkta bulunduğunu ve bu seferin kendi üzerlerine olduğunu öğrendiler ve Melik İrân-şâh'dan yardım istediler. Melik İrân-şâh Kirmân'dan Fars'a geldi ve Şebânkâreliler'in yardımı ile Emîr Üner'i mağlûb etti. Emîr Üner İsfahan'a kaçtı (492/1098-9)²¹⁵. Bu olay Fars bölgesinin, İrân-şâh devrinde de Kirmân Selçukluları'na tâbi olduğunu gösteriyor.

a) İrân - şâh'ın Bâtînî olması:

Melik İrân-şâh'ın Fars seferinden sonra, İsmâ'îl adında bir emire bağlı Türkler ile mücadeleye başladığını görüyoruz. Bu İsmâ'îlî Türkleri, Bâtînîler'e mensup olmayıp, ehl-i sünnetten idiler. İrân-şâh bunlara karşı, barış hâlinde iken, harekete geçmiş ve İsmâ'îlî Türkleri'nden ikibin kişiyi öldürtmüştür. Ayrıca ikibin kişinin de ellerini kestirmişti²¹⁶.

İrân-şâh'ın daha sonra günlerini şarap içmekle geçirdiği ve yanındaki aklı başında nedîmlerinden yüz çevirerek birkaç dinsizle arkadaşlık ettiği anlaşılıyor. Onun arkadaşlık ettiği kimselerden Kâkâ Belimân adındaki şahıs, i'tikâdının ve ahlâkının kötülüğü ile meşhûrdu. İrân-şâh'ı şer'an yasak edilmiş olan husûsları helâl sayacak kadar cesaretlendirmişti²¹⁷. İbn el-Esîr'e göre²¹⁸, Hûzistân'da kâtiblik yapan Ebû Zur'a adında bir şahıs İrân-şâh'ın yanına gelmiş ve ona Bâtîniyye mezhebini överek anlatmıştı. Bu da İrân-şâh'ın Bâtînî mezhebine girmesine sebep olmuştu. İrân-şâh

²¹⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 19. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 197a.; Muhammed b. İbrahim, 29. Ancak Kadı Gaffârî (*Tarih-i Cihân Arâ*, 117), bu tarihi 27 Zilkade 487/8 Aralık 1094 olarak zikrediyor.

²¹⁵ İbn el-Esîr, X, 281. Naklen İbn Haldûn, V, 20 ve *Farsnâme-i Nâstrî*, I, 25. Krş. Houtsma, 374.; Merçil, *Salgurlular*, 7-8.

²¹⁶ İbn el-Esîr, X, 320, Krş. Houtsma, 373.

²¹⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 20. Naklen Muhammed b. İbrahim, 30-31.

²¹⁸ *el-Kâmil fi'l-Tarih*, X, 320-1. Nâsir ed-Dîn Münşî Kirmânî (*Sımt*, 17), İrân-şâh'ın Bâtînîler ve mülâhidler ile yazışmaları ve karşılıklı dostluğu bulunduğunu, imân ve islâm-dan çıktığını zikrediyor.

bundan sonra halka kötü davranmağa başlamış, bu kötülüğü ve zulmü yanısıra birkaç kadı ve âlimi de öldürmüştü. Öldürülenlerden birisi de halk tarafından çok sevilen ve sayılan Ahmed b. el-Huseyn el-Belhî adında bir fakîh idi. Bu öldürme olayları nedeniyle İrân-şâh küfr (dinsizlik) ve felsefeye mensup sayılmıştı. Fakîh Ahmed b. el-Huseyn'in öldürülmesi ise bardağı taşıran son damla oldu. Nitekim devlet erkânından dindâr bir Müslümân olan Atabeg Nasîr ed-Devle, beraberinde halkdan da bir grup bulunduğu halde, İrân-şâh'ın huzûruna çıkmış ve fakîhi kimin öldürdüğünü sormuştu. İrân-şâh da "Sen şehrin *şahnesi* iken onu kimin öldürdüğünü bana mı soruyorsun?" diyerek bu soruyu cevaplandırmış, Nasîr ed-Devle de "Ben onun kâtilini biliyorum." diyerek huzûrdan ayrılmıştı. Daha sonra İrân-şâh tarafından öldürüleceğini öğrenen Atabeg Nasîr ed-Devle beraberinde üçyüz atlı (bir rivâyete göre²¹⁹, beşyüz atlı) ile, İsfahan'a doğru hareket etti. İrân-şâh bu durumu haber aldığı zaman, onu geri getirmeleri için ikibin kişilik süvâri birliği gönderdi. Atabeg Nasîr ed-Devle arkasından gönderilen bu birliği savaş sonunda yenilgiye uğratarak yoluna devam etti ve İsfahan'da bulunan Büyük Selçuklu hânedânından Melik Muhammed Tapar ve vezîri Müeyyed el-Mülk'ün yanına gitti. Muhammed Tapar ona saygı göstererek, "Sen hükümdarların babasısın." demişti²²⁰.

b) Halkın ayaklanması ve İrân - şâh'ın öldürülmesi:

İrân-şâh, Atabeg Nasîr ed-Devle gittikten sonra daha rahat hareket etmeğe başladı. Ancak devlet ümerâsı dîmî değerlere hürmetteki gevşekliği ve devlet işlerinin yürütülmesindeki zayıf fikirlerinden dolayı ondan nefret etmişlerdi. Emîrlerin ileri gelenlerinden Çolak²²¹ Bâzdâr adında bir Türk, halkdan bir grubla beraber, Şeyhü'l-islâm Kadı Cemâl ed-Dîn Ebu'l-Me'âlî'ye giderek, İrân-şâh'ın Kâkâ Belimân ile Cuma günü, muhtemelen namaz sırasında, câmide ulemâ ve büyüklerin ileri gelenlerini öldürmeği kararlaştırdığını anlattı. Onlar bu tasarladıklarını uygulayabilirlerse, dîmî bakımdan yol gösterenlerden mahrûm kalacak halk daha kolay bir şekilde Bâtînî mezhebine girecekti. Şeyhü'l-islâm ve devrin kadıları²²² bunu önle-

²¹⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 20. Naklen Muhammed b. İbrahim, 31.

²²⁰ İbn el-Esîr, X, 321. Krş. Houtsma, 373.

²²¹ Bu isim *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî* (vr. 197a)'de جلق şeklinde, *Bedâyi ül-Ezmân* (s. 20)'da ise جلق olarak zikrediliyor.

²²² Nâsir ed-Dîn Münşî Kirmânî (*Sımt*, 17) ve Hasan Yezdî (*Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 197a), Kadı Ebu'l Alâ ve İmâm Tâcül-Kurâ'nın isimlerini zikrediyorlar. Kadı Ebu'l-Alâ ile Kadı Ebu'l-Me'âlî aynı şahıs olmalıdır.

mek için İrân-şâh'ın tahttan indirilmesinde (hal'inde) birleştiler ve "Bir pâdişâh islâm dîni üzerine dinsizliği ve zındıklığı tercih ederse, her zaman onun kanı mübâh olur." diye fetvâ yazdılar. Cuma sabahı erken saatlerde halk bu fetvâ üzerine ayaklandırıldı. Kâkâ Belimân ve adamları öldürüldü. İrân-şâh, gulâmlarından bir grup ile, emîrlik sarayının damına sığınmıştı, şefâat dileyerek Kadı Cemâl ed-Dîn Ebu'l-Me'alî'ye "Bu işin önderleri ortadan kaldırıldılar, ben de onlardan yüz çevirdim ve tövbe ediyorum, beni kurtarınız." diye haber gönderdi. Ancak onun öldürülmesi için fetvâ verilmişti ve islâm dînini bırakarak başka bir dîni kabûl ettiğinden (irtidâd) bu pişmanlık bildiren sözleri bir fayda sağlamadı. İrân-şâh yalvarıp yakarmasının sonuçsuz kaldığını görünce, yine gulâmlarından bir grup ile, gecenin karanlığından faydalanarak o kavga ve vahşet ortamından kendisini kurtarmayı başardı ve Berdesîr'den Germsîr bölgesine yöneldi. Bu kaçış sırasında önce Cîruft'a ulaştı, ancak burada kendisini düşmanlarından koruyacak bir hisâr olmadığını gördüğü zaman, Bem tarafına gitti. Bem halkı bu durumu öğrenmişlerdi, atlı ve yaya olarak şehirden dışarı çıktılar. İrân-şâh onların kendisini karşılamaya geldiklerini sandı. Bem halkı ise hücumla geçerek İrân-şâh'ın yanındaki askerlerin hepsini öldürdüler. İrân-şâh bu tehlikeli durumdan canını güçlkle kurtarabildi ve yanında iki kişi olduğu halde Kirmân'ın metin kalelerinden biri olan Sumeyrem (Semîrem)'e sığındı. Bem halkı da onun mallarını ve mücevherlerini ele geçirdiler.

Berdesîr'dekiler İrân-şâh'ın Sumeyrem kalesine sığındığını öğrendikleri zaman, Ferah Kıpçak²²³ adındaki bir Türk'ün idaresinde bir grup askeri onun peşinden gönderdiler²²⁴. Bu askerler Sumeyrem'i muhasara ettiler. Sumeyrem Kalesi kumandanı Emîr Muhammed Behestun, muhtemelen kendi hayatını tehlikede görerek İrân-şâh'a "Yanımdan çek git. Ben Müslümân bir kişiyim, sana hânlık etmek istemiyorum. Yanımda kalman ve senin yüzünden dînimle ithâm edilmem bana elem verir." dedi. İrân-şâh için şehirden ayrılmaktan başka yapacak bir iş kalmamıştı. Emîr Muhammed derhal Ferah Kıpçak'a haber göndererek, İrân-şâh'ın şehirden

²²³ Bu isim *Bedâyi ül-Ezmân* (s. 21) ve ondan naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî* (vr. 197a) ve Muhammed b. İbrahim (s. 32)'de yukarıdaki gibi geçiyor. Ancak *Tarih-i Cihân Arâ* (s. 117)'de Ferah Çakmak, *Tarih-i Kirmân* (s. 90)'da Ferac nâm Çakmak şeklinde zikrediliyor.²²⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 20-1 ve Muhammed b. İbrahim, 31-2. Ancak İbn el-Esîr (*el-Kâmil fi't-Tarih*, X, 321), Kadı ve ordunun anlaşarak Arslan-şâh'ı tahta çıkardıklarını ve bu kuvveti gönderenin de Arslan-şâh olduğunu zikrediyor.

ayrıldığını bildirdi. Ferah Kıpçak, Köşk-i Şîrûye denilen bir menzilde İrân-şâh'a yetişerek onu orada öldürdü ve kesik başını Berdesîr'e getirdi²²⁵

Kaynaklar İrân-şâh'ın beş yıl hükümdarlık yaptığını zikrediyorlar²²⁶. Ancak Efdal ed-Dîn ve ondan naklen Muhammed b. İbrahim'in vermiş olduğu İrân-şâh (27 Zilkade 490/5 Kasım 1097) ile Arslan-şâh'ın tahta geçiş (22 Muharrem 495/16 Kasım 1101) tarihleri göz önüne alındığı takdirde bu süre, dört yıl onbir gündür. Buna göre İrân-şâh bu süreden birkaç gün daha az hüküm sürmüş olmalıdır. Ölüm tarihi ise kaynaklar tarafından 494/1100-1 olarak zikrediliyor²²⁷, her hangi bir gün veya ay belirtilmiyor. Yine Efdal ed-Dîn ve nakilçilerin Arslan-şâh'ın tahta geçiş günü olarak verdiği tarihten hareket ederse, İrân-şâh 494 yılının son veya 495'in ilk günlerinde (Ekim 1101) ölmüş olmalıdır. Bu bakımdan Ahmed Ali Hân Vezîr'nin²²⁸ İrân-şâh'ın ölüm tarihi olarak verdiği 489/1096 yılı hatalıdır. İrân-şâh'ın lakabı "Bahâ ed-Devle" idi²²⁹.

ARSLAN - ŞÂH b. KİRMÂN - ŞÂH

İrân-şâh melikliği zamanında akrabalarını sıkı bir şekilde takîp ettirmiş, bunun neticesinde onlardan bir kısmı kılıç ile, bir kısmı da zehirlenerek öldürülmüş, bazıları da kör edilmişti. Görünüşte Kavurd soyundan Kirmân Selçukluları tahtına geçecek kimse yoktu²³⁰. Ancak Kirmân-şâh'ın oğlu Arslan-şâh bu takibden kaçmış, bir rivâyete göre ayakta kalma yaparak, kendisini gizlemesini bilmişti²³¹. İrân-şâh öldürüldükten sonra, Emîrler ve Kadılar onun Kûy-ı Gebrân Mahallesi'nde²³² yaşadığını haber aldı-

²²⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 21. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 197a.; Muhammed b. İbrahim, 32.; İbn el-Esîr, X, 321. Ancak İbn el-Esîr, İrân-şâh ve Ebû Zur'a'nın esir alındığını ve Arslan-şâh adamlarından birini gönderdikten sonra her ikisinin de öldürüldüğünü zikrediyor. İrân-şâh'ın bâtınlığı için ayrıca bk. Houtsma, 373-4.; M. G. Hodgson. *The Order of Assassins*, The Hague 1955, s. 87.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 191.

²²⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 21. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*. vr. 197a.; Muhammed b. İbrahim, 32.; *Sımt*, 17.; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 352.

²²⁷ İbn el-Esîr, h. 494 yılı olayları.; *Tarih-i Güzide*, 472.; *Habîb üs-Siyer*, II, 537 ve *Tarih-i Cihân Arâ*, 117.

²²⁸ *Tarih-i Kirmân*, 90.

²²⁹ Muhammed b. İbrahim, 29.

²³⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 21. Naklen Muhammed b. İbrahim, 33.; *Sımt*, 18.

²³¹ *Sımt*, 18.; *Tarih-i Güzide*, 372.; *Habîb üs-Siyer*, II, 537. Mirhond (*Ravzat üs-Safâ*, IV, 352), Arslan-şâh'ın bir zâviyede gizlendiğini zikrediyor.

²³² Bu yer görünüşte bugünkü Kirmân (Berdesîr) şehrinin Gebr adıyla bilinen meşhûr bir mahallesidir, bk. Muhammed b. İbrahim, 33 n. 2.

lar ve derhal oraya giderek Arslan-şâh'ı buldular ve 22 Muharrem 495/16 Kasım 1101'de Kirmân Selçukları tahtına oturtular²³³.

a) Umân olayları:

Kavurd devrinde zabt edilen Umân'da zaman zaman meydana çıkan isyânlar bu bölgenin Kirmân Selçuklularının hâkimiyetinden kurtulmak istediğini gösteriyordu. Nitekim, İrân-şâh'ın devleti kötü yönetmesi ve daha sonraki taht değişikliğinden Umân halkının yararlanmağa çalıştığı anlaşılıyor. Muhtemelen Arslan-şâh'ın tahta çıkışının ilk günlerinde, Emîr Ebû Sa'd Muhammed b. Mudar b. Mahmûd adlı bir şahsın Umân'ın yarısına, Cennâbe ve Sîrâf şehirlerine ve Ceziret-i Benî Nefis'e hâkim olarak Basra emîri İsmâ'il'e tâbi olduğunu görüyoruz²³⁴. Bu olayı zikreden İbn el-Esîr daha fazla bilgi vermiyor. Ancak Efdal ed-Dîn'in²³⁵ bir kaydından hareket ederek, muhtemelen Arslan-şâh'ın tekrar Umân'a hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Bu bilgiye göre, selefleri zamanındaki usûl üzerine Melik Arslan-şâh'ın *şahnesi* Umân'da idi. Ancak yavaş yavaş bilhassa iç kısımlardaki kabilelerin bir dereceye kadar bağımsızlığını kazanmağa başladığı anlaşılıyor. Haklarında fazla bir bilgi olmamakla beraber, bu devrede yerli halkdan birkaç imâmın işbaşına geldiğini görüyoruz. İlk imâm 510/1116'da seçilen Muhammed b. Habîs idi. Muhtemelen ikinci imâm olan Reşîd b. Ali 513/1119'da tayîn edilmişti²³⁶ Ancak iç kısımdaki isyânlara rağmen, Arslan-şâh devrinin sonuna kadar Umân sahili Selçuklular'a tâbi olarak kalmıştı²³⁷.

b) Fars Olayları

Fars'a hâkim olmalarına rağmen Kirmân Selçuklularını bu bölge ile ge- reği gibi ilgilenmemişlerdi. Bu sebeple de Şebânkâreler'in Fars bölgesindeki etkinlikleri artmağa başlamıştı. Arslan-şâh'ın da daha ziyâde bir barışçı siyâset izleyerek Şebânkâreler ile akrabalık tesis etmesi, Selçuklu hânedâ-

²³³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 22. Naklen Muhammed b. İbrahim, 33. Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 191.

²³⁴ Bk. İbn el-Esîr, X, 340.

²³⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 22. Naklen Muhammed b. İbrahim, 33. Ayrıca Nâsır ed-Dîn Münşî Kirmânî (*Simt*, 18). Arslan-şâh zamanında Kays ve Umân'ın Kirmân ülkesine ilâve edildiğini zikrediyor.

²³⁶ Bk. S. B. Miles, *The Countries and Tribes of the Persian Gulf*, 131-2.

²³⁷ Krş. J. Aubin, "La ruine de Sîrâf...", s. 300.

nının Kirmân kolunu Fars'dan iyice uzaklaştırdığı anlaşılıyor. Ancak Emîr Çavlı'nın Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar tarafından Fars vâli- liğe tayîn edilmesi (502/1108-9)ve onun Şebânkâreleri itaat altına almak için amansız bir mücadeleye girişmesi ile, İrân'ın güneyi yeni olaylara sahne olmuştu. Bu mücadele sırasında Atabeg Çavlı Dârâbcird (Dârâb) üzerine yürümüştü. Oranın hâkimi Şebânkâre'den İbrahim b. Mamâ, Atabeg Çavlı'nın geldiğini haber aldığı zaman, evlenme yolu ile akrabâ oldu- ğu, Arslan-şâh'ın yanına kaçmaktan başka bir çâre bulamamıştı. Daha sonra Atabeg Çavlı bir hîle ile Dârâbcird halkının çoğunu kılıçtan geçirmiş ve mallarını yağlamıştı. Ondan kurtulabilen Şebânkâre emîrlerinin de sığındıkları yer Kirmân olmuştu (506/1112-3).

Atabeg Çavlı, bir süre sonra, yine Şebânkâre emîrlerinden Hasan b. Mübâriz Husrev'e mektup göndererek Kirmân'a yapacağı sefer için kendisine yardımcı olmasını istemişti. Husrev'den başka, Karzûvîler'den Fazlûye b. Ebî Sa'd da Atabeg Çavlı'ya iltihak etti. Kirmân'a yapılan bu seferin gayesi Melik Arslan-şâh'ın yanına sığınan diğer Şebânkâre ümerâsını geri almaktı. Atabeg Çavlı müttefikleri ile Kirmân'a hareket etti. O, ayrıca Melik Arslan-şâh'a da Şîrâz kadısı Ebû Tâhir Abdullâh b. Tâhir'i elçi olarak göndermiş ve Şebânkâre ümerâsının Sultân Muhammed Tapar'ın te- ba'sı olduğunu ve bu sebeple kendisine iade edilmeleri gerektiğini, eğer onlar geri verilirse Kirmân üzerine yürümekten vazgeçtiğini bildirmişti. Melik Arslan-şâh da verdiği cevâpta, onların kendisine sığındıkları için af- fedilmesini istedi. Atabeg Çavlı onun elçisine bol ihsanlarda bulunarak kendi tarafına çekmesini bildi ve Arslan-şâh'ın Sîrcân'da Vezîri idaresinde- ki ordusunu, elde ettiği elçi vâsıtası ile, dağıttırıp geri döndürttü. Atabeg Çavlı planında başarılı olduğu zaman, Kirmân ve Fars hududundaki Furg kalesini muhasara etti.

Melik Arslan-şâh ise muhasarayı haber almış, bu duruma elçisinin se- bep olduğunu anlamıştı. Elçi sorguya çekildiğinde, ihânetini inkâr etti. Ancak Arslan-şâh onun Atabeg Çavlı'nın yanından getirdiği ve arada ha- bercilik yapan bir *ferrây*dan herşeyi öğrenmişti. Casûsluk yaptıkları için her ikisini de öldürttü. Sonra acele asker topladı ve altıbin kişilik bir suvâ- ri kuvvetini Atabeg Çavlı'nın üzerine yolladı. Dağlar arasındaki işlek olma- yan bir yoldan hareket eden Kirmân ordusu, Atabeg Çavlı'ya ânî bir bas- kın yaptı. Atabeg Çavlı için tek kurtuluş yolu kaçmaktı. Askerlerinin çoğu

öldürüldü ve esîr edildi. Bu olaydan hemen sonra, barış severliğini gösteren Arslan-şâh, Atabeg'in ordusundan ele geçirdiği esîrleri serbest bıraktı, hattâ onları donattı (Şevvâl 508/Mart 1115).

Melik Arslan-şâh'ın iyi niyyetine rağmen, Atabeg Çavlı bu yenilginin intikamını almak için Kirmân üzerine ikinci bir sefer yapmağı düşünüyordu. Melik Arslan-şâh ise, Bağdad'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'a elçi göndererek, Atabeg Çavlı'nın Kirmân üzerine yapacağı seferin engellenmesini istedi. Sultan Muhammed Tapar onun bu isteğini kabûl etmekle beraber, Atabeg Çavlı'nın da bu husûsta mutlaka rızasının alınmasını ve Furg'un ona tesliminin gerektiğini bildirmişti. Kirmân elçisi 510 yılı Rebi I. ayında/Temmuz-Ağustos 1116 geri döndü. Bundan sonra Atabeg Çavlı öldü. Sultan Muhammed Tapar onun ölümünü haber aldığı zaman, Melik Arslan-şâh'ın Fars'ı ele geçirmesinden korkarak Bağdad'dan İsfahan'a dönmüştü²³⁸.

c) Yabancı hükümdarların yardım istemeleri:

Melik Arslan-şâh'ın barış ve güveni sağlaması, bu devrede Kirmân'ın siyâsî mülteciler ve askerî yardım arayanlar için bir sığınak olmasına yol açmıştı. Yardım isteyenlerden birisi, Gazneliler tahtını ele geçirmek için mücadele eden Behrâm-şâh idi. Gazneliler sultanı III. Mes'ûd Mart 1115'de ölmüş, yerine geçen Şîrzâd adındaki oğlunun kısa süren hükümdarlığından sonra, diğer oğlu Arslan-şâh sultan olmuştu (Şubat 1116). Yine bu taht mücadelelerine karışan III. Mes'ûd'un diğer oğlu Behrâm şâh, Arslan-şâh'ın kuvvetleri önünde yenilgiye uğradığı zaman önce Sistân'a, oradan da yardım istemek için Kirmân'a kaçtı. Melik Arslan-şâh, Behrâm-şâh'ı çok iyi karşıladı ve ona birçok altın ve insanın tasavvur edemeyeceği hediyeler verdi. Ancak yardım husûsunda başka bir meliki, Sencer'i tavsiye etti ve "Sultan-ı âzam Sencer hükümdar olduğuna göre, benim sana asker vermem doğru değildir, nitekim sana mâlî bakımdan yardım husûsunda hiçbir kısıntı yapmadım." dedi. Sonra emîrlerinden birini Behrâm-şâh'ın hizmetine vererek yardım istemek için Sencer'in huzûruna gönderdi. Nitekim Sencer, Behrâm-şâh'a yardım etmiş ve Arslan-şâh'ı mağlûp ettikten sonra 25 Şubat 1117'de Gazne'ye girmiş ve Behrâm-şâh'ı Gazneliler tahtına oturtmuştur. Behrâm-şâh sultan olduktan sonra, kendisine yapılan bu iyiliği unutmamış olacak ki, son durumu müjdelemek için bir emîrini Kirmân'a göndermişti. Melik Arslan-şâh bu

²³⁸ Bk. Merçil, Salgurlular, 8 ve 12-15.

habere çok sevinmiş ve başta Kirmân'ın dört büyük şehri²³⁹ olmak üzere bütün şehirlerin bir hafta süre ile süslenmesini emretmişti²⁴⁰.

Bu olaydan Melik Arslan-şâh'ın muhtemelen Melik Sencer'e tâbi olduğu anlaşılıyor. Ancak kaynağın zikrettiği şekilde Sencer bu sırada sultan değil, Melik idi. Fakat sultanlığı sırasında kazanmış olduğu büyük ihtişam ve kudret, daha sonraki tarihçiler üzerinde etkinliğini sürdürmüş ve onun meliklik devresinde de sultan unvânıyla anılmasına sebep olmuştu. Nitekim o sırada Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar (1105-1118) idi. Melik Arslan-şâh'ın Muhammed Tapar'dan yardım istemeyip, Sencer'den yardım istemesi ona tâbi olduğunu gösteriyor. Sencer'e başvurulmasının bir sebebi de kanaatimizce Gazneli Devleti'nin bulunduğu bölge olmuştur. Çünkü bu bölge, Muhammed Tapar'dan daha çok Horasan'da hüküm süren Sencer'in hâkimiyeti altındaki sahalara komşu idi.

Melik Arslan-şâh'ın tâbiliği Sencer sultan olduktan sonra da devam etmiş olmalıdır. Efdal ed-Dîn Kirmânî²⁴¹, Arslan-şâh'ın tanınmış bir şahsı elçilikle Sultan Sencer'e göndermiş olduğunu zikrediyor. Sultan Sencer elçiden Kirmân'ın durumu hakkında bilgi istemiş ve konuşma sırasında "Kirmân'da sahrasında nergis yetişen bir şehir²⁴² olduğunu işittim." demişti. Elçi akıllı bir kimse idi ve muhtemelen Sencer'in Kirmân'a hâkim olmak istediğini sezmişti, "Ey dünya Sultanı, nergis ve çalıcırpı beraber yetişir." diye karşılık vermişti. Sultan elçinin bu nüktesi karşısında şaşırılmıştı. Bu da Arslan-şâh'ın Sencer ile dâimâ irtibatı muhafaza etmekte olduğunu gösteren olaylardan birisidir. Ayrıca Sadr ed-Dîn Huseynî²⁴³, Sencer'e tâbi ülkeler arasında Kirmân'ı da zikrediyor. Sultan Sencer'in saltanat devri (1118-1155), Kirmân Selçuklularından Arslan-şâh (1101-1142) ve Muğis ed-Dîn I. Muhammed (1142-1156)'in meliklikleri zamanına raslıyor. Aynı tarihçiye göre, ona tâbi olan ülkelerde ayrıca Sencer'in adına paralar basılmıştı. Her ne kadar Sencer adına Kirmân'da basılmış paralar bulunmadıysa da, zikrettiğimiz olaylar tâbilik işaretidir ve Arslan-şâh'ın

²³⁹ Bu dört şehir muhtemelen Berdesîr, Sircân, Cîruft ve Bem idi. bk. Muhammed b. İbrahim, 35 n. 2.

²⁴⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 22-3; Naklen Muhammed b. İbrahim, 35. Krş. Ghulam Mustafa Khan, *A History of Bahram Shah of Ghazni*, Lahore 1955, s. 13-15; C. E. Bosworth, *The Later Ghaznavids: Splendour and Decay, The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburg 1977, s. 93-4, 96.

²⁴¹ Bk. *İkd el-Ullâ*, 69.

²⁴² Burası Cîruft şehridir, bk. aynı eser, 69.

²⁴³ Bk. *Ahbâr*, 92-3 (trk. trc. 65).

hattâ daha sonra Melik Muhammed'in Sultan Sencer'in vassali olduğunu göstermektedir²⁴⁴.

Melik Arslan-şâh'a sığınan ikinci emîr, Yezd'deki Kâkûye âilesindedir. Efdal ed-Dîn ve ondan naklen Muhammed b. İbrahim bu olayı şu şekilde zikrediyorlar²⁴⁵; "(Arslan-şâh'ın) saltanatının sonunda, Yezd'de onun ile Alâ' ed-Devle arasındaki mücadeleler meyvasını verdi. Emîr Ali b. Ferâmüz, Kirmân sarayına sığındı ve evlenme yolu ile akrabâ oldu. (Arslan-şâh) Yezd'i ona verdi ve onlar Emîr Muhammed b. Key-Arslan'ı *şahne* olarak Yezd'e gönderdiler." Ancak bu olayda Kâkûye ailesinden adı geçen emîrlerin yaşadıkları yıllar Arslan-şâh'ın devrine (1101-1142) uygun düşmüyor. Yine de zikredilen Alâ'ed-Devle, Alâ'ed-Devle Gerşâsp b. Ali olabilir. Fakat bu olayda Ali b. Ferâmürz'ün adının geçmesi, şüphesiz bir tarih hatasıdır. Kâkûye âilesinden Ali b. Ferâmürz, Suriye Selçukluları kurucusu Tutuş ile beraber Rey civarında Berkyaruk'a karşı savaşmış ve savaş alanında öldürülmüştü (1095). Alâ' ed-Devle Gerşâsp onun oğlu ve Kâkûye hânedanının başına geçen dördüncü emîrdi. Ancak onun da ölüm tarihi bilinmiyor²⁴⁶.

Efdal ed-Dîn Kirmânî başka bir eserinde²⁴⁷, Melik Turan-şâh ve Arslan-şâh'ın Fars'ı aldıklarını ve o vilâyette fermân verdiklerini ve yıllarca Kirmân Meliki'nin *şahnesinin* Yezd ve Tabes'de bulduklarını zikrediyor ki, bu da Muhammed b. Key-Arslan'ın *şahne* olarak Yezd'e gönderildiğini desteklemekte ve bu şehre Kirmân Selçuklularının hâkim olduğunu göstermektedir. Hasan b. Şibâb ed-Dîn Yezdi²⁴⁸ de manzûm *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'dan nakilde bulunarak, biraz daha fazla bilgi veriyor; Muhammed b. Key-Arslan'ın herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Yezd'e hâkim olduğunu ve Melik Arslan-şâh'ın buna çok sevindiğini ve Ali Ferâmürz'ü çağırarak durumu söylediğini ve ona otuz *hil'at* ve gümüş verdiğini zikrediyor.

²⁴⁴ Köymen, "Kirmân Selçukluları Tarihi". 132.

²⁴⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 22 ve *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, 34.

²⁴⁶ Krş. Houtsma, 374-5; C. E. Bosworth, "Dailamis in Central Iran: The Kakuyids of Jibal and Yazd", *IRAN, Journal of the British Insitute of Perstian Studies*, Vol. VIII, 1970, s. 88-9.

²⁴⁷ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 76.

²⁴⁸ Bk. *Câmi üt-Tevârih-i Haseni*, vr. 197b-198a.

d) Irak Selçukluları ile münasebetler:

Melik Arslan-şâh doğuda Sencer'e tâbi olmasının yanısıra, batıda da Irak'daki Selçuklular ile iyi ilişkiler kurmuştu. Bu iyi ilişkiler bilhassa evlilik yolu ile gelişmişti. Nitekim Irak Selçuklularından Sultan Mes'ûd (1134-1152), Bağdad'da Kirmân Selçuklularından bir kız ile evlenmişti. Bu Kirmânlı prenses çok güzeldi. Düğün münasebetiyle Bağdad şehrinin kapıları kapatılmış, eğlence ve içki meclisleri günlerce sürmüştü²⁴⁹. Adı geçen kaynakta Kirmânlı prenses Kavurd'un kızı olarak gözüktüyor (ابنة عمه قاورت بك). Ancak Kavurd 1073 yılında öldüğüne göre, Sultan Mes'ûd'un yaşadığı devre bakımından bu Kirmânlı prenses Kavurd'un torunlarından birisi olmalıdır.

Selçuklu âilesi arasındaki ikinci evlilik hakkında da kaynaklarda uyumsuzluk görünüyor. Sıbt'a göre²⁵⁰, 533/1138 yılında Kavurd Bey'in oğlundan Hâtûn-ı Mustazhiriyye'yi istemek için Sultan Mes'ûd'un huzûruna bir elçi gelmişti. Mes'ûd bu isteği kabûl etmiş, ayrıca ceyiz olarak da 100.000 dinâr vermişti. Müstakbel gelin Kavurd'un oğlunun yanına gönderildi ise de, oraya ulaştığı zaman öldü. Bu kaynakta Kavurd'un oğlu olarak zikredilen Kirmân meliki'nin hüküm sürdüğü devre bakımından Arslan-şâh olduğu anlaşılıyor. Eğer Hâtûn-ı Mustazhiriyye, Halife Mustazhir (ö. 1118)'in eşi ise, bu Hâtûn Sultan Melikşâh'ın kızı ve Muhammed Tapar'ın kardeşidir ve Halife ile 502/1108-9'da evlenmiştir²⁵¹. Bu bakımdan bu Selçuklu prensesinin yaşı yeni bir evlilik için uygun düşmüyor.

Efdal ed-Dîn Kirmânî²⁵², Arslan-şâh'ın Sultan Muhammed Tapar'ın kızı ile evlendiğini zikrediyor ki, yaş bakımından bu daha uygun oluyor. Hasan b. Şihâb ed-Din Yezdi²⁵³, manzûm *Tevârih-i Âl-i Selçuk*'dan nakillerde bulunarak bu evlilik hakkında etraflı bilgi veriyor ve Arslanşâh'ın Sultan Muhammed Tapar'ın kızı ile evlendiğini zikrediyor. Hattâ bu kız istemek için Yezd emîri olarak görünen Ali Ferâmürz görevlendirilmişti. Emîr Ali beraberinde çok değerli hediyeler, 200 Türk ve Hindli köle, 200 Türk ve Hindli câriye, 1200 at ve katır, çeşitli kumaşlar ve kokular olduğu halde Isfahan'a gitmişti. Sultan bu hediyelerden çok memnûn kalmış ve

²⁴⁹ Sıbt (Haydarâbâd nşr), I, 164.

²⁵⁰ Aynı eser, I, 169.

²⁵¹ Aynı eser, I, 27 ve 34; İbn el-Esîr, X, 471.

²⁵² *Bedâyi ül-Ezmân*, 22. Naklen Muhammed b. İbrahim, 34.

²⁵³ *Câmi üt-Tevârih-i Haseni*, 198a-199b.

aynı ölçüde mukabelede bulunmuştu. Ayrıca Arslan-şâh'ın arzusu kabul edilmiş ve gelin büyük bir merâsimle Kirmân'a getirilmişti.

Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî de bu bilgileri verirken, Sultan Muhammed'i hayatta göstermekle yanılmaktadır. Netice olarak, Sibt'in bu Selçuklu prensesin adında yanıldığı Arslan-şâh'ın Muhammed Tapar'ın, soy kütüklerinde gözükmeyen, kızı ile 533/1138 yılında evlendiği anlaşılıyor.

Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib²⁵⁴'in zikrettiği bir olayın da Arslan-şâh devrinde geçmiş olması çok muhtemeldir. Bu tarihçiye göre; Ebû Ca'fer Alâ'ed-Devle Kâlıncâr (aslında Alâ ed-Devle Adud ed-Dîn Ali, öl. 1095) ile Selçuklular'dan Süleyman-şâh'ın kızı Arslan Hâtûn evlenmiş, bu evlilikten Ata Hâtûn isminde bir kız çocuk dünyaya gelmişti. Daha sonra Sultan Melikşâh Ata Hatûn'u kendi oğlu Mahmûd ile evlendirmiş bu evlilikten de Alâ' ed-Devle Ata diye adlandırılan bir erkek çocuk olmuştu. Sultan Mahmûd öldüğü zaman, Ata Han annesi Ata Hatûn ile Yezd'e gelmişti. Bu sırada beraberinde Sultan Mahmûd'un bir câriyeden doğma Terken Hâtûn adındaki kızını da Yezd'e getirmişti. Yine aynı kaynağa göre, Kirmân'dan Kavurd-şâh Selçukî'nin torunu, Terken Hâtûn'u istemiş ve kendi oğlu Süleymân-şâh ile evlendirmişti. Terken Hâtûn'un mertebesi artmış ve Kirmân'da bir medrese yaptırmıştı.

Müellifin zikrettiği isimleri karıştırmaması ve yanlışlığı verdiği bilgilere inanmamızı güçleştiriyor. Arslan Hâtûn esasında Çağrı bey'in kızıdır. Melikşâh'ın oğlu Mahmûd ise, babasının ölümünde annesi Terken Hâtûn tarafından küçük yaşta tahta çıkarılmış (1092) ve iki yıl sonra da ölmüştür. Bu bakımdan adı geçen Mahmûd, Muhammed Tapar'ın oğlu ya'ni Sultan Melikşâh'ın torunu olmalıdır²⁵⁵. Sultan Mahmûd yirmiyedi yaşında 1131'de öldüğüne göre²⁵⁶, yaşam süresi ve ondan olan bir kız çocuğun evlenme yaşı bakımından bu olay Arslan-şâh'ın hükümdarlık devresi (1101-1142) içine giriyor. Nitekim Yezd Atabegi ile bu devrede bir evlilik yoluyla akrabalık kurulmuş olması görünüşte bu düşüncemizi destekliyor. Ancak diğer kaynaklarda Süleyman-şâh adında bir Kirmân Selçuklu şehzâdesine rastlamayışımız bizi tereddüte sevk etmektedir. Yine de böyle bir evlilik

vukû bulduysa, bunun Yezd Atabegleri ile Kirmân Selçukluları'ndan bir evliliğin zikredildiği Arslan-şâh devrinde olmuş olması çok muhtemeldir.

e) Arslan-şâh'ın çocukları ve ölümü:

Melik Arslan-şâh'ın erkek ve kız birçok çocuğu vardı. Daha onun sağlığında çocuklarından bir kısmı ölmüş, yedi veya sekiz tanesi hayatta kalmıştı. Hayatta kalanların içinde en büyüğü Kirmân-şâh idi. Bu şehzâdenin annesi Zeytûn Hâtûn, önce Kirmân Selçukluları sarayına câriye olarak satılmış, daha sonra Arslan-şâh babasının Herât şehrinde bir emir olduğunu anladığı zaman onunla nikâhlanmıştı. Zeytûn Hâtûn çok akıllı ve seçkin bir kadındı ve Kirmân'da birçok i'mâr faaliyetlerinde bulunmuştu²⁵⁷. Arslan-şâh'ın bu kadının hükmü altında olduğu da rivâyet edilmektedir²⁵⁸. Zeytûn Hâtûn, Arslan-şâh'dan sonra Kirmân Selçuklu tahtına kendi oğlu Kirmân-şâh'ın geçmesini istiyordu. Arslan-şâh da bu kadını çok sevdiğinden onun isteğini yerine getirmeğe çalışıyordu. Bu sebeple de Kirmân-şâh'ı veliahd tayin etmiş ve başkent Berdesîr'de bulunmadığı süreler içinde onu kendi yerine vekil bırakmıştı. Ancak Kirmân-şâh ehli-yetsizliği ve anlayışının zayıflığı sebebiyle meliklik görevini sürdürecektüğüte değildi. Bunu Arslan-şâh da biliyordu.

Arslan-şâh'ın çocukları arasında Muhammed iyi ahlâkı, olgunluğu, uyanıklığı, dirâyeti ve siyâsetteki ciddiliği ile meşhûrdu. Arslan-şâh ise meliklik süresinin uzaması, yaşının yetmiş geçmesi, devamlı şarab içmesi ve câriyelerinin çokluğu sebebi ile iş göremez olmuş, bunaklığı (ihtiyarlığı) diriliğine üstün gelmişti. Muhammed babasının durumunun gittikçe kötüleştiğini ve ölümü ile emîrlar arasında anlaşmazlık çıkacağını, ayrıca ülke düşmanlarının bu fırsattan yararlanmak istemelerinin büyük bir karışıklık ve ıztırâba sebep olacağını anlamıştı. Muhtemelen tahta geçmek için fırsat beklemekteydi. Nihayet Arslan-şâh 537 yılı Safer ayının (Ağustos-Eylül 1142) bir gecesi küçük bir hastalıktan şikayetçi oldu. Muhammed için beklediği fırsat gelmişti, diğer kardeşlerinden önce harekete geçerek babasını bulunduğu saraydan (Saray-ı Deşt) aldı ve Kale-i Kûh'a göndere rek hapsettirdi ve kendisi Kirmân Selçukluları tahtına çıktı. Emîrlar, devlet büyükleri ve halk, Muhammed'in olgunluğunu biliyorlardı, bu bakımdan ona itaat ettiler²⁵⁹. Biraz geç devre ait bir müellif olmasına rağmen

²⁵⁴ Bk. *Tarih-i Cedîd-i Yezd* (nşr. İ. Afşâr), Tahran bş. 1345/1966, s. 59,62-64.

²⁵⁵ Krş. Bosworth, "Dailamis in Central Iran", 86,92.; Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 114-5.

²⁵⁶ Bk. M. Th. Houtsma, *Mahmud mad., İA*.

²⁵⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 23. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Haseni*, 199b.; Muhammed b. İbrahim, 35-36. Krş. Houtsma, 375.

²⁵⁸ Bk. *Arslan-şâh mad., İA*.

²⁵⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân* 23. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Haseni*, 199b.; Muhammed b. İbrahim, 36. Krş. Houtsma, 375.

Hâfız Ebrû²⁶⁰'nun verdiği bilgiye güvenebilirsek, Arslan-şâh bu olaydan sonra haremi, câriyeleri, mutribleri ve nedîmleri ile o kalede üç yıl tutuklu olarak yaşamış ve ölmüştür (Muhtemelen 1145).

Lakabı Muhyî'l-İslam ve'l-Müslimîn²⁶¹ olan Arslanşâh 42 yıl gibi uzun bir süre Kirmân'da hükümdarlık yapmıştır. Bu uzun süre Kirmân halkı için çok mes'ûd bir devre olmuş, devrinde bütün Kirmân'da i'mâr faaliyetleri görülmüştür. Ayrıca ticâretin yanısıra, san'ât ve ilim de gelişmeğe başlamış ve komşu ülkelerden ilim adamları Kirmân'a gelmişlerdi.

MUHAMMED b. ARSLAN-ŞÂH

Melik Muhammed tahta geçtiği zaman, kardeşlerinden Kirmân-şâh durumu öğrenir öğrenmez Ribât-ı Aliâbâd'a sığınmıştı. Kirmân-şâh aczinin ve uzak görüşlü olmamasının cezasını hayatı ile ödedi. Onu hemen o gün ele geçirerek öldürdüler. Melik Muhammed'in diğer kardeşi Selçuk-şâh ise; yiğit, akıllı ve daha uzak görüşlü bir kimse idi, derhal Berdesîr'den çıkarak güneye Germsîr bölgesine kaçarak hayatını kurtardı. Kardeşlerden Kara Arslan Beg ise Muhammed'in lutfuna sığınmıştı. Ancak Muhammed onu yanında tutmasına rağmen, o kadar küçük düşürücü davranışlarda bulundu ki, Kara Arslan Beg daha fazla dayanamayarak intihar etti. Ayrıca Melik Muhammed yirmiye yakın olan kardeşlerine ve yeğenlerine de acımasızca davranmış, onları şehir ve çöldeki kalelere göndermiş, bununla da yetinmeyerek hepsinin gözlerine mil çektirmişti²⁶². Böylece ileride hükümdarlığını tehdit edebilecek kimseleri daha başlangıçta etkisiz duruma getirmiş oluyordu.

a) Melik Muhammed'in Selçuk-şâh ile mücadelesi:

Melik Muhammed devrinin başlıca siyasî olayı, kardeşi Selçuk-şâh ile mücadelesi olmuştur. Muhammed tahta geçer geçmez Berdesîr'den ayrılarak Germ-sîr bölgesine hareket etmiş ve Cîruft'da oturmağa başlamıştı.

²⁶⁰ Bk. *Cografyâ-yı Hâfız Ebrû*, vr. 143 a. در محبوس بود در... محبوس بود در قلعه باحرم...
گذشت

²⁶¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 21. Naklen Muhammed b. İbrahim, 33. Krş. *Arslan-şâh mad.*, IA. Ayrıca Arslan-şâh Mu'izz ed-Din lakabı ve Ebu'l-Hâris künyesi ile de zikredilmektedir, bk. Osman Muhtârî, *Divân-ı Osman Muhtârî* (nşr. Celâl ed-Din Humâ'î), Tahran hş. 1341/1962, s. 21, 23, 302, 429. Krş. Muhammed b. İbrahim, 33 n.1.

²⁶² *Bedâyi ül-Ezmân*, 24; Muhammed b. İbrahim, 37. Krş. Houtsma, 375.; Bosworth, "The Iranian world", 134. Hâfız Ebrû (*Cografyâ-yı Hâfız Ebrû*, vr. 143a), bu şahısları yirmi-beş kişi olarak zikrediyor.

Buna belki de, isyânından korktuğu kardeşi Selçuk-şâh'a yakın bulunmak istemesi sebep olmuştu. Selçuk-şâh ise, Muhammed'in tahta çıktığı ilk yıl 537/1142-1143'de harekete geçmiş ve etrafına daha önce saraydan uzaklaştırılmış olanlar ile, her şehirden âsiler ve aşağı tabakadan meydana gelen bir ordu toplamıştı. Onu melikliği ele geçirmek için teşvik edenlerin başında Erkuş Bozaçı adında bir *gulam* bulunuyordu. Bu Erkuş, yiğit ve savaşçı bir şahıstı. Hattâ Selçuk-şâh ve Erkuş, beraberlerinde elli suvâri olduğu halde, Bâfk ve Bihâbad²⁶³ arasındaki bir yerde Yezdli bin suvâri ile savaşmış ve onlardan bir kişiyi bile sağlam bırakmamışlardı. Yezdli suvâri-ler ya ölmüş ya da yaralanmışlardı.

Selçuk-şâh ordu topladıktan sonra Muhammed'in bulunduğu Cîruft şehrine geldi. İki ordu Cîruft'un dışında ve batısında bir yerde karşılaştılar ve şiddetle savaştilar. İki tarafın savaşçıları da harp san'âtının inceliklerini ve kendi kahramanlıklarını ortaya koydular. Ancak Erkuş'un ölmesi, Selçuk-şâh'ın ordusunun düzeninin bozulmasına yol açtı. Selçuk-şâh mağlubiyetin yaklaştığını gördüğü zaman, Cîruft'dan önce Katîf ve sonra da Umân'a kaçtı²⁶⁴. Selçuk-şâh'ın Umân'da iyi karşılandığı ve burayı ikâmetgâh olarak seçtiği ve buranın kontrolünü ele geçirdiği anlaşılıyor. Çünkü Selçuk-şâh'ın bu bölgede oturması ile Kirmân *şahneleri* bir daha Umân'da kalamamışlardı²⁶⁵.

Melik Muhammed bütün hayatı boyunca Selçuk-şâh'dan çekinmiş ve onun varlığından rahatsız olmuştu. Bir gün Cîruft sahasında içki meclisinde bulunduğu sırada, bir şahıs kendisine bir mektup getirmişti. Melik Muhammed mektubu okuduğu zaman, derhal içki meclisini terk ederek acele ile Berdesîr yönüne harekete geçti. Mektupta Selçuk-şâh'ın bir ordu ile Lahsa'dan ayrıldığı, fakat hangi yöne gittiğinin belirlenemediği yazılıydı. Melik Muhammed, Selçuk-şâh'ın bu hareketini önlemek için tedbirleri aldı. Umân'a bir elçi ve mektup göndererek Selçuk-şâh'ın devamlı ve zorunlu olarak orada yaşamasını sağladı. Bunun için birçok da mal göndermişti. Bu suretle henüz Umân üzerinde sözünün geçerli olduğunu göstermiş oldu. Ancak bu olayın hangi yılda vukû bulduğu husûsunda kaynak-

²⁶³ Bâfk ve Bihâbad, Yezd ile Kirmân yolu üzerinde iki yerleşme merkezidir, fazla bilgi için bk. Strange, *The Lands*, 309-10.

²⁶⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 25-6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 40. Krş. Houtsma, 376.; Bosworth, "The Iranian World", 134.

²⁶⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 10. Naklen Muhammed b. İbrahim, 11-2, Krş. S. B. Miles, *Countries and Tribes of the Persian Gulf*, 132-3.

larda bir bilgiye tesâdüf edemiyoruz. Selçuk-şâh, Muhammed'in melikliğinin son yıllarında zorunlu olarak oturmakta bulunduğu Umân'dan kaçmış ve Kirmân civarında kötülük tohumları ekmeğe devam etmişti²⁶⁶.

b) Melik Muhammed'in komşu devletler ile münasebetleri:

Kirmân Selçuklularının bir zamanlar hâkim oldukları komşu ülke Fars'da bu defa yeni bir Türk devleti, Salgurlular hüküm sürmeğe başlamıştı. Melik Muhammed'in Salgurlular'dan Atabeg Sungur ile arasında samîmî bir dostluk vardı. Birbirlerine karşı saygılı ve kardeşlik derecesinde bağlı idiler. İki taraf arasında devamlı elçiler gidip gelmekte ve mektublar gönderilmekteydi. Gerek Melik Muhammed ve gerekse Atabeg Sungur kendi ülkeleri ile yetinmekte ve komşusuna taaruzdan uzak durmaktaydılar²⁶⁷.

Melik Muhammed'in devrinin son yıllarına doğru Oğuzlar meydana çıkmış ve Horasan'a inerek Büyük Selçuklu sultanı Sencer'i Belh vilâyeti hududları içinde mağlûb (Mart-Nisan 1153) ve esîr etmişlerdi. Bu yenilginin etkileri diğer emîr ve hükümdarlar üzerinde de görülmüştü. Muhtemelen Sencer'in bu yenilgisinden sonra kaynaklarda sadece "Hâce" ismiyle geçen Tabes hâkimi Melik Muhammed'in huzûruna gelerek ona tâbi oldu ve adı geçen şehri Kirmân Selçuklularının idaresine terk etti. Kirmân Selçuklularının *şahnesi*, Horasan'da Sultân Sencer'in ölümünden sonra Melik Müeyyed Ay-Aba meydana çıkıncaya kadar, ya'nî 552/1157 yılına kadar Tabes'de kalmıştı²⁶⁸.

Muhammed melikliğinin ilk yıllarında, daha önce de belirttiğimiz üzere, muhtemelen Sultan Sencer'e tâbi idi²⁷⁰. Ancak Sultan Sencer'in esîr düştüğünü haber aldığı zaman, bu olaydan o da etkilenmiş olmalıdır. Bunun neticesinde muhtemelen Irak Selçuklularından Sultan II. Muhammed b. Mahmûd (1153-1159)'a tâbi olmuş ve onunla dostça ilişkiler içinde bulunmuştur. *Zübdet*²⁷⁰'deki kayda göre 549/1154-5 yılında "Kirman Meliki'nin elçisi (Sultan Muhammed'in huzûruna) geldi, hürmetle karşılandı. Yükle hediye getirmişti, onlar takdîm edildi. Yine aynı yılda Irak

²⁶⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 26-7. Naklen Muhammed b. İbrahim, 41-2.

²⁶⁷ Bk. Efdal ed-Din Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *El-Muzâf ilâ Bedâyi ül-Ezmân fi Vekâyi' Kirmân* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran hş. 1331, s. 30. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 36.

²⁶⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 27. Naklen Muhammed b. İbrahim, 43.

²⁶⁹ Bk. *Ahbâr*, 92 (trk. trc., 65).

²⁷⁰ Bk. s. 244 (trk. trc., 224-5).

Selçuklu sultanı II. Muhammed'in eşi ölmüştü. Cemâl ed-Dîn İbn-el-Hocendî, Kirmân Meliki'nin kızını istemek için, Kirmân elçisiyle beraber, elçi olarak gönderildi." Ancak bu evlilik birkaç yıl sonra gerçekleşebildi.

Melik Muhammed'e tâbi olmak isteyen diğer bir şahıs da Isfahan vâlisi Reşid Câmedâr idi. Reşid Câmedâr Selçuklular'dan Sultan II. Muhammed b. Mahmûd ile Süleymân arasındaki taht mücadelesini ve bunun neticesinde Irak'ın ıztrâp içinde olduğunu görmüş olmalı ki, Isfahan'da bulunan Kirmân Selçuklularının casûsuna şehri teslim etmek istediğini söylemişti. Bu karar üzerine Reşid, Melik Muhammed'e bir elçi göndererek, bir *nâib* yolladığı takdirde Isfahan'ı vereceğini bildirmişti. Melik Muhammed bu mühim iş için Horasan'dan Emîr İzz-ed-Dîin Muhammed Üner'i çağırdı. Emîr Üner bu çağırma kabûl ederek, emrinde bin kişi olduğu halde, Kirmân'a geldi. Melik Muhammed onu iyi bir şekilde karşılayarak ağırladı. İki taraf arasında görüşmeler yapıldıktan ve emîr Üner'in hazırlıkları tamamlandıktan sonra, tam hareket edileceği sırada Melik Muhammed'in ölmesi, Kirmân Selçuklularının Isfahan gibi önemli bir şehre hâkim olmak ümitlerini suya düşürmüştü. Aynı zamanda Reşid Câmedâr da Isfahan'da ölmüştü²⁷¹.

Melik Muhammed devrinde Bağdad'da vukû bulan bir olay oldukça ilgi çekicidir. Daha önce Irak Selçuklularından Sultan Mes'ûd'un Kirmân Selçuklularından bir prenses ile evlendiğini görmüştük. Bu sırada Kirmânlı prensesin erkek kardeşi de Bağdad'da yerleşmiş olmalıdır. Bir süre sonra Kirmân Selçuklularından bu şehzâde, Selçuklu Vezîri'nin²⁷² oğlu ile işbirliği yaparak hırsız ve yankesicilerden bir çete meydana getirmiş ve çalınan mallardan hisse almıştı. Bu sırada Bağdad *şahnesi* olan (muhtemelen Atabeg) İldeniz, Sultan Mes'ûn huzûruna çıkarak onlardan şikâyetçi oldu. Sultan da "Hemen çık git, onlar nerede ise baskın yap ve onları idâm et. Bunu yaparsan ne âlâ, aksi takdirde seni idâm ederim." demişti. Bu buyruğu alan İldeniz önce Vezîr'in oğlunun evine baskın yağmış, fakat onu bulamamıştı. Daha sonra Kirmânlı şehzâdenin evine baskın yaptı ve

²⁷¹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 76.: *Bedâyi ül-Ezmân* 27-8. Naklen Muhammed b. İbrahim, 43-4. Krş. Houtsma, 376. Ancak *İkd el-Ulâ* 'da Melik Muhammed'in mutemed bir adamını Isfahan'a göndererek, Reşid Câmedâr ile şehrin tesliminin kararlaştırıldığı zikredilmiştir.

²⁷² Bu sırada Sultan Mes'ûd'un vezîri İzz ül-Mülk Ebu'l-İzz idi. İzz ül-Mülk, 533 Şevvâli/Haziran 1139'da Kemâl ed-Dîn Muhammed'in öldürülmesinden sonra vezir tayin edilmiş ve 539/1144-5 yılında azledilerek öldürülmüştü bk. *Zübdet*, 187 ve 195 (trk. trc. 173 ve 179). Bu bakımdan kaynaktan İbnü'l-Vezir adıyla geçen bu şahsın, İzz ül-Mülk'ün oğlu olduğu anlaşılıyor.

onu yakalayarak idâm etti. İldeniz'in bu davranışı etkisini göstermiş, hırsızlardan bir kısmı kaçmış, bir kısmı da yakalanmıştı. Bu suretle halk onların kötülüklerinden kurtulmuş oldu (538/1143-4)²⁷³.

c) Melik Muhammed'in ölümü ve şahsiyeti:

Melik Muhammed 6 Cumâdâ I. 551²⁷⁴ /27 Haziran 1156'da takriben ondört yıl²⁷⁵ saltanat sürdükten sonra öldü. Lakabı Mugîs ed-Dünyâ ve'd-Dîn idi²⁷⁶. *Tarih-i Cihân Ârâ* (s.118)'da zikredilen diğer bir lakabı ise Ebu'l-Fevâris'dir²⁷⁷. Melik Muhammed âdil, işbilir, bilgin, uzağı gören, âlimler ile dost, ilmi seven ve önem veren bir hükümdardı. Devrinde Kirmân'da tahsil çok yayılmıştı. Yine onun melikliği devrinde Kirmân; doğruluk, emniyet, âsaiş ve sükûnet içinde bulunuyordu. Ülkeyi ve halkı korumak ve işleri düzenli kılmak için geceleri bile çalışıyordu. Şehirde görevlendirdiği memurlar aracılığı ile kötülük ve iyiliklerden ve her türlü olaylardan ânında haberdâr oluyordu²⁷⁸. O İsfahan ve Horasan'a kadar casûslar gönderiyor. Bu casûslar gün be-gün batının ve doğunun durumunu bildiriyorlardı. Melik Muhammed ayrıca birçok i'mâr faaliyetlerinde bulunmuştur. Onun en büyük kusuru çok kan dökücü olması idi. Emîr İzz ed-Dîn Mu-

²⁷³ Bk. İbn el-Esîr, XI, 95. Ancak İbn-el Esîr bu Kirmânlı şehzadeyi "İbn Kavurd" ya'ni Kavurd'un oğlu olarak zikrediyor. Bu şehzadenin Kavurd'un torunlarından biri olması daha çok muhtemeldir. Fakat gerek adı ve gerekse kimin oğlu olduğu şimdilik tesbit edilemiyor.

²⁷⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 29. Naklen Muhammed b. İbrahim, 45.; *Habîb üs-Siyer*, II, 537 ve *Tarih-i Cihân Ârâ*, 118. Krş. Houtsma, 377. Ancak Houtsma bu hicri tarihin milâdi olarak karşılığını 28 Haziran göstermiştir.

²⁷⁵ Bk. *Sıml*. 18.; *Tarih-i Güzide*, 472.; *Ravzat üs-Safâ*, IV, 352. Diğer taraftan Efdal ed-Dîn Kirmânî (*Bedâyi ül-Ezmân*, 29), Melik Muhammed'in ondört yıl altı ay yedi gün, Muhammed b. İbrahim (*Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 45) ise ondört ay hükümdarlık yaptığını zikrediyorlar. Onun Ağustos 1142'de tahta çıktığını kabul edersek, ölüm tarihi ile tahta çıkışı arasında onüç yıl on aylık bir süre gözükmüyor. Bu da Melik Muhammed'in hükümdarlık yaptığı süredir ve ondört yıldan fazla değildir.

²⁷⁶ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 24.; Muhammed b. İbrahim, 38. Houtsma, 376.

²⁷⁷ Ayrıca onun diğer lakabının Ebu'l-Fevâris olduğu İbn el-Esîr'in verdiği bilgi ile de destekleniyor. Herne kadar İbn el-Esîr (*el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 209-10), bu sırada ölen Kirmân meliki'ni Ebu'l-Fevâris b. Muhammed b. Arslan-şâh olarak zikretmişse de, burada "İbn" kelimesinin fazlalığı açıkça göze çarpmaktadır.

²⁷⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 24-5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 38-9.; *Tarih-i Şâhî*, 86-87. Hattâ nedimlerine Berdesîr'deki Kûy-ı Gebrân mahallesinde bir köpeğin kaç tane yavru doğurduğunu ve bunların rengini sorması, Melik Muhammed'in vilayetin durumuna ne kadar kâdar hâkim olduğunu göstermesi ve nedimlerini de kendisi gibi en küçük bir olayla ilgilendirmelerini uyarması bakımından ilgi çekicidir, bk. Aynı eserler ve *İkd el-Ulâ*, 64.

ammed Üner dahi "Bir yıl süre ile o pâdişâhın hizmetinde idim. Hiçbir gün onun *barğâh* ve meclisinden selâmet ile çıkacağımı sanmadım." diyerek bu husûsdaki korkusunu belirtmişti. Rivâyete göre²⁷⁹, bir kimseyi öldürmediği, ava çıkmadığı, yaban eşeği ve ceylan vurmadığı ve onların kanını dökmediği bir gün olmamıştı. Ancak imâmlardan *fetvâ* almadıkça hiçbir kimseyi öldürmemişti.

TUĞRUL-ŞÂH b. MUHAMMED

Melik Muhammed öldüğü gün oğlu Tuğrul-şâh Kirmân Selçukluları tahtuna çıktı (27 Haziran 1156). Tuğrul-şâh'ın ilk icrââtı Mahmûd-şâh adındaki kardeşine karşı olmuş ve onu Kale-i Kûh'da hapsetmişti²⁸⁰. Daha babası zamanında saltanat mücadelesine girişen amcası Selçuk-şâh'ın da Tuğrul-şâh'ın melikliğini tanımadığı anlaşılıyor. Tuğrul-şâh'ın melikliğinin ilk yılında (muhtemelen 1156/7), Selçuk-şâh Anâr²⁸¹ hududunda yakalanarak öldürülmüştü. Türbesi de oradadır²⁸². Bu suretle Tuğrul-şâh kendisine karşı çıkan veya çıkması muhtemel taht iddialı hakkında gerekli tedbirleri almış oluyordu.

Tuğrul-şâh'ın babası zamanında olduğu gibi, Fars'daki komşuları Salgurlu Devleti ile dostluğunu sürdürdüğü anlaşılıyor. Salgurlular'dan Atabeg Sungur'un ölümünden (1161) sonra yerine kardeşi Zengî geçmişti. Fakat bir grup onun hükümdarlığını tanımak istememiş ve mücadeleye girişmişti. Zengî'nin muhaliflerinden eniştesi Sâbık mücadeleyi kaybedince, önce Kirmân'a kaçtı ve Tuğrul-şâh'ın huzûruna çıkarak ondan yardım istedi. Tuğrul-şâh, muhtemelen Salgurlular ile olan dostluğu sürdürmek gâyesiyle, ona iltifât etmemişti. Sâbık daha sonra yardım bulmak ümidi ile Hûzistân'a gitti ise de, orada öldürüldü²⁸³.

a) Atabegler'in sahneye çıkması:

Tuğrul-şâh devrinden itibaren Kirmân Selçukluları Devleti'nde atabeglerin yavaş yavaş melikler üzerinde ve devlet idaresinde söz sahibi ol-

²⁷⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezman*, 27. *Naklen Muhammed b. İbrahim*, 44-5.

²⁸⁰ *Bedâyi ül-Ezmân* 29. Naklen Muhammed b. İbrahim, 46.

²⁸¹ Anâr, Kirmân (Berdesîr)'a 35 ferseng uzaklıkta, kuzey batıda Rafsencan ile Yezd arasında bir köydür, bk. Muhammed b. İbrahim, 42 n. 2.; Strange, *The Lands*, 286.

²⁸² Bk. *İkd el-Ulâ*, 7.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 27. Naklen Muhammed b. İbrahim, 42 İbn el-Esîr (*el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 210), Melik Muhammed'den sonra Selçuk-şâh'ın tahta çıktığını zikrediyor.

²⁸³ Bk. *el-Muzâf*, 31-1. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 41.

mağa başladığı görülüyor. Bu devrede göze çarpan ilk atabeg, Alâ' ed-Dîn Bozkuş idi. Bozkuş'un atası sâlih ve zâhid bir Türk idi. Bozkuş maddî zenginliğe ve manevî olgunluğa sahib olduktan sonra, dünya işleri ile uğraşmağa başlamıştı. Muhtemelen Tuğrul-şâh devrinde önce *dâdbeg* ve sonra *atabeglik* görevlerine tâyin edilmişti. Emrinde birçok gulâmı vardı ve Kirmân ordusunun büyüklüğü onun gulâmları, hizmetkârları ve suvâriileri ile sağlanıyordu²⁸⁴.

Daha sonra Atabeg Bozkuş'a Müeyyed ed-Dîn Reyhân adındaki bir hâcenin rakib olduğunu görüyoruz. Müeyyed ed-Dîn Reyhân da Tuğrul-şâh'dan önceki meliklerin hizmetinde bulunmuş ve bu devrede oldukça yaşlanmıştı. O da Atabeg Bozkuş'dan geri kalmamak için birçok Türk gulâmlar satın aldı. Bozkuş öldükten sonra atabeglik Müeyyed ed-Dîn Reyhân'a verildi. Tuğrul-şâh'ın melikliğinin son bir yılında ülke işlerinin görülüp sonuçlandırılması bütünüyle Atabeg Reyhân'ın üzerinde idi. O, Tuğrul-şâh ve saraya o kadar yakındı ki, yaşlılığı sebebi ile oturması ve kalkması güç olduğundan, melikin huzûrunda oturması için bir kürsü koymuşlardı. Ayrıca saraydaki hareme de izinsiz girebiliyordu. Melik Tuğrul-şâh ve eşi Hâtun-ı Rükî onun hükmü altına girmişlerdi.

Atabeg Bozkuş öldükten sonra geride kalan oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed de devlet içinde nüfûzu olan bir şahsiyetti. Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân istese de istemese de onu ihmâl etmesi mümkün değildi. Atabeglik görevi Müeyyed ed-Dîn Reyhân'a verildikten sonra, şüphesiz Kutb ed-Dîn Muhammed'i de tatmîn etmek gerekiyordu. Çünkü Kutb ed-Dîn, babasının Kirmân'da iyi işler yapmış ve halkın gönlünü kazanmış olması ve muhtemelen yine babasının gulâmlarına sâhip bulunması ile kuvvetli bir durumda idi. Ayrıca askerî konularda da usta idi. Bu yetenekleri ile onu devlet idaresinden uzakta tutmak, Kirmân'da bir huzursuzluğa yol açabilirdi. Muhtemelen bu husûs düşünülerek Berdesîr'in *dâdbegliği* ve *şahneliği* ona verildi. Kutb ed-Dîn Muhammed, Melik Tuğrul-şâh zamanında beş-altı ay bu görevleri yaptı²⁸⁵. Tuğrul-şâh'ın ölümü ile, Atabeg Reyhân ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in Kirmân Selçukluları taht mücadelelerinde ve devletin siyâsetinde etkin bir rol oynadıkları görülecektir.

²⁸⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 36. Naklen Muhammed b. İbrahim, 51, 53-4; *Mezârât-ı Kirmân*, 10.

²⁸⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 36-7. Naklen Muhammed b. İbrahim, 51-4.

b) Tuğrul-şâh'ın ölümü ve şahsiyeti:

Melik Tuğrul-şâh devrinin önemli olaylarından birisi de güneş tutulmasıdır. Cuma gününe tesâdüf eden bu güneş tutulması, gün başlamasından iki saat sonra olmuş, rivâyete göre gökyüzü kararmış, yıldızlar meydana çıkmış ve havadan kuşlar düşmüştü (557 harac yılı Urdubehişt ayı h. 564/1168/9)²⁸⁶.

Güneş tutulmasından bir yıl sonra, Tuğrul-şâh Cîruft'da hastalanarak öldü. Melik Tuğrul-şâh'ın ölüm günü hakkında kaynaklarda uyumsuzluk vardır. Bu uyumsuzluk bizzât o devirde yaşamış tarihçi Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin iki eserindeki farklılıktan ileri geliyor. Efdal ed-Dîn bir eserinde²⁸⁷, "(Harac yılı ile) 18 Ferverdîn 558'de Melik Tuğrul Cîruft'da öldü, selâmet işaretleri kayboldu, kıyamet ââmetleri meydana çıktı. Türkler şehre üşüştüler, kalem ehlinin ve halkın hayvanlarını yağmalıyor ve hâceleri çıplak bırakıyorlardı." diyor. Yine Efdal ed-Dîn diğer bir eserinde²⁸⁸ bu husûsda "18 Ferverdîn cumartesi günü sabahı Melik Tuğrul öldü diye bir ses yükseldi. Cîruft şehrine büyük bir ıztırâb düştü. Türkler ve gulâmlar yağmaya başladılar. Tâcıklar'ın ve kalem erbâbının bütün binek ve yük hayvanlarını götürdüler. O sesin sebebi, olayın vukû bulmasından korkan hükümdarın câriyelerinin ağlamasının sonucu idi ve henüz Melik hayatta idi... 20 Ferverdîn Pazartesi günü Melik'in ölümünün gerçekliği doğru oldu." şeklinde yazıyor. Efdâl ed-Dîn'den nakillerde bulunan Muhammed b. İbrahim²⁸⁹, "Tuğrul-şâh 20 Ferverdîn Pazartesi günü öldü" diyerek belki de bu bilgileri destekliyor.

Böylece ayın onsekizinde şehirde Tuğrul-şâh'ın öldüğü haberinin yayıldığı ve bu kargaşalıktan yararlanmak isteyen Türkler ve gulâmların yağmaya başladığı, fakat Tuğrul-şâh'ın Ferverdîn ayının 20'sinde (Mart 1170)

²⁸⁶ Bk. *İkd el-Ulâ*, 8.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 30-1. Naklen Muhammed b. İbrahim, 47. Ahmed Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 96), bu olayın 561/1165-6 yılında olduğunu ve bu sırada Tuğrul-şâh'ın Mekkân'da bulunduğunu zikrediyor.

Bundan sonra göreceğimiz Kirmân ile ilgili olayların tarihi, bazı farsça kaynaklarca "Harac yılı"na göre verilmiştir. O zamanlar Harac yılı ile Hicrî yıl arasında aşağı-yukarı yedi yıllık bir fark bulunmakta idi. Hicrî ve milâdî tarihler bu farka göre hesaplanmıştır. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 46 n. 1

²⁸⁷ Bk. *İkd el Ulâ*, 8.

²⁸⁸ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 33-4. Naklen Câmî üt *Tevârih-i Hasenî*, 228b.

²⁸⁹ *Selcukiyan ve Guz der Kirmân*, 51.

öldüğü anlaşılıyor²⁹⁰. Melik Tuğrul-şâh Cîruft'da Amr b. Leys Mescidi'nde gömüldü.²⁹¹

Tuğrul-şâh'ın eşlerinden biri, amcası Terken-şâh'ın kızı olan Hâtûn-ı Rükni idi²⁹². Tuğrul-şâh'ın dört erkek çocuğu vardı, en büyüğü Arslan-şâh ve en küçüğü Terken-şâh'ın anneleri câriye idi. Diğer iki çocuğu ise Hâtûn-ı Rükni'den olmuştu. Bunların büyüğünün adı Turan-şâh, küçüğünün ise Behrâm-şâh idi²⁹³. Büyükden küçüğe çocuklarının sırası; Arslan-şâh, Turan-şâh, Behrâm-şâh ve Terken-şâh şeklinde idi. Melik Tuğrul-şâh'ın Hâtûn-ı Kirmânî adında bir kızı da vardı. Daha önce Irak Selçuklu sultanı II. Muhammed b. Mahmûd'un Kirmân Meliki'nin kızı ile evlenmek istediğini görmüştük. Nihayet Sultan Muhammed hastalığına rağmen, evlenmek arzusunun yeniledi. O Hâtûn-ı Kirmânî'yi istemeleri ve Hemedân'a getirmeleri için Şihâb ed-Dîn Miskal-büzürg ve İmâm Şeybânî'yi çehiz ve hediyeler ile Kirmân'a gönderdi. Melik Tuğrul-şâh da bu evliliği kabul etmiş olmalı ki, kızı Hâtûn-ı Kirmânî'nin Hemedân'da bulunan Sultan Muhammed'in yanına geldiğini görüyoruz. (554 yılı Receb ayı/Temmuz-Ağustos 1159). Onun gelişi büyük sevinçe neden oldu. Hemedân halkı şehri donatarak ve çalgılar ile Kirmânlı prensesi karşıladılar. Sultan hasta olduğu için Hâtûn'u mahaffe içinde karşılamıştı. Ancak hastalığı daha da ağırlaşmıştı, bu sebeple gerdeğe giremedi. Hâtûn-ı Kirmânî beş ay Sultan'ın nikâhı altında, fakat yanındaki çadırda kaldı. Sultan Muhammed 554 yılı Zilkade ayının sonunda Cumartesi günü/13 Aralık 1159 öldü²⁹⁴. Daha sonra Hâtûn-ı Kirmânî'nin Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh b. Tuğrul ile evlendiği anlaşılıyor. Râvendi²⁹⁵, "Kirmânlı Hâtûn'un yüce mahaffesi sultanın nikâhı ile taclandı." diyerek bu evliliği belirtiyor.

²⁹⁰ Ferverdin, Şemsî yılın ve bahar mevsiminin ilk ayı olduğuna göre (bk. Hasan Amîd, *Ferheng-i Amîd*, Tahran hş. 1342, s. 768.). Tuğrul-şâh'ın ölümünün de 565 hicrî yılına uygun düşen Mart 1170'de vukû bulduğunu kabul edebiliriz. Nitekim İbn el-Esir (*el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 358), h. 565 yılını vermektedir. *Tarih-i Cihân Ârâ* (s. 118)da verilen 558 yılı da harac yılına uygundur. Krş. Houtsma, 377. Ancak *Tarih-i Güzide* (s. 472) ve *Habîb üs-Siyer* (II, 537)'de değişik bir şekilde, Tuğrul-şâh'ın 562/1166-7 yılında öldüğü zikredilmiştir.

²⁹¹ *Tarih-i Kirmân*, 97.

²⁹² Bk. Muhammed b. İbrahim, 47 n. 2.

²⁹³ *İkd el-Ulâ* 8.; *Bedâyi el-Ezmân*, 31. Naklen Muhammed b. İbrahim, 47.

²⁹⁴ *Zübdet*, 287-8 (trk. trc., 256-7); Ravendî, 270 (trk. trc., II, 259). Ayrıca Ravendî, Sultan'ın Zilhicce/Aralık 1159- Ocak 1160'da öldüğünü zikrediyor.

²⁹⁵ Bk. *Râhat üs-Sudûr ve Âyet üs-Sürûr*, 286 (trk. trc., II, 273). Krş. M. H. Yınanç, *Arslan-şâh mad. IA*.

Kaynaklar Melik Tuğrul-şâh'ın oniki yıl hüküm sürdüğünü zikrediyorlar²⁹⁶. Ancak Tuğrul-şâh'ın tahta geçiş ile ölümü arasındaki süre göz önünde tutulursa, gerek harac ve gerekse hicrî yıla göre yapılan hesaplar onun aşağı-yukarı ondört yıl hüküm sürdüğünü ortaya koyuyor. Bu bakımdan kaynakların bildirdiği oniki yılın doğru olmadığı ve Tuğrul-şâh'ın daha fazla hüküm sürdüğü ortaya çıkıyor.

Lakabı Muhiy ed-Dünyâ ve 'd-Dîn²⁹⁷ olan Tuğrul-şâh âdil, merhametli, nâzik ve halka karşı müşfik bir hükümdardı. Onun zengin bir hazinesi, şükreden ve muti bir halkı ve düzenli bir ülkesi vardı.

Tuğrul-şâh zamanında Kirmân emniyet içinde ve sâkin bir devre geçirmişti²⁹⁸. Devrinde büyük olayların olmaması bunu açıkça gösteriyor. Kaynağa göre²⁹⁹, onun halkı zulüm kadehinin acısını tatmamıştı. Tuğrul-şâh'ın bir kusûru vardı, o da içki ve eğlenceye düşkün ve gençlerle sohbet istekli olması idi. Efdal ed-Dîn Kirmânî³⁰⁰, bir kitabda gördüğü kehâneti zikrederek, Selçuklu devletlerinin hangi hükümdarlar devrinde yıkılacağını bildiriyor. Nitekim bu tarihçinin söyledikleri doğru çıkmış; Sencer'den sonra Büyük Selçuklular, Sultan Arslan-şâh'dan sonra Irak Selçukluları ve Tuğrul-şâh'dan sonra da Kirmân Selçukluları kuvvet ve kudretlerini kaybetmişler, ya ortadan kalkmışlar veya onların hâkim oldukları bölgeler bu devletleri yıkacak taht çekişmelerine sahne olmuşlardı.

²⁹⁶ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 30.; *Sımt*, 18.; *Tarih-i Güzide*, 472.; *Habîb üs-Siyer*, II, 537.; Muhammed b. İbrahim, 48.

²⁹⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 29. Naklen Muhammed b. İbrahim, 46; *Sımt*, 18. Krş. Houtsma, 377. İbn Funduk (*Tarih-i Beyhak*, Ahmed Behmenyâr nşr. 72/Quarî neşri s. 123), bu lakabı daha uzun bir şekilde "Melik el-berr ve'l-bahr Muhiy ed-Dünya ve 'd-Dîn" olarak zikrediyor.

²⁹⁸ *İkd el-Ulâ* 7.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 29. Naklen Muhammed b. İbrahim, 46.

²⁹⁹ *İkd el-Ulâ*, 7.

³⁰⁰ Aynı eser, 7-8.

İKİNCİ BÖLÜM

C. FETRET DEVRİ

d) Behrâm-şâh b. Tuğrul-şâh'ın ilk saltanatı:

Melik Tuğrul-şâh'ın yarattığı kargaşalık sırasında, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhan'ın yardımı ile üçüncü oğlu Behrâm-şâh, Kirman Selçukluları tahtına oturdu ve babasının hazinesini ele geçirdi. Emîrler gulâmlar ve hizmetkârlardan bir grup saraya gelerek ona biât ve hükümdarlığını kabûl ettiler³⁰¹. Bu durum Kirmân Selçukluları Devleti'nde bir fetret devrinin doğmasına yol açtı. Tuğrul-şâhın en büyük oğlu ve veliahdı Arslan-şâh, Atabeg'in meylinin Behrâm-şâh tarafına olduğunu anladığı zaman, yakın hizmetkârları ve kendi gulâmları ile şehirden ayrıldı. Aralarındaki uygunluk sebebiyle Terken-şâh da onunla birleşmişti³⁰². Onlar bir saat kadar süre ile Cîruft dışında beklediler, ancak kendilerine saldıran veya engelleyen kimse olmadı, artık istedikleri şekilde hareket edebilirlerdi. Arslan-şâh önce hangi tarafa gideceği husûsunda bir karar veremediyse de, sonra Bem tarafına yönelmeyi tercih etti.

Ancak Kirmân Selçukluları tahtına bir namzed daha vardı, bu da Behrâm-şâh'ın ağabeyi Turan-şâh idi. Turan-şâh, Behrâm-şâh'a bir adamını göndererek, "Aramızda bir olay vukû bulduğu takdirde beraberce hareket etmek üzere bir yemîn var. Kendi evimizin ve ülkemizin hareminden Arslan-şâh'ın uzaklaştırılmasında birbirimize yardım edelim. Bu saat ayrı bir yol tutmağa ve büyük kardeşine iltifât etmemeğe sebep nedir?" şeklinde bir haber yollamıştı. Bu haber belki de daha önce iki kardeş arasında bir anlaşmanın varlığını ve büyük kardeş olarak Turan-şâh'ın tahta geçeceğini, Arslan-şâh'ın çıkaracağı veya karşılaşılabilecek herhangi bir güçlüğe beraberce göğüs gereceklerini îmâ etmekteydi. Behrâm-şâh'ın cevabı ise oturduğu tahttan vazgeçecek şekilde değildi ve şöyle diyordu "Eğer bu iş muradımıza uygun olsaydı ve babamızın ölümü bir gün gizli kalsaydı, (şehzâdelerden birini) seçme işi ön plana çıkacaktı. Bu durumda

³⁰¹ Muhammed İbrahim Bâstânî Pârîzî (*Vâdiy-i Heftwâd*, 46), Behrâm-şâh adına Amr b. Leys Mescidi'nde hutbe okunduğunu kaydediyor.

³⁰² İbn el-Esîr (*el-Kâmil fi'l Tarih*, XI, 358), Terken-şâh'ın Behrâm-şâh ile beraber olduğunu zikrediyor ki, hatalıdır. Daha sonra da görüleceği üzere Terken-şâh dâimâ Arslan-şâh ile beraberdi.

(hükümdarlık) için önceden davranmaya kimsenin cesareti olmayacaktı. Ancak olay birdenbire oldu. Şüphesiz yine de hasmın ortadan kaldırılmasına zaman imkân vermedi. (Arslan-şâh da) baba yerine göz dikti. Şimdi fitne ateşinin çoğu sönene kadar aslâ hareket etmeyiniz ve muhalefet ıztırâbı azalınca kadar sâkin olunuz. O hudâvend ve büyük kardeştir. Ben mevcut olan anlaşma yolundan ayrılmıyorum. Ona itaat halkasını kendi boynumdaki gerdanlık gibi taşıyorum. Ancak bu saatte benim (tahttan) inmem ve onun (tahta) çıkması, birbirimizin nefretini artırır, Bâhusûs bu ülkenin melikinın dayanağı Atabeg Reyhân ve saltanatının kudreti onun gulâmlarının büyüklüğündedir. Bu sırada bu husûsu ona anlatmak güçtür." Turan-şâh kardeşinden bu ümitsiz cevabı aldığı zaman, melikliğinin şimdilik kendisi için bir hayâl olduğunu anlamış ve kendisine bağlı emîrler, Türkler ve yakın adamlarından oluşan bir grup ile beraber Cîruft'dan çıkarak, yardım bulmak gâyesiyle, Fars'a yönelmişti³⁰³.

Cîruft'da bu olaylar olurken, Kutb ed-Dîn Muhammed b. Bozkuş ş a h n e unvânı ile Berdesîr'i yönetmekteydi. Kutb ed-Dîn Muhammed, Melik Tuğrul-şâh'ın ölüm haberini aldığı zaman, ihtiyat şartlarını yerine getirerek şehirde ve kalelerde güvenlik tedbirlerini sıkı tuttu³⁰⁴. Behrâm-şâh adına hutbe okunmasını ve sikke basılmasını buyurdu. Böylece başkent Berdesîr'de de Behrâm-şâh'ın melikliği tanınmış oluyordu. Diğer taraftan Kutb ed-Dîn Muhammed, Tuğrul-şâh ölmeden önce, Berdesîr'deki maiyyet halkının maaşlarını, erzak ve Dîvân'a âit parayı istemek için *Vekîl-i Hayl* (Mîr Âhûr)'ını Cîruft'a göndermişti. *Vekîl-i Hayl* Cîruft'a ulaştığı hafta Tuğrul-şâh hayatta idi, ancak Kutb ed-Dîn'in istekleri yerine getirilmeyerek erteleniyordu. Tuğrul-şâh'ın ölümü onun işlerinin çabuk görülmesine neden oldu. Çünkü Berdesîr Kutb ed-Dîn Muhammed'in hâkimiyetinde idi, onu kızdıracak bir davranış bu taht mücadelesinin başlangıcında başkentin elden gitmesi demektir. Kutb ed-Dîn'in isteklerinin yerine getirilmesine özen gösterildi, ayrıca birçok mal ve hediyeler verildi. Behrâm-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân böylece Kutb ed-Dîn Muhammed'i kendi taraflarına çekmek istiyorlardı ve Berdesîr'e hareket etmeden önce, onun *Vekîl-i Hayl*'ını Râyîn yolu ile Cîruft'tan gönderdiler³⁰⁵.

³⁰³ Bk. *İkd el-Ulâ*, 8; *Bedâyi ül-Ezmân*, 33-4. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 228b.; Muhammed b. İbrahim, 51-3. Krş. Houtsma, 378.

³⁰⁴ Bir diğer rivayete göre, Cîruft'dan ona vilâyeti ve şehri korumasını yazmışlardı, bk. *İkd el-Ulâ*, 9.

³⁰⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 34. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 228b-229a; Muhammed b. İbrahim, 54-5.

b) Arslan-şâh'ın Bem'i ele geçirmesi:

Arslan-şâh Cîruft'dan ayrıldıktan sonra Bem şehrine yönelmişti. Bura-ya ulaştığı zaman, şehrin kapısı ancak bir saat kadar kapalı kalmış, daha sonra açılarak Bem halkı onu karşılamaya çıkmıştı. Neticede bütün halk Arslan-şâh'a itaat etmişti. Böylece Arslan-şâh hiçbir çaba sarfetmeden Bem'e hâkim oluyordu. Daha sonra Cîruft'ta bulunan ordu mensuplarından Türk ve Deylemlî askerlerin bazıları, Behrâm-şâh'dan tahta geçtiği sırada mal ve hediye almalarına rağmen belki de büyük evlâd ve veliaht olması ve sevilmesi nedeniyle Arslan-şâh'ın yanına kaçıyorlardı. Bu iltihaklar gün be-gün çoğalıyor ve Arslan-şâh'ın melik olma isteğini artırıyorlardı³⁰⁶.

c) Behrâm-şâh'ın Berdesîr'e gelmesi ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in kaçması:

Melik Behrâm-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân bu kaçanları duyup gördükçe gönülleri kırılıyor ve ümitsizliğe düşüyorlardı. Onlar bir kaç gün Cîruft'da kaldıktan sonra, buradaki ordunun za'fını göreyerek Berdesîr'e gitmeğe karar verdiler. Berdesîr'e Bâft yolunu izleyerek gidecekler, bu suretle Bem'den uzak düşen yolun takib edilmesi ile yanlarında bulunan askerlerin kaçışını engelleyeceklerdi. Nitekim bu planlarında başarılı oldular ve Urdubehişt ayında Berdesîr'e ulaştılar. Ancak onlar böyle bir tedbir almalarına rağmen, askerlerin bu defa başkentten kaçışlarını önleyemediler. Çünkü Melik-Behrâm-şâh'ın Berdesîr'e gelmesi ile karışıklık ve kıtlık artmış, sıkıntular bir iken bin olmuştu. Bu sebeple Arslan-şâh'a taraf-tar olanlar gün geçtikçe artıyor, halkdan ve hizmetkârlardan onun hizmetine koşanlar çoğalıyordu.³⁰⁷

Melik Behrâm-şâh Berdesîr şehrine hâkim olduktan sonra, Kutb ed-Dîn Muhammed'in kendisine sadakatsizlik göstermeyeceğini sanmış ve ona gerekli saygıyı ihmâl etmişti. Belki de bu ihmâlde Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân da önemli rol oynamıştır. Kutb ed-Dîn Muhammed önceleri bu duruma aldırış etmemiş olmalıdır. Ancak onun gulâmları ve maiyyet halkından da çözümler olmuş ve bunlar Bem tarafına kaçmaya başlamıştı. Kutb ed-Dîn Muhammed de Melik Behrâm-şâh'ın devletinin çöktüğünü ve Arslan-şâh'ın yıldızının parladığını gördüğü zaman, istikbâ-

³⁰⁶ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 8.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 35. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 229a.; Muhammed b. İbrahim, 56.

³⁰⁷ Ahmet Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kırmân*, 99) Behrâmşâh'ın ava gittiği bir sırada ikibine yakın atının hazîneyi de alarak Arslan-şâh'ın yanına kaçtığını zikreliyor.

lin Bem tarafında olduğunu anlamış ve bir gece geri kalan maiyyet halkı, kendi ve babasının gulâmları ile Arslan-şâh'ın yanına kaçarak ona bağlanmıştı. Böylece Kutb ed-Dîn Muhammed'in katılması ile Arslan-şâh'ın durumu kuvvetlendi ve etraftan gelen yardımlar daha da fazlaştı.

Melik Behrâm-şâh ancak Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve yakın adamları ile Berdesîr'de kalmıştı. Onlar Kutb ed-Dîn Muhammed'in kaçmasından sonra öylesine dehşet ve şaşkınlığa düşmüşlerdi ki, durumu düzelterek bir kurtuluş yolu dahi düşünemiyorlardı³⁰⁸.

d) Behrâm-şâh'ın Horasan'a kaçması:

Diğer taht iddiacısı Turan-şâh Fars'a ulaştığı zaman, bu bölgenin hâkimi Salgurlular'dan Atabeg Zengî (1161-1178/9) ona ikramlarda bulunmuş, yardım için gerekeni yapmış ve emrine bir ordu vererek Kırmân'a göndermişti. Turan-şâh ve Salgurlu ordusu Hordad ayında³⁰⁹ Sircân tarafına geldi.

Melik Behrâm-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân yeni bir güç durumla karşı karşıya kalmışlardı, Turan-şâh'ın kuvvetli bir orduya sâhib olduğunu haber aldıkları zaman telaşa düştüler ve adamları ile ne yapılması gerektiğini görüştüler. Neticede bu iki kardeşin anneleri olan Hâtûn-ı Rükni'nin Turan-şâh'a elçi olarak gönderilmesine karar verildi. Annelerinin her iki kardeşin arasını düzelterek ve Arslan-şâh'a karşı beraber olmalarını sağlaması mümkün görünmekteydi. Hâtûn-ı Rükni, Turan-şâh'ı karşılamak için Sircân'a gitti, fakat beklenen neticeyi elde edemedi. Turan-şâh annesinin sözlerini dinlemedi. Hatûn-ı Rükni, Turan-şâh'ın kendi aracılığını kabûl etmediğini görünce, diğer oğlunu kurtarmağa çalıştı. Nitekim Behrâm-şâh'a yazdığı mektubda; sözünün dinlenmemesini, Turan-şâh'ın yanında bulunan Fars ordusunun büyüklüğü ve karar verme yetkisinin onun ihtiyârında olmaması ile îzâh etmekte, ayrıca Behrâm-şâh'ın kendisine bir kurtuluş yolu araması tavsiyesinde bulunmaktaydı. Behrâm-şâh annesinin teklifini yerine getirmekte gecikmedi. 558 Harac yılının Hordad ayının sonuncu Cuma günü (h. 565/m. 1170), beraberinde Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân, birkaç emîr, mahdud sayıda gulâm ve zengin bir hazine olduğu halde başkent Berdesîr'den ayrılarak Habîs yolu

³⁰⁸ Bkz. *Ikd el-Ulâ*, 9.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 35, 37-8. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 230a.; Muhammed b. İbrahim, 57-8. Krş. Houtsma, 378-9.

³⁰⁹ Hordad ayı; Şemsî senenin üçüncü, baharın sonuncu ayı, bk. *Ferheng-i Amîd*, 445.

ile Horasan'a kaçtı³¹⁰. Gâyeleri Horasan hâkimi Müeyyed Ay-Aba'ya ilticâ etmek ve yanlarındaki hazîne ile ondan ordu ve yardım sağlamaktı. Behrâm-şâh 20 Ferverdîn'de tahta oturup, Hordad ayının sonunda Kirmân'dan kaçmıştı. Bu bakımdan onun ilk melikliği, Ferverdîn Şemsî yılın birinci, Hordad da üçüncü ayı olduğuna göre, iki ay dokuz veya on gün gibi kısa bir müddet sürmüştür.

Behrâm-şâh'ın ayrılmasından hemen sonra, Turan-şâh Salgurlu ordusu ile Berdesîr önüne geldi (Tir ayı³¹¹, birinci pazar günü) ve Saray-ı Deşt'deki tahta oturdu. Şehirde birkaç Deylemlî'den başka asker yoktu, bunlar kapıları tuttular. Berdesîr Kadısı da şehrin müdafâası için gayret gösterdi. Salgurlu ordusu şehrin dışında yağma ve çapulculuk yapmağa başladı ve dört gün³¹² şehre girmeğe muvaffak olamadı. Beşinci gün sabahı (Tir ayının beşinci Perşembe günü), Behrâm-şâh'ın kaçtığından habersiz olan Arslan-şâh yediyüz gulâmdan oluşan kuvvet ile, onun şehirde bulunduğunu sanarak, Bem'den Berdesîr önüne geldi. Ancak şehir önünde beşbin kişilik Salgurlu ordusu ile Turan-şâh'ı buldu. Ânî bir hucûmla onları mağlup ederek, büyük bir zafer kazandı. Salgurlu ordusundan birçoğu öldürüldü ve bir kısmı da esîr edildi. Turan-şâh ve geride kalanlar Şîrâz'a döndüler. Kirmân bir hafta içinde üç melik görmüş, neticede II. Arslan-şâh tek başına Kirmân Selçukluları Devleti tahtına oturmuştu (takr. 1170 yılı Haziran başı)³¹³

e) II. Arslan-şâh'ın ilk meliklik devresi:

II. Arslan-şâh tahta oturduktan sonra bütün Kirmân ona itaat etmiş ve görünürde hiçbir rakip kalmamıştı. Arslan-şâh yapılan iyilikleri unutmamış ve kendisine yardımcı olanları mükâfâtlandırmıştı. Kutb ed-Dîn Muhammed'e babası Atabeg Bozkuş gibi, *atabeglik*, *dâdbeğlik* ve Berdesîr'in *şahneliği* verildi. Yine Arslan-şâh Bem'de iken başarılı hizmetleri görülen Ziyâ ed-Dîn Ebu'l Mefâhir de vezirliğe tayin edildi. Bu arada

³¹⁰ Ibn el-Esîr (*el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 358), Behrâm-şâh'ın Arslan-şâh karşısında mağlup olduktan sonra Horasan'a gittiğini zikrediyor.

³¹¹ Tir ayı; Şemsî yılın dördüncü, yaz mevsiminin ilk ayı, bk. *Ferheng-i Amîd*, s. 356.

³¹² Efdal ed-Dîn Kirmânî diğer bir eserinde (*İkd el-Ulâ*, 10) bu zamanı üç gün olarak göstermiştir.

³¹³ Bk. *İkd el-Ulâ*, 9; *Bedâyi ül-Ezmân*, 38-9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 58-60. Krş. Houtsma, 379.; Merçil, *Salgurlular*, 46-7. Arslan-şâh'ın Haziran başında tahta geçişi, savaşın Tir ayının beşinci günü olmasından hareket edilerek bulunmuştur. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Tir, yaz mevsiminin ilk ayı idi.

Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın Berdesîr'i terk ederken şehrin ileri gelenlerine ve hâcelere vermiş olduğu birçok emânetleri, bu şahıslar Melik II. Arslan-şâh'ın *Dîvânı*'na getirdiler. Bu sayede hazîne ve sarayın işleri ve atlıların harcamalarına karşı gelir sağlanmış oldu.

Kirmân bundan sonra beş-altı ay sâkin ve emniyetli bir devre yaşadı. Herkese Turan-şâh ve Behrâm-şâh'ın meliklikten elini çektiği düşüncesi hâkim olmuştu. Ancak sonbahar başlangıcında (der evâil-i harîf), Turan-şâh bir defa daha Atabeg Zengî'den kuvvet alarak Kirmân üzerine yürüdü. Salgurlu ordusunun başında, muhtemelen, Mücâhid Gürgânî adında bir kumandan bulunmakta idi³¹⁴. Turan-şâh onun bu hareketini haber aldığı zaman büyük bir ordu ile Berdesîr'den çıktı ve Germ-sîr tarafına yöneldi. Turan-şâh ise bu sırada Deşt-i Ber³¹⁵ hududuna gelmiş Salgurlu ordusu yorulduğundan ordugâh kurmuştu. Onlar bu istirahat anında iken, Melik II. Arslan-şâh ve kuvvetlerinin baskınına uğradılar. Bu ânî hücumu mukavemet edemeyen Turan-şâh ile Mücâhid Gürgânî ve Salgurlu ordusu kurtuluşu tekrar Şîrâz'a kaçmakta bulmuşlardı.

Bu tehlikeyi atlatan Arslan-şâh daha korkunç bir belâ ile karşılaşmıştı. Onun Berdesîrli askerlerden oluşan ordusu, alışılmamış derecede sıcak olan Germ-sîr'in havasından etkilenerek hastalanmış, arkasından vebâ hastalığı meydana çıkmıştı. Türkler'den bir grup o korkunç hastalıktan öldüler, Melik II. Arslan-şâh Germ-sîr'den Cîruft şehrine yönelerek, ordusunu bu hastalıktan kurtarmak istediye de, yolda askerlerin ölmesi devam etti.³¹⁶

f) II. Arslan-şâh'ın Irak'a kaçması:

Behrâm-şâh Horasan hâkimi Melik Müeyyed Ay-Aba'nın yanına gittiği zaman ona birçok hediyeler takdim ederek yardım istedi. Bu hediyelere; kıymetli taşlar, muhtelif değerli eşyalar, kıymetli taşlarla bezenmiş kaplar ve para da dahildi. Neticede Müeyyed Ay-Aba onların emrine; arala-

³¹⁴ Bu sefer sırasında bu şahsın kumandan olduğunu Deşt-i Ber yenilgisinden sonra onun Turan-şâh ile beraber Şîrâz'a dönüşü hakkında verilen bilgiden öğreniyoruz, bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 74. Naklen Muhammed b. İbrahim, 107.

³¹⁵ Deşt-i Ber; Güney-batı Kirmân'da bulunan Erzûye tevâbinden olup, Fars'a komşudur. Deşt-i Ber ile Erzûye arasında oniki fersah mesafe vardır. Bk. Muhammed b. İbrahim, 60 n. 3.

³¹⁶ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 39-40 ve 74. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 230a-231b: Muhammed b. İbrahim, 60-1 ve 107. Krş. Houtsma, 379-80; Merçil, *Salgurlular*, 47.

rında Seyf ed-Dîn Tunguz³¹⁷, Buğra Tegin, Salâh ed-Dîn³¹⁸ Meymûn ve Erkuş Zâveî (Zâde)³¹⁹ gibi büyük emîrlerin bulunduğu üçbin kişilik bir kuvvet verdi. Hatta bu yardımcı kuvvetin miktarı kararlaştırılırken Melik Müeyyed, "Aslâ bu orduya aşağılayıcı bir şekilde bakmayınız. Her nekadar bu sayı az görünüyorsa da, onların içinde öyle adamlar vardır ki, onu bin adam yerine koyarlar. Söz gelişi, -Erkuş Zâveî gibi," demişti. Behrâm-şâh bu yardımı sağladıktan sonra Sistân yolundan Kirmân'a yöneldi.

Onun Kirmân'a geldiği haberi 558 Harac yılı İsfendermüz ayında³²⁰/h. 566 Cîruft'a ulaştı. Melik II. Arslan-şâh'ın emrinde, ordusu içinde çıkan vebâ hastalığının etkisi ile, çok az asker kalmıştı. Behrâm-şâh'ın Cîruft'a ilerlediğini öğrendiği zaman kaçmak veya savaşmak hususunda kararsızdı. Nihayet savaşa karar vererek Cîruft'dan çıktı. İki taraf ordusu Kumâdîn (Kâmâdîn) sahrasında karşılaştılar. Melik II. Arslan-şâh, Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve emîrlerin çoğu savaşı bırakarak kaçtılar ve Hemedân'a Irak ve Selçuklu sultanı Arslan-şâh'ın yanına gittiler. Behrâm-şâh ve askerleri Arslan-şâh'ın kardeşi Terken-şâh ile Deylemliler'in ileri gelenlerinden bir grubu esîr ve işkence ettiler³²¹.

II. Arslan-şâh'ın bu meliklik müddeti dokuz ay sürmüştü³²². Bu suretle Behrâm-şâh ikinci defa Kirmân Selçukluları tahtına oturuyordu (558 Harac yılı İsfendermüz ayı/h. 566, takr. Şubat 1171)³²³.

g) Behrâm-şâh'ın ikinci meliklik devresi ve Cîruft'un yağmalanması:

Behrâm-şâh tekrar melikliğe kavuşmuştu, ancak ona yardımcı olan Müeyyed Ay-Aba'ya mensub askerlerin de bu hizmetin karşılığında bir

³¹⁷ Bu ismi Efdal ed-Dîn (*Bedâyi ül-Ezmân*, 41), بلور Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî (*Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 231a) بلور Muhammed b. İbrahim (s.61) تکر şeklinde zikrediyorlar.

³¹⁸ Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî (aynı eser, vr. 231a), Celâl ed-Dîn olarak zikrediyor.

³¹⁹ Bu ismi Efdal ed-Dîn (aynı eser, 41,53,81) زاوه، زاوه Hasan b.Şihâb ed-Dîn Yezdî (aynı eser, vr. 231 a) زاویه ve Muhammed b. İbrahim (s. 61, 78, 119) زاوه ای، زاوه şeklinde kaydediyorlar.

³²⁰ İsfendermüz; Şemsi ayların onikincisidir, bk. *Ferheng-i Amîd*, 112.

³²¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 40-1. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 231a-231b.; Muhammed b. İbrahim, 61-2 ve 64.; İbn el-Esîr, XI, 358. Krş. Houtsma, 380.; Merçil, *Salgurlular*, 48.

³²² Bk. *İkd el-Ulâ*, 10.

³²³ Bu milâdî tarih, Behrâm-şâh'ın Kirmân'a gelişi ve İsfendermüz ayının Şemsi ayların onikinci olmasından hareket edilerek hesaplanmıştır. Ayrıca Arslan-şâh'ın Haziran'da

mükâfat alması gerekli idi. Bu da Cîruft'un yağmalanması şeklinde oldu. Kumâdîn, Cîruft'un kapısında, Hindistan ve Anadolu (Rûm)'dan yabancıların ve deniz yolu ile seyahat edenlerin konakladığı doğu ve batıdan gelen zenginlerin sermayelerinin toplandığı bir yerdi³²⁴. Kaynağın bu ifadesinden Cîruft rabaz (şehir dış mahalleleri)ındaki Kumâdîn'in önemli bir ticâret merkezi ve uğrak yeri olduğu anlaşılıyor. İşte Horasan askerleri bu hazîneye, ya'ni Kumâdîn'e üşüştüler. Cîruft ve çevresinde bulunan köy ve pazarlardaki yağma, adam öldürme ve işkence birkaç gün sürdü. Diğer taraftan, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân da boş durmuyor, esîr düşmüş bulunan vilâyet büyüklerini tek tek huzûruna çağırıyor, onlara eziyet ediyor ve azarlıyordu. Bu suretle Behrâm-şâh ve kendisine muhalefet etmiş olanlardan intikam alıyordu. Ancak vezîr olarak yine Ebu'I-Mefâhir görevlendirilmişti, çünkü Bem kalesi onun oğlunun elinde idi.

Ayrıca Berdesîr'e bir *şahne* gönderilerek, ordunun na'l bahâsı (*na'l bahâ-yı leşker*) olarak yüzbin dînârın şehir halkına bölüştürülmesi emr edildi. Behrâm-şâh'ın *şahnesi* adı geçen şehre ulaştığı zaman, bu miktarı halk arasında bölerek, kimlerin ne kadar para vereceğini tespit etti. Ancak Arslan-şâh'ın yenilgisi her evde birçok acıya ve zarara sebep olmuştu. Bu yüzden şehir halkının üzerlerine düşen malı ve borcu karşılayacak güçleri yoktu. Buna rağmen bu yüzbin dînârın toplandığı anlaşılıyor. Nitekim Melik Behrâm-şâh 559 Harac yılı başında (takr. h. 566/takr. 1171) Berdesîre geldi ve kararlaştırılan bu parayı yanındaki orduya dağıttı ve büyük emîrlere Horasan'a dönmeleri için izin verdi. Horasanlılar'dan birkaç emîr, bir grup asker ile, onun hizmetinde kaldılar.

Melik Behrâm-şâh'ın maiyyetinin intikamcı davranışları yanında Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân da Berdesîr'de boş durmadı. Özellikle Horasan'a kaçarken emânetler bıraktığı insanları çarmıha geriyor, kamçılıyor veya azarladıktan sonra bunları geri almak için işkenceler yapıyordu. Onun yüzünden birkaç zengin fakirleşmişti. Behrâm-şâh ve Atabeg Reyhan'ın bu davranışları ve Cîruft'un yağmalanışı Kirmân'ın iktisâdî hayatına büyük bir darbe olmuştu³²⁵.

tahta geçtiğini gözönüne alırsak, dokuz aylık süresi hesaplanırsa takriben aynı sonuç elde edilmektedir.

³²⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 41. Naklen Muhammed b. İbrahim, 62. Krş. J. Aubin, "La Ruine de Sirâf et les Routes du Golfe Persique aux XIe et XIIe siècles", 301.

³²⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 41-2. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 231b.; Muhammed b. İbrahim, 62-3, Krş. Houtsma, 380.; *Vâdiy-i İlefwâd*, 48-9.

h) Vezîrlerin görevden uzaklaştırılması ve Terken-şâh'ın öldürülmesi:

Melik Behrâm-şâh'ın Berdesîr'e geldikten sonra muhtemelen Bem'e adamlar göndererek bu şehre hâkim olduğu anlaşılıyor. O bu şehre hâkim olduğu zaman oranın idarecisi Ebu'l-Mefâhir'in oğlunu yakalatmış, bu suretle daha önce II. Arslan-şâh'ın vezîri olan Ebu'l-Mefâhir'den kurtulmak için artık bir engel kalmamıştı. Vezîr Ebu'l-Mefâhir ve oğlunun malları müsâdere edildi ve Behrâm-şâh onların öldürülmesini emretti. Daha sonra babasının vezîri Zeyn ed-Dîn Keyhüsrev'i yeniden bu göreve tayîn etti. Bu şahsın vezîrliği birkaç gün sürdü. Bu defa vezîrlik görevi Nâsır ed-Dîn Efzûn'a verildi. Ancak o da yanlış işler yaptı, hattâ yeni vergiler koyarak zâten sıkıntı içinde olan halkı daha da güç durumlara düşürdü. Nihâyet onu da görevden uzaklaştırarak, vezîrliğe Reîs Rüstem Mâhânî tayîn edildi.

Melik Behrâm-şâh esîr düşmüş olan kardeşi Terken-şâh'a karşı, muhtemelen kendisiyle savaştığı için, kin gütmekteydi. Nitekim kin ve düşmanlıkların en iyi şekilde açığa vurulduğu bir içki meclisinde kardeşi Terken-şâh ile kavgaya başladı. Terken-şâh yaklaşan ölüm tehlikesini sezmiş, içki meclisinden ayrılarak bir gül bahçesinde saklanmağa çalışmıştı. Ancak Behrâm-şâh onun yakalanmasını emretti. Çok geçmeden Terken-şâh saklandığı yerde bulunarak öldürüldü. Böylece Behrâm-şâh bir kişiden daha intikâm almış oluyordu³²⁶.

1) II. Arslan-şâh'ın Berdesîr'de Behrâm-şâh'ı muhasarası:

II. Arslan-şâh Cîruft önünde Behrâm-şâh karşısında mağlûp olduktan sonra, yardım istemek üzere Hemedân (bir rivayete göre Isfahan³²⁷)'da bulunan Irak Selçuklularından adaşı Sultan Arslan-şâh'ın yanına gitmişti. Sultan Arslan-şâh, Atabeg İldeniz ve bütün emîrler onu iyi karşılamışlar ve yardıma karar vermişlerdi. Bilhassa Sultan'ın annesi onu bir oğlu gibi kabûl etmiş ve yardımcı olmuştu. Neticede Arslan-şâh'ın hizmetine Emîr Cemâl ed-Dîn Muhammed b. Akkuş³²⁸, Atabeg Şîrgîr, Emîr İzz ed-Dîn

³²⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 42-3. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 231b-232a.; Muhammed b. İbrahim, 64. Krş. Houtsma 380.

³²⁷ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 49 ve Naklen Muhammed b. İbrahim 73.; İbn el-Esîr, XI, 358.

³²⁸ Efdal ed-Dîn (*Bedâyi ül-Ezmân*, 43) ve naklen Muhammed b. İbrahim (s. 66), bu emîr'in ismini Karakuş olarak bildiriyorlar. Ancak onların Muhammed b. Akkuş ile, Müeyyed Ay-Aba'nın Behrâm-şâh'a yardıma gönderdiği Emîr Karakuş'u karıştırdıkları anlaşılıyor.

Satmaz, Emîr İzz ed-Dîn Dineverî ve Yezd atabegi Rûkn ed-Dîn Sâm (öl. 1194) ve Fars'dan da Mücâhid Gürgânî gibi ünlü emîrler verildi. Ayrıca Kirmân'dan da taraftarları kaçarak onunla birleştiler. Nihayet şiddetli soğuk geçip, bahar geldiği ve 560 Harac yılı (takr. h. 567/takr. m. 1171-2) girdiği zaman, Âzâr ayının³²⁹ ondördüncü gecesi Arslan-şâh yanındaki ordu ile Hemedân'dan ayrılarak Fars yolu ile Kirmân'a doğru hareket etti³³⁰.

Melik Behrâm-şâh ise Arslan-şâh'ın Irak Selçuklularının yanına sığınmasından endişe duymuş ve gün be-gün casusları vasıtasıyla olayları izlemeğe başlamıştı. Nitekim bu korkusu yüzünden, Kirmân Selçuklularında gelenek olduğu üzere, Cîruft'a gitmemiş ve Berdesîr'de kalmıştı. Arslan-şâh'ın harekete geçtiğini haber aldığı zaman, muhtemel bir muhasara için hazırlığa başladı. Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân ise hububât cinsinden yiyecekleri şehirde depolarken, kapılara ve burclara mancıklar ve arrâdeler koydurdu. Ayrıca Horasan'da bulunan Müeyyed Ay-Aba'ya durum bildirilerek yardım istendi. O da tecrübeli ve yaşlı bir emîr olan Karakuş ile Cemâl ed-Dîn Ay-Aba'yı bir grup askerle yardım için gönderdi.

II. Arslan-şâh 560 Harac yılının Tîr ayının birinci günü (takr. h. 567/takr. Haziran 1172), beraberindeki büyük ordu ile Berdesîr kapısı önüne geldi ve buradaki sahrada âdeta şehir hüviyetinde bir ordugâh kuruldu. Arslan-şâh ile beraber gelen Irak ordusu birkaç gün şehrin ve kale duvarlarının çevresinde savaştılarsa da bu hareket boş yere kumandan ve askerlerin ölümüne sebep olmuştu. Onlar şehrin sağlamlığı karşısında, Berdesîr'i savaş ile ve kısa sürede ele geçirmeğe imkân olmadığını anladılar. Kendilerini tehlikeye atmaktansa uzun süreli bir muhasarayı çâre gördüler. Tâlih de onlara bu konuda yardımcı olmuştu. O yıl kış mevsiminin fazla sert geçmeşi, mahsûl ve meyvaların umulandan fazla olmasını sağlamıştı. Bu Arslan-şâh ve Irak ordusuna yaramış, devamlı yiyecek bulmak imkânı doğmuştu. Onlar ordugâhda eğlence ile rahat bir ortamda vakit geçiriyorlar, ancak şehirden çıkan birlikler ordugâha saldırırlarsa, bunları uzaklaştırıp cezasını veriyorlardı.

³²⁹ Âzâr ayı, Süryânî yılına âit aylardan biri olup, baharın ilk ayıdır, bk. *Ferheng-i Amîd*, 58.

³³⁰ Sadr ed-Dîn Huseyni (*Ahbâr*, 165, trk. trc., 116). bu ordunun hareket tarihini 564/1168-9 olarak zikrediyor ki, Efdal ed-Dîn Kirmânî ve nakilçilerinin verdiği tarihle aralarında aşağı-yukarı üç yıllık bir fark vardır.

II. Arslan-şâh ve Irak ordusunun bu rahatlığına karşılık, Melik Behrâm-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân haberciler göndererek Horasan'dan yardım istiyorlardı. Ancak Horasan hâkimi Müeyyed Ay-Aba, Irak Selçuklu Sultanı ile savaşmanın kötü sonuçlarını düşünüyor, bu sebeple de yardımcı kuvvet göndermiyordu. Onun yerine iki tarafın anlaşmasını öneriyor ve "Bu işde anlaşarak kardeşleri birleştirmek ve Kirmân'ı bölmek ve yabancıları uzaklaştırarak Horasan ve Irak'a göndermek gerekir." diyordu. Sahradaki Irak ordusu bolluk içinde yüzerken, Berdesîr'de surların gerisinde yaşayan halk sıkıntı çekiyordu. Ayrıca bu sıkıntılara Melik Behrâm-şâh'ın da şüpheli davranışları ekleniyor ve o hergün devlet büyüklerinden ve halkın ileri gelenlerinden birini Arslan-şâh taraftarlığı ile ithâm ediyor ve idâmını emrediyordu. Neticede bu sebeple birçok kimse öldürülmüştü. Muhasara altı ay sürmüştü, bu süre uzadıkça halkın sıkıntısı da fazlalaşmıştı. Dervîşler (fâkîrler) ve kadınlar binbir hîle ile gizlice şehre soktukları bir veya iki men hububâtı yüksek fiatlarla satıyorlardı. Bu durum halkın canına tâk ettiği zaman, şehirden kaçma yollarını arıyor ve bir kısmı da bunu başarıyordu³³¹.

i) II. Arslan-şâh ile Behrâm-şâh arasında anlaşma, ortak hükümdarlık devresi:

Berdesîr içindeki halk bu sıkıntı içinde yaşarken, yine şehirde bulunan emîrler de bu duruma bir çâre bulmak istiyorlardı. Bunlardan birisi de Emîr Karakuş idi. Emîr Karakuş, Müeyyed Ay-Aba'nın Behrâm-şâh'a gönderdiği bir grup askerin kumandanlarından olup, Sultan Sencer'in emîrlerinden birisi idi. Nihâyet nasihat yolu ile Behrâm-şâh'a durumu açıkladı, şehirdeki yiyecek sıkıntısını ve bu durumda Irak ordusunun ve Arslan-şâh'ın daha üstün olduğunu belirterek "Altı ay geçtiği halde bizden hiçbir kimse bütünüyle bir gece uyumamış, karnı doymamış ve sırtından zırhı çıkarmamıştır.... Kirmân geniş bir ülkedir, iki pâdişâhın idare etmesi mümkündür. Kudretli olduğun gün vurur ve galip gelirsün, bugün üstünlük onun tarafında olduğundan barıştan başka yapacak birşey yoktur..." diyordu.

Melik Behrâm-şâh, Emîr Karakuş'un bu nasihatını kabûl etti ve "Sen benim babam yerindesin." diyerek bu işin idaresini ona bıraktı. Emîr Karakuş yakın adamlarını kaleden dışarı göndererek, Irak emîrlerini anlaş-

maya çağırıldı. Onun şartları şöyle idi; Başkent Berdesîr ve dört vilâyet Arslan-şâh'ın, iki vilâyet ve Bem şehri Behrâm-şâh'ın olacaktı. Birkaç gün bu husûs üzerinde konuşuldu ve gelip gitmelerden sonra bir anlaşmaya varıldı. Buna göre; taraflar Kirmân'ı üçe bölüyorlar, başkent Berdesîr, Sircân, Cîruft, Habîs ve tâbi yerler ya'ni üçte iki topraklar Arslan-şâh'ın, Bem ve Mekrânât ya'ni geri kalan üçte bir topraklar da Behrâm-şâh'ın oluyordu³³².

Bu suretle Kirmân üzerinde ikili bir meliklik idaresi başlıyordu. Muhasara Tîr ayının birinci günü (takr. Haziran 1172) başladığına ve altı ay sürdüğüne göre, bu anlaşmanın aşağı-yukarı Kasım-Aralık 1172'de olması gerekiyor.

j) Melik Behrâm-şâh'ın Bem'e ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın Yezd'e gitmesi:

Bu anlaşmadan sonra Melik Behrâm-şâh kendi başkenti Bem'e gitmek için hareket emri verdiği sırada, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân Kirmân toprakları üzerinde ilerde kopacak fırtınaları sezmiş ve bu taht mücadelesinin durmayacağını hissetmişti. Onun Kirmân'da büyük bir serveti vardı ve bu serveti bu sıkıntı ve yokluğun içinden kurtarmak, belki de yaşlılık devresinde rahatça harcamak istiyordu. Onun Yezd Atabegi Rûkn ed-Dîn Sâm ile arasında eski bir dostluk vardı. Rûkn ed-Dîn Sâm'ın Arslan-şâh'a yardım etmek için Kirmân'da bulunmasından yararlanmağa çalıştı ve muhtemelen onunla Yezd'e gitmek husûsunda anlaştı. Ancak Melik Behrâm-şâh'dan ayrılmak için bir bahâne gerekti. Bu nedenle yaşlılığını ileri sürerek hacca gitmek için Behrâm-şâh'dan yardım ve izin istedi. Behrâm-şâh da geri döneceğini sanarak, onun bu arzusuna evet demişti. Müeyyed ed-Dîn Reyhân bu izni aldıktan sonra Rûkn ed Dîn Sâm ile Yezd'e gitti ve tekrar *atabeg* olarak Kirmân'a getirecekleri güne kadar orada istediği şekilde yaşadı.

Melik Behrâm-şâh da Bem şehrine yöneldi. Irak ordusunda bulunan Salgurlu kumandanı Mücâhid Gürgânî ve birkâç emîr, belki de muhafızlık maksadıyla, Melik Behrâm-şâh ile Bem'e kadar gitmişler ve oradan ay-

³³¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 43-46. Naklen *Câmi' üt-Tevârih-i Hasenî*, 232a-233a.; Muhammed b. İbrahim. 64-69.

³³² *Bedâyi ül-Ezmân*, 46-7. Naklen *Câmi' üt-Tevârih-i Hasenî* 233 a-b.; Muhammed b. İbrahim, 69-70. Krş. Houtsma, 381. İbn el-Esîr (*el-Kâmil fi'l-Tarih*, XI, 358) ve Sadr ed-Dîn Huseynî (*Ahbâr*, 165, trk. trc., 116), Melik Behrâm-şâh'ın yardım istemek için Melik Müeyyed Ay-Aba'nın yanına Nişâbü'r'a kaçtığını zikrediyorlar. Ayrıca bk. M. H. Yınanç, *Arslan-şâh mad.*, I.A.

rılmışlardı. Emîr Karakuş da Selçuklu sultanı Arslan-şâh'ın hizmetine gitmek için bu Iraklı emîrlere ile beraber hareket etmişti³³³

k) Melik II. Arslan-şâh ile ilgili olaylar:

Behrâm-şâh kendi merkezi Bem'e gittikten sonra, Arslan-şâh Berdesîr şehrine girdi. Bundan sonra Sadr ed-Dîn Huseyni³³⁴ diğer kaynaklarda bulunmayan bilgiler zikrediyor. Ona göre, Melik Arslan-şâh kaleye girdiği zaman hazîne kardeşinin beraberinde götürmekten âciz kalıp bıraktığı silâh, halı, gümüş ve kap kacaktan ne bulduysa Irak ordusu kumandanı Cemâl ed-Dîn Muhammed b. Akkuş'a göndermiş ve kendisinden özür dileyerek, "Eğer ben hazîne cevherler bulsa idim, bunları Sultân (Arslan-şâh)'dan saklamaz, kendisine ve Atabeg İldeniz'e gönderirdim. Çünkü onların her ikisi de benim hakkımda kusûr etmediler, bana ihsân ve ikrâm da bulundular. Sen benim özürümü kabûl et, Sultân ve Atabeg İldeniz yanında kendilerine mazeretimi bildir." demişti. Ayrıca Melik Arslan-şâh kendi hâkimiyetindeki memleketlerden de mal toplamış, bunun bir kısmını Emîr Cemâl ed-Dîn'in maiyyetinde bulunan askerlere vermiş, geri kalanını da yine Sultân'a göndererek "Ben bu memleketlerde Sultan'ın *nâibi* yim, askerlerin masrafından fazla birşey artarsa Sultân'a gönderirim, bundan kendim için birşey saklamam." demişti. Bu söylediklerini ayrıca kendi yazısı ile Sultân'a ve Atabeg İldeniz'e yazmıştı.

Emîr Cemâl ed-Dîn Muhammed b. Akkuş bir süre sonra Irak'a döndü ve Hemedân'da büyük bir merasimle karşılandı. Atabeg İldeniz'i ziyarete gittiği zaman, İldeniz ayağa kalkarak onu kucaklamış ve "Allah'a şükr olsun ki, senin elinle Kirmân'ın fethi ve sahibine teslimi ve bu suretle Sultân'ın maksad ve arzusunu yerine getirmek müyesser oldu. Çünkü Sultân (Kirmân'ın) asıl sahibine verilmesini arzu ederdi. Zirâ bu mülk babası tarafından kendisine verildikten sonra kardeşleri tarafından gasp edilmişti." demişti.

Sadr ed-Dîn Huseynî'nin verdiği bu bilgiler doğru olmalıdır. Gerçekten de Arslan-şâh yardımlarından dolayı Sultân Arslan-şâh ve Atabeg İldeniz'e çok şey borçludur ve onların sayesinde Kirmân tahtını ele geçir-

³³³ *Bedâyi'ül-Ezmân*, 47-49. Naklen *Câmi'üt-Tevârih-i Hasenî* 233b.; Muhammed b. İbrahim, 70-2. Krş. Houtsma. 381.

³³⁴ Bk. *Ahbâr*, 165-6 (trk. trc., 116-7).

miştir³³⁵. Bu sebeple, borcunu ödemek için bu türlü davranış içinde olması doğaldır. Hattâ Behrâm-şâh'ın şükran borcunu ödemek için Horasanlı askerlere Cîruft'u yağmalatmasını göz önüne getirirsek, Arslan-şâh'ın davranışları daha da insaflidir. Tabii bu yardım sonucu o ayrıca Irak Selçuklularına tâbi olmuştur.

Berdesîr'e girmeden önce Melik Arslan-şâh'ın vezîri, meşhûr Selçuklu vezîri Nizâm ül-Mülk'ün torunlarından, İsfahanlı bir genç idi. Bu genç fazla doğru yol gösterici olmamasına rağmen, İsfahan'da Arslan-şâh'a hizmetler yapmış ve bu görevi satın almıştı. Orduğâhda iken bu gencin kusûrları anlaşılmaştı. Ancak Melik II. Arslan-şâh şehre girdiği zaman bu vezîrin tecrübesizliği ve yabancılığı meydana çıkmıştı. Ülke işlerinin düzelmesi, bozuklukların giderilmesi ve hükümdarlığın sağlamlaştırılması için cömert, yetenekli, olgun ve yerinde tedbîr almasını bilen bir şahsa ihtiyaç vardı. Bunu da bulmakta gecikmediler. Görev; Melik Tuğrul-şâh'ın vezîri olan, fakat sonradan siyâsetten uzaklaşıp, tasavvuf hırkasını giyerek bir kenara çekilmiş bulunan Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât'a verildi.

Melik II. Arslan-şâh 560 Harac yılının Dey ayında³³⁶ (takr. h. 568/takr. m. Aralık 1172) beraberinde Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve vezîr Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât olduğu halde kış geçirmek üzere Cîruft'a yöneldi ve 561 Harac yılı Hordad ayı sonuna (takr. h. 568/takr. m. Mayıs 1173), ya'ni yaz başına kadar orada kaldı. Artık kendi durumu düzeldiği için gönül rahatlığı ile başkenti Berdesîr'e döndü. Devlet işlerinden çok eğlence ve şarap içmekle meşgûl oldu. Bu süre içinde kendisine yardımcı olan dostlarını ve kullarının haklarını ihmâl etmişti. Ancak bu umursamazlığı yeni belâlarla karşılaşmasına sebep olacaktı³³⁷.

l) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'e bir rakip Turumtay³³⁸

Turumtay, *Emîr-i Dâd* görevini yapan bir şahsın gulâmlarından, fazla bir hüneri olmayan akıllı bir Türk'dü. O Tâzikler ile dost olan, şarab iç-

³³⁵ Râvendî (*Râhat üs-Sudûr ve Âyet üs-Surûr*), 307, trk. trc., II, 290), Mücîr-i Beylekanî'nin bir kasidesini eserine almıştır. Bu kasidede Şâir, Sultân Arslan-şâh'ı öğmekte ve "senin sayende Kirmân Meliki muradına erip, bekleyip, merak etmeden hükümdarlık almıştır." demektedir. Bu da görüşümüzü desteklemektedir.

³³⁶ Dey ayı; Şemsi yılının onuncu, kış mevsiminin birinci ayıdır, bk. *Ferheng-i Amîd*, 518.

³³⁷ *Bedâyi'ül-Ezmân*, 49. Naklen *Câmi'üt-Tevârih-i Hasenî*, 233b.; Muhammed b. İbrahim, 73-4.

³³⁸ Turumtay; yirtici kuş, erkek adı, bk. *Divanü Lûgat-it Türk Dizini* (Yazan Besim Atalay), Ankara 1943, s. 658.

mesini seven ve dâimâ meyhâne köşelerinde *evbaşlar* ile oturmaktan hoşlanan bir şahısdı. Ayrıca aynı efendinin gulâmı olmaları (hâcetâşî)³³⁹ sebebiyle de çok inatçı bir adam olan Refî'ed-Dîn Mahmûd Surh ile tanıştıyordu. Bu ikisiyle bir kişi daha birleşti. Bu da Zeyn ed-Dîn Mühezzeb adında civânmerd, iyi konuşması ve davranışları ile dikkati çeken bir hâce idi. Bu üç kişi³⁴⁰, Kirmân Selçukluları devlet büyükleri arasında yer almak için çalışmağa başladılar. Refî' ed-Dîn hilekâr dehâsını işletmeğe, Zeyn ed-Dîn de güzel sözlerini kullanmağa başlayarak Turumtay'ı emir yüceliğine ulaştırdılar. Turumtay Cîruft savaşında her hangi bir yararlık göstermediyse de, Melik II. Arslan-şâh'ın hizmetinde Irak'a gitmişti. Zeyn ed-Dîn de onlara uymuş ve Isfahan'da onu iyi niyeti ile tanıyan Kirmânlı tüccârdan, Turumtay'ın işlerinde harcamak üzere, istikrâz almıştı. Irak dönüşü, Berdesîr muhasarası sırasında Zeyd ed-Dîn, Melik II. Arslan-şâh'ın hizmetinde ve onun nedîmi idi. O esnada askerlerin *ikta*' ve *nân-pârdelerinin* artırılması için aracılık yapıyordu. Berdesîr zabt edildikten sonra Cîruft'a gidildiği zaman, Refî' ed-Dîn de onlarla birleşti, böylece üçü tekrar biraraya gelmiş oldu. Bunlar Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed aleyhinde ve onun *atabeg*, *dâdbeg* ve *şahneliği* şahsında toplamasını tenkîd edici konuşmalara başladılar.

Atabeg Muhammed az şarab içer ve Melik II. Arslan-şâh'ın nedîmliğine rağbet etmezdi, bu da onun aleyhinde bir durumdu. Turumtay ise dâimâ II. Arslan-şâh'ın hizmetinde ve şarab meclisinde idi. O gün geçtikçe yerini sağlamlaştırırken, Atabeg'in durumu zayıflıyor ve ikinci plana düşmekten gönlü kırılıyordu. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in yakın adamları ve hizmetkarları da Turumtay'a dur demek zamanı geldiğine işaret ettilerse de, Atabeg kendi yaratılışının beceriksizliği ve korkaklığından onlara imkân tanımıyor, beklemeği yeğ tutuyordu. Nihayet iş o dereceye ulaştı ki, *dâdbeglik* ve *şahnelik* görevinin yarısını³⁴¹ Atabeg'den alarak Turumtay'a verdiler. Yine de Atabeg bu husûsta Melik'e şikayetçi olmamıştı. Her nekad II. Arslan-şâh akıllı idiyse de, devlet büyüklerinin şeref ve şöhratinin yok olmasına ilgi duymuyordu. Turumtay'ın kuvvet ve kudretine rağmen tek başına olduğunu, buna karşılık bütün suvâri ve hizmet-

³³⁹ Hâce-taş; Eskiden bir efendinin kölelerinden her biri, kapı yoldaşı, bk. F. Develli-oğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1970², s. 365.

³⁴⁰ İnsan ister istemez, bir ara Irak Selçuklu Devleti'nin kaderine hâkim olan Boz-Aba, Hâcib Abdurrahmân ve Rey vâlisi Abbâs üçlüsünü hatırlıyor.

³⁴¹ Bu Berdesîr şehrinin *şahneliği* idi, muhtemelen şehir bölge olarak ikiye bölünmüş ve bir bölgenin idaresi Turumtay'a verilmiştir.

kârların Atabeg'in emrinde bulunduğunu görüyor, yine de susmağı tercih ediyordu. Ancak bu davranışı ile geleceğini tehlikeye atıyordu. Melik II. Arslanşâh 561 Harac yılı başladığı zaman (takr. h. 568/takr. m. Kasım-Aralık 1173), âdet olduğu üzere kışlamak için, Cîruft'a yöneldi. Bu yolculuk sırasında Turumtay beraberinde kalabalık bir grupla giderken, Atabeg Kutb ed Dîn Muhammed'in yanında küçük bir heyet vardı. Cîruft'da da halk Turumtay'ı istikbâl etmiş, hazırladıkları hediyeler, kablur ve yiyecekleri onun sarayına götürmüşlerdi³⁴².

m) İki Melik arasındaki anlaşmanın bozulması:

Melik II. Arslan-şâh cephesi bu durumda iken, Bem tarafından da anlaşmayı bozmak husûsunda işaretler ve fırtınadan önceki kara bulutlar görülmeğe başlıyordu. Anlaşmanın bozulmasına görünüşte daha çok iki taraf arasında kaçan gulâmların sebep olduğu anlaşılıyor. Nitekim daha anlaşmanın yapıldığı ilk sıralarda Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın gulâmlarından Ödemiş (? ادمش), beraberinde Melik II. Arslan-şâh'ın birkaç gulâmı olduğu halde, kaçarak Bem'e gitmiş ve Melik Behrâm-şâh'a bağlanmıştı. Neticede Ödemiş yiğitliğini göstermek için kış ortasında Berdesîr'e bir akın yapmak istedi. O sırada Berdesîr'in dış mahalleleri (rabaz) bayındır ve iskân edilmişti. Anlaşıldığına göre, Berdesîr'in dış mahallelerinde de, Cîruft'daki gibi, bir ticaret merkezi ve pazar oluşmuştu. Ödemiş Bem'den harekete geçtiği zaman, muhtemelen casûslar bu durumu, kışı geçirmek üzere Cîruft'da bulunan Melik II. Arslan-şâh'a ulaştırmışlardı. Melik II. Arslan-şâh da Aybeg Dirâz adındaki emîrini, gulâmlarından bir grup ile, bu akını önlemek için Râyin yolundan Berdesîr'e gönderdi. Emîr Aybeg Dirâz vaktinde harekete geçmiş olmalı ki, Ödemiş'i esir aldı ve esir düşen birkaç gulâm ile zincire vurulmuş olarak Cîruft'a getirdi.

İş bununla bitmemişti, gulâmların tahakkümü ve yapılmasını istedikleri husûslar haddinden fazla idi. Aybeg Dirâz, Ödemiş'i esir ederek getirmesi sebebiyle Melik II. Arslan-şâh'dan çok şey ümit etmiş olmalıdır, düşündükleri gerçekleşmeyince bu defa o Cîruft'dan Bem'e kaçarak anlaşmazlığı körükledi. Ayrıca Melik Behrâmşâh'dan Ödemiş'in tamamlayama-

³⁴² *Bedâyi ül-Ezmân*, 49-51. Naklen *Cami üt-Tevârih-i Haseni*, 233b-234a.; Muhammed b. İbrahim, 74-76. Krş. Houtsma, 382.

³⁴³ Efdal ed-Dîn Kirmanî (*Bedâyi ül-Ezmân*, 53) bu ismi الشرف, Hasan b. Şihab ed-Dîn Yezdî (*Câmi' üt-Tevârih-i Haseni*, 243b) ve Muhammed b. İbrahim (s. 78) ise الشرق şeklinde kaydetmişlerdir.

dığı hizmeti, ya'ni Berdesîr'e akını, kendisi gerçekleştirmek için izin istedi. O muhtemelen bu izni almış olmalı ki, beraberinde bir mikdâr gulâm ile, bir sabah erken saatlerde Berdesîr'e geldi; şehir halkı ihtiyatsız iken, yabancılardan bulunduğu kervansarayına, Berdesîr'in zengin ve büyüklerinin evlerine hücum ederek tam bir yağmaya girişti. Aybeg Dirâz ve beraberindekiler öğle namazına kadar pazar yerini iyi bir şekilde yağmaladılar, birçok mal, yiyecek, sayısız para, kadın süs eşyası, işlemeli giyecekler ve yükte hafif bahâda ağır ne buldularsa alarak tekrar Bem'e döndüler. Aybeg Dirâz bu baskını tam bir başarı ile gerçekleştirmişti. Ancak iki Melik arasındaki anlaşmazlıktan yine halk etkilenmiş, fakîrlik ve sıkıntıya düşmüştü. Ayrıca şehre güzel elbiseler ve sermaye getirmiş olan yabancıların hepsi iflâs etmiş bir durumda kendi ülkelerine gitmek üzere yola çıkmışlardı.

Neticede iki Melik arasındaki anlaşma bu suretle kesin olarak bozulmuş oldu. Behrâm-şâh Horasan'dan yardım istedi ve bu isteğe karşılık Emîr Erkuş Zâveî, Çavlı Kavde-keş (?) ve Kerîm eş-Şeref³⁴³ gönderilmişti. Melik II. Arslan-şâh ise Yezd'den İzz ed-Dîn Lenger'i yardıma çağırmişti³⁴⁴.

Daha sonra her iki tarafta savaş hazırlıklarını tamamladılar. Melik II. Arslan-şâh Cîruft'dan ayrılıp Derfârid ve Ser-i Bizen geçiti yolunu izlerken, Behrâm-şâh önce Berdesîr'e sahip olmak için Bem'den harekete geçmişti. İki taraf Râyin kasabası hududunda karşılaştılar. (562 Harac yılı Urdubehişt ayı³⁴⁵-tahr. h. 569-m. Nisan sonu 1174)³⁴⁶. İlk hamleyi Melik Behrâm-şâh'a bağlı Horasan askerleri yaptılar, bu hücum karşısında Kirmân askerlerinin çoğunda direnecek güç kalmadı ve kaçmağa başladılar. Ancak Melik II. Arslan-şâh ve Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed bir grup askerle direndiler. Kaçmak isteyenler arasında Turumtay da bulunuyordu. Melik Arslan-şâh onun kaçmak istediğini görmüş ve "Hey hey sen de mi gitmek istiyorsun?" diye bağırıyordu. Turumtay, Melik'in bu sözleri karşısında, savaşın verdiği dehşet ve korkunun yanısıra, kaçarken yakalanmış olmanın utançı ile istemeden durmak zorunda kalmıştı. Nihayet Melik II. Arslan-şâh direnmesinin mükâfatını görmüş, Behrâmşâh hezîmete uğrayarak Horasan askeri ile firâr etmiş, bütün sefer gereç ve ağırlıklarını savaş

³⁴⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 51-53. Naklen Muhammed b. İbrahim, 76-78.; *Câmi ül-Tevârih-i Hasenî*, 234 a-b. Krş. Houtsma, 382.

³⁴⁵ Urdubehişt; Şemsî yılın ve baharın ikinci ayı, bk. *Ferheng-i Amîd*, 103.

³⁴⁶ Bu tarih hemen aşağıdaki 27 Ramazan 569/1 Mayıs 1174'e göre hesaplanmıştır.

alanında bırakmıştı. Ayrıca birkaç meşhûr emîr de Melik Arslan-şâh'ın eline esîr düşmüştü.

Bu savaşın sonucu akşam namazı sırasında ters bir şekilde Guvâşîr (Berdesîr)'e ulaşmıştı. Savaştan önce ordunun ağırlıkları ile Berdesîr'e gelmiş olan Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve Turumtay'ın *divân*larına mensub kimseler haberi bu şekilde aldıkları zaman, hepsi kaçmak için develer hazırladılar. Melik II. Arslan-şâh taraftarları da şehirden çıkarak Irak hududuna yöneldiler. Bu olay 27 Ramazan 569/1 Mayıs 1174 gecesi olmuş ve Berdesîr'de büyük bir kargaşalık ve ızdırâba yol açmıştı. Ancak gece yarısı olduğu zaman Melik II Arslan-şâh'ın zafer müjdecisi geldi. Bu haber halkın sâkinleşmesine ve şehirdeki hayatın tekrar canlanmasına sebep oldu. Yenilgi haberi üzerine şehirden kaçmış olan grup da iki üç gün sonra muhtelif mesafelerden geri döndüler. Melik II. Arslan-şâh da Ramazan Bayramı günü, 1 Şevvâl 569/5 Mayıs 1174'de Berdesîr'e girdi ve halk tarafından büyük bir merâsimle karşılandı³⁴⁷.

n) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in Bem'e kaçıışı:

Melik II. Arslan-şâh bu zaferden sonra âdeti üzere tekrar eğlence ve şarab içmekle meşgûl olmağa başlamıştı. Turumtay ise, savaşta başından geçen olaya rağmen, devlet işlerine karışmaktan vazgeçemiyordu. Bu yıl içinde (569/1174) vezîrlük görevinin Nâsîh ed-Dîn Ebu'l Berekât'dan alınarak, Nâsîr ed-Dîn EHzûn'a verildiğini görüyoruz. Fakat üçlü ittifaktan Refî' ed-Dîn, Nasîr ed-Dîn'in bu göreve tayin edilmesini hoşgörmemişti. Durumu Turumtay ile görüştü ve onun işareti ile Vezîr Nâsîr ed-Dîn EHzûn'un gözlerine mil çekerek evinde hapsettiler.³⁴⁸

Diğer taraftan Râyin savaşından sonra Behrâm-şâh tekrar Bem'e dönmüş ve bu yenilginin yaralarını sarmağa başlamıştı. Ayrıca savaş sonucu, bir süre için iki taraf arasındaki hizmetkârların kaçışını durdurmuştu. Bundan yararlanan Melik II. Arslan-şâh alışıla geldiği şekilde kışlamak üzere Cîruft'a gitmiş, sonra tekrar Berdesîr'e gelmişti (563 Harac yılı/tahr. h. 570-tahr. m. 1174-5). Turumtay ise Melik II. Arslan-şâh'ın umursamazlığından yararlanarak suç işlemekte devam ediyordu. Ancak Atabeg Kutb

³⁴⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 53-4. Naklen *Câmi ül-Tevârih-i Hasenî*, 235a; Muhammed b. İbrahim, 78-9. Krş. Houtsma, 382-3.

³⁴⁸ Bu mil çekmenin tam manasıyla yapılmadığı, daha sonra Nâsîr ed-Dîn EHzûn'un tekrar görmeğe başladığı anlaşılıyor, bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 59 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 86.

ed-Dîn Muhammed'in, Melik tarafından ihmâl edilmekten doğan, huzursuzluğu da artmakta idi. Nihayet bunu gösterecek bir fırsat yakaladı ve bu da Melik Arslan-şâh'ın Kirmân'dan uzaklaşmasına sebep oldu.

Kirmân'da her yıl hass ü âm'in binek hayvanları bir sürü halinde Meşîz'in çayırılık ve otlaklarına gönderilirdi. Aynı şekilde 563 Harac yılı Hordad ayında (takr. h. 570/takr. m. Mayıs 1175), binek hayvanları Meşîz'e gönderilecekti. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in kardeşi Emîr-i Ahûr Alâ' ed Dîn Ebû Bekr kendi maiyyet halkı ve gulâmlar ile sürünün başında yola çıkmağa hazırlanıyordu. O gece Atabeg, kendi kethüdâsı Nâsır ed-Dîn Kemâl'i çağırarak şöyle konuştu, "Ey Nâsır ed-Dîn bu pâdişâhın gaflet ve hak tanınmamasına şaşırımdı. Bu ülkenin tâcını onun başına ben koydum. Eşkiyadan bir avuç meçhûl onu hükümdarlık tahtından indirmeğe çalışıyorlar. Bu grubun işini bitirmek benim elimdedir.... Yarın Cuma namazından sonra kardeşim Ebû Bekr sürü ile Meşîz'e gidiyor. Benim niyyetim, kendi has gulâmlarım ve babama bağlı Türkler ile gece onun arkasından şehirden çıkmak ve sürüyü sürerek Bem tarafına gitmektir. Yaya olmaları nedeniyle peşimizden kimse izleyemez. Behrâm-şâh bu kardeşinden daha seçkin ve gözü açıktır, ancak bu saatte yoksun, tâlihsiz ve mağlûp olmuştur. Şüphesiz bu bağışa karşı kendini borçlu görür ve düşkünlükten kurtulur. Bir haftada onu başkent Guvâşîr'e getirelim ve muhâliflerin şart olan cezalarını verelim." Nâsır ed-Dîn Kemâl'in de bu görüşü paylaşması üzerine, Atabeg dörtyüz atlı ile şehrin dışına çıktı ve sürüyü önüne katarak Bâft yolundan önce Cîruft'a gitti. Atabeg'e vefâsızlık etmiş ve yüz çevirmiş devlet büyükleri ve emirlerden birisi de Cîruft *şahnesi* olan Şems ed-Dîn Magûnî idi. Bu şahıs da Refî ed-Dîn ile işbirliği yapmıştı. O bu sırada Cîruft'da içki ile meşgûl ve olaydan habersizdi. Atabeg Kutb ed-Dîn bir emîr ile birkaç gulâmını göndererek onu yakalattı. Atabeg'in ikinci işi; Refî ed-Dîn ile anlaşmazlığı sebebi ile Magûn³⁴⁹ hududundaki Kale-i Süleyman³⁵⁰'da tutuklu bulunan Emîr Muhlis ed-Dîn Mes'ûd'u kurtarmak olmuştur. Daha sonra beraberinde Emîr Muhlis ed-Dîn ve Şems ed-Dîn Magûnî olduğu halde Cîruft'dan Bem'e yöneldi³⁵¹.

³⁴⁹ Magûn; Kirmân'ın köylerinden biri olup, Bâft-Cîruft yolu üzerindedir, bk. Muhammed b. İbrahim, 83 n. 1.

³⁵⁰ Bu kale, Derfârid havalisinde ve Kûh-ı Süleymânî'nin üzerindedir, fazla bilgi için bk. aynı eser, 83 n. 4.

³⁵¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 55-7. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 235a-236a.; Muhammed b. İbrahim, 80-4. Krş. Houtsma, 383.

o) Melik Behrâm-şâh'ın üçüncü kez ve tek başına Kirmân'a hâkim olması:

Melik Behrâm-şâh Atabeg'in Bem'e geldiğini haber aldığı zaman, onu istikbâl etti. Ancak hürmet ve ikrâm görevlerinin yerine getirilmesi ve hoşgeldin denilmesinden sonra, Atabeg'in Bem'de fazla kalmadan, atlara sâhip olmanın verdiği üstünlüğü kaçırmak istemeyerek Behrâm-şâh ile Berdesîr'e yürüdüğü anlaşılıyor.

Melik II. Arslan-şâh ve Turumtay ise bu sırada bir grup yaya asker ile Berdesîr'de idiler. II. Arslan-şâh, muhtemelen bir muhasara için, hisârın, şehir ve kaledeki yiyeceklerin durumuna bakılmasını emretti. Aldığı cevap hiç iç açıcı değildi, şehir ve kalenin bir muhasara için hazır bulunmadığını, en doğru fikrin şehri bırakmak ve canını kurtarmak olduğunu anlayarak bir gece kaçmayı tercih etti. Onun kaçıncıdan sonra şehirdeki emîr ve hizmetkârlardan bir grup Melik Behrâm-şâh'ın hizmetine geldiler. Turumtay ise iyiliğe kötülük ile mukabele ve aldığı bağışların hakkına ihânet ederek Arslan-şâh ile beraber gitmemiş ve Berdesîr'de kalmıştı. Nihâyet 563 Harac yılı Hordad ayının ortasında Pazartesi günü (takr. Mayıs 1175), Melik Behrâm-şâh başkent Berdesîr'e geldi ve Saray-ı Deşt'de konakladı. Bu suretle Kirmân tekrar bütünüyle Melik Behrâm-şâh'ın eline geçmiş oluyordu.

Turumtay ise birkaç gulâmı ile sahraya gelerek Melik Behrâm-şâh'ın elini öptü ve ona itaatini arzetti. Sonra da saraydan çıkarak kendi evine yöneldi. Onun gidişi derhal Atabeg'e iletildi ve bu fırsatı kaçırırsa bir daha Turumtay'ı görmesinin mümkün olamayacağı söylendi. Atabeg de bu durumu Melik Behrâm-şâh'a bildirdi. Behrâm-şâh ardından bir kişi göndererek Turumtay'ı tekrar saraya getirtti ve öldürttü³⁵². Böylece Kirmân'da devlet işlerinde söz sâhibi üçlü ittifâkın en önemli üyesi yok edilmiş oluyordu. Refî ed-Dîn hakkında kaynaklarda herhangi bir kayda tesâdüf edilemediğinden o da bu sırada ya öldürülmüş veya kaçmış olmalıdır. Zeyd ed-Dîn Müzehheb ise daha sonra tekrar meydana çıkacaktır.

ö) II. Arslan - şâh'ın Yezd'e gitmesi ve Berdesîr'i ele geçirmek için başarısız bir teşebbüsü:

II. Arslan-şâh Berdesîr'den kaçtıktan sonra Râver yolu ile Yezd'e gitmişti. Adı geçen şehre ulaştığı zaman Yezd atabegi Rûkn ed-Dîn Sâm

³⁵² *Bedâyi ül-Ezmân*, 57-9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 84-6.; *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 236a-236b.

onu iyi bir şekilde karşılamış ve meliklik için lüzûmlu gereç ve âletlerin hepsini tamamlamıştı. Daha sonra hizmette kusûr etmemek için dâimâ çalışıyor ve "Eğer bu hizmet yolunda Yezd hazînesi gerekse yine de direnmekten vazgeçmeyeceğim ve bu husûsda kuvvet sarfından çekinmeyeceğim. Eğer amaç Yezd ordusu ile elde edilmezse, bizzât kendim Irak (Selçuklu) sultanı'nın huzûruna gideyim ve para ile bir ordu düzenleyip getireyim." diyordu. İki ay bu şekilde geçtikten sonra II. Arslan-şâh Kirmân üzerine bir sefere karar verdi. II. Arslan-şâh'ın bu şekilde karar almasına, muhtemelen gulâmların dâimâ ihânet etmeleri ve Kirmân ordusunun önceleri onun tarafını tutması sebep olmuştu. Bu da belki Arslan-şâh'ı umutlandırmış, bir savaş ihtimâli üzerine yine Kirmân ordusundan kendisine iltihakların olabileceğini düşünmüştü. Neticede yaz sıcaklarına rağmen Arslan-şâh, Yezd Atabegi ve ordusu ile Kirmân'a hareket etti.

Melik Behrâm-şâh Kirmân'a tekrar hâkim olduktan sonra etrafındaki emîrler de ona tâbi olmuşlardı. Kirmân tam bir emniyet ve asâyiş içinde idi ve halk durumdan memnûndü. Gerek hubûbât ve gerekse meyva ürünleri beklenenden fazla ve fiatlar sâbit idi. Türk ve Deylemlî ordu mensupları tam olarak Behrâm-şâh'a itaat ediyorlardı Behrâm-şâh ise adam öldürmeleri ve kızgınlıkları geride bırakmış, geçmişteki kötülükleri unutturmağa çalışıyordu.

II. Arslan-şâh ve Yezd ordusunun hareket haberi Berdesîr'e ulaştığı zaman, Melik Behrâm-şâh tam teçhizatlı donatılmış kalabalık bir ordu ile savaşmak üzere hududa doğru yöneldi. İki taraf arasında mesafe azaldıkça, Arslan-şâh'ın umudları gerçekleşmedi. Bunda Behrâm-şâh'ın Kirmân'da sağladığı düzenin ve iyi idarenin etkisi büyük olmalıdır. Bu suretle II. Arslan-şâh bir savaşa girişmek cesaretini göstermeden tekrar Yezd'e giderken Behrâm-şâh da Berdesîr'e dönüyordu³⁵³.

p) Melik Behrâm - şâh'ın ölümü:

Melik Behrâm-şâh Kirmân'ı iyi bir şekilde yönetmeye devam etti. Bu sırada vezîri Zahîr ed-Dîn Efzûn idi. Daha sonra 564 Harac yılının yaz mevsiminin sonunda, Behrâm-şâh'da istiskâ hastalığı başlangıcı görüldü. Her ne kadar usta tabîbler onu tedâvî ettilerse de hiçbir ilaç fayda etmedi ve genç yaşta öldü.

³⁵³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 59-60. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 236b.; Muhammed b. İbrahim, 86-88. Krş. Houtsma, 383.

Behrâm-şâh'ın son zamanları kronolojik bakımdan tamamiyle aydınlanamıyor. o, 563 yılının Hordad ayının ortasında (takr. h. 570/Mayıs 1175) üçüncü kez tek başına Kirmân tahtına hâkim olmuştu. Kaynaklar onun birbuçuk yıl iyi bir idare tarzı gösterdiğini, 564 harac yılının yaz mevsiminin sonunda hastalandığını ve hicrî 570 yılı aylarından birinde öldüğünü zikrediyorlar³⁵⁴. Bu durumda Behrâm-şâh'ın birbuçuk yıl hüküm sürmesi imkânsız oluyor. Ayrıca ölümü için verilen h. 570 tarihi de kronolojiye uymuyor. Bu tarihin, harac yılı ile yedi yıllık fark bakımından h. 571 yılı olması daha uygundur. Nitekim yaz mevsiminin sonuna, Behrâm-şâh'ın kronolojisi bakımından da uygun düşen h. 571 yıldır. Bu sebeple Behrâm-şâh muhtemelen h. 571 yılı yaz aylarında, 564 harac yılı yaz mevsiminin sonunda (m. Ağustos 1175) ölmüş olmalıdır.

Behrâm-şâh heybeti ve saltanat istiklâli diğer kardeşlerinden fazla olan, akıllı, âdil, anlayışlı ve iş-bilir bir melikdi. O şarab içmekte dayanıklı idi, ancak halkın gönlünde yeri yoktu. Melikliğinin başlangıcında, ordunun ve halkın kardeşi Arslan-şâh'ın tarafını tutmasına kızmış, bu sebeple emîrler, gulâmlar ve Kirmân ileri gelenlerinden birçok kişiyi öldürtmüştü. Bu tür davranışları ile kalbleri kendi tarafına çekeceğini sanıyor, aksine halkın daha çok nefretini kazanıyordu. Ayrıca bu zâlimce davranışları, kendisine taraftar olmayanlara karşı duyduğu nefret ve korku, huylarının değişmesine de sebep oluyordu. Hareketlerinin en çirkini, Melik Arslan-şâh'a taraftar olmasından dolayı küçük kardeşi Terken-şâh'ı öldürtmesiydi. Ancak son melikliği sırasında tamamen değişmiş, büyük bir ordu toplamış, bütün vilâyetleri idaresi altına almış ve Kirmân'da âsâyiş rüzgârı estirmeğe başlamıştı ki, daha fazla hüküm süremeden ölmüştü³⁵⁵. Melik Behrâm-şâh gerek tek başına ve gerekse Arslan-şâh ile ortak olmak üzere aşağı-yukarı beş yıl hükümet sürmüş oluyor. Onun elde mevcut gümüş sikkelerinde görülen ünvân ve lakabı ise "El-Melik es-Sultan Ebû Mansûr..." şeklindedir³⁵⁶.

³⁵⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 60-1. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 236b.; Muhammed b. İbrahim, 88-9. Kadı Gaffârî (*Tarih-i Cihân Ârâ*, 118)'nin zikrettiği (5) 64 tarihi harac yılına uygundur. İbn el-Esîr (*el-Kâmil fi't-Tarih*, XI, 358)'e göre, Arslan-şâh Behrâm-şâh'dan önce ölmüştür.

³⁵⁵ Bk. *İkd el-Ulâ*, 12.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 32. Naklen Muhammed b. İbrahim, 49-50.

³⁵⁶ Bk. Alptekin, s. 564.

MUHAMMED - ŞÂH b. BEHRAM -ŞÂH

Melik Behrâm-şâh'ın ölümü, sükûnet içindeki Kirmân'ın tekrar karışmasına sebep olmuştu. Emîrler ve devlet büyüklerinin, muhtemelen tahta kimin geçeceği husûsundaki fikir ayrılığı yüzünden, anlaşamadıkları görülüyor. Bunun neticesinde Emîr Aybeg Dirâz, bir grup gulâm ve birkaç emîr ile Berdesîr'den kaçarak Cîruft tarafına yöneldiler. Maiyyet halkından bir kısmı ise Vezîr Zahîr ed-Dîn Efzûn ile beraber, II. Arslan-şâh'ın hizmetine, Yezd tarafına gitmişlerdi.

Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ise Behrâm-şâh'ın ölümü ile devletin içindeki kuvvetli durumunu kaybetmiş oluyordu. Arslan-şâh veya Turan-şâh'dan birinin Kirmân Selçukluları tahtına çıkacak olması, geçmişte bunlara karşı davranışları gözönüne alındığında, onun için hiç de ümit verici değildi. Bu sebeple Hâtûn-ı Rûknî ile anlaşarak, Behrâm-şâh'ın yedi yaşındaki oğlu II. Muhammed-şâh'ı babasının yerine tahta oturttu. Fakat bu davranış Kirmân Selçuklu tahtı için yeni bir mücadeleye yol açacaktı.

a) Bem'e kaçış:

Yeni Melik'in tahta geçmesinden birkaç gün sonra, Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ancak Bem kalesi *kutwâli* bulunan Sâbık ed-Dîn Ali Sehl'in yardımı ile işlerini yürütebileceğini düşünmüş ve II. Muhammed-şâh'ı yanına alarak, beraberinde kendi gulâmları ve maiyyetinden bir grup olduğu halde, Berdesîr'den ayrılarak Bem'e yönelmişti.

Sâbık ed-Dîn Ali Sehl'e gelince, o daha önce Horasan'da Emîr Kerîm eş-Şeref'in hizmetinde bulunuyordu. Onu Melik Tuğrul-şâh zamanında birkaç defa Kirmân'a göndermişlerdi. Daha sonra Melik Behrâm-şâh ikinci defa Melik Müeyyed Ay-Aba'dan yardım istediği zaman, o Kerîm'in hizmetinde Bem'e gelmişti. Ali Sehl burada Behrâm-şâh'ın ve devlet büyüklerinin hizmetinde iyi ahlâkı ve yiğitliği ile kendisini sevdirmiş ve saraya girerek etrafına birkaç serheng toplamıştı. Atabeg Kutb ed-Dîn'in II. Arslan-şâh'dan ayrıldığı ve Behrâm-şâh'ı Berdesîr'e götürerek meliklik tahtına oturttuğunu daha önce zikretmiştik. Behrâm-şâh bu iş için Bem'den ayrılacağı sırada, Sâbık ed-Dîn Ali Sehl'in adamlarına birkaç serheng daha ilâve ederek şehir ve kaleyi ona bırakmıştı. Ali Sehl bu şehri o kadar güzel idare etti ki, halk ondan son derece memnûn kaldı. Buna karşılık onun da kuvvet ve kudreti artmış, fakat Behrâm-şâh hayatta olduğu sürece ona sâdık kalmıştı.

Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Ali Sehl'i Melik Behrâm-şâh'ın yetiştirdiğini, şimdi onun bu iyiliklere karşılık efendisinin oğluna sığınacak bir yer verebileceğini düşünerek harekete geçmişti. Neticede Atabeg, II. Muhammed-şâh ve beraberindekiler Bem'e ulaştılar. Sâbık Ali Sehl birinci gün; onları karşılamada hizmet şartını yerine getirmiş, misafirler için gerekli yiyecekleri ve hayvan yemlerini hazırlatmış, fakat Atabeg ve Melik II. Muhammed-şâh'ı rabaz (şehirin dış mahalleleri) da konaklatarak, şehrin içine bırakmamıştı. Atabeg Kutbed-Dîn Muhammed düşündüklerinin gerçekleşmediğini ve bunun bir muhalefet işareti olduğunu anlamıştı. Birkaç gün sonra bir adamı ile Sâbık Ali Sehl'e şu haberi gönderdi, "Sen iyi ahlâk ile vasıllanmış, bilgi ve civânmerdliği ile meşhûr bir insansın. Melik Behrâm-şâh'ın senin üzerinde ni'met ve terbiye hakkı olduğunu biliyorsun. Bugün o pâdişâh öldü, ancak yiğitliğinin iyi işaretlerini görerek seni seçti ve oğluna gadr etmeyeceğini ve onun ihsân hükûkuna saygı göstereceğini bildi. Bu saatte (Muhammed-şâh'ın) babasının hizmetkârları, suvâripleri ve maiyyet halkının hepsi dağıldılar. Bu hisâr ve kaleden başka elde birşey kalmadı. Vefâdarlığına ve hakk tanımana uygun olarak onu Bem şehrinde tahta oturtmalısın. Ben ve sen itaat edelim. Dağılmış olan askerler için düzenle işlediğini ve devletin devamlılığının muntazam olduğunu gördüklerinde hepsi bu tarafa yüz çevirirler. Kudret ve kuvvet elde edildiği zaman bir düşman karşı çıksa da onun cevabını vermeğe muktedir olursun." Sâbık Ali Sehl buna karşılık; Atabeg'in sözlerinin doğru ancak bu işin büyük bir durumun belirsiz olduğunu, bunun için de düşünmek gerektiğini ileri sürmüş ve düşünmek için de bir gece süre isteyerek, tekrar haber vereceğini bildirmişti.

Bundan sonra Sâbık Ali bir durum değerlendirmesi yaptı. Neticede; II. Arslan-şâh'ın Yezd ordusu ile Kirmân hududundan Berdesîr'e yöneldiğini, Aybeg Dirâz ve bir grup gulâmın Cîruft'da, Turan-şâh'ın ise Irak'da olayların gelişmesini beklediğini gördü. Ayrıca II. Arslan-şâh'ın Berdesîr'i ele geçirdiği zaman, intikâm almak için nerede olursa olsun, Atabeg'in üzerine yürümekten başka önemli bir işe girişmeyeceğini anladı. Bu durumda Atabeg ve II. Muhammed-şâh'ın tarafını tutmaktansa, onları ele geçirmenin kendisine üstünlük sağlayacağını, her tahta oturacak pâdişâha karşı onları bir koz olarak kullanabileceğini, bu sâyede yerini muhafaza edebileceğini düşündü. Sonra şehrin rabazının kapılarının kapanmasını emretti ve serhengleri ile beraber Melik II. Muhammed-şâh, Atabeg ve adamlarının üzerine hücum etti. Belki de böyle bir saldırıyı bekleyen Atabeg, muhtemelen atları eyerli tutmaktaydı, atına bindi ve II. Muhammed-

şâh'ı önüne aldı. Adamlarından birkaç kişinin rabazın kapısını kırmaları onlara dışarı çıkış imkânı sağladı. Bu suretle Atabeg, Muhammed-şâh ve yanındakilerden bir kısmı kurtulmağa muvaffak oldular. Atabeg bu tehlikenen kurtulduktan sonra gidebileceği yeri düşündü; II. Arslan-şâh muhtemelen Berdesîr'e ulaşmıştı, Cîruft'da ise Aybeg Dirâz ve ordusu bulunmaktaydı. Bu nedenle o Kirmân'a vedâ ederek, Şebânkâre emîrlerinin hâkim olduğu İğ³⁵⁷ tarafına yöneldi. İğ Emîrleri onu iyi karşılayarak gerekli saygıyı gösterdiler. Böylece yedi yaşındaki II. Muhammed-şâh'ın melikliği çok kısa sürmüş oldu³⁵⁸.

b) II. Arslan - şâh'ın üçüncü kez melik olması:

Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Berdesîr'den Bem şehrine yöneldiği zaman, Vezîr Zahîr ed-Dîn Efzûn ve Kirmân'ın ileri gelenlerinden bir grup da Yezd'de bulunan II. Arslan-şâh'ın yanına gitmişler ve onu harekete geçirmek için teşvik etmişlerdi.

II. Arslan-şâh'ın da böyle bir fırsat beklediği muhakkaktı. Beraberinde Yezd atabegi Rûkn ed-Dîn Sâm, kardeşi Şeref ed-Dîn Pişnâ³⁵⁹ ve onların gulâmlarından oluşan bir birlik ile Yezd'den harekete geçti. Neticede 564 Harac yılının Dey ayının³⁶⁰ birinci günü (takr. h. 571/takr. Aralık 1175) Berdesîr'e ulaştılar ve muhtemelen hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehre hâkim oldular. Bu suretle II. Arslan-şâh üçüncü defa Kirmân Selçukluları tahtını ele geçirdi³⁶¹.

Melik II. Arslan-şâh ve beraberindekiler başkentte onbeş gün oturduktan sonra Aybeg Dirâz'ın hâkimiyetinde bulunan Cîruft'a yöneldiler.

³⁵⁷ İğ (İc); Şebânkâre bölgesinin merkezi ve yine bu bölgeye mensup şehirlerden İstahbânât'ın dört fersah doğusunda müstahkem bir kale, bk. V.F. Büchner, *Şebânkâre mad.*, İA. ve Muhammed b. İbrahim, 95 n. 2.

³⁵⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 61-64. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 236b-237b.; Muhammed b. İbrahim, 90-95.

³⁵⁹ Bâstânî Pârîzî (Muhammed b. İbrahim, 95 n. 4). Yezd Atabegleri hânedânında bu isimde bir şahıs görülmediğini belirtiyor.

³⁶⁰ Dey ayı; Şemsî yılın onuncu, kış mevsiminin birinci ayıdır.

³⁶¹ İ. Kafesoğlu (*Harezşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, 87 ve *Selçuklular mad.*, İA.), "Gurlular'ın başarılarını müteakip Sicistan ve Kirmân melikleri tâbiyetlerini bildirdiler (1175'den sonra). Saydığımız bütün bu yerlerde hutbe ve sikke Gur hükümdarı adına oldu." diyor. Ancak onun belirttiği devrede Kirmân Melikleri, olaylardan anlaşılacağı üzere, Irak Selçukluları'na tâbi idiler veya Salgurlu Devleti'nden yardım istemektedirler. Bu bakımdan Kirmân Melikleri'nin bu devrede Gurlular'a tâbi olduğunu sanmıyoruz.

Onlar Derfârid menziline konakladıkları sırada, Aybeg Dirâz'ın diğer emîrler ve gulâmlar ile Mâdûn geçitini tuttukları ve Yezd ordusunu Cîruft'a bırakmayacakları haberi geldi. Onlar, "Eğer Melik yabancı ordu dan ayrılırsa ve kendi maiyyeti ile olursa, biz kulluk halkasını can kulağına takarız, yoksa nihayet bir can sahibiyiz." diyorlardı. Melik II. Arslan-şâh bu habere pek inanamamıştı, güreşte Aybeg'in hocası olan Kay-Aba Kuştî-gûr'i yanına çağırarak bu husûsta doğru bir haber getirmesini emretti. Her iki konaklama yeri arasında mesafe iki-üç ferseng idi. Nitekim Kay-Aba gece geri döndü ve Melik II. Arslan-şâh'a söylenenlerin doğru olduğunu, Aybeg Dirâz'ın Yezd Atabegi ve kardeşi geri dönmedikçe geçitten çekilmeyeceğini ve bunun aksi düşünülüyorsa savaşmak husûsunda ısrar ettiğini bildirdi. Melik II. Arslan-şâh, Yezd Atabegi ve kardeşini çağırarak, Kay-Aba'ya onların huzûrunda da Aybeg'in bu sözlerini söylemesini emretti. Şeref ed-Dîn Pişnâ yiğitliği ve kahramanlığı ile meşhûr bir şahıstı, "Yarın gün doğduğu zaman onları o geçitten indireceğim." dedi ve ertesi gün beraberindeki Yezd ordusu ile geçite saldırdı. Ancak bu hücum başarısızlıkla sonuçlanmış, öğle namazı sırasında Yezd ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştı. Melik II. Arslan-şâh geçitin eteğine ulaştığı zaman konuşmak için Aybeg Dirâz'ı yanına çağırdı ve ona "Yezd Atabegi'nin benim üzerimde çok hakkı vardır. Kirmân'da ona görev vermemiz ve onun hizmetlerini mükafatlandırmamız ümidi ile iki yıldır³⁶² bizim sıkıntımızı çekiyor. Cîruft'a gelmesine râzî ol ki, bir hafta Germ-sîr'i seyr etsin ve selâmet ile dönsün." dedi. Ancak Aybeg çok inatçı bir Türk'dü, onun sözlerine aldırmaz etmediği gibi, kendi fikrinde de ısrâr etti. Melik II. Arslan-şâh "Ben başkent Berdesîr'e göç edeyim." diyerek Aybeg'den ayrıldı ve maiyyetinin yanına döndü. Daha sonra Aybeg'in inatçılığını Yezd Atabegi'ne anlattı, Yezd Atabegi Rûkn ed-Dîn Sâm o taşlık bölgede harekete imkân olmadığını, geçiti tutmakla üstünlüğün Emîr Aybeg Dirâz'da olduğunu anladi. Melik II. Arslan-şâh'a "Ey pâdişâh gâyemin ne Berdesîr ve ne de Cîruft ile ilgisi vardır. Bu gayret ve çalışmadaki çabamız, Melik'in selâmet yönünde ve devlet gölgesinde kendi vatanına ve mirâs kalmış olan ülkeye ulaşmasıdır. Allâh'dan istediğimiz yardım ve zaferi bulduk ve kendi vatanımızın yolunu bilelim... Ancak bu ordu ve maiyyet ile Kirmân'ın aslâ sâkinleşmeyeceğini ve çok çabuk üzüleceğini biliyorum." dedi. Daha sonra II. Arslan-şâh'a vedâ ederek Yezd'e döndü. Onun ayrılması ile, Aybeg'in istediği yerine gelmiş oldu. II. Arslan-şâh, Aybeg'in ordusu ile birleşerek,

³⁶² Her ne kadar kaynaklar II. Arslan-şâh'ın iki yıl Yezd'de kaldığını zikrediyorlarsa da bu kronolojiye uygun düşmeyen bir süredir.

Cîruft'a girdi ve *atabeglik* görevini de Aybeg'e verdi. Zâten bir bardak su da kopartılan fırtına biraz da bu görev için olmuştu. Melik II. Arslan-şâh ve beraberindekiler o kışı Cîruft'ta geçirdiler³⁶³.

c) Kutb ed-Dîn Muhammed'in Berdesîr'i ele geçirmesi:

Cîruft'da bu olaylar olurken, II. Muhammed-şâh ve Kutb ed-Dîn Muhammed iki-üç ay İğ emîrlerinin yanında vakit geçirdiler ve daha sonra yardım istemek için Fars tarafına hareket ettiler. Onlar Fesâ şehrinde, yanında bir miktar atlı ve yaya bulunan, Hasbeg (Hacbeg) adında bir emîr ile birleştiler. Emîr Hasbeg hak tanımayan ve hilekâr bir şahısdı, Kutb ed-Dîn Muhammed'e Fars hâkimi Zengî hakkında olur-olmaz sözler söyleyerek onları Fars'a gitmekten vazgeçirdi. Ayrıca "Ben hizmetinizde olayım ve beraberce Kirmân hududuna kadar gidelim. Kirmân ordusu bizim bir kuvvetimiz olduğunu bilirse, onlar bir kere daha senin tarafına meyil ederler..." dedi. Bu konuşmadan sonra tekrar Kirmân'a döndüler.

Kutb ed-Dîn Muhammed'in eline ayağına çabuk Pehlivan adında bir genç oğlu vardı. O Melik II. Arslan-şâh'ın Cîruft'da olmasından istifade ederek Berdesîr şehrini ele geçirmek için babasına bir plan teklif etti. Bu plana göre; Pehlivan sabahın erken saatlerinde birkaç atlı ile şehrin kapısına yakın duvarların arkasında pusu kuracak ve kapı açıldığı zaman, şehrin içine dalacaktı. Bu ânî hücum karşısında halkın müdâfaa ve engel olacak gücü kalmayacağından şehri ele geçirmiş olacaktı. Bu planın işleminde Berdesîr *şahnesi* Ebu'l-Fevâris Kûhî'nin tanınmamış âciz bir Deylemli olması da gözönünde bulunduruluyordu. Kutb ed-Dîn Muhammed oğlunun bu teklifini kabûl etti ve 565 Harac yılının Ferverdîn ayının³⁶⁴ üçüncü günü (takr. h. 571/takr. m. Mart 1176) kararlaştırıldığı şekilde Pehlivan ânî bir hücumla Berdesîr'e girerek Emîr Ebu'l-Fevâris Kûhî'yi ele geçirdi. Daha sonra da II. Muhammed-şâh, Kutb ed-Dîn Muhammed ve Emîr Hasbeg şehre girdiler. Böylece plan başarı ile uygulanmış, Kutb ed-Dîn Muhammed ve taraftarları başkent Berdesîr'e hâkim olmuşlardı³⁶⁵.

³⁶³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 65-7. Naklen *Câmi' üt-Tevârih-i Hasenî*, 238a-238b.; Muhammed b. İbrahim, 95-7. Krş. Houtsma, 384-5.

³⁶⁴ Daha önce de geçtiği üzere Ferverdîn, Şemsi yılın ve bahar mevsiminin birinci ayıdır. Muhammed b. İbrahim (s. 98), gün olarak Ferverdîn'in altıncı gününü zikrediyor.

³⁶⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 67. Naklen *Câmi' üt-Tevârih-i Hasenî*, 238b.; Muhammed b. İbrahim 98-99. Krş. Houtsma, 385 ve Merçil, *Salgurlular*, 51.

d) Kutb ed-Dîn Muhammed'in tekrar atabeg olması, Aybeg Dırâz'ın muhalefeti:

Kutb ed-Dîn Muhammed ve taraftarlarının Berdesîr'e hâkim olduğu haberi Cîruft'a ulaştığı zaman, Melik II. Arslan-şâh ve Atabeg Aybeg kararlaştırılan süreden önce adı geçen şehre doğru hareket ettiler. Vezîr Zahîr ed-Dîn Efzûn ve Kiyâ Muhammed b. el-Muferreh Hâzin ise Bem tarafına yöneldiler ve bu şehre Ramazan'ın birinci günü ulaştılar (h. 571/14 Mart 1176). Melik II. Arslan-şâh ve Atabeg Aybeg Berdesîr önüne geldiklerinde henüz hububât olgunlaşmamıştı, görünüşte ne halkta ve ne de şehirde yiyecek mevcuttu. Bu durum II. Arslan-şâh'ın işine yaradı, şehirdekiler ancak iki-üç gün açlığa dayanabildiler. Sonra da şehrin kapılarını açtılar. Melik II. Arslan-şâh, Atabeg Aybeg'i şehrin dışında bırakarak Berdesîr'e girdi ve II. Muhammed-şâh'ı da kaleye göndererek hapsetti. Başlıca kaynağımız burada olup bitenler hakkında fazla bir bilgi vermiyor. Ancak Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin bu sırada hastalanarak Bem şehrine gitmesi, bu bilgi eksikliğimizin nedeni olmalıdır. Muhtemelen Melik II. Arslan-şâh, Kutb ed-Dîn Muhammed ile anlaşmış ve onu tekrar *atabeg* tayin ederek, mukavemet görmeden başkente girmeğe imkân bulmuştur. Bu anlaşmadan kaleye gönderilen henüz küçük yaştaki Muhammed-şâh'ın zarar gördüğü açıktır.

Bu olanlardan zarar gören ikinci bir kişi muhakkak ki, Emîr Aybeg Dırâz idi³⁶⁶. O tekrar ikinci plana düştüğünü anladığı zaman, Berdesîr önünde ayrılarak Bem'e yönelmişti. Çünkü bu sırada Kirmân'da tek istikrarlı kuvvet bu şehrin yöneticisi Sâbık Ali'nin elinde idi. O Aybeg'i saygı ile karşıladı (10 Ramazan 571/23 Mart 1176). Aybeg ve taraftarları şehirde konakladılar. Çok geçmeden Sâbık Ali ve Aybeg arasında sağlam bir dostluk kuruldu. Bem'e gelişinden birkaç gün sonra, yine Ramazan ayı içinde (Mart/Nisan 1176), Emîr Aybeg beraberine Sâbık Ali'nin serhenglerini ve kendi Türk askerlerini alarak Cîruft üzerine bir akın yaptı. Cîruft, daha önce de belirtildiği üzere, Kirmân'da önemli bir ticâret merkezi idi ve 1171 yılında Behrâm-şâh'a yardıma gelen Horasan askerleri tarafından bir defa yağmalanmıştı. Geçen beş yıllık süre içinde şehrin ticârî canlılığını tekrar kazanmış olması muhtemeldir. Aybeg ve beraberindekiler Kumâ-

³⁶⁶ Ahmed Ali Han Vezîri (*Tarih-i Kirmân*, 110-113), Emîr Aybeg Dırâz'ın Belücistân'ın idaresini istediğini, fakat bu bölgenin onun düşmanı olan Kutb ed-Dîn Muhammed'e verilmesi üzerine Arslan-şâh'a kinlendiğini ve Yezd'de bulunan Turan-şâh'a haber gönderdiğini zikrediyor.

dîn, Cîruft ve köylerini yerle bir ettiler, canlı cansız ne buldularsa hepsini Bem'e götürdüler.

Bu sırada Berdesîr'de bulunan eski vezîrlerden Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât'ın oğlu Mecd ed-Dîn Mahmûd mu'teber ve güvenilir bir hâce idi ve iki tarafın arasını bulmağa çalışıyordu. Bu maksatla da 1176 yaz mevsiminin ortasında, Melik II. Arslan-şâh onu anlaşma sağlanması için Bem'e gönderdi. Mecd ed-Dîn Mahmûd bu husûsta ağırlığını koydu ve iki taraf arasında bir anlaşma yaptı. Bu sırada Berdesîr'de bulunan kadın ve çocuklarını özleyen bir kısım gulâmlar onun hizmetinde tekrar adı geçen şehre döndüler. Ancak bu anlaşma uzun ömürlü olmamış ve çok geçmeden bozulmuştur³⁶⁷.

e) Melik II. Arslan - şâh'ın Bem'i muhasarası:

Melik II. Arslan-şâh'ın Bem şehrinde kendisine itaat etmeyen iki kuvvetli şahsın bulunmasını hoş karşılamayacağı muhakkaktı. Nitekim bu sırada vezîr tayîn edilen Mecd ed-Dîn Mahmûd³⁶⁸ un da, bu olayın ortaya çıkardığı yaraya dostluk merheminin yaramayacağını, onu daha tesirli ilaçlarla yok etmek gerektiğini söylemesinden sonra, Melik II. Arslan-şâh Bem şehri üzerine yürümeğe karar verdi. O sırada Zeyd ed-Dîn Resûldâr Salgurlular'ın elçisi olarak bunların yanında bulunuyordu. Onu yardım istemek için acele geri gönderdiler. Zeyd ed-Dîn Resûldâr yardım için iki-üç emîr idaresinde bir grup asker alarak tekrar Kirmân'a geldi ve Bem'e iki menzil mesafede bulunan Melik II. Arslan-şâh'ın emrine girdi. II. Arslan-şâh ve Salgurlu kuvvetleri Bem şehri kapısı önünde konakladılar.

Bem'de bulunan üçbine yakın atlı ve yaya ise şehrin dış mahallelerini (rabazını) ve önündeki sahrayı korumak gâyesiyle dışarı çıktılar. Melik II. Arslan-şâh'ın kuvvetleri altıbin atlı ve onbin piyadeden oluşuyordu. İki taraf arasında şiddetli bir savaş başladı. Bem ordusu onbir gün gâyesinde başarılı idi. Ancak onikinci gün, Melik II. Arslan-şâh'ın kuvvetleri Bem'in dış mahallelerini ve sahrasını zorla ele geçirerek üstünlüklerini gösterdiler. Ayrıca duvarı harâb ederek şehrin esas kısmını (Şâristân-Şehristân) çevreleyen hendeğe kadar ulaştılar. Sâbık Ali ve taraftarları iç kalenin de bulunduğunu şâristâna çekilmiş ve Melik II. Arslan-şâh'ın kuvvetleri ise bu

rayı muhasaraya başlamıştı. Emîr Aybeg ve Sâbık ed-Dîn Ali Sehl uyumadan binbir sıkıntı çekerek kaleyi korumak için çaba harcadılar. Meşhûr emîrlerden her biri bir burc üzerinde çadır kurmuş ve geceleri mum ve meş'ale ışıkları ile, muhtemel bir baskına karşı, kaleyi müdâfaa etmişlerdi. Bu muhasara iki ay sürmüş ve neticede gerek kaledekilerden ve gerekse muhâsırlardan birçok kişi ölmüştü. Bem kalesinin muhasara ve savaş ile ele geçirilemeyeceği anlaşılmıştı. Ancak bu sırada Melik II. Arslan-şâh için bir ümit belirmişti. Sâbık Ali'ye karşı kıskançlık ve kîn duyan Bem kadınları, şehrin ileri gelenleri ve halktan bir grup vardı. Bunlar önce ordugâha ve sonra da Melik II. Arslan-şâh'ın huzûruna geldiler ve "Biz ihtiyarlarından Bem şehrinin felâketinin Abârik nehrinden olduğunu işittik. Eğer o nehrin yönü değiştirilerek Bem şehrinin hendeğine akıtmak mümkün olursa, şüphesiz duvar yıkılır ve şehir açılır." dediler. Bu fikir üzerine harekete geçildi, Bem ve Nermâşîr havalisindeki bütün çiftçi (*Bâzyâr* veya *Berz-ger*) ve kanal kazıcılar (kehgîn ?)³⁶⁹ topladılar ve yirmi ferseng mesafede³⁷⁰ bulunan bu nehrin yönünü değiştirerek hendeğe akıttılar. Hakikaten bu fikri uygulamanın doğru olduğu, su kuvvetinin üstün geldiği ve şehrin duvarını baştan aşağı harâb ettiği görüldü. Ancak yine de bir husûs gözden kaçmıştı. Bu da hendeğin sahraya açılan bir tarafının bulunması idi. Nitekim Emîr Aybeg, Sâbık Ali, diğer emîrler ve şehir halkı kazma, kürek, balta, keser ne buldularsa kaparak harekete geçtiler ve suyun yolunu hendekten sahraya açtılar. Bu durum Melik II. Arslan-şâh'ın tarafından öğrenildiği zaman, bu defa onlar o gediği kapatarak suyun sahraya akmasını önlediler. Hatta emîrler bir-iki gece bu seddin başında nöbet tuttular. Fakat bu husûsda yine de şehirdekiler başarılı oldu ve bir defa daha suyun yolu açılarak sahraya akıtıldı. Melik II. Arslan-şâh bu defa da şehri ele geçirememişti.

Daha sonra Horasanlı olan Ziyâ ed-Dîn Ebû Bekr adındaki bir şahıs iki taraf arasında bir anlaşma sağlamak için aracılık yapmağa çalıştı. Ziyâ ed-Dîn Ebû Bekr şehirden çıkarak, Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve Melik II. Arslan-şâh ile anlaşma husûsunda konuştu. Atabeg anlaşmaya

³⁶⁹ Bâzyâr ve Kehn-gin(?) kelimeleri hakkında bk. Muhammed b. İbrahim, 103 n. 2 ve 3.

³⁷⁰ Kaynaklarda nehrin şehre uzaklığı bu şekilde zikrediliyorsa da (bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 71. Naklen, *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 239b.; Muhammed b. İbrahim, 103), Bâstânî Pârîzî (Muhammed b. İbrahim, 103 n. 4) bu uzaklığın görünüşte sekiz ferseng olması gerektiğini, çünkü Abârik ile Bem arasında yirmi ferseng gibi uzun bir mesafenin kolaylıkla kazılamayacağını ileri sürüyor.

³⁶⁷ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 68-9. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 238b-239a.; Muhammed b. İbrahim, 99-102. Krş. Houtsma, 385.

³⁶⁸ Bu vezîrin ismi, diğer bir eserimizde (*Salgurlular*, 51) Mecd ed-Dîn Muhammed olarak gözükyor. Bu baskı sırasında gözden kaçmış bir hatadır.

yanışmamış, II. Arslan-şâh da onun tarafını gözetmeyi bahâne ederek ağırlığını koymamıştı. Ziyâ ed-Dîn Ebû Bekr iki-üç defa II. Arslan-şâh'ın huzûruna geldi ise de başarılı olmadı. Bunda Atabeg'in anlaşmayı kabûl etmemekte direnmesi önemli rol oynamıştı. Ancak bu sırada Ziyâ ed-Dîn'in îmâ ettiği, fakat Atabeg'in kulak asmadığı başka bir olay gelişmekteydi.

Kalede kuşatılan Emîr Aybeg Dırâz'ın adamlarından Zâfir (Tâhir)³⁷¹ Muhammed Emîrek adında becerikli bir serhengzâde ona bir teklifte bulunmuştu. Bu teklifinde Muhammed Emîrek; önce Salgurlu elçisi Zeyd ed-Dîn Resûldâr'a rüşvet ve mansıb hattâ Kirmân'da Atabeg Zengî adına hutbe okutulacağı ve sikke bastırılacağını va'd ederek Arslan-şâh'dan ayırmayı, sonra da Turan-şâh'ı Yezd'den getirtip Fars'dan alacakları daha fazla yardım ile Kirmân'a hâkim olmayı ileri sürmüştü. Emîr Aybeg için bu planı kabûl etmekten başka çâre yoktu. Muhammed Emîrek birkaç gece Zeyd ed-Dîn Resûldâr'ın yanına giderek onu kandırmağa muvaffak oldu. Bir gece Salgurlu ordusu Melik II. Arslan-şâh'dan ayrılarak Emîr Aybeg'in tarafına geçtiler. Bu hareketin Melik II. Arslan-şâh'ın ordugâhında bir ümitsizlik havasının esmesine sebep olduğu anlaşılıyor. Ertesi sabah şehirdekiler ile birleşen Salgurlu ordusu ve II. Arslan-şâh'ın kuvvetleri arasında savaş başladı. Her ne kadar üstünlük Arslan-şâh kuvvetlerinde idiyse de, geceki olayın yarattığı korku, onların tam manasıyla savaşmasını engelliyor ve kaçmak için fırsat arıyorlardı. Kaçmak isteyenlerden birisi de Hasan Serî adındaki bir Şebânkâre emîri idi ve birkaç defa İspehsâlâr Seyf ed-Dîn el-Cuyûş Ebû Bekr onun kaçışını engellemişti. Ancak bir orduyu yöneten kişiler kaçtığı taktirde, geride kalanları savaş alanında tutmak bir mu'cize olurdu. Nitekim yenilgiyi kabûl eden Melik II. Arslan-şâh ve Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed bütün çadırları ve ağırlıkları Bem önünde bırakarak gece Nermâşîr'e geldiler ve oradan da Akabe-i Zernâk denilen kayalık ve geçilmesi güç bir yoldan Cîruft'a çekildiler³⁷².

f) Turan-şâh'ın tekrar Kirmân'a gelmesi:

Turan-şâh babasının ölümünden sonra, bihassa Salgurlular'dan aldığı yardımlar ile taht mücadelelerine karışmış, fakat başarılı olamayarak Salgurlu başkenti Şîrâz'a dönmüş ve kışı orada geçirmişti (566/1170-1). Daha

³⁷¹ *Bedâyi ül-Ezmân* metninde (s. 72) nâşir tarafından Tâhir olarak kaydedilmiştir.

³⁷² Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 69-73. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 239a-240a.; Muhammed b. İbrahim, 101-7. Krş. Houtsma, 385 ve Merçil, *Salgurlular*, 51-2.

sonra II. Arslan-şâh'ın Irak Selçuklularından yardım istediğini ve bunu te'min ettiğini haber aldığı zaman, kendisi de oraya başvurmakta gecikmedi. Ancak Turan-şâh, Atabeg İldeniz'in oğlu ve Sultan Arslan-şâh'ın dayısı olan Atabeg Cihân Pehlivan'a karşı gayri mütevâzî davranışı yüzünden istediği yardıma kavuşamadı. II. Arslan-şâh Irak Selçuklularından aldığı ordu ile Kirmân'a yönelirken, Turan-şâh Hemedân'da kalmış, daha sonra da Isfahân'a gitmişti. Atabeg İldeniz (öl. 1175) ve Hâtûnu (Sultan Arslan-şâh'ın annesi)'nun ölümü, Turan-şâh için Irak'daki yardım kapılarının tamamen kapanmasına sebep olmuştu. Ayrıca daha önceki davranışı yüzünden Atabeg Cihân Pehlivan'dan yardım alabileceği de şüpheli idi. Bu durumda Turan-şâh orada durmanın faydasızlığını anlayarak Isfahân'dan ayrıldı ve Yezd'e geldi³⁷³.

Yezd atabegi Rûkn ed-Dîn Sâm onu iyi bir şekilde karşılayarak, ikâmeti için lüzumlu gereçlerin hazırlanmasını emretmişti. Fakat Yezd Atabegi Kirmân hududundaki Bâfk, Bihâbâd, Kûhbanân ve Raver gibi şehirlere hâkim olmak istediğinden ikili oynuyor, bir taraftan Turan-şâh'a Melik II. Arslan-şâh ile arasını düzeltereğine söz veriyor, diğer taraftan da II. Arslan-şâh'a "Ben kardeşini hile ve efsane ile muhafaza ediyorum. Eğer Kirmân hududuna düşerse, ondan fitne ateşi doğar." diye yazıyordu.

Melik II. Arslan-şâh'ın Cîruft'a çekilmesinden sonra Emîr Aybeg Dırâz, beraberinde kendi suvâri ve Salgurlu kuvvetleri olduğu halde, Sîrcân'a yöneldi. Ayrıca Yûsuf Aşûr³⁷⁴ adındaki bir emîri Turan-şâh'ı da'vet için Yezd'e, Ziyâ ed-Dîn Ebû Bekr'i de geçen olayları anlatmak ve daha fazla yardım sağlamak için Şîrâz'a gönderdi³⁷⁵. Bu yardım karşılığında Atabeg Zengî'ye Kirmân bölgesinin sınır şehirlerinden Sîrcân ve Furg'u va'd ediyordu³⁷⁶. Yezd Atabegi, Aybeg'e karşı olan geçmişteki düşmanlığı sebebi ile bahâneler ileri sürerek, Turan-şâh'ın Emîr Yûsuf ile gitmesine engel oldu. Ayrıca O Turan-şâh'ın kendi yanından bulunmasından, Kirmân üzerindeki istekleri sebebiyle, fayda görmekteydi. Emîr Aybeg Yezd Atabegi'ni sert bir mektupla tehdit ederek Turan-şâh'ın tekrar gönderil-

³⁷³ Ahmed Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 103), Turan-şâh'ın önce Yezd'e oradan da Tabes'e gittiğini zikrediyor.

³⁷⁴ *Bedâyi ül-Ezmân* (s. 74)'da nâşir tarafından Âşık olarak kaydedilmiştir. Ayrıca bk. *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 240a.

³⁷⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 74-5. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 240a-240b.; Muhammed b. İbrahim, 107-9. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 48,52.

³⁷⁶ Bk. *El-Muzâf*, 31. Krş. Merçil, aynı eser, 52.

mesini istedi. Yezd Atabegi bu defa çaresiz kaldı ve Turan-şâh'ın yanına hizmetkârlar da vererek yola çıkardı. Aybeg ile Turan-şâh Şütûrân³⁷⁷ mevkiinde buluştular. Bu sırada Emîr Ziyâ ed-Dîn Ebû Bekr daha fazla yardım elde etmek için Fars'da bulunuyordu. Emîr Aybeg ve Turan-şâh, muhtemelen onu beklemek üzere, Sircân'a gittiler.

g) Melik II. Arslan-şâh'ın ölümü ve şahsiyeti:

Melik II. Arslan-şâh kardeşi Turan-şâh'ın hareketini ve Sircân'a geldiğini haber almıştı. Yanında Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve ordusu olduğu halde Cîruft'dan Sircân'a yürüdü. Emîr Aybeg onların kendi üzerine geldiğini öğrendiği zaman Kedrû (Kutruh)³⁷⁸ tarafına çekildi. Melik II. Arslan-şâh onu takip etmemiş, fakat Sircân'da da fazla durmayarak Cîruft'a dönmüştü. Bu sırada Emîr Ziyâ ed-Dîn ise Salgurlular'dan aldığı yardım ile Kedrû'da Emîr Aybeg ve Turan-şâh'a iltihak etti. Bundan sonra Turan-şâh ve beraberindekiler Melik II. Arslan-şâh ile karşılaşmak için Cîruft önüne geldiler (566 Harac yılı Urdubehişt ayı/h. 572 gurre-i Ramazan/m. 3 Mart 1177). Melik II. Arslan-şâh ve Atabeg Kutb ed-Dîn yanlarında bulunan taraftarları ile şehirden çıktılar. İki taraf Cîruft kapısı önünde karşılaştı³⁷⁹. Savaş sırasında atılan oklardan biri II. Arslan-şâh'a isâbet etti. Muhtemelen II. Arslan-şâh önce bu ok yarasına aldırmamış, fakat havanın sıcak oluşu, ağır bir zırh giymesi ve savaş sırasında çok hareket etmesi daha sonra etkisini göstermiş ve o savaş alanından ayrılarak Cîruft'a yönelmişti. Ancak o Şehristân denilen mevkiide atından ayrılmak zorunda kalmıştı. Onun savaş alanını terk etmesi Kirmân ordusunda karşı koyacak güç bırakmamıştı. Nitekim Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Arslan-şâh'ın oğlu Yavlak Arslan'ı ve yakın adamları ile kendi gulâmlarını alarak Berdesîr'e kaçtı. Bu savaştan önce vezîr tayîn edilmiş olan Zeyn ed-Dîn Müzehheb adındaki şahıs da Atabeg'i izlemişti. Neticede savaşı kazanan Turan-şâh ve Salgurlu kuvvetleri olmuştu.

Bu olaylar olurken henüz II. Arslan-şâh hayatta idi. Turan-şâh'ın ordusundan Şîr-i Surh "Kızıl Arslan" isimli bir Türk onu gördü ve üzüntüsünden elbisesini parçaladı, başına toprak döktü. Durumu öğrenen

³⁷⁷ Rûdhân ve Şehr-i Bâbek arasında küçük bir kasabadır, bk. Strange, *The Lands*, s. 286-7.

³⁷⁸ Kedrû (Kutruh), Fesâ yakınında Sircân ile Fars arasında bir köydür, bk. Muhammed b. İbrahim, 110 n. 2.

³⁷⁹ Ahmed Ali Hân Vezîri (*Tarih-i Kirmân*, 113), Arslan-şâh'ın bu sırada kardeşini uzaklaştırmak üzere Bölük-i Zerend'e gittiğini zikrediyor.

Emîr Bahâ' ed-Dîn Aybeg Dırâz hemen Melik II. Arslan-şâh'ın yanına geldi. II. Arslan-şâh son nefesini vermek üzere idi, su istedi. Emîr Aybeg bir zamanlar hizmetinde olduğu hükümdarının son isteğini yerine getirecek ona su verdi. Melik II. Arslan-şâh suyu içtikten sonra öldü³⁸⁰. O ölürken meliklik husûsunda tâlih diğer bir kardeşi Turan-şâh'a gülüyordu.

Melik II. Arslan-şâh güzel yüzlü, nazik yaratılışlı, doğruluğu seven, cîvânmerd, akıllı ve utangaç bir hükümdardı. Onun bütün iyi huylarının yanısıra en büyük kusuru, şarab içmek ve eğlenmek tutkusunu idi. Şarab içince de kendisini kaybetmesi, bir hükümdara yakışmayacak ve sonradan pişmanlık duyacağı hareketlerde bulunmasına yol açıyordu. Ancak gerek halk ve gerekse askerler onu diğer kardeşlerinden daha fazla seviyorlardı. Onun çirkin davranışlarından birisi de üvey annesi Hâtûn-ı Rûknî'ye karşı olmuş, bu Hâtûn'un gözlerine mîl çektirerek akrabalık hukûkunu ve anelik saygısını ihmal etmişti³⁸¹.

Melik II. Arslan-şâh, Behrâm-şâh ile olan müşterek saltanat devresi de hesaba katılırsa, aşağı-yukarı beş yıla yakın bir süre hükümdarlıktan sonra ölmüştü.

MELİK II. TURAN-ŞÂH

Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve yanındakiler Berdesîr'e ulaşıp, muhtemelen bir muhasaranın hazırlıkları ile meşgûl olurken, Cîruft'ta gâlib gelen Turan-şâh ve Salgurlu ordusu da vakit kaybetmeden aynı şehre yönelmişlerdi. Turan-şâh Berdesîr önünde konakladı ve burada büyük bir ordugâh kurdu. Bu sırada Bem şehrinde bulunan Kirmân büyükleri de görev kapmak için acele ile Turan-şâh'ın ordugâhına geldiler. Bunlardan Zahir ed-Dîn Efzûn *vezîr*, Şihâb ed-Dîn Kiyâ Muhammed b. el-Müferreh *hâzin* ve İmâm ed-Dîn Kadı Ahmed ise *münşî* oldular. Turan-şâh'ın ordusu ile şehirdeki kuvvetler birkaç defa savaştılar ve iki taraftanda yaralananlar ve ölenler oldu. Ancak Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in hastalanarak şehrin müdâfaası ve savaşın idaresi ile bizzât uğraşamaması Berdesîr'dekiler için aleyhte bir durumdu. Bunun üzerine iki taraf barış görüşmelerine başladılar. Neticede; Salgurlu ve Kirmân büyükleri, Atabeg Kutb ed-Dîn'in orada kalmak veya göç etmek husûsundaki kararını kendi ihtiyarına bırakılmasına, Yavlak Arslan'ın Turan-şâh'ın oğlu mertebesinde

³⁸⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 75-77. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, 240a.; Muhammed b. İbrahim, 109-112. Krş. Houtsma, 386 ve Merçil, *Salgurlular*, 52-3.

³⁸¹ *İkd el-Ulâ*, 11-12.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 31-2. Naklen Muhammed b. İbrahim, 48-9.

olmasına ve şehrin Turan-şâh'a teslimi konusunda anlaşılabilir. Böylece Turan-şâh uzun bir süredir özlemini çektiği Kirmân Selçukluları tahtına tek başına sâhip oluyordu.

Diğer taraftan Kutb ed-Dîn Muhammed Salgurlular Devleti'ni kendisi için emniyetli görerek Fars'a gitmeğe karar verdi, yüklerini, cariye ve kendine yakın hizmetkârlarını beraberine alarak Salgurlu ordusu ile Atabeg Zengî'nin yanına gitti³⁸². II. Turan-şâh da başkent Berdesîr'e girerek Kirmân Selçukluları tahtına oturdu.

Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra gelişen olaylar ve üç kardeşin taht mücadelesinden anlaşılacağı üzere Kirmân Melikleri tarafından yardım hususunda başvurulmuş devletlerden birisi de Irak Selçukluları'ndan sonra Salgurlular olmaktadır. Kirmân siyâseti üzerinde ve meliklerin tahta geçişlerinde Salgurlu te'sîri büyüktü.

Melik II. Turan-şâh birkaç gün yeğeni Yavlak Arslan'ı "oğul" diye çağırarak, sonra da gözlerine mîl çekerek, muhtemelen Berdesîr kalesine göndermiş ve ilerde kendisine rakip olabilecek bir akrâbadan kurtulmuştu. Daha sonra kışlamak üzere Germ-sîr'e hareket zamanı geldi. Melik II. Turan-şâh, Emîr İftihâr (ed-Dîn) Kaymaz *Hân-sâlâr*, Zâfir Muhammed Emîrek ve İftihâr ed-Dîn İsfendiyâr *Neobet-sâlâr*'i Berdesîr'de *şahne* olarak bıraktıktan sonra Cîruft'a gitti³⁸³ (muhtemelen Kasım 1177).

a) Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın tekrar atabeg olması, Aybeg'in öldürülmesi:

Yezd'de yaşamakta olan, bir zamanlar Kirmân Selçukluları'nın kudretli adamı, Müeyyed ed-Reyhân'ın gulâmları bu sırada devlet kademelerinde önemli görevler almışlardı. Şimdi ülkede kuvvet ve kudret ona mensup gulâmların elinde idi. Bunlardan Emîr İzz ed-Dîn Çoğrane (? چوغرانه) *emîr-i Câmehâne*, Emîr Nusret ed-Dîn Ay-Aba *emîr-i silâh*, Nusret ed-Dîn Kolçak da *emîr-i âhûr* idiler. Atabeg Aybeg'in emîrlere karşı davranışı ise,

³⁸² Ahmet Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 114-5), olayları daha değişik bir şekilde anlatıyor. Ona göre; Kutb ed-Dîn Muhammed, Yavlak Arslan'ın atabegi olarak Bem ve Belûcistan eyâletlerine hâkimdi. Oniki yaşındaki Yavlak Arslan adına Bem'de hutbe okutmuş, etrafına da Belûc ve diğerlerinden bir grup toplamıştı. Turan-şâh onlar üzerine bir ordu gönderdi ise de üstünlük sağlayamamış, nihâyet bir mektup yazarak Kutb ed-Dîn'i huzûruna getirmeğe muvaffak olmuştu. Fakat birkaç gün sonra Yavlak Arslan'ın gözlerine mîl çekilmiş ve Kutb ed-Dîn Muhammed de hapsedilmişti.

³⁸³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 77-8. Naklen Muhammed b. İbrahim, 115-6. Krş. Merçil *Salgurlular*, 53-4.

sert ve mağrûrâne idi. Büyük emîrlere "kokmuş" ve "ahmak" şeklinde hitâb ediyordu. Atabeg Aybeg'in bu türlü davranışları bilhassa Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın devlet kademesinde yer almış bulunan gulâmları üzerinde kötü te'sîr bırakıyordu. Nihâyet onlar İlkbahar'da hayvanların otlak ve nehir kenarına götürüleceği sırada, daha önce Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in yapmış olduğu gibi, sürüleri alarak Yezd'e gitmeği ve Müeyyed ed-Dîn Reyhân ile Kirmân'a dönmeği kararlaştırdılar. Bu karar tatbik edildi ve 567 Harac yılının Ferverdîn³⁸⁴ ayında (takr. h. 573/takr. m. Mart 1178) Emîr Kolçak önder oldu, Emîr Çoğrane, Emîr Ay-Aba ve Müeyyed ed-Dîn'e mensup bütün gulâmlar onu izlediler ve sürüyü alarak Bem yolundan Yezd'e gittiler. Onların Yezd'e gidişleri kesinlik kazandığı zaman, Melik II. Turan-şâh, Atabeg ve Aybeg Dırâz, bir grup atlı, yaya ve ağırlıklar ile Cîruft'dan Berdesîr'e döndüler ve bir muhasara için gerekli hazırlıklara başladılar.

Diğer taraftan Emîr İzz ed-Dîn Çoğrane ve diğer emîrlerin Yezd'e gelişinden Müeyyed ed-Dîn Reyhân çok memnûn olmuş ve yaşlılığına rağmen yeni bir macerâya atılmayı kabûl etmişti. Yezd atabegi Rûkn ed-Dîn Sâm'ın da hem Kirman üzerindeki emelleri, hem de Atabeg ve Aybeg'e olan kîni yüzünden böyle bir fırsat beklemesi olagandı. O tam teçhizatlı bir ordu hazırladı. Böylece Müeyyed ed-Dîn Reyhân, Yezd Atabegi ve diğer emîrlere Kirmân'a yöneldiler ve Hordad ayının³⁸⁵ sonunda (takr. Mayıs-Haziran 1178) Berdesîr önünde çadır kurdular. Neticede iki ordu arasında savaş başladı, birinci gün üstünlük Müeyyed ed-Dîn Reyhân tarafında idi. Bu sırada II. Turan-şâh'ın hizmetinde bulunan Emîr Erkuş Zâveî'nin esîr olması ve zincire vurulması, şehirdeki halkın üzülmüne ve maneviyatlarının bozulmasına yol açtı. Daha sonra şehirdeki halk ve asker kaçmak için çâre aramağa başladılar. Bilhassa mahsûlün daha toplanmamış olması, şehirde bir kıtlık ve pahalılık havası yaratmıştı. Atabeg Aybeg ise şehri müdâfaa için gece-gündüz ve kahramanca savaşıyordu. Muhasaranın uzaması her iki taraftan da birçok kişinin ölmesine sebep oluyordu. Ayrıca bu sırada şehirdeki bazı şahısların mallarının bölüşüldüğü ve muhtemelen savaşta teşvik için askerlere dağıtıldığı anlaşılıyor.

Atabeg Aybeg'in hizmetinde Kaymaz Şagâl (? شغال Farsça: Çakal) denilen kâtil, kan dökücü, aşağılık ve aynı zamanda kendisini bilmeyecek derecede sarhoş bir gulâm vardı. Fakat bu gulâm yiğitliği ve fedakârlığı

³⁸⁴ Ferverdîn; Şemsî yılın ve bahar mevsiminin ilk ayı.

³⁸⁵ Hordad; Şemsî yılın üçüncü, bahar mevsiminin son ayı.

sebebiyle özel bir muamele görmekteydi. Atabeg Aybeg şehirdeki musâde-re ve bölüşme sırasında Kadı Ahmed'den de mal almış ve orduya dağıtmıştı. Kaymaz Şagâl bu dağıtımda kendi hissesine düşeni alarak şehirden kaçmış ve Müeyyed ed-Dîn'in ordugâhına gitmişti. Onun kaçması Atabeg Aybeg'in gururunu incitmişti. Ertesi günü Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve Yezd Atabegi'ne bir elçi göndererek, "Savaş alanından çekiliyorum, büyüklük³⁸⁶ ve askerliğe tövbe ettim. Müslümânların kadısından altın aldım ve Kaymaz Şagâl'a verdim, bu vefâsızlığı gösterdi. Başka hangi dosta itimâd edeyim ve hangi askere güvenerek can vereyim?."

Şimdi şehir ve pâdişâhı size teslim ediyorum. Artık siyâsetten ayrılarak bir hânkaha çekileceğim ve geçmiş için özür dilemekle meşgûl olacağım." diyordu. Müeyyed ed-Dîn ve adamları muhtemelen Aybeg'in kendisine dokunulmayacağı hususunda istemiş olduğu yeminleri de yerine getirdiler. Bundan sonra Melik II. Turan-şâh şehirden çıkarak Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve taraftarları ile birleşti. Aybeg de Atabeg Bozkuş'un sarayına yerleşti. Ancak ona iki-üç gün hayat hakkı tanınmış, yeminler çabucak unutulmuş, sonra Aybeg kaleye götürülerek öldürülmüştü.

Neticede Müeyyed ed-Dîn Reyhân gurbette yedi yıl yaşadktan sonra tekrar vatanına döndü ve *Atabeg* oldu. *Dâdbeglik* görevi ise onun geri dönmesinde önemli bir rolü olan Emîr İzz ed-Dîn Çoğrâne'ye verilmişti. Daha sonra Melik II. Turan-şâh, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve Yezd Atabegi Rükân ed-Dîn Sam kışı geçirmek üzere Cîruft'a gittiler³⁸⁷ (muhtemelen Kasım/Aralık 1178).

b) Kutb ed-Dîn Muhammed'in Cîruft muhasarası ve tekrar atabeg olması:

Salgurlu Atabegi Zengî, Şirâz'a vâsıl olan Kutb ed-Dîn Muhammed'e hümet etmiş ve onu gerekli şekilde ağırlamıştı. Bu iki tecrübeli devlet adamının Kirmân'a sâhib olabilmek için bir fırsat bekledikleri muhakkaktı. Bir müddet sonra Fars'a Aybeg'in öldürülmesi ve atabeglikteki değişiklik haberi geldi. Atabeg Zengî bu haberi alınca, Kutb ed-Dîn Muhammed'e "Şimdi bizim sıramız geldi..." diyerek, II. Turan-şâh'ın Cîruft'ta or-

³⁸⁶ Bu kelime *Bedâyi ül-Ezmân* (s. 82) ve *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî* (vr. 242a)'de -büzürgî- olarak zikredilmiştir. Ancak Bâstânî Pârîzî (Muhammed b. İbrahim, s. 119 n. 3) bu kelimenin Türkî olarak okunmasının daha uygun olacağını ileri sürüyor.

³⁸⁷ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 79-82. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 241a-242a.; Muhammed b. İbrahim, 116-120. Krş. Houtsma, 387.

du ve silâhdan yoksun bulunduğunu, ayrıca şehirde bir hisârın olmadığını ileri sürdü ve Kirmân'a hücum etmek zamanının geldiğini söyledi. Kutb ed-Dîn Muhammed derhal hazırlıklara başladı. Zengî onun yanına Tâc ed-Dîn Halac idaresinde tam teçhizatlı bir ordu verdi. Kutb ed-Dîn Muhammed ve Salgurlu kuvvetleri 567 Harac yılı kışında (takr. h. 574/m. 1178-9 kışı) Cîruft önüne geldiler. Atabeg Zengî'nin düşündüğü doğru çıktı. Şehirde mukavemet imkânı göremeyen Melik II. Turan-şâh, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve Yezd Atabegi Rükân ed-Dîn Sâm onların gelişi ile, kurtuluşu Cîruft'dan Bem'e, kaçmakta buldular. Fakat burada da Sâbik ed-Dîn Ali Sehl onları şehre sokmamıştı. Melik II. Turan-şâh ve beraberindekiler eğer Salgurlu ordusu Cîruft'dan Bem'e hareket ederse ne yaparız düşüncesinde idiler ki, onları Fars'dan ânî olarak gelen Zengî'nin ölüm haberi kurtardı. Bu haber, Salgurlu ordusu ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in geri dönmesine sebep oldu. Diğer taraftan Melik II. Turan-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân da tekrar Cîruft'a gittiler. Atabeg Rükân ed-Dîn Sâm da Bem'de hastalanmış ve Berdesîr yolu ile bir mahafefe içinde Yezd'e dönmüştü³⁸⁸.

Atabeg Zengî'nin ölümünden sonra Kutb ed-Dîn Muhammed'in Fars'da daha fazla durmasına bir sebep kalmamıştı. Bu sırada İzz ed-Dîn Lenger'in yaptığı davet üzerine Fars'ı terk ederek Yezd'e gitti. İzz ed-Dîn Lenger, belki de eski dostluğu sebebiyle³⁸⁹, onu çok iyi karşıladı ve yardım hususunda muktedir olduğu herşeyi vermekte tereddüd göstermedi. Neticede Emîr-i Hâcibi (Hâcib-i büzürgî) Möngene (?مک) ³⁹⁰yi ikiyüz gulâm ile onun hizmetine gönderdi. Kutb ed-Dîn Muhammed bu birlik, gulâmlar ve kendi yakın adamları ile Kirmân'a doğru hareket ederek 567 Harac yılının İsfendermüz ayında³⁹¹ (takr. h. 574/m. Şubat 1179) Zerend'de konakladı. Onun Yezd ordusu ile Cîruft üzerine yürüdüğü adı geçen şehirde bulunan Melik II. Turan-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân tarafından öğrenildiği zaman, Emîr İzz ed-Dîn Çoğrâne'ye barış veya savaş ile Kutb ed-Dîn'i önlemek görevi verildi. Emîr İzz ed-Dîn Zerend'de konakla-

³⁸⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 82-83. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 242b.; Muhammed b. İbrahim, 120-1. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 54.

³⁸⁹ Behrâm-şâh'ın Horasan'dan getirdiği kuvvetlere karşılık Melik II. Arslan-şâh, Yezd'den yardım istemiş ve bu sırada yardım için İzz ed-Dîn Lenger gelmişti. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve İzz ed-Dîn Lenger beraberce Horasan kuvvetlerine karşı savaşmışlardı.

³⁹⁰ Bu isim sadece Muhammed b. İbrahim (s. 122) tarafından zikredilmiştir.

³⁹¹ İsfendermüz; Şemsi ayların onikincidir.

yan Kutb ed-Dîn Muhammed'in yanına gitti. Ancak o, ya Kutb ed-dîn Muhammed'in kuvvet ve kudretinin büyüklüğü ya da iyilikleri hukûkuna saygıdan savaşmağı uygun görmeyerek anlaşmayı tercih etti. Belki de Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın çok yaşlanması, görevini muhafaza edebilmek için Emîr İzz ed-Dîn'in Kutb ed-Dîn ile anlaşmasına sebep olmuştu. Neticede Kutb ed-Dîn Muhammed ve Yezd ordusunu Cîruft'a getirdi. Bu durum karşısında çok yaşlanmış olan Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ı görevinden uzaklaştırarak tekrar evinde oturttular. Bu suretle *atabeglik* görevi bir kere daha Kutb ed-Dîn Muhammed'e, *dadbeglik* Emîr İzz ed-Dîn Çoğrâne'ye verildi.

Artık Kirmân'da gerek saltanat tahtı için mücadele edecek, gerekse emîrlerden birbirleri ile çekişecek görünürde kimsenin kalmadığı anlaşılıyor. Ancak bu barış devresi çok kısa sürdü. Birkaç gün geçtikten sonra 568 Haraç yılı (takr. 574/m. Mart 1179) girdi. Bu sırada Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ile Emîr İzz ed-Dîn Çoğrane arasındaki dostluk bozulmağa başladı. Çünkü Emîr İzz ed-Dîn de Turumtay'ın usûlleri ile *atabeglik* ele geçirmek istiyordu. Atabeg ise geçmişteki olaydan gerekli dersi almıştı, bu kez Emîr İzz ed-Dîn emrine fazla bir kuvvet ve kudret vermiyordu. Nihâyet Atabeg harekete geçti ve Melik II. Turan-şâh'ın câmiye gelmediği bir Cuma namazında Emîr İzz ed-Dîn Çoğrâne ile taraftarlarından Emîr Ya'lâ Şebânkâre'i, Emîr Muhammed Humartaş ve birkaç gulâmı öldürüldü, yine Emîr İzz ed-Dîn'in hizmetinde bulunan Emîr Hüsâm ed-Dîn Aybeg Ali Hatîb de yaralanmıştı. Emîr Ay-Aba ile Emîr Kolçak şimdilik kurtulmuşlardı. Müeyyed ed-Dîn Reyhân gözden düşmüş olduğundan, eski gulâmlarının öldürülmesi sırasında, herhangi bir harekette bulunamadan köşesinde kaldı. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed bir gün Melik II. Turan-şâh'ın sarayında içki meclisinde iken, Emîr Ay-Aba ve Kolçak ele geçirildi. Ay-Aba'yı derhal öldürdüler. Ancak halkın Emîr Kolçak'ı sevdiği anlaşılıyor, onu kurtarmak için "Kötülüğü az ve sâde bir Türk" dediler. Bu ricâ onun ömrünü birkaç gün uzattı ve hapse konulan Kolçak Berdesîr'e dönüğe karar verildiği sırada öldürüldü.

Melik II. Turan-şâh Berdesîr'e döndükten sonra bir süre Kirmân'da sâkin bir ortam görüldü. Bu sırada vezîrlük Zahîr ed-Dîn Efmûn'dan alınarak, *üstâd-ı saray* olan Nasîr ed-Dîn Ebu'l-Kâsım'a verildi. Ancak Kirmân'daki bu sessizlik firtunadan önceki sâkin havayı andırıyordu. Tahta geçmek için üç kardeşin ve ayrıca *atabeg* olmak isteyen devlet büyüklerinin mücâdelesini Kirmân halkının iktisâdî gücünü zayıflatmış; bu sebeple, devlet *dîvân*larının geliri azalmıştı. Muhtemelen ordu sınıfını teşkil eden

Türkler aç ve fakîr, buna karşılık idareci sınıfını oluşturan Tâzîkler (Tâcîkler)'in durumlarının ise daha iyi olduğu anlaşılıyor. Türkler de onların varlıklı olduklarını, fakat kendilerinin bundan gereği kadar yararlanamadıklarını sanıyorlardı. Bir gün Atabeg'in huzûrunda "Cîruft'da Türkler'i temizledik, burada nöbet Tâzîkler'dedir." dediler. Onlar Cîruft'daki Türkler ile, Emîr İzz ed-Dîn Çoğrâne, Emîr Kolçak ve Emîr Ay-Aba'yı kasd etmişlerdi. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed kendi düşmanlarının öldürülmesinin îmâ edilmesi karşısında bir tepki göstermemiş, susmayı tercih etmişti. Türkler de onun susmasını, tekliflerine evet anlamında sanmışlardı.

Nihayet 568 Haraç yılının Tîr ayının³⁹² 13. Salı günü (takr. h. 575/m. Haziran 1179), Melik II. Turan-şâh şehrin dışındaki sahrada³⁹³ çadır kurmuştu. Tâzîkler'in çoğu onun hizmetinde idiler. Bu fırsatı kaçırmayan Türkler Tâzîkler'e hücum ettiler ve II. Turan-şâh ile Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in önünde, başta Vezîr Nasîr ed-Dîn Ebu'l-Kâsım olmak üzere Zahîr ed-Dîn Efmûn, Şihâb ed-Dîn Kiyâ Muhammed b. el-Müferreh, Hâce Ali Hatîb, Sâbık ed-Dîn Zevâreî ve Fahrû'l-İslâm ve Şeref Kûbanânî gibi birçok devlet büyüklerini kılıçla parça parça ettiler. Bütün şehir bu hareket karşısında korkuya kapılırken, geri kalan Tâzîkler ise kurtuluşu kaçmakta buldular. Türkler ise ölenlerin evlerini yağmaladılar. Bu olayın te'siri birkaç gün şehirde kendisini gösterdi, daha sonra ortalık sâkinleşti. Ancak gerek Melik II. Turan-şâh ve gerekse Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed bu hareketi inkâr edecek veya kötüleyecek hiçbir söz söylemediler. Belki onlar da Türkler'in hışmından kurtulmak için susmayı tercih etmişlerdi³⁹⁴.

³⁹² Tîr; Şemsî ayların dördüncüsü, yaz mevsiminin ilk ayı.

³⁹³ *Bedâyi ül-Ezmân* (s. 86) ve *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî* (vr. 243a) de Turan-şâh'ın Sahray-ı deşt-i Hâm (صحراء دشت خام)'a gittiği zikredilmektedir.

³⁹⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 83-87. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 242b-243a.; Muhammed b. İbrahim, 122-5. Krş. Houtsma, 388.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

D. KİRMÂN SELÇUKLU DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

a) Oğuzlar'ın Horasan'dan Kirmân'a gelmesi:

Oğuz beylerinden Melik Dînâr (öl. 1195) Merv ve Serahs şehirlerine hâkimdi. Harezmsâhlar Devleti'nden Sultân-şâh (öl. 1193)'in adı geçen şehirleri ele geçirmesi üzerine, buradaki Oğuzlar dağıldılar (muhtemelen 1179 Sonbahar)³⁹⁵. Bu Oğuzlar'dan bir grup Kirmân'a yönelirken³⁹⁶, beşbin kişilik bir grup da Fars'a gittiler. Fars'a gidenlerin bu bölgedeki soydaşları Salgurlular'ın muhtemelen daha kuvvetli bir durumda olmaları nedeniyle mühim bir rol oynayamadıkları ve onlarla kaynaştıkları anlaşılıyor. Ancak Kirmân'a göç edenler, Kirmân Selçuklu Devleti'nin zayıf ve istikrarsız idaresinden yararlanarak bu bölgeye hâkim olması bildiler³⁹⁷.

Oğuzlar'dan Kirmân bölgesine girenler Râver yoluyla önce Kûbanân'a ulaştılar³⁹⁸. Bunlar beşbin atlı olup, yanlarında kadınları, çocukları ve sürüleri de vardı. Ancak hepsinin malları yağmalanmış, çıplak ve yorgun idiler. Oğuzlar iki-üç gün Kûbanân civarını yağmaladıysa da, şehrin kalesi karşısında bir sonuç alamayacaklarını anlayarak Zerend önüne geldiler. Burada önce kimseyi öldürmeyip, sadece yiyecekleri yağma etmekle yetindiler. Onların Zerend önünde buldukları haberi başkent Berdesîr'e ulaştığı zaman, Sungur As-Aba adında bir gulâm Oğuzlar'ın dilini³⁹⁹ bildiğini iddia etti. Melik II. Turan-şâh Oğuzlar'ın ne maksatla geldiklerini,

³⁹⁵ Sultan-şâh'ın Oğuzları Serahs'dan çıkarması haberi 568 Harac yılının Mihr ayında (takr. h. 575) Kirmân'a ulaşmıştı, bk *İkd el-Ulâ*, 13.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 87. Naklen Muhammed b. İbrahim, 126. Mihr sonbahar mevsiminin ilk ayı olduğuna göre, milâdi tarih olarak bu olay takr. 1179 yılı sonbaharına uygun düşüyor.

³⁹⁶ Ahmed Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 116), II. Turan-şâh zamanında Kirmân'a gelen Oğuzlar'ın başında Melik Dînâr'ın bulunduğunu zikrediyor.

³⁹⁷ Efdal ed-Dîn Kirmânî (*Bedâyi ül-Ezmân*, 93) ve naklen Muhammed b. İbrahim (s. 133), Oğuzlar'ın Kirmân'a gelişinde Bem hâkimi Sâbık ed-Dîn Ali'nin rolü olduğunu zikrediyorlar.

³⁹⁸ Yine Vezîrî (aynı eser, 117), Melik Dînâr'ın bu sırada Kûbanân'dan oğlu Ferruh'u Turan-şâh'ın huzûruna gönderdiğini zikretmektedir.

³⁹⁹ Metinlerde (bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 88 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 126) -da'vây-ı zebân dâni kerdî- şeklinde geçiyor. Tabiatıyla yerli halktan olan sivil devlet erkânının Oğuz dilini biliyorum iddiası ile bu görevi yüklenmesi imkânsızdı. Ayrıca farklı bölge-

durumlarını ve sayılarını öğrenmek için Sungur'u onların yanına gönderdi. Sungur Oğuzlar'dan Kayser Beg adındaki bir elçi ile geri döndü. Bu sırada Melik II. Turan-şâh Saray-ı deşt'de idi. Kayser Beg onun huzûrun-da, pâdişahın hizmetine girmek için onbin kişinin Kirmân'a geldiğini, beşbin kişinin de Fars'a gittiğini söyledi. Bu sırada Salgurlu elçisi Zeyn ed-Dîn Resûldâr da orada idi. Daha sonra Kayser Beg, "Bizim itaatimizi kâbul ettiğinizi bildirin, padişâha hizmet merâsimini yerine getirelim ve bir halkın yaşaması için gerekli şeylere başlayalım." dedi. Kirmân büyükleri Kayser Beg'i iki-üç gün bekletiler ve bu sırada aralarında görüştiler. Neticede Oğuzlar'ın beylerinden Samsam ve Bulak'ın birkaç emîr ile Melik II. Turan şâh'ın huzûruna gelmeleri, bu sırada maiyyet halkına Surûd (Serd-sîr) ve Curûm (Germ-sîr) taraflarında yerler (mevâzi'), otlak (merâti'), *iktâ* (dirlik)⁴⁰⁰ ve maaşlar (*nân-pâre*) tespit edilene kadar Zerend'de beklemeleri, ayrıca "hizmetkârlık ve halka mensup olmak için geldik" sözlerine uygun olarak hükümdârın fermânına itaat edilmesi gerektiği Kayser Beg'e bildirildi ve geri dönmesine izin verildi. Ancak Kayser Beg de elçilik görevinin yanısıra casûsluk için gelmiş ve Kirmân ordusunun sayısını ve durumunu öğrenmişti. Oğuzlar'ın yanına döndüğü zaman, onlar şehir kuvvetlerinin (haşem-i şeh'r) zayıf bir durumda olduğunu ve kendilerine birşey yapamayacağını anlamışlardı. Nitekim Zerend'den ayrılarak Bâgîn tarafına yürüdüler. Kirmân devlet erkânı, onların bu hareketini itatsızlıklarının bir başlangıcı olarak yorumlayarak, Fars hâkimi Atabeg Tekle b. Zengî (1178/9-1197/8)'den yardım istemeğe karar verdiler.

Atabeg Tekle bu sırada Kirmân'ın hudûd şehirlerinden Sîrcân ve Furg'a hâkim olmuş ve Emîr Kutlug Ay-Aba Ayazî'yi kendi adına Sîrcân'ı idare etmekle görevlendirmişti. Akıllı bir devlet adamı vasfı taşıdığı anlaşılan Zeyd ed-Dîn Resûldâr Oğuzlar'ın Fars için de tehlike teşkil edebileceklerini zamanında sezmişti. Bu bakımdan Kirmân'a yardım sağlamak husûsunda gayret gösterdi ve bunda da başarılı oldu. Atabeg Tekle Salgurlu yardımcı kuvvetlerini Emîr Mücahid Gürgânî idaresinde Kirmân'a yolladı. Salgurlu ordusu Meşîz'e geldiği sırada, Oğuzlar da Bâgîn'e ulaşmışlardı. Kirmân'da ise Turumtay'ın adamlarından Refî ed-Dîn Zâfir Mu-

lerde yaşayan aynı ırktan iki toplum arasında bir leçe farkının oluşması da olagandı. Sungur As-Aba belki de Oğuz lehçesini daha iyi anlıyordu. Bu bakımdan Kirmân Selçukları'nın Oğuzlar ile konuşurken tercümân kullandıkları ve hele hiç Türkçe bilmedikleri iddiası pek uygun bir görüş değildir.

⁴⁰⁰ Ahmed Ali Hân Vezîrî (*Tarih-i Kirmân*, 117), bu sırada Oğuzlar'a Cîruft ve Rûd-bâr'ın ikta olarak ayrıldığını zikrediyor.

hammed Emîrek, Atabeg Kutbed-Dîn Muhammed'i yanlış yola sevkedyordu. Refî ed-Dîn Atabeg Muhammed'i Oğuzlar'a karşı kazanılacak bir zaferi, Fars ordusunun ileride kendilerine mâl edebileceklerini ve onun adının hiç anılmayacağını ileri sürerek kandırmış ve savaşa yalnız Emîr Mücâhid Gürgânî'nin çağrılması fikrini savunmuştu. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed bu hatalı fikre uyarak Salgurlu ordusundan sadece Mücâhid Gürgânî'yi yanına çağırıldı. Berdesîr'de bulunan az bir kuvvetten oluşan Kirmân ordusu Oğuzlar üzerine Bâgîn'e yürüdü. Orada Oğuzlar Kirmân ordusunu mağlûb ettiler⁴⁰¹. Kirmân ordusunu teşkil edenlerin çoğu Oğuzlar tarafından öldürüldü. Emîr Mücâhid Gürgânî de ölümler arasında bulunuyordu. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed perişan bir halde Berdesîr'e geldi. Emîr Mücâhid Gürgânî'nin ölüm haberini duyan Salgurlu ordusunun da Fars'a dönmekten başka yapacak bir işi kalmamıştı (h. 575/1179).

Bu mağlûbiyeti üzerine başkent Berdesîr'de bir sıkıntı ve dehşet havası esmeğe başladı. Berdesîr'e gelen yollar kapanmış, çevreden ulaşan yarıdım da kesilmişti. Oğuzlar ise Bâgîn'den harekete geçerek, önce Mâhân nehri kenarında konakladılar, sonra da güneye Germ-sîr bölgesine yürüdüler. Bu sırada Cîruft şehri olanlardan habersizdi. Oğuzlar ansızın Cîruft'â hücum ettiler. Kaynakların ifadesine göre, Oğuzlar bu bölgede çeşitli işkence ve eziyetler ile yüzbin kişi öldürdüler, bayındır şehir ve kasabaları yerle bir ettiler⁴⁰².

b) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in gözden düşmesi ve Kirmân'dan ayrılması:

Oğuzlar'ın gâlibiyeti Kirmân devlet büyüklerinin nezdinde Atabeg Muhammed'in gözden düşmesine yol açmıştı. Ondan ayrılan Kirman büyükleri, muhtemelen, atabeg olmak için birbirleri ile mücadeleye giriştiler. Bu sırada evbaşlardan Muhammed Alemdâr adında bir şahıs etrafına topladığı bir grup ile Bem'e gitti ve oranın hâkimi Sâbık ed-Dîn Ali'ye bağlandı. O birkaç gün kaldığı bu şehirde etrafına daha fazla atlı ve yaya topladıktan sonra tekrar Berdesîr'e döndü. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed gidip gelmelerden şüphelendi ve Melik II. Turan-şâh ile bu husûsu

⁴⁰¹ F. Sümer (*Oğuzlar*, 123), burada Oğuzlar ile Kirmân-Fars ordusunun savaştığını zikrediyor.

⁴⁰² Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 87-9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 126-9.; *Simt*, 18. Krş. Houtsma, 388-9.; Sümer, *Oğuzlar*, 121, 123.; Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement" 111-2.; Merçil, *Salgurlular*, 59-60.

görüştü. Melik II. Turan-şâh, Muhammed Alemdâr ve etrafındaki topluluğun nefret sebebinin kendisi olduğunu Atabeg'e açıkladı. Atabeg Kutb ed-Dîn, Melik'in devlet idaresindeki aczini gördükten sonra, kendisi için Muhammed Alemdâr ile çekişmek ve Oğuzlar ile savaşmaktansa, Kirmân'ı terk etmenin daha kolay olduğunu anladı. Nitekim Melik II. Turan-şâh'a vedâ' ettikten sonra Fars'a gitti. Ancak Kutb ed-Dîn Muhammed Fars'da umduğunu bulamadı. Çünkü Atabeg Tekle ile amcasının oğlu Kutb ed-Dîn Tuğrul arasında taht mücadelesi başlamıştı. Bu durumda Kutb ed-Dîn Muhammed Fars'dan da ayrıldı, önce Yezd'e İzz ed-Dîn Lenger'in yanına gitmeyi düşündü ise de, muhtemelen onun geçmişteki iyi davranışları utanmasına ve tekrar Kirmân'a dönmesine sebep oldu. Nihâyet Kutb ed-Dîn Muhammed beraberinde çok az kişi olduğu halde Zerend hisârına kapandı.

Diğer taraftan Kutb ed-Dîn'in Kirmân'dan ayrılmasından sonra, Muhammed Alemdâr ve adamları tekrar Melik II. Turan-şâh'ın hizmetine girdiler. Ancak devlet idaresinde tecrübesi bulunmayan ve herşeyden önce kendi yararlarını düşünen bu şahıslar 568 Harac yılının (h. 575/m. 1179-80) sıkıntı içinde geçmesine sebep oldular. Melik II. Turan-şâh ise vezîrlîği Ziyâ ed-Dîn Ömer Zerendî'nin oğlu Kıvâm ed-Dîn'e vermişti. Ancak kaynağın da ifadesi ile⁴⁰³; ülke devlet adamlarından o derecede yoksun idi ki, gerek vezîrlîk ve gerekse kumandanlık görevini o yüklenmişti. Nitekim Vezîr Kıvâm ed-Dîn Kirmân'da yapılacak bir iş yokmuş gibi, atlı ve yayalardan oluşan bir kuvvet ile Berdesîr'den Zerend'e Kutb ed-Dîn Muhammed'in üzerine yürüdü. Kutb ed-Dîn Muhammed artık Kirmân'da kalmasının güç olduğunu anlayarak Zerend'i terk etti ve Horasan'a Melik Müeyyed Ay-Aba'nın oğlu Melik Togan-şâh (öl. 1185)'ın huzuruna gitti⁴⁰⁴.

c) Berdesir'de kıtlık ve Oğuzlar'ın Melik II. Turan-şâh ile anlaşmaları:

Kirmân'da 569 Harac yılı baharı (takr. 575/m. 1180 Mart-Nisan) girdiği zaman müthiş bir kıtlık olmuş ve bundan en çok başkent Berdesir zarar görmüştü. Berdesir'de evlerde yiyecek namına hiçbir şey kalmamıştı. Arasına şehirde bulunabilen en güzel yiyecek hurma çekirdeği idi. Halk

⁴⁰³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 91 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 130.

⁴⁰⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 90-1. Naklen Muhammed b. İbrahim, 129-30. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 60-1.

bu çekirdekleri öğütürerek yiyor, fakat yine de ölmekten kurtulamıyordu. Çekirdekler bittiği zaman aç kalan halk deriden yapılmış eski örtüleri, su kablarını ve parçalanmış yağ tulumlarını pişirip yiyordu. Bu arada hergün şehirde birkaç çocuk kaybolmağa başlamış, hattâ birkaç kişi yaşamak için kendi çocuklarını yemişlerdi. Bütün şehirde ve etrafta tek bir kedi kalmamıştı. Gece gündüz yollarda köpekler ve aç insanlar ölüm-kalım savaşı veriyorlar, bu savaşta köpekler gâlip gelirse insanları, eğer insanlar üstün gelirse köpekleri yiyerek hayatlarını sürdürmeğe çalışıyorlardı. Şâyet bir taraftan şehre birkaç men hububat getirilse, karşılığında birkaç altın gümüş ve kıymetli elbiseler verilse de o hububâtı almak mümkün olmuyordu. Yine bir men hububat bir gümüş dînâra satın alınamıyordu. Artık canlılarda ölüleri toplayacak güç kalmadığı gibi, insanlar da ölmekten korkmuyordu⁴⁰⁵

Diğer taraftan Oğuzlar da kışı Germ-sîr bölgesinde geçirip, orayı yağmaladıktan sonra⁴⁰⁶, 569 Harac yılı yazında (takr. h. 576/m. 1180 yazı) tekrar başkent Berdesîr'e yöneldiler ve Melik II. Turan-şâh'a bir elçi gönderdiler. Elçi Melik II. Turan-şâh'a; Oğuzlar'ın Horasan'dan hükümdara hizmet etmek ve Kirmân'da yaşamak gâyesi ile geldiklerini fakat kendilerinin üzerine bir ordu gönderildiği zaman ayaklandıklarını, yine de pâdişâha itaat etmek ve affedilirlerse barış yapmak, hattâ Turan-şâh'ı kendi pâdişâhları olarak görmek istediklerini söyledi. Melik II. Turan-şâh için onlarla anlaşmaktan başka bir çâre yoktu. Devlet büyüklerinden birini elçi olarak gönderdi. Nihâyet iki taraf arasında barış yapıldı. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁴⁰⁷ bu olayı anlatırken kullandığı başlıkta bu barışa "Kurt barışı - Gurk âştî" demektedir. Oğuz beyleri Berdesîr şehrinin rabadında bulunan *Melik Sarayı*'na II. Turan-şâh'ın huzuruna geldiler. II. Turan-şâh Oğuz beylerine çeşitli *hil'at*ler giydirdi, daha sonra şehrin önündeki sahrada bulunan Oğuzlar'ın arasına girerek geri döndü. Oğuzlar da

⁴⁰⁵ *Bedâyi' ül-Ezmân*, 91 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 131. Kadı Gaffârî (*Târîh-i Cihân Ârâ*, 118) bu kılığın yedi yıl sürdüğünü zikrediyorsa da muhtemelen bu doğru değildir.

⁴⁰⁶ Nâsîr ed-Dîn Münşî Kirmânî (*Sımt*, 18), Oğuzlar'ın Cîruft'tan sonra Sircân, Henâb, Râyîn ve Zerend'i yağmaladıklarını ve Bâğîn yoluyla Berdesîr'e döndüklerini zikrediyor.

⁴⁰⁷ *Bedâyi' ül-Ezmân*, 91 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 131. Nitekim Houtsma (s. 389), bunun Almancaya "Wolfsfrieden" olarak tercüme etmiştir. F. Steingass (*Persian english Dictionary*, Beyrut 1970; s. 1083), gurk-âştîyi "An insincere peace", ya'ni "riyakâr, yalancı barış" olarak açıklamıştır.

burada çok kalmayarak Berdesîr etrafında dolaştılar ve ekili gördükleri her yerdeki ürünü yedikten sonra Bem tarafına yöneldiler.

F. Sümer⁴⁰⁸, "Oğuzlar'ın Horasan'da olduğu gibi, başlarında bir hükümdar görmek istemelerinde samîmî bulduklarında şüphe yoktur. Fakat Turan-şâh zayıf bir şahsiyetti. Bu sebeple, kavimdaşlarını memnun edecek bir dirayet göstermediği gibi, devlet ricâlî de ona yardım etmediler. Bunlar her arzularını yerine getiren köleleri kullanmaya alışık olduklarından, sert mizaçlı Oğuzlar'dan nefret ediyorlardı. Bundan dolayı Oğuzlar baş şehirden tatmin edilmemiş (ve belki de kızgın)olarak ayrıldılar. Onlar pâdişâhın başlarına geçmesini ve kendilerini idare etmesini istiyorlardı." diyor.

Kanâatimizce Oğuzlar'ın Horasan'da olduğu gibi başlarında bir hükümdar görmek isteklerinde samîmî oldukları şüphelidir. Yine F. Sümer'in ifadeleri ile onların samîmî olmadıklarını açıklamağa çalışalım, "Sultan-Sancar'ı ellerine geçiren Oğuzlar tahta oturup ona tazimde bulundular ve itaat edeceklerini söylediler. Gerçekte Sancar bir tutsaktan başka birşey değildi. Oğuzlar'ın mevcut düzeni korumak ve dış müdahaleleri önlemek için Sancar'ı muhafaza etmeyi ve onu hükümdar gibi göstermeyi siyasetlerine uygun buldukları görülüyor." Yine eserin başında başka bir yerde şöyle diyor, "Oğuzlar... Sultan Mahmûd'a ertesini yıl (554-1159) elçiler göndererek, hükümdarları olması için Merv'e davet ettiler... Oğuzlar'ın başlarında bir hükümdar bulunmasını zarurî görmelerinin hakimiyetlerini meşru kılmak husûsu ile ilgili olduğu anlaşılıyor." Nihâyet başka bir yerde de "Sultan Mahmûd Oğuzlar'dan kaçarak Nisabur hisarına sığındı. Onun Oğuzlar'ın tahakkümüne tahammül edemediği anlaşılıyor." demektedir⁴⁰⁹.

Kirmân'daki Oğuzlar da yeni geldikleri bir muhitte aynı düşünceler ile hareket etmişler, muhtemelen başlarında bir hükümdar bulunmasını zarurî görerek hâkimiyetlerini meşrû kılmak ve mevcut düzeni korumak için Turan-şâh'ın kendi pâdişâhları olmasını istemişlerdi. Onlar gâyeye vardıktan sonra, II. Turan-şâh'ı da Sultan Sencer'in ve Mahmûd'un âkıbetlerinin beklemesi tabii idi. Bu bakımdan onların samîmî olarak II. Turan-şâh'ı başlarında hükümdar görmek istemelerini şüphe ile karşılamak gerekir. Nitekim Efdal ed-Dîn Kirmânî de onların yaptığı anlaşma için "Kurt barışı-Gurk âştî" tabirini kullanarak samimiyetsiz olduklarını ifade

⁴⁰⁸ Bk. *Oğuzlar*, 124.

⁴⁰⁹ Bk. Sümer, *Oğuzlar*, 115-6, 118-119.

etmeğe çalışmıştır. Kirmân Selçuklu Devlet ricâlinin sert mizaçlı Oğuzlar'dan hoşlanmamaları, onları köleleri gibi kullanmamalarından ziyade, bir menfaat çatışmasına bağlamak yerinde olur. Oğuzlar'ın Kirmân'da yerleşmesi bilhassa askerî ricâlin devlet idaresinde üstünlüklerini kaybetmesine yol açabilirdi. Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi sırasında, oradaki Türk askerleri de Selçuklular'ın gelişine karşı koymuşlardı.

Oğuzlar Bem tarafında fazla birşey yapamadılar. Burada Sâbık ed-Dîn Ali Sehl'in bulunması ve şehri gâyet iyi koruması, onlara engel olmuştu. Daha sonra Nesâ ve Nermâşîr vilayetlerine hücum ettiler. Burada birçok insana işkence ettiler⁴¹⁰ ve öldürdüler. Zengin insanlara sakladıkları paraları söyletmek için ağızlarına toprak doldurdular. Kirmân'da bu usûle "Oğuz Kavudu"⁴¹¹ adını vermişlerdi. Oğuzlar etrafı bu şekilde yağmaladıktan sonra, Nermâşîr ve Nesâ vilâyetlerini ele alarak i'mâr edilmesini, ayrıca kendilerine yiyecek sağlamak üzere toprağın ekilmesini emrettiler. Oğuzlar'ın bu davranışları ile Kirmân'da yerleşmek yolunda adımlar attıkları anlaşılıyor. Nitekim onlar da 569 Harac yılı başında (takr. h. 576/m. 1180-1) kışlamak üzere Cîruft'a gittiler. Ancak buradaki halka karşı davranışları da Kirmân Selçukluları Devleti ile aralarında mevcut barışı bozacak nitelikteydi⁴¹².

d) Oğuzlar'ın Berdesir rabazını yağmalaması ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın ölümü:

Oğuzlar 570 Harac yılı girdiği zaman (takr. h. 576/m. 1181 baharı), önce Bem ve Nermâşîr taraflarına gelerek geçen yıl burada ettikleri toprağın mahsûlünü (*irtifâ'*) aldılar, daha sonra Mihr ayında⁴¹³ (takr. h. 577/m. Eylül-Ekim 1181) Berdesir'e ulaştılar ve bir gece herkes uykuda iken şehrin çöl kapısına (Dervâze-i deşt) yöneldiler. Melik II. Turan-şâh ve Kirmân ordusu bu sırada şehrin rabazında idiler. Tesâdüf aynı gece II. Turan-şâh'ın ağır hasta olan annesi Hâtun-ı Rükni de ölmüştü. Saray kadın-

⁴¹⁰ Efdal ed-Dîn (*Bedâyi ül-Ezmân*, 92) ve naklen Muhammed b. İbrahim (s. 132), 100.000 kişinin işkence edildiğini zikrediyorlar. Biraz yukarıda aynı şekilde 100.000 kişinin öldürüldüğü ve işkence edildiği geçmişti. Efdal ed-Dîn'in insanların çokluğunu belirtmek için bu sayıyı kullandığı anlaşılıyor.

⁴¹¹ Kağut (Kavut); darıdan yapılan bir yemek, bk. *Divanü lugât-ül-Türk Dizini*, s. 251. Krş. Sümer, *Oğuzlar*, 124.

⁴¹² *Bedâyi ül-Ezmân*, 91-3 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 131-3. Krş. Houtsma, 389; Sümer, *Oğuzlar*, 123-4.

⁴¹³ Mihr; Şemsî yılın yedinci, sonbahar mevsiminin birinci ayı.

ları ve câriyelerin bu ölüm dolayısıyla feryadları ve Oğuzlar'ın gelişi ile kaleye sığınan çöldeki halkın hareketi, şehirde bir anda büyük bir karışıklığın doğmasına neden olmuştu. Hattâ şehre girmek isteyen halk yüzünden birkaç çocuk ve kadın ayaklar altında ezilmişti. Melik II. Turan-şâh da bu âni hücum karşısında birşey yapamamaya şehirden kaçarak sarayına çekildi. Oğuzlar bu sırada İslâm dünyasının ender güzellikteki saraylarından biri olan Saray-ı Deşt'i bütünüyle harap ettiler. Bundan sonra da şehrin rabazındaki evlere, pazarlara ve kervansaraylara saldırdılar. Bu hücum sırasında şehrin rabazındaki bütün binalar yerle bir oldu, halkdan bazıları öldürüldü. Birçok kişi de vatanlarını terk etmek zorunda kaldılar. Kirmân'da artık emniyet, doğruluk ve bolluk kalmamıştı. Oğuzlar çok kısa bir süre içinde Berdesir'i yağmalayıp buldukları herşeyi aldıktan sonra oradan ayrılmışlardı.

Oğuzlar'ın elinden kurtulabilen tek şehir, Sâbık Ali Sehl'in hâkim olduğu, Bem idi. Sâbık Ali, Melik Dînâr Kirmân'a gelinceye kadar, on yıllık bir süre içinde Oğuzlar ile bazan savaşarak bazan da anlaşarak idaresi altındaki şehri müdâfaa etmesini bilmişti⁴¹⁴.

Siyâsî hayattan çekilmiş olan Müeyyed ed-Dîn Reyhân ise tasavvuf ile uğraşmağa başlamış ve Şeyh Şems ed-Dîn Ebû Muhammed Rûzbihân'a intisâb ile tövbe etmiş ve hırka giymişti. Oğuzlar'ın Berdesir önündeki bu son yağma hareketleri sonucu tövbesini bozmuş ve tekrar *atabeg* olmuştu. Oğuzlar'ın Berdesir'den uzaklaşmasından sonra şehir kuvvetlerini alarak Salgurlular'ın Sircân hâkimi Kutlug Ay-Aba Ayazî'nin yanına giderek yardım istedi. Ancak Atabeg Müeyyed ed-Dîn'in ömrü vefâ etmedi, birkaç gün sonra Sircân'da ölerək oradaki Hâce Ali Ribâtı (Ribât-ı Hâce Ali)⁴¹⁵nda gömüldü. Kirmân kuvvetleri de isteklerini elde edemeden geri dönmek zorunda kaldılar⁴¹⁶.

Oğuzlar'ın Berdesir önünden ayrılmalarından sonra şehirdeki gulâmlardan bir grup, yağma edilen eşyalardan birşeyler koparabilmek için onları takip ettiler. Ancak bu gulâmlar da esir düştüler ve öldürüldüler.

⁴¹⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 93-5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 133-5, 137. Krş. Houtsma, 389; Bosworth, "The Iranian World", 174.

⁴¹⁵ Muhtemelen bu ribât, Sircân'a bağlı Nasr-âbâd hududunda Şâh b. Şücâ Kirmân'ın gömülü bulunduğu mezarlık olmalıdır, bk. Muhammed b. İbrahim, 136 n. 4.

⁴¹⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 94-5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 135-6. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 61.

Meşhur bir gulâm da beraberindeki birkaç Türk ile "Karyetü'l Arab"⁴¹⁷ kalesine kapandılar. Bu da bir fayda sağlamamış, Oğuzlar bu kaleyi de alarak içindekileri öldürmüşlerdi. Oğuzlar 570 Harac yılı kışı (takr. h. 577/m. 1181-2) girdiği zaman tekrar Germ-sîr'e yöneldiler. Onlar artık kendilerine karşı koyacak kimse olmadığını ve Kirmân'ı yurt edinebileceklerini anlamışlardı. Germ-Sîr bölgesini i'mâr etmeğe başladılar, Cîruft'un köylerinde ve Nermâşîr vilâyetinde ziraat yaptılar ve çiftçileri (bâzyâr) korumağı gerekli gördüler. Oğuzlar yine de etrafa akınlar da bulunmaktan geri kalmıyorlardı. Nitekim bu akınları Isfahan, Sistân, hattâ Fars ülkelerine kadar uzanıyor ve oralardan mallar, hayvan sürüleri ve giyecekler getiriyorlardı. Ayrıca Serd-sîr ile Germ-sîr bölgeleri hududunda bulunan birkaç kaleyi ele geçirerek içindekilerin hepsini öldürdüler. Daha sonra Kürdler'in hâkimiyetindeki Kûrfek (? كورفك)⁴¹⁸ kalesini ve Emîr Haydar adındaki bir şahsın idaresindeki Râver ve Zerend kalelerini ele geçirdiler. Buralarda bulunan Kirmânlı askerler ve Tâzîkler de bu karışıklık sırasında ölmüşler veya vatanlarından ayrılmak zorunda kalmışlardı⁴¹⁹.

e) Emîr Ömer Nuhî ve Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in Oğuzlar'ın reisi olması:

Diğer taraftan Kirmân'a komşu Sistân bölgesinden Oğuzlar'ın reisi olmak isteyen birisi çıkmıştı. Bu da Sistân'daki Saffârî sülâlesinden Tâc ed-Dîn Ebu'l-Fazl Nasr b. Halef'in torunu Emîr Ömer Nuhî idi. Kaynaklarda Oğuzlar'ın onu çağırdukları hususunda bir bilgi görülüyor. Emîr Ömer maiyyetinde bir grup ile önce Kirmân'a gelmiş ve Habîs şehrinde konaklamış, daha sonra da Oğuzlar'ın arasına girmişti. Oğuzlar âdetleri üzere önce ona saygı göstererek hoş geldin dediler ve "Melik" diye hitab ederek kendilerine reis yaptılar. Ancak Emîr Ömer Oğuzlar için göstermelik bir melikten başka birşey değildi, şehirlerin yağma ve tahribinde onu yardımcı olarak kullanıyor ve muhtemelen maiyyetindeki askerlerden yararlanıyorlardı.

Diğer taraftan Kirmân'ı terk eden Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Horasan Meliki Togan-şâh tarafından çok iyi karşılanmıştı. Ancak Togan-

⁴¹⁷ Bugünkü Dih-i Tâziyân'dır ve Batı Kirmân'daki dağlık bölgede bulunmaktadır, bk. Muhammed b. İbrahim, 137 n. 1.

⁴¹⁸ Bu kalenin tam olarak yeri tespit edilemiyor. Bu husûsta bk. Muhammed b. İbrahim, 137 n. 4.

şâh da Harezmsâhlar'dan Sultan-şâh ile mücadele ettiğini⁴²⁰ belirterek ona yardımcı olamayacağını söylemişti.

Çok geçmeden Oğuzlar Kutb ed-Dîn Muhammed'e haber göndererek Emîr Ömer Nuhî'yi beğenmediklerini, eğer Atabeg kendi vatanına dönerse ona itaat edeceklerini ve emrinden çıkmayacaklarını bildirdiler. Ayrıca Atabeg'in geride kalan hizmetkârları ve taraftarları da onun Berdesîr'e dönmesini isteyen mektuplar yazmışlardı. Bu iki yönlü istek, onun Horasan'dan Kirmân'a dönmesine sebep oldu. Kutb ed-Dîn Muhammed 571 Harac yılının başında (takr. h. 577/m. 1182 baharı) Habîs şehrine ulaştı. Oğuzlar bunu haber aldıkları zaman, reisleri Samsam ve Bulak onun huzûruna geldiler ve büyüklere mahsûs saygı göstererek Habîs'den Oğuzlar'ın arasına götürdüler. Daha sonra da Berdesîr'de konakladılar. Atabeg öncelikle Oğuzlar'a nasihat etmeği gerekli gördü ve onların beyleri ile önde gelenlerine, hükümdarlık esaslarına uygun olarak hareket etmelerini ve zamanın pâdişahının fermânına uymalarını söyledi. Oğuzlar Atabeg'in bu sözlerini kabûl ederek fermânlara uyacakları hususunda söz verdiler. Nitekim tekrar Melik II. Turan-şâh'a itaat ederek onunla anlaştilar. Buna göre; Melik II. Turan-şâh'ın şimdilik altı ay şehirde oturmasını, eğer Oğuzlar'da doğruluk, iyilik ve düzelme işaretleri görürse onlarla beraber yaşamasına karar verildi. Diğer taraftan Kutb ed-Dîn Muhammed'in Oğuzlar'ın başına geçmesi, Emîr Ömer Nuhî'nin hayatının sona ermesine sebep olmuştu.

f) Melik II. Turan-şâh'ın öldürülmesi ve şahsiyeti:

Kutb ed-Dîn Muhammed Kirmân'a döndüğü zaman Zâfir Muhammed Emîrek onun hizmetine girmişti. Kutb ed-Dîn Muhammed de kendi niyâbeti ile onu Meşîz'den Berdesîr'e göndermişti. Zâfir Muhammed Emîrek yalan sözlerle iki-üç evbaşı etrafına toplamış ve bunlar şehirdeki bütün işlerin idaresini ele geçirmişlerdi. Zâfir de onların bu hareketlerini beğenir şekilde davranıyordu. Bu evbaşlar da, muhtemelen konuşmaları ile, onu olduğundan daha büyük bir kişi imiş havasına sokuyor ve gizlice korkunç bir olayın hazırlıklarını yapıyorlardı. Melik II. Turan-şâh ise bütün bu olanlardan habersizdi. Nihayet bütün bu pohpohlamalar etkisini göstermiş olmalı ki, 572 Harac yılının Tîr ayının⁴²¹ birinci günü (takr. h. 579/m.

⁴¹⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 95. Naklen Muhammed b. İbrahim, 137. Krş. Houtsma, 389-390.

⁴²⁰ Bu mücadele için bk. Kafesoğlu, *Harezmsâhlar Devleti Tarihi*, 90-1, 99-100.

⁴²¹ Tîr; Harac yılının dördüncü, yaz mevsiminin ilk ayıdır.

Haziran 1183) sabah erkenden Zâfir Muhammed beraberinde birkaç serheng ve işe yaramaz kişilerle Melik II. Turan-Şâh'ın sarayına gelmiş ve izin dahi almadan hareme girerek, zaten nikris hastalığına⁴²² yakalanmış olan Melik II. Turan-şâh'ı öldürmüştü⁴²³.

Melik II. Turan-şâh babasının sağlığında akıllı, uyanık, nâzik ve herkesin yardımına koşan bir şehzâde idi. Ancak yine de babasının içki ve eğlence meclislerini kaçırmazdı. Taht mücadelesine karıştığı zaman, uzunca bir süre Kirmân'dan uzakta yabancılar arasında yaşamak zorunda kalması, huylarının değişmesine sebep olmuştu. Melik olduğu zaman ise ülke, taht mücadelesi sebebiyle karışmış ve Kirmân'da çok az şey kalmıştı. Halk, onun anlayışı ile ülkedeki bozukluklara set çekeceğini ve sebeplerini ortadan kaldıracağını sanıyordu. Fakat ümitler boşa çıkmış, devlet işleri gün geçtikçe bozulmuştu. Ayrıca onun emîrlerin, gulâmların ve devlet büyüklerinin öldürülmesine göz yumması durumu daha da kötüleştirmişti. II. Turan-şâh kendi yakınlarını, emîrleri ve gulâmları öldürecek kadar kan dökücü idi. Hattâ bir zindanda hapsedilmiş olan bazı gulâmlar, i'dâm edileceklerini anlayarak dışarı çıkmamışlar, o da onların yakılmasına izin vermişti. Oğuzlar'ın gelişi ile II. Turan-şâh'ın heybeti ve devletinin parlaklığı gitmiş, nihayet o küçük bir hizmetkâr tarafından kolaylıkla öldürülmüştü⁴²⁴. Bu da onun bir melik olarak hiçbir otoritesinin ve kendisini müdâfaa edecek taraftarlarının bulunmadığını göstermektedir.

MELİK II. MUHAMMED-ŞÂH B. BEHRÂM-ŞÂH

a) Zâfir Muhammed Emîrek'in öldürülmesi:

Zâfir Muhammed Emîrek, Melik II. Turan-şâh'ı öldürdükten sonra II. Muhammed-şâh b. Behrâm-şâh'ı hapsedilmiş olduğu Berdesîr kalesinden⁴²⁵ çıkartarak Kirmân Selçukluları tahtına oturttu. Muhammed-şâh

⁴²² Nikris hastalığı; ayak parmaklarında, topuklar ve mafsallarda meydana gelen ağrıli hastalık, bk. *Devellioğlu*, 1002.

⁴²³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 96-8. Naklen Muhammed b. İbrahim, 139-41. Krş. Houstma, 390. *Sımt* (s. 18)'da II. Turan-şâh'ın 558/1163 yılında, *Tarih-i Cihân Ârâ* (s. 118)'da 568/1172-3 yılında öldüğü zikredilmiştir. Ayrıca Ahmed Ali Hân Vezîri (*Tarih-i Kirmân*, 122) de II. Turan-şâh'ın 575/1179-80'de öldüğünü zikrediyor. Bütün bu tarihler hatalıdır, krş. Vezîri, aynı eser, 112 n. 1

⁴²⁴ *İkd el-Ulâ*, 13.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 32. Naklen Muhammed b. İbrahim, 49.

⁴²⁵ Ahmet Ali Hân Vezîri (*Tarih-i Kirmân*, 122), bu sırada Muhammed-şâh'ın Cûpâr isimli bir kalede tutuklu olduğunu zikrediyor.

1175 yılında henüz yedi yaşında iken melik olmuştu. Şimdi 1183 yılında ikinci kez tahta oturduğu zaman aşağı-yukarı onbeş yaşında idi. Diğer taraftan Zâfir yaptığı işten gurur duymakta ve sanki bir iyilik yapmış gibi şehir halkına “Yarı ölü, zâlim, hilekâr ve gaddar bir insanı ortadan kaldırdım, talihli, âdil bir pâdişâhı tahta oturttum.” diyordu.

Melik II. Muhammed-şâh henüz küçük bir delikanlı olmasına rağmen Zâfir'in kendisi için bir tehlike teşkil ettiğini anlamıştı⁴²⁶. Bu sebeple yakın ve güvenilir adamları ve *candârları* ile Zâfir'in ortadan kaldırılması için görüşmelerde bulunuyor ve bir fırsat bekliyordu. Nitekim birkaç gün sonra beklenen fırsat çıktı. Oğuzlar Melik Muhammed-şâh'ın tahta çıkması üzerine, II. Turan-şâh ile yaptıkları anlaşmayı geçersiz saymışlar, tekrar adam öldürmeğe ve etrafı yağmalamaya başlamışlardı. Bu olaylar sırasında onlardan bir grup Berdesîr şehrine iki ferseng uzaklıktan geçmişti. Bu Oğuzlar küçük bir grup olmalı ki, Zâfir birkaç kişi ile onlara hücum karar verdi. Melik II. Muhammed-şâh'ın yakın adamlarından Alâ ed-Dîn Süleymân beklenen fırsatın geldiğine inanmıştı. Melik II. Muhammed-şâh'a Zâfir'i öldürmek için bundan daha uygun bir gün ele geçmeyeceğini, Zâfir ile Oğuzlar'a hücum için dışarı çıktıkları zaman şehrin dört kapısının kapatılmasını ve Melik'in güvenilir Türk ve Deylemli adamları ile şehrin surlarında bulunmasını, kendisinin de Zâfir'i öldürmeğe çalışacağını, söyledi. Melik II. Muhammed-şâh, “Eğer bu iş neticelenmez ve bir hata olursa, birçok insan ölür.” diyerek önce tereddüt etti. Ancak Alâ ed-Dîn Süleymân şehrin kapıları kapalı tutulacağından bir karışıklık ve olay dahi çıksa dışarda olacağını, Zâfir kurtulsa da içeri sokmamakla tehlikenin önlenebileceğini belirtti. Melik II. Muhammed-şâh bu konuşmadan sonra planı uygun buldu ve Alâ ed-Dîn Süleymân'a “Onun ile dışarı çık, tekrar şehre döndüğünde kötü hareketinin cezası yanında bırakılmasın. Nihâyet bu diğer saldırgan, edepsiz öğüt verenlere de ibret olsun.” dedi. Bu buyruk gereğince, Alâ ed-Dîn Süleymân ve onunla bu işde beraber olanlar Zâfir'i öldürmek için uygun bir an beklediler. Nihâyet şehrin Mâhân Kapısı (Dervâze-i Mâhân)'nda Alâ ed-Dîn Süleymân mızrağını Zâfir'in sırtına sapladı, diğer adamları da yardıma koşular ve Zâfir'i parça parça ettiler. Daha sonra sıra Zâfir'in taraftarlarına geldi. Bunların en önemlileri vezirlik görevini yüklenen bir Hâce ile *hazînedâr* olan bir şahıs idiler. Her ikisi de olayı haber aldıkları zaman saklanmağa çalıştırlarsa da, Melik II.

⁴²⁶ Kadı Ahmed Gaffarî (*Tarih-i Cihân Ârâ*, 118). Refî' ed-Dîn lakabı ile zikrettiği Muhammed Zâfir'in bu sırada Muhammed-şâh'ın annesiyle evlenmek istediğini belirtiyor.

Muhammed-şâh'ın buyruğu üzerine onlar da yakalanarak öldürüldüler. Böylece Melik II. Muhammed-şâh kendisi için bir tehlike olan Zâfir'den kurtulduğu gibi, amcasının da intikamını almış oldu⁴²⁷.

b) Vezirliğe Tayinler:

Bu olaylardan sonra Melik II. Muhammed-şâh boş olan vezîrlük makamına Şeref ed-Dîn Azîz'i tayîn etti. Vezir Şeref ed-Dîn Azîz devrinin en büyük âlimi "Melik el-Ulemâ-ı ahd" idi. Vezirlik makamında onun aklından ve yeteneklerinden faydalanılmak istenmişti. Ordu kumandanlığı ve *lâlâbegi* görevleri ise Muhlis ed-Dîn Mes'ûd'a verildi. Ancak Vezîr Şeref ed-Dîn'in bir rakibi vardı, o da Kıvâm ed-Dîn Zerendî idi, ikisi arasındaki çekişmeyi Kıvâm el-Dîn Zerendî kazandı ve muhtemelen kısa bir süre sonra Şeref ed-Dîn Azîz vezirlikten uzaklaştırıldı, yerine Kıvâm ed-Dîn Zerendî tayîn edildi.

Bu arada ordudaki Türkler bu tayînlerde önemli rol oynuyor ve istediklerini yapıyorlardı. Ayrıca daha önce olduğu gibi, zengin gördükleri şahısları öldürerek servetlerini yağmalıyorlardı. Nitekim eski vezîrlerden Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât'ın oğlu Mecd ed-Dîn Muhammed zenginliği nedeniyle öldürüldü. Bu kötü sondan kendisini kurtaramayanlardan birisi de *Lâlâbeg* Muhlis ed-Dîn Mes'ûd idi. O Melik Muhammed-şâh'ın yakın adamı olmasına ve samîmî hizmetine rağmen, Türkler tarafından parça parça edilmişti. Bütün bu olaylar karşısında genç ve tecrübesiz II. Muhammed-şâh'ın bir tepkisi görülüyor ve bütün olanları kabûl etmek zorunda kaldığı anlaşılıyor. Halk ise çaresizlik içinde istenilenleri yerine getirmeğe çalışıyordu⁴²⁸.

c) Melik II. Muhammed-şâh'ın Sâbık Ali karşısında başarısızlığı:

Berdesîr'de 573 Harac yılında (h. 580/1184-5) yeniden büyük bir kıtlık oldu. Bu durum karşısında çaresiz kalan Vezîr Kıvâm ed-Dîn Zerendî ve Türkler birleşerek Bem'de bulunan Sâbık ed-Dîn Ali'nin yanına gitmeğe karar verdiler. Sâbık Ali'nin idaresindeki Bem şehri her türlü âsayışsizlikten uzak olduğu gibi, belki de yiyecek bakımından elverişli bir durumda idi. Melik II. Muhammed-şâh da bu fikri uygun görmüş olmalı ki, hep beraber Bem'e gittiler.

⁴²⁷ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 98-99. Naklen Muhammed b. İbrahim, 141-143.

⁴²⁸ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 99-100. Naklen Muhammed b. İbrahim, 143-4.

Sâbık ed-Dîn Ali onları gâyet iyi bir şekilde karşıladı ve Melik II. Muhammed-şâh'a hürmet etti. Ayrıca ev sahipliği husûsunda cömertliğini gösterdi. Melik II. Muhammed-şâh'ı ayrı, beraberinde bulunanları ayrı ağırladı. Berdesîr'den gelenler birkaç gün bu şekilde karınlarını doyurdular, sonra "Açın karnı doyduğu zaman kanı fazla kaynar." sözüne uygun olarak yeni bir hareket için etraflarına baktılar. Sâbık Ali'nin idaresinde sâkin ve zengin bir şehir ve bolluk içinde yaşayan bir topluluk gördüler. Birbirlerine "Hükümdar tahtının merkezi ve memleket gevherinin incisi başkent Berdesîr bu sıfatı ile niçin kıtlık ve belâlar ile dolu, buna karşılık Bem bol mahsul ve nimetlerle niye hırsız bir serhengin olsun?" dediler. Burada serheng ile Sâbık Ali'yi kasd ediyorlar ve onu kıskanıyorlardı. Neticede onu ele geçirerek öldürmek ve Bem vilâyetine sâhip olmak için ittifâk ettiler. Sâbık Ali her sabah şehirden çıkarak Melik II. Muhammed-şâh'ın huzûruna geliyordu, bu sırada onu yakalamağı düşündüler. Türkler bu planlarını Melik II. Muhammed-şâh'a ulaştırdılar ve onun iyiliği için bu vilâyetin ele geçirilmesi gerektiğini, bu sayede Oğuzlar'ın hareketinin de önlenerek itaat altına alınabileceğini söylediler. Melik II. Muhammed-şâh tecrübesizlikten ve parasızlıktan bu teklifi kabul etti ve ertesi günü bu işin yapılmasını söyledi. O bunu istese de istemese de Türkler'in bu planı uygulamaya koyacağı muhakkaktı. Ancak bu hareketin aksine Melik II. Muhammed-şâh'ın Sâbık Ali ile anlaşma yolları araması belki de geleceği yönünden kendisi için daha büyük bir kazanç olurdu.

Sâbık Ali ertesi sabah yine Melik II. Muhammed-şâh'ın huzûruna gelmiş, fakat adamlarından Muhammed Alemdâr'ın îmalı sözlerle durumu haber vermesi üzerine atının iyi yürümediğini öne sürerek, değiştirmek bahânesiyle, Türkler'in elinden kurtulmuş ve kaleye dönmüştü. Ancak Melik Muhammed-şâh'ın idaresindeki Türkler Sâbık'ın oğlu Nusret ed-Dîn Habeş ve üvey oğlu Şems ed-Dîn Tahmasb'ı ele geçirmişlerdi. Daha sonra iki taraf arasında bir mücadele olduğu ve bundan Sâbık Ali'nin serhenglerinin üstün çıktığı anlaşılıyor. Melik II. Muhammed-şâh ve beraberindeki Türkler kaçmak zorunda kaldılar. Geride Melik'in hizmetinde bulunan birkaç şarkıcı kadın ile bir grup Tâzik bırakmışlardı. Melik II. Muhammed-şâh ve Türkler beraberlerinde Sâbık Ali'nin oğulları ile Berdesîr'e döndüler. Birkaç gün sonra iki taraf arasında esîrlerin iadesi husûsunda anlaşma sağlanmış olmalı ki, Nusret ed-Dîn Habeş ile Şems ed-Dîn Tahmasb'ı geri verdiler, Tâzikler ve kadın şarkıcıları geri aldılar⁴²⁹.

⁴²⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 100-2. Naklen Muhammed b. İbrahim, 144-6.

d) İsteksiz bir taht ortağı; Mübârek-şâh:

Sâbık Ali'nin Melik II. Muhammed-şâh'ın bu davranışı karşısında canının sıkıldığı anlaşılıyor. Nitekim onun hizmetinde bulunan bir hâfız (mukri'-Kur'ân okuyan) durumu hissetmiş olmalıdır. Bu hâfız Berdesîr'de "Hatûn-ı Rükni"nin sarayında çocuklara ve gulâmlara hocalık yapmış, karışıklıklar sırasında Bem'e gelerek Sâbık Ali'nin hizmetine girmişti. O bu olaydan sonra Sâbık Ali'ye bir teklif yapmış ve Berdesir'de Melik II. Muhammed-şâh'ın akrabâlarından bir pâdişâh-zâde bulunduğunu, bu şahsın Hâtûn (-ı Rükni)'nin kardeş çocuğu (birâder-zâde)⁴³⁰ olduğunu ve kendisinin de bu şehzâdeye hocalık ettiğini, gözüne mîl çekilmiş olmasına rağmen onun görebildiğini belirtmiş ve "Eğer Âl-i Selçuk'tan bir şâhın olmasını istiyorsan, ben onu kolayca buraya getirebilirim ve bu hizmet de benim elimden gelir." demişti. Sâbık Ali'ye bu teklif uygun gelmiş ve Hâfız'ı Berdesîr'e göndermişti. Bu konuşmadan sonra Sâbık Ali'nin esas gâyesinin Melik II. Muhammed-şâh'dan intikam almaktan ziyâde yanında Selçuklu ailesinden bir şahsın bulunmasını istediği anlaşılıyor. Nitekim komşu Fars bölgesinde de buna benzer örnekler görülmüş, Boz-aba Selçuk-şâh'ın yanında kalmasını istemişti⁴³¹. Muhtemelen Sâbık Ali de Selçuklu şehzâdesine atabeg olacak ve Bem'deki hâkimiyetine meşrû bir şekil verecekti.

Hâfız Berdesîr'de kendisine verilen görevi başarı ile yerine getirmiş, Mübârek-şâh adındaki bu Selçuklu şehzâdesini Bem'e gelmesi için kandırmıştı. Neticede Mübârek-şâh'a kadın elbisesi giydirdi ve şehrin rabazında bekleyen atlara binerek gece yarısı her ikisi Bem'e ulaşılar. Sâbık Ali, Mübârek-şâh'ı tam bir melik gibi karşıladı. Ona şehirde "Dâr el-Melik" düzenledi ve onun için *çetr, âlem ve nevbet gibi*⁴³² hükümdarlık alâmetlerini hazırladı. Ayrıca kendi kızını da onunla evlendirdi⁴³³. Böylece Berdesîr'de çektiği kıtlık ve sıkıntılardan sonra Mübârek-şâh Bem şehrinde rahata kavuşurken, Kirmân'da ikinci bir melik ortaya çıkmış oluyordu.

⁴³⁰ Soy kütüklerinde Hâtûn-ı Rükni, Terken-şâh'ın kızı olarak gösteriliyor, bk. Muhammed b. İbrahim, 157.; Ahmed Ali Hân Vezîri, *Târih-i Kirmân*, 127.; Kafesoğlu, *Selçuklular mad.*, I.A. Ancak Muhammed b. İbrahim'in eserinin neşrinde (s. 157) zikredilen soy kütüğü dışında hiçbir müellif Terken-şâh'ın bir oğlunun varlığına işaret etmemiştir.

⁴³¹ Bk. Merçil, *Salgurlular*, 21.

⁴³² Efdal ed-Dîn Kirmânî (*Bedâyi ül-Ezmân*, 104), ve nakilcisi Muhammed b. İbrahim (s. 148), hükümdarlık alâmetleri arasında bunlardan başka bir de "Silâh-keş" (سلاح كمش) den bahsediyorlar.

⁴³³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 102-104. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 244a.; Muhammed b. İbrahim, 147-8.

e) Melik Dinâr'ın Kirmân'a gelmesi:

Büyük Selçuklu sultan Sencer'e karşı savaşarak onu mağlubiyete uğratan Oğuz beylerinden birisi de Dinâr idi. Daha sonra Dinâr'ın Serahs kalesini elinde bulundurduğunu ve Harezşâhlar'dan Sultan-şâh'ın hücumu karşısında ölümden zor kurtulduğunu görüyoruz. Dinâr, Sultân-şâh karşısında tutunamayacağını anlayınca, eniştesi Melik Togan-şâh b. Müeyyed Ay-Aba'ya haber göndererek Serahs'ı müdâfaa edemeyeceğini bildirmiş ve bu şehir karşılığında Bistâm'ı istemişti. Neticede bu takas gerçekleşmiş ve Dinâr da Bistâm'a gitmişti. Togan-şâh'ın ölmesi (12 Muharrem 581/15 Nisan 1185) ve yerine oğlu Sancar-şâh'ın geçmesinden sonra, Atabeg Mengli Tegin onu idaresi altına almış ve emîrlere de tahakküm etmeğe başlamıştı. Bu sebeple emîrlerin çoğunluğu Sultân-şâh'a bağlanmış ve Dinâr da Kirmân'a gitmişti⁴³⁴.

Dinâr Bey'in oraya gidişi, artık Horasan'da hâkimiyetin tamamıyla Harezşâhlar'a geçeceğini ve Kirmân gibi karışıklık içindeki bir ülkede daha fazla hayat hakkının bulunacağını anlamış olması kadar, muhtemelen o bölgeden gelen davetler ile de ilgili olmalıdır. Bu davet muhtemelen Kirmân'daki Oğuzlar'dan gelebileceği gibi⁴³⁵, onun gelişi ile ilgili en önemli âmil Kûbanân valisi Emîr Mücâhid ed-Dîn Kûbanânî idi.

Efdal ed-Dîn Kirmânî tarafından Kirmân halkının en akıllı ve uzak görüşlü kişisi olarak tasvir edilen Mücâhid ed-Dîn üç defa kendi *kâsîd* (haber)ini Gürgân'a göndererek Dinâr'ı Kirmân'a davet etmişti⁴³⁶. Nihâyet Dinar beraberinde seksen kadar atlı olduğu halde 22 Ramazan 581/17 Aralık 1185⁴³⁷de Kirmân'a ayak basarak Kûbanân hududunda Dih-i Ârîz⁴³⁸de konakladı. Bu sırada Kûbanân'a hâkim bulunan Emîr Mücâhid ed-Dîn'in oğulları Dinâr'ı istikbâl ve ona itaat etmişlerdi⁴³⁹.

⁴³⁴ Bk. Alâ ed-Dîn Atâ Melik el-Cuveynî, *Kitâb-ı Târih-i Cihân-güşâ* (nşr. Mirza Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvîni), London 1916, II, 21-2.; İbn el-Esîr, XI, 379. Krş. Houstma, 392.; Kafesoğlu, *Harezşâhlar Devleti Tarihi*, 62, 89-90, 103.; Sümer, *Oğuzlar*, 124-5.

⁴³⁵ Sümer, aynı eser, 125.

⁴³⁶ Bk. *İkd el-Ulâ*, 19. Sümer (*Oğuzlar*, 125). Mücâhid ed-Dîn'in birkaç defa Gurgenç'e giderek, Dinar'ı Kirmân'a da'vet ettiğinin söylendiğini belirtmektedir.

⁴³⁷ *İkd el-Ulâ*, 19. Krş. Houstma, 392. Sümer (*Oğuzlar*, 124), Dinar'ın Kirmân'a ayak basışını 21 Ramazan 581/16 Aralık 1185 olarak zikrediyor.

⁴³⁸ Muhammed b. İbrahim (s. 160) bu yeri Âvîz (آویز) olarak zikrediyor.

⁴³⁹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 42.

f) Kutb ed-Dîn Muhammed'in Oğuzlar arasından ayrılması:

Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed iki yıl kadar sabırla Oğuzlar'ın arasında yaşamış, fakat öğütlerinin onlar üzerinde herhangi bir etkisini görmemişti. Oğuzlar yine istediklerini yapıyorlar, şehirleri yağmalıyor ve insanları öldürüyorlardı. Kutb ed-Dîn Muhammed onlardan kurtulmağa karar vererek Rîkân⁴⁴⁰ (Rîgân) hisarına kapandı, Oğuzlar'ın adı geçen yerden ayrılmasından sonra da çöl yolunu takip ederek Habîs'e gitti, Atabeg Kutb ed-Dîn'in aşağı-yukarı Dînâr'ın Kirmân'a geldiği sırada Oğuzlar'ın yanından ayrılışı, belki de Oğuzlar'ın Dînâr'ı da'veti ile ilgilidir. Eğer Oğuzlar Dînâr'ı davet ettilerse, hayatını tehlikede gören Atabeg Kutb ed-Dîn onların yanından ayrılmış olmalıdır.

Kutb ed-Dîn Muhammed'in Oğuzlar'dan ayrılması haberi Berdesîr'e ulaştığı zaman, şehirdeki atlı ve yayalardan oluşan bir grup Melik II. Muhammed-şâh'dan ayrılarak Habîs'e yöneldiler. Bu gelenler ile Atabeg'in kuvvet ve kudreti artmış, Berdesîr'de çok az kişi kalmıştı. Neticede şehirdekiler için Atabeg ile anlaşmaktan başka bir çare yoktu, Hâce Cemâl Gurnedî (Gurîdî)⁴⁴¹ adında bir şahsı elçilik görevi ile Habîs'e gönderdiler. Bu hareket, Melik II. Muhammed-şâh ile Atabeg'in eski beraberliklerinin hatırlanmasına ve yeniden iki taraf arasında anlaşma sağlanmasına sebep olmuştu. Nitekim Atabeg 574 Harac yılında (m. 1185/6) kendisine bağlanmış olanlar ile birlikte Berdesîr'e girdi. Her ne kadar şehirde kıtlık ve pahalılık hüküm sürmekte ise de, Atabeg'in gelişi halkın maneviyatını yükseltmişti. Şehirde bir barış havası hakim olmuş, birbirini öldürmeler ve düşmanlıklar ortadan kalkmıştı. Hattâ Oğuzlar'a karşı kendilerini savunmak için yek vücûd olmuşlardı. İşte bu sırada Dînâr'ın Kûbanân çölünden çıktığı, Habîs yolu ile Nermâşîr'e gideceği ve oradaki Oğuzlar ile birleşeceği haberi geldi. Bu haber üzerine onun geçişine engel olmak için Berdesîr'de üçyüz atlı toplanarak Hâbîs'e gittiler. Dînâr'ın yanında, daha önce de belirtildiği üzere, seksen kadar atlı bulunuyordu. Bunlar yol yorgunu ve hasta idiler. Ancak muhtemelen Dînâr'ın şöhreti, Kirmânlı askerlerin onlara hücumunu engellemişti. Böylece tehlikeden kurtulan Dînâr sağ-sâlim Nermâşîr'e ulaştı ve buradaki Oğuzlar onun etrafında toplandı-

⁴⁴⁰ Rîkân; Fehrec'in yirmi mil güneyinde bir yerleşme merkezi, bk. Strange, *The Lands*, 313-4.

⁴⁴¹ Efdal ed-Dîn Kirmânî (*Bedâyi ül-Ezmân*, 105) ve naklen Muhammed b. İbrahim (s. 150), bu şahsın Tabes'e bağlı Gurîd köyünden olduğunu zikrediyorlar. Abbâs İkbâl (*El-Muzâf*, 5 n. 2), bu yerin ismini Gurned olarak okumaktadır.

lar. Ayrıca Dînâr bu tehlikeden kurtulduktan sonra kendisini Kirmân meliki ilân etmiş, Muhammed-şâh'ın *tevkî'at* ve *temlikâtını* tanımamış "Bu günden sonra Kirmân pâdişâhı benim." demişti⁴⁴².

g) Mübârek-şâh'ın kaçıışı:

Melik Dînâr'ın Kirmân'a gelişinin, Selçuklular'ın bu bölgedeki kolunun kaderi üzerinde önemli bir tesiri olmuştu. Bu olaydan ilk etkilenen Bem'de bulunan Mübârek-şâh idi. Sâbık Ali, Melik Dînâr Nermâşîr'de konakladığı sırada, hâkimiyeti altındaki şehri korumak için onun yanına giderek itaat ve barış yolunu tercih etmişti⁴⁴³. Bu sırada Sâbık'ın hizmetinde bulunan Oğuzlar'dan İzzed-Dîn Zekeriyâ ve birkaç emîr kendi arzuları ile Melik Dînâr'a bağlanmışlardı. Mübârek-şâh, Sâbık ed-Dîn Ali'nin bu şekildeki davranışı üzerine gönlü kırılmış ve onun gerektiğinde kendisini koruyamayarak Melik Dînâr'a teslim edebileceğini düşünmüştü. Neticede Mübârek-şâh, Sâbık Ali'nin yanından kaçtı. Sâbık onun bu hareketine çok üzüldü ve araştırılmasını buyurdu. Mübârek-şâh Bem'den fazla uzaklaşmamış olacak ki, yakalanarak Sâbık'ın huzûruna getirildi. Sâbık kaçış sebebini sorduğu zaman, Mübârek-şâh da hissettiklerini anlattı. Sâbık ona düşüncelerinin yersiz olduğunu ifade etti. Mübârek-şâh korkularının boşuna olduğunu anlamıştı, ancak bundan sonra hükümdarlığa yakışmayacak birkaç hareket yapması, Sâbık'ın ondan soğumasına ve onun lehindeki gayretleri için pişmanlık duymasına sebep olmuştu. Birkaç gün sonra Mübârek-şâh'ın bir defa daha kaçması, bardağı taşıran son damla idi. Sâbık onu tekrar yakalatarak karşısına almış ve ona "Ey çocuk benim istediğim şey ilâhî iradenin aksidir. Ben seni pâdişâh yapayım diyorum, ancak Hak Ta'alâ seni bu saadete uygun görmüyor. Eğer bu evden bıktın ve bana doydusun, sana istediğin şekilde hareket edebilmen için engel olmuyorum. Ancak kızımı boşa ve sonra da istediğin yere git." demişti. Mübârek-şâh onun bu sözlerini dinledi, Sâbık'ın kızını boşayarak Kirmân'a veda etti. O önce Sistân'a yöneldi, sonra da Gûr Sultanları'nın huzûruna gitti. Gûr Sultanları ona bir maaş (*nân-pâre*) bağladılar. Mübârek-şâh hayatı boyunca orada kaldı⁴⁴⁴.

⁴⁴² *Bedâyi ül-Ezmân*, 105. Naklen Muhammed b. İbrahim, 149-51, 160-1.

⁴⁴³ Bk. *İkd el-Ulâ*, 39-40. Bu metinde Sâbık ed-Dîn, Şâik ed-Dîn şeklinde geçmektedir. Ayrıca Sâbık'ın Melik Dînâr adına hutbe okuttuğu ve sikke bastırıldığı zikrediliyor.

⁴⁴⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 104. Naklen Muhammed b. İbrahim, 148-9.; *Sımt*, 18 Krş. Houtsma, 391.

h) Melik Dînâr'ın faaliyetleri:

Melik Dînâr'ın Bem valisi Sâbık ed-Dîn Ali'yi itaat altına aldıktan sonra, olayların akışından anlaşıldığına göre, Zerend'e gittiği ve bu şehre de hâkim olduğu anlaşılıyor⁴⁴⁵. Melik Dînâr bundan sonra Kirmân Selçukluları'nın başkenti Berdesîr'e hâkim olmak istiyordu. Başkentte Melik II. Muhammed-şâh, Atabeg, gulâmlardan bir grup, Deylemliler ve serhengler bulunuyordu. Melik Dînâr Berdesîr'i barış yolu ile ele geçirmeyi denedi, fakat şehirdekiler buna red cevabı verdikleri gibi, onun gönderdiği elçileri de hapsedtiler. Nihâyet Melik Dînâr başkent Berdesîr'e yöneldi. Ayrıca Cîruft'da bulunan Oğuzları da yanına çağırdı. Bu sırada Oğuzlar'ın iki reisinden Samsam ölmüştü. Bulak emrindeki Oğuzlar ile Bem yolunu izleyerek Nî-Beyd (نی بید?)⁴⁴⁶ mevkiinde bulunan Melik Dînâr'ın yanına geldi ve ona tâbi oldu. Melik Dînâr 582 yılı Cumâdâ I./Temmuz-Ağustos 1186'da Berdesîr önüne geldi. Şehirdekiler barış yolunu tercih etmediklerinden iki taraf savaşa başlamışlardı. Hergün şehir ve kalelerden atlı ve yaya askerler çıkıyor ve Melik Dînâr'ın ordusu ile şiddetle savaşıyorlardı. Ancak bir süre sonra iki tarafın da hayvanlar için yem bulması güçleşmişti. Bu durumda Melik Dînâr muhasarayı terk ederek önce Mergzar-ı Meşîz'e yöneldi⁴⁴⁷.

Melik Dînâr Berdesîr önüne geldiği zaman, daha önce Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in yanında çalışmış olan, Hâce Cemâl Gurnedî huzûruna gelerek onun hizmetine girdi. Melik Dînâr ona *niyâbet* ve *vekili deri* görevlerini verdi. Kirmân Selçukluları Devleti'nde görev yapmış olan ve bu bölgeyi iyi tanıyan Hâce Cemâl'in gelişi Melik Dînâr için çok faydalı olmuştu. Muhammed b. İbrahim (s. 162)'in de ifade ettiği üzere, onun gelişi ile Melik Dînâr'ın gücü artmış, Hâce Cemâl faydalı görüşleri ve doğru fikirleri ile Melik Dînâr'a yardımcı olmuştu. Melik Dînâr'ın Zerend şehrinin idaresini ona verdiği anlaşılıyor. Nitekim Hâce Cemâl Zerend hisarını i'mâr ederek oraya yerleşmiş ve şehri bir hububât anbarı haline getirmişti.

⁴⁴⁵ Bk. *İkd el-Ulâ*, 42. Krş. Sümer, *Oğuzlar*, 125.

⁴⁴⁶ Nî-Beyd (نی بید); Bem ve Kirmân arasında bir yerleşme merkezi, bk. Muhammed b. İbrahim, 162 n. 1.

⁴⁴⁷ Bk. *İkd el-Ulâ*, 40-1. Ancak Efdal ed-Dîn Kirmânî diğer bir eserinde (*Bedâyi ül-Ezmân*, 106) ve nakilcisi Muhammed b. İbrahim (s. 162-3), Melik Dînâr'ın Berdesîr surunun yüksekliğini, hendeğinin derinliğini ve kalelerinin sağlamlığını gördüğü zaman bu şehri zapt etmesinin kolay olmadığını anladığı ve bu maksatla önce Berdesîr'in etrafının zaptının ve civardaki kalelerin ele geçirilmesinin gerektiğini düşünerek şehrin önünden ayrıldığını zikrediyor ve hiç savaştan bahsetmiyorlar.

Ayrıca onun Zerend'e yerleşmesi ile, Berdesîr'e açılmakta olan Horasan, Yezd ve Irak yolu kapanmış oldu. Berdesîr ticârî üstünlüğü Zerend'e geçti. Bu nedenle Berdesîr halkına yiyecek ulaşmamağa başladı. Şehir a'yânı çaresiz kalarak Zerend'e yöneldiler. Hâce Cemâl onlara cömertçe davranarak yiyecek vermiş, muhtemelen kendine taraftar toplamağa çalışmıştı⁴⁴⁸.

Melik Dînâr Berdesîr önünden ayrıldıktan sonra maiyyetinden bir kısmını Zerend yolu ile Râver hisarına yollarken, kendisi de bir grup ile Habîs'e gitmişti⁴⁴⁹. Habîs hâkimi Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in kardeşi Emîr Rûkn ed-Dîn Osmân idi. Emîr Rûkn ed-Dîn Osmân, Melik Dînâr'ın taarruzundan şehri ancak iki-üç gün koruyabildi. Bir gece Melik Dînâr'a bağlı birkaç serheng duvarları aşarak şehre girdiler, böylece Habîs ele geçirilmiş oldu. Melik Dînâr şehrin yağmalanmasına engel olduğu gibi, Emîr Rûkn ed-Dîn Osmân'a da hürmet etti ve onu beraberine alarak Râver'e gitti (Cumâdâ II. sonu/Eylül 1186).

Râver'de iki kale vardı, bunlardan birisi kolayca ele geçirildi. Daha sağlam olan ve içinde Yezd Atabegi'nin becerikli serhengleri ile Türkler'den kalabalık bir grubun bulunduğu ikinci kale ise bu kadar kolaylıkla zabtedilemedi. Hattâ savaş sırasında bu kaleden atılan bir okla Melik Dînâr yüzünden yaralanmış ve oku kendi eliyle yüzünden çıkarmıştı. Bu olay ve Melik Dînâr'ın teşviki ile, Oğuzlar daha şiddetle saldırmış olmalı ki, neticede kaledekiler şehri teslim etmek zorunda kaldılar. İçerde bulunan Türk ve serhenglerden oluşan atlı ve yaya kuvvet dışarı çıktı. Bunların hepsi Melik Dînâr'ın kendilerini öldüreceğini sanıyorlardı. Aksine Melik Dînâr onların gönüllerini aldı ve eşyalarının yağmalanmasına izin vermedi, ayrıca onlara bir rehber tayin ederek Yezd'e gönderdi⁴⁵⁰. Daha sonra bu hisârın yıkılmasını buyurdu ve o hisârı harâb ettiler. Melik Dînâr aldığı yaranın tesiri ile birkaç gün Râver'de dinlendikten sonra, tekrar Berdesîr'e dönülmesini emretti. Berdesîr'e yaklaşıldığı zaman hayvan yemi sıkıntısının devam ettiği görüldü. Bu durumda birşey yapamaya-

⁴⁴⁸ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 106. Naklen Muhammed b. İbrahim, 152, 162-3.

⁴⁴⁹ Efdal ed-Dîn Kirmânî diğer bir eserinde (*İkd el-Ulâ*, 42), Melik Dînâr'ın kendisinin Zerend'e gittiğini, öncü kuvvetlerini Râver'e gönderdiğini zikrediyor.

⁴⁵⁰ Bk. *İkd el-Ulâ*, 22-3, 42.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 106.; Muhammed b. İbrahim, 152, 163-4. Efdal ed-Dîn (*İkd el-Ulâ*, 23), Melik Dînâr'ın kendisini yaralayan serhengi öğrendiğini ve onu huzûruna getirerek yayının durumunu ve sertliğini sorduğunu, sonra da "Yürü git gözüm görmesin, sana bir zararım dokunmasın." dediğini zikrediyor.

cağını anlayan Melik Dînâr kışı Bem'de geçirmeğe karar vererek ordusu ile o tarafa yöneldi⁴⁵¹.

1) Melik II. Muhammed-şâh'ın yardım istemek için Irak'a gitmesi:

Melik Dînâr Berdesîr'i zapt edemeyeceğini anlayıp çekildiği zaman, Kirmân Selçuklularının ileri gelen emirleri ve devlet adamları yaklaşan tehlikeyi sezmişler ve korkuya kapılarak bir ân önce Kirmân'dan ayrılmak havası içine girmişlerdi. Bu sebeple de Melik II. Muhammed-şâh'ı Irak'daki Selçuklular'dan yardım istemek için oraya gitmeğe teşvike başlanmışlardı. Melik II. Muhammed-şâh da Melik Dînâr ile başa çıkamayacağını anlamış olmalı ki, Kirmân'dan ayrılmaya karar vermiş ve 582 yılı Şaban ayında (Ekim/Kasım 1186) Irak'a hareket etmişti⁴⁵². Onunla beraber Kadı Kıvâm ed-Dîn ve Mücîr ed-Dîn Müstevfi gibi devlet ileri gelenleri de ya Irak'a veya Yezd tarafına giderek Kirmân'dan kurtulmuşlardı.

Melik II. Muhammed-şâh Berdesîr'den ayrıldıktan sonra, önce Hâce Cemâl'in idaresinde bulunan Zerend hisarına geldi ve savaşa başladı. Belki de Berdesîr'e gelen yollara hâkim ve stratejik önemi olan bu kaleyi ele geçirerek, adı geçen şehrin ticâretini yeniden canlandırmağı düşünmüş olmalıdır. Ancak Melik II. Muhammed-şâh'ın Zerend'i ele geçirme teşebbüsü tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Ayrıca bu teşebbüs cesaret sahibi birkaç adamının ölmesine ve yaralanmasına sebep oldu. Bu sırada Hâce Cemâl ona bir miktar yiyecek ve şu haberi gönderdi, "Ey Melik sen bu saatte zayıf bir durumdasın ve bir harabeden kurtulmanın âcizliği içinde-sin. Kâhir bir pâdişâh, gâlib bir ordu ile Kirmân'a geldi. Onunla anlaşmak ve birleşmeyi istemek ve Kirmân bölgelerinden birinde (hâkim) olmak, bu beyhude seferden ve uzun mesafeyi kat' etmekten daha faydalıdır. On yıldır amcan (II. Arslan-şâh Irak'a) mektup yazarak feryâd ediyor ve yardım istiyordu, bir iltifat görmedi. Bu gayret boşunadır ve göç etmek faydasızdır. Eğer Melik benim sözümü dinlerse, ben aracılık hükmü ile hizmet edeyim ve bu işi sonuçlandırırım.". Ancak Melik II. Muhammed-şâh henedense bu teklifi kabûl etmedi. Irak'dan yardım alabileceği husûsunda ümitli idi. Belki de bütününe hükmettiği bir ülkenin şimdi sadece

⁴⁵¹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 43.

⁴⁵² Bazı tarihçiler Melik II. Muhammed-Şâh'ın yardım istemek için önce Fars bölgesine, orada umduğunu bulamayınca da Irak'a gittiğini zikrediyorlar, bk. *Târih-i Cihân Arâ*, 118.; Ahmed Han Vezîrî, *Târih-i Kirmân*, 125. Krş. Bosworth, "The Iranian World" 174. Efdal ed-Dîn (*İkd el-Ulâ*, 44), Melik'in Irak'a gitmek üzere Yezd tarafına yöneldiğini yazıyor.

bir bölgesinde hâkim olmak ve diğer bir melik ile ortak hüküm sürmek fikri kendisine uygun gelmemişti. Neticede Zerend önünden ayrılarak Irak'a doğru yoluna devam etti. Diğer taraftan Hâce Cemâl'in Melik II. Muhammed-şâh karşısındaki başarısı, Melik Dînâr'ın ona olan güvenini daha da artırmıştı⁴⁵³.

i) Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in ölümü:

Melik II. Muhammed-şâh yardım istemek için Irak'a gittiği zaman, Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed Türk, Deylem ve serhenglerden oluşan bir miktar atlı ve yaya ile Berdesîr'de kalmıştı. Hiç kimse onun Melik Dînâr'a muhalefet edeceği veya dost olacağı husûsunda ne gibi bir karara varacağını kestiremiyordu. Ancak bunu anlamak hiçbir zaman mümkün olmadı. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed görünürde her hangi bir sebep veya hastalığı olmadan öldü (8 Ramazan 582/Kasım 1186). Melik II. Muhammed-şâh'ın Irak'a gitmesinden sonra Atabeg Kutb ed-Dîn'in de ölmesi, onun uzun yıllar kaderine hâkim olduğu Kirmân Selçukluları Devleti'ni başsız bırakmıştı. Atabeg'in hazine ve ağırlıklarını elinde tutan Nâsır ed-Dîn Kemal de Irak'da bulunan Melik II. Muhammed-şâh'ın yanına gitti. Atabeg'in ölümü ile, Berdesîr'in durumu daha da kötüleşmişti. Şehirde bulunan bir avuç halk âciz ve çaresiz kaldı. Türk, Deylem ve serhenglerden oluşan bir grup asker ise, Melik II. Muhammed-şâh'ın yardım getireceği havası ile şehirde hâkimiyetlerini sürdürmeğe çalışıyorlardı. Ayrıca kaynakta ismi belirtilmeyen bir Türk bu asker grubunun başına geçerek Oğuzlar'ın muhasarasına karşı koymak için gayret gösteriyordu⁴⁵⁴.

j) Melik Dînâr'ın Berdesîr'e hâkim olması:

Melik Dînâr kış mevsimi geçtikten sonra yeniden faaliyete geçti ve Der-i Âşûb kalesi⁴⁵⁵ üzerine yürüdü. Burası hırsızların, yol kesenlerin ve evbaşların toplandığı bir kale idi. Melik Dînâr Berdesîr'den önce oranın zapt edilmesini buyurdu. Kaledekiler iki-üç gün mukavemet etmişler, daha sonra gece yarısı Berdesîr'e kaçmışlardır. Melik Dînâr da Berdesîr'e yöneldi. Berdesîr'de her ne kadar sayıca az asker bulunmakta idiye de, bu

⁴⁵³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 107-8. Naklen Muhammed b. İbrahim 152-4 ve 163.

⁴⁵⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 107. Naklen Muhammed b. İbrahim, 153.

⁴⁵⁵ Muhtemelen Zerend'e bağlı Serbanân hududundaki Der-i Eşkûn köyüdür ve Zerend'den Râver'e giden yol üzerinde bir fersenglik uzaklıktadır, bk. Muhammed b. İbrahim, 166 n. 1. Efdal ed-Dîn diğer bir eserinde (*İkd el-Ulâ*, 45), bu kalenin ismini Diz-i Âşûl olarak veriyor ve Berdesir ile Bem arasında bulunduğunu zikrediyor.

topluluğun hepsi tecrübeli insanlar ve seçkin Türkler'den oluşmaktaydı. Bunlar Melik Dînâr'a şiddetle mukavemet ettiler ve kahramanca savaştılar. Melik Dînâr hafife alınacak bir durum olmadığını anlamış ve bizzât kendisi de savaşa girmişti. Şehir halkından çoğu bu savaşta öldüler, geri kalanlar da yaralandılar. Bu sebeple, halkın durumu kötüleşmişti, barış istemek zorunda kaldılar. Neticede iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Buna göre, Melik Dînâr bir süre şehirden uzaklaşacak, bu sırada geçmişte suç işlemiş bulunan insanların şehirden ayrılmasına müsaade edilecekti.

Melik Dînâr bu anlaşmaya uyarak birkaç gün Berdesîr'den uzaklaşmış ve h. 583 yılı Receb ayının birinci günü/6 Eylül 1187 tekrar şehrin önüne gelmişti. Diğer taraftan 5 Receb Cuma günü/10 Eylül âlimler, imâmlar ve devlet ileri gelenleri şehirden dışarı çıktılar, şehrin ve kalelerin anahtarlarını Melik Dînâr'a teslim ettiler. Melik Dînâr Cuma namazından sonra şehre girdi ve bu suretle Kirmân Selçukluları'nın başkenti Berdesîr'e hâkim oldu. Şehirde bulunan askerî reislerden bir Türk ve bir Deylemlî de bu anlaşmaya uyarak Melik Dînâr'ın huzûruna geldiler ve itaatlerini bildirdiler.

Daha sonra Türk kumandan Oğuzlar'ın öfkesinden korkarak başka bir tarafa gönderilmesini istemiş, bu öfkenin ateşi söndükten sonra döneceğini söylemişti. Melik Dînâr onun bu isteğini kabûl etmiş, Türk kumandanı da Kûbanân'a gitmişti. Ancak düşmanları onun hakkında o kadar kötü şeyler söylediler ki, Melik Dînâr'ın hoşgörülük tarafını yok ettiler. Birkaç gün sonra bu Türk kumandanı Berdesîr'e çağrılarak işkence ile öldürüldü. O korktuğu kötü sondan kurtulamamıştı. Deylemlî kumandan da bu kötü duruma düşmemek için şehri terk etmiş, önce âilesini ve ağırlıklarını göndermiş olduğu Kûbanân'a daha sonra da kendi taraftarları ile Horasan'a gitmişti.

Melik Dînâr Berdesîr'e hâkim olduktan sonra şehir halkına can ve mal yönünden zarar veren kimseleri öldürmüş, ayrıca Deylemlîler'den serveti ile ün yapmış olanların mallarına el koymuştu. Melik Dînâr h. 583 yılı Şaban ayında/Ekim-Kasım 1187 Melik Tuğrul'un kızı ve Melik Muhammed-şâh'ın halası olan Hâtûn-ı Kirmânî ile evlendi. Hâtûn-ı Kirmânî'nin muhtemelen eşi Irak Selçuklu sultanı Arslan-şâh'ın ölümünden sonra (1175/6) Kirmân'a döndüğü anlaşılıyor. Melik Dînâr Kirmân Selçukluları'ndan bir kız ile evlenmek suretiyle Kirmân üzerindeki hâkimiyetini de sağlamıştı⁴⁵⁶.

⁴⁵⁶ Bk. *İkd el-ula*, 45-48.; Muhammed b. İbrahim, 166-8. Krş. Houtsma, 392-3.

k) Melik II. Muhammed-şâh'ın Kirmân'a geri dönmesi:

Melik II. Muhammed-şâh, yardım istemek için gittiği Irak'da Sultan III. Tuğrul ve Atabeg Kızıl Arslan'dan umduğunu bulamamıştı. Onlar kendi huzûrlarında olan Atabeg Zengî'nin oğulları ile beraber Melik II. Muhammed-şâh'ı Fars'a yolladılar ve Atabeg Tekle'nin ordusu ile ona yardım edeceğini bildirdiler. Beraberinde Irak ümerâsından 'İzz ed-Dîn Kay-Aba ve Bozkuş Şumla-keş de bulunmakta idi. Salgurlu atabegi Tekle'nin de yardım husûsunda pek istekli davranmadığı ve Melik II. Muhammed-şâh'ı oyaladığı anlaşılıyor. Bu sırada Sultan III. Tuğrul ve Atabeg Kızıl Arslan arasında anlaşmazlık başgöstermişti (1187). Emir 'İzz ed-Dîn Kay-Aba ve Bozkuş Şumla-keş bu durumu fırsat bilerek Irak'a döndüler. Melik II. Muhammed-şâh için onların gidişi ayrı bir talihsizlikti, kendi adamları ile Fars'da birkaç gün daha kaldı. Fakat o bu bekleyişin bir sonuç vermediğini ve bir netice elde edemeyeceğini anlayarak tekrar Kirmân hududuna ilerledi. Durumu ümitsiz gören adamlarından bir kısmı ondan ayrılarak Fars'da kaldılar⁴⁵⁷.

Melik II. Muhammed-şâh Kirmân'a geldiği sırada başkent Berdesîr Melik Dînâr'ın idaresi altına girmişti. O bu sebeple Bem şehrine yöneldi. Bu şehrin hâkimi Sâbık ed-Dîn Ali, Melik II. Muhammed-şâh'ın babasından gördüğü iyilikleri unutmamıştı. Bu sebeple Melik Muhammed-şâh ile arasında vukû bulan olayları unutmamış göründü ve onu iyi bir şekilde karşılayarak hizmetkârlık şartlarını yerine getirdi. Onun bu şekildeki davranışını geçmişe bakarak açıklamak daha kolaylaşıyor. Sâbık Ali daha önce de Mübârek-şâh'ı melik ilân etmiş, Selçuklu âilesinden birine dayanarak Bem'deki hâkimiyetini meşrûlaştırmak ve atabeg olmak istemişti. Bu arzusunun gerçekleştirilmesi için şimdi ikinci defa eline fırsat geçmiş oluyordu. Bu sebeple, Melik II. Muhammed-şâh'a itaat etti ve kendi kızını onunla evlendirdi. Böylece arzusunun gerçekleştirilmesi yolunda bir kere daha şansını denemiş oldu. Sâbık ed-Dîn bundan sonra Melik Dînâr ile olan iyi ilişkilerini bir kenara bırakarak, itaat ve barış yolundan ayrılmış, birkaç serhengini göndererek Habîs'i ele geçirmek istemişti. Nitekim bu serhengler adı geçen şehre hâkim oldular.

Melik Dînâr bu durumu haber aldığı zaman, kış ortasında (h. 584-585 kışı/1188-1189) olmasına rağmen Bem üzerine yürüdü, orada birkaç gün konakladıktan sonra, az sayıdaki evbaşları cezalandırmak için, Habîs'e

⁴⁵⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 108. Naklen Muhammed b. İbrahim, 154-5. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 61.

yöneldi. Muhtemelen kış mevsiminin maiyyetine zorluk vermesi ve hayvan yeminin azlığı Melik Dînâr'ın Habîs önünde kalmasını engellemiştir. Emîr Şems ed-Dîn Tatar'ı bir miktar asker ile Habîs önünde bırakarak kendisi tekrar Bem'e döndü. Çünkü Melik II. Muhammed-şâh'ın orada bulunması kendi geleceği için büyük bir tehlike idi. Onun önce bu işi halletmesi gerekiyordu. Bem halkı, muhtemelen kış mevsimindeki bir muhasaranın güçlüğüne düşünerek, barış istedi. Neticede Sâbık ed-Dîn Ali'nin tekrar Melik Dînâr'a itaat etmesi ve Melik II. Muhammed-şâh'ın Kirmân'dan uzaklaştırılması şartı ile iki taraf anlaştilar. Bu anlaşma sonunda Melik Dînâr Berdesîr'e döndü. Diğer taraftan Habîs'e hâkim olan Sâbık Ali'ye bağlı serhengler, Emîr Şems ed-Dîn Tatar'ın canlarını bağışlaması üzerine şehri ona teslim ederek oradan ayrıldılar⁴⁵⁸. Melik II. Muhammed-şâh için Kirmân'daki bu rahat hayat altı ay sürmüştü. Ancak onun Bem'de bulunması vilâyetin harâp olması ve Sâbık ed-Dîn Ali'nin de sonu demektir. Bu sebeple, Sâbık Ali, Melik Dînâr ile anlaştıktan sonra Melik II. Muhammed-şâh ve evli olan kızını Sistân'a gönderdi. Melik II. Muhammed-şâh'ın Kirmân'ı terk etmesi ile Kirmân Selçukluları tarih sahnesinden çekiliyor ve yerini Melik Dînâr'ın kurduğu Oğuz Devleti'ne bırakıyordu.

Tarihçiler genellikle Kirmân Selçukluları Devleti'nin 1186⁴⁵⁹ veya 1187⁴⁶⁰ yılında sona erdiğini belirtmektedirler. Ancak bu tarihi 1189 yılı olarak da kabûl etmek mümkün görünüyor. Melik II. Muhammed-şâh h. 582 Şaban ayı/Ekim-Kasım 1186'da Irak'a hareket etmişti. Melik Dînâr'ın Berdesîr'in anahtarlarını teslim alış tarihi ise 5 Receb 583/10 Eylül 1187 idi. Melik II. Muhammed-şâh Irak ve Fars'dan tekrar Kirmân'a döndüğü zaman, başkent Berdesîr Melik Dînâr'ın idaresi altına girmişti. Her ne kadar kaynaklarda zikredilmiyorsa da, Sâbık Ali'nin Mübârek-şâh gibi, II. Muhammed-şâh'ın da melikliğine ilân etmiş olması çok muhtemeldir. Nitekim Sâbık Ali'nin Melik Dînâr'a muhalefet etmesi ve Habîs'e hâkim olması, buna açık bir işarettir. Ayrıca Melik Dînâr'a karşı başarı elde edilmiş olsaydı, Kirmân Selçukluları soyunun bu bölgedeki varlığının devam edeceği ihtimalini gözden uzak tutmamak gerekir. Bu durumda Kirmân'ın iki şehrinde-Bem ve Habîs- Muhammed-şâh'ın melikliği ismen bile olsa,

⁴⁵⁸ Bk. Muhammed b. İbrahim, 155, 171-2.

⁴⁵⁹ Bk. C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967, s. 116; Aynı mlf., "The Iranian World", 174.

⁴⁶⁰ S. B. Miles, *The Countries and Tribes of the Persian Gulf*, 133.; Halil Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927 (h. 1345), 215.; Köymen, "Kirmân Selçukluları Tarihi", 130.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 192.

sürmüş oluyordu. Melik Dînâr gurre-i Ramazan 584/24 Ekim 1188'de Râver üzerine hareket etmiş ve 4 Ramazan/27 Ekim'de Yezd'den gelen gulâmlar ile savaşmıştı⁴⁶¹. İşte bu olaydan sonra Melik Dînâr 584/585 kışı ortasında (1188-9), kendisi için tehlikeli gördüğü Muhammed-şâh'ın bulunduğu Bem üzerine yürümüştü. Neticede bu sefer sonucu Sâbık Ali ile Melik Dînâr anlaşmış ve bundan sonra Melik II. Muhammed-şâh Kirmân'ı terk etmiştir. Bu da tarih olarak kış mevsiminin ortası, ya'ni Ocak 1189 olmaktadır. Böylece II. Muhammed-şâh Kirmân'ı çok büyük bir ihtimalle bu tarihte terk etmiş ve Kirmân Selçuklu Devleti de zikr edilen tarihte son bulmuştur.

1) Melik II. Muhammed-şâh'ın ölümü:

Melik II. Muhammed-şâh Sistân'da da fazla durmayarak yardım istemek için Harezmi'e gitti. Hârezmşâhlar sultanı Tekiş (1172-1200) onu iyi karşılamış, ağırlama ve hürmette gerekenden fazlasını yapmıştı. Hattâ bâr-gâh ve meclislerde onu kendi çocuklarının hemen altında oturtuyor ve çok yakında yardım edeceği hususunda söz veriyordu. Ancak bir süre sonra Sultan Tekiş'in ona karşı olan sevgisinin azaldığını ve yardım işinin askıya alındığını görüyoruz. Bu husûsta muhtemelen Muhammed-şâh'ın davranışları da rol oynamış olmalıdır. Melik II. Muhammed-şâh birkaç gün sabretti ise de, aradaki soğukluğu giderecek bir işaret göremedi, yardım hususunda Sultan Tekiş'den ümidini keserek Gûr ve Gazne tarafına gitti ve Gûrlular'dan Gazne hâkimi Şihâb ed-Dîn (Mu'izz ed-Dîn) Muhammed'in⁴⁶² hizmetine girdi. Böylece Kavurd âilesinin ve Kirmân Selçuklularının son hükümdarı Melik II. Muhammed-şâh, Şihâb ed-Dîn'in uzun ve yorucu birçok seferlerine iştirâk ettikten sonra vatanından uzaklarda öldü⁴⁶³.

⁴⁶¹ Bk. Muhammed b. İbrahim, 170.

⁴⁶² Şihâb ed-Dîn (Mu'izz ed-Dîn) Muhammed 1173 yılından itibaren Gazne'de hüküm sürmeğe başlamış, daha sonra 1203-1206 yıllarında Gûrlular hükümdarı olmuştur, bk. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, 184.

⁴⁶³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 107. Naklen Muhammed b. İbrahim, 155-6. Ayrıca bk. Houtsma, 391.; Kafesoğlu, *Harezmişâhlar Devleti Tarihi*, 107 n. 111.

Melik II. Muhammed-şâh'ın ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda bir bilgi bulunmuyor. O muhtemelen Gazne'de ölmüştür. Ancak bu, Şihâb ed-Dîn'in orada hükümdar olması sebebiyle yapılmış bir tahminden ileri gidemez. Melik II. Muhammed-şâh Kirmân Selçukluları Devleti'ni yeniden canlandırmak için çok çalışmış, bu yolda Irak Selçukluları, Salgurlular ve Hârezmşâhlar devletlerine başvurmuştu. Ancak birincisi yedi, ikincisi onbeş yaşında henüz çocuk ve tecrübesiz yaşta tahta geçmiş olan bu mücadeleci, fakat talihsiz hükümdar isteğine kavuşmadan vatanından uzakta ölmüştü.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

A. KİRMÂN SELÇUKLULARI'NDA DEVLET TEŞKİLÂTI

1. Hâkimiyet telâkkisi, devletin mâhiyeti, yapısı ve saltanat ve-râseti:

Tarih boyunca pek çok devlet kurmuş bulunan Türkler'de hâkimiyet telâkkisinin, eski devletlerinkinden (Çin, İnan, İslâm) ayrı ve dikkate değer bir mâhiyet gösterdiği muhakkaktır.

Eski Türk telâkkisine göre, devlet ve ülke, onu idare eden hükümdar soyunun müşterek malıdır. Büyük Selçuklular'da da daha ilk hükümdarlar zamanında devlet teşkilâtı çok düzenli ve mükemmel bir şekle konulmuştu. Bunda, Türk boy-beglerinde kuvvetle yaşayan eski hâkimiyet telâkkisi ile devlet teşkilâtı geleneklerinin büyük rolü olduğunda şüphe yoktur. Selçuklular'da da devletin yegane aslı temsilcisi "sultan"dır. O Hâkimiyet ve idare selâhiyetinin, ülkenin ve üzerindeki insan topluluğunun tek sahibidir. Ancak hükümdarda bulunan bu hâkimiyet ve idarî husûslar, tabiatıyla bizzat kullanılamayacağı için, belirli müesseselere sadece vekâleten veriliyordu. Nitekim *Büyük Divân* tarafından devlet ve hükümet işlerinin yürütülmesi için alınan kararlar Selçuklu sultanı adına alınır. Töre ve yasa'ya aykırı olmamak şartıyla hükümdar her husûsta mutlak hâkimdi. Ancak hükümdar hiçbir zaman mukaddes ve sorumsuz değildi. Hükümdarlık irsî olup, veliahdlık müessesesi vardı.

Kirmân Selçuklu Devlet teşkilâtı da mâhiyet itibariyle Büyük Selçuklular'ın aynı idi. Devlet idaresinin en üst kademesinde "melik" bulunuyor ve bütün güçler kendisinde toplanıyordu. Fakat devletin çökmeğe yüz tuttuğu sıralarda atabeglerin de idarede etkin rol oynadıkları anlaşılıyor.

Kirmân Selçukluları devlet teşkilâtında görev almış bulunan Efdal ed-Dîn Kirmânî *İkd el-Ulâ* adlı eserinde hükümdarlık selâhiyet ve vazifeleri hakkında bir kısım ayırmıştır. Kirmân Selçuklu meliklerinin devleti nasıl idare etmesi gerektiği husûsunda çağdaş fikirleri de aksettiren bu kısma küçük çapta bir *siyâset-nâme* diyebiliriz. Hükümdarın devleti nasıl idare edeceği, vazife ve selâhiyetleri husûsunda Efdal ed-Dîn'in fikirleri ile meşhur Selçuklu vezîri Nizâm ül-Mülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde belirttiği fikirler

arasında benzerlikler de vardır. Efdal ed-Dîn⁴⁶⁴ pâdişâhların üstünlüğünden bahsederken bu husûsda şunları demektedir "Pâdişâhın üstünlüğü, Allah'ın kendisini *melik* olarak isimlendirmesi ve kul adını da insana vermesidir. ...Pâdişâh dünyada Allâh'ın halifesidir. Peygamberimiz, Sultan yeryüzünde Allâh'ın gölgesidir' dedi. Habeşî bir köle dahi olsa pâdişâha itaat edin." Efdal ed-Dîn hükümdarın kudretini doğrudan doğruya Tanrı'dan aldığını ve Tanrı adını saltanat sürdüğünü belirtmiş ve onun bu fikirleri Nizâm ül-Mülk'ün ve İslâm'dan önceki Türk hükümdarlarına idare etme hakkının Tanrı tarafından verildiği görüşleri ile uygunluk göstermiştir. Ayrıca Tanrı'nın birini hükümdar seçerken onun hangi ırktan olduğuna bakmadığını belirtiyor ki, bu husûs da Nizâm ül-Mülk'ün görüşü ile aynıdır⁴⁶⁵.

Efdal ed-Dîn'e göre⁴⁶⁶, bir hükümdâr âdil olmalıdır. O bu husûsda Peygamber'in hadislerinden de örnekler vererek bir hükümdarın nasıl olması gerektiğini ifade etmeğe çalışmış ve hükümdarın mutlak adâleti koruması gerektiğini belirtmişti. Bu bakımdan "İslâm'da ve Türk'de ortak telâkki olan adâlet"⁴⁶⁷ fikrinin Kirmân Selçuklularında da mevcut olduğunu göstermek istemiştir.

Kirmân Selçuklularında meliklerin tahta geçişlerinde, babadan oğula olmak üzere belli bir verâset kâidesi vardı. M. Köymen⁴⁶⁸; Kirmân Selçuklularında meliklerin tahta geçişinde belli bir verâset kâidesinin olmadığını, kuvvetli olanın ve orduyu elde edenin tahta geçtiğini belirtiyor. Veliâhd tayîni husûsundaki an'anededen başka, Kirmân Selçukluları hükümdar listesine dikkatle bakıldığında melikliğin belli bir verâset kâidesine göre babadan oğula geçtiği görülüyor. Ancak hükümdarın çocuğu bulunmadığı zaman diğer bir hanedan a'zâsı tahta geçmekte idi. M. Köymen, "Kuvvetli olan, orduyu elde eden tahta geçebiliyordu" ifadesi ile Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra oğulları arasındaki mücadeleyi kastediyorsa, bu her devlette hükümdarın ölümünden sonra zaman zaman görülen taht kavgalarını bir örnektir. Bu da tahta geçişte belli bir verâset kâidesinin olmadığını

⁴⁶⁴ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 51.

⁴⁶⁵ Bk. *Siyâset-nâme* (Ch. Schefer neşrinden faydalanarak yeniden yayına hazırlayan Mürtezâ Müderrisî Çahârdihî), Tahran hş. 1334/1955, s. 5-6. Krş. Köymen, "Saray teşkilâtı", 3-4; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977, s. 220.

⁴⁶⁶ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 51-3, 57.

⁴⁶⁷ Bk. Kafesoğlu, aynı eser, 301.

⁴⁶⁸ Bk. "Kirmân Selçukluları Târîhi", 132.

göstermez. Zaten bu sırada mücadele eden kişiler aynı hükümdarın oğullarıdır.

2. Toprak ve Halk

a. Toprak :

Kirmân Selçuklularında arâzî mülkiyetinin Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletleri'ndeki gibi olması çok muhtemeldir⁴⁶⁹. Bu bakımdan mülkiyeti devlete âit olan mîrî toprakları dört bölümde mütalaa etmek gerekiyor.

1) *Has arazi*: Kirmân Selçuklularında "vergileri hükümdara tahsis edilen bu arâzî"⁴⁷⁰ hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Ancak Büyük Selçuklular'da mevcut sistem ile aynı olması ihtimalinden hareket edersek, Kirmân Melikleri de "Has arâzisiyle birlikte, husûsî mülkiyet halinde olmayan mütebâki arâziye de keyfinin istediği gibi sahip çıkabilirdi. Söz gelişi bundan iktâda bulunurdu. Lâkin has arâzi'yi özellikle kendisi için muhafaza eder ve bundan akrabâsına ihsanda bulunurdu"⁴⁷¹.

2) *İktâ sistemi*: Kirmân Selçukluları toprak sisteminde nispeten varlığı hakkında az da olsa bilgi edinebildiğimiz bir müessesedir. O Turan'ın⁴⁷² tarifi ile iktâ "Selçuklular'dan itibaren, muayyen yerlere âit devlet gelirlerinin hizmet ve maaşlarına karşılık olarak, kumandan, asker ve sivil ricâle... terk ve tahsîsi anlamında bir ıstılahdır". Kirmân Selçuklularında tespit edebildiğimiz kadarı ile iktâlar; devlet adamlarına, ordu mensuplarına ve bu devletin hizmetine girmesi söz konusu olan Oğuzlar'a verilmişti.

Melik Kavurd'u siyâsî olaylarda gördüğümüz üzere, devlet adamlarından birini casûs olarak Kufs kavmi üzerine göndermişti. Bu devlet adamı sözde düşmanlardan biri ile mektuplaşmakla ithâm edilmişti. Melik Kavurd gözden düşmüş olan bu devlet adamının iktânının iptal edilmesini bu-

⁴⁶⁹ Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklularında toprak mülkiyeti için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970², s.57-58, ve 113-117.; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Hôrazmşâhs (1038-1231), Eine Untersuchung nach urkundenformularen der zeit*, s. 60-71, Wiesbaden 1964. Bu eserin geniş bir özeti ve tanıtması için bk. M. A. Köymen "Selçuklu Devri Türk Târîhi Araştırmaları, II" *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, sayı: 2-3, Ankara 1964, s. 303-380. Toprak mülkiyeti için bk. 345-355.

⁴⁷⁰ O. Turan, *İktâ mad.*, *İA.*, s. 958.

⁴⁷¹ Horst 60. Naklen, Köymen, aynı eser, 346.

⁴⁷² Bk. O. Turan, *İktâ mad.*, s. 949. İktâ müessesesi husûsunda daha fazla bilgi için Turan, Uzunçarşılı (*Medhal*, 57) ve Horst (s. 61-67)'ün eserlerinden başka bk. A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuk Empire", *The Cambridge History of Iran, V*, Cambridge 1968, s. 231-239.

yurmuştu⁴⁷³. Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelesi sırasında Zeyn ed-Dîn Müzehheb, Melik II. Arslan-şâh'ın yanında idi ve Turumtay'ın iktâ'nın artırılması için iltimasda bulunuyordu⁴⁷⁴. Ayrıca Melik II. Turan-şâh zamanında Kirmân'a gelen Oğuz emîrlerini boyları ve askerleri ile birlikte itaat altına alabilmek için iktâlar teklif edilmişti. Bu iktâlar Surûd (Serd-sîr) ve Curûm (Germ-sîr) taraflarında olacaktı⁴⁷⁵. Buna benzer bir uygulama daha sonra Türkiye Selçukluları Devleti tarafından da yapılmış, Sultan Alâ'ed-Dîn Keykubâd (1220-1237) Selçuklular'ın hizmetine giren Hârezm aşiret reislerine iktâlar vermişti⁴⁷⁶. Kirmân Selçukluları devrinde ordunun *iktâ* ve *idrârât* (aylıklar)'ın çoğunluğu Büyük bir emîr (Emîr-i büzürg) ve kalabalık bir ordunun konakladığı Sircân şehrinden gelmekte idi⁴⁷⁷.

3) *Mülk (husûsî) arâzî*: Bu tip arâzî sahibi, mülkü üzerinde tam bir tasarruf hakkına sahipti⁴⁷⁸. Kirmân Selçukluları Devleti'nde de olması gereken bu arâzî şekli hakkında kaynaklarda hemen hemen bir bilgiye rastlayamadık. Ancak aşağıda göreceğimiz üzere hayır müesseselerine vakıflar tahsis edildiğine göre, mülk arâzînin varolması muhtemeldir. Ayrıca ev, bağ, bahçe ve ağıl gibi, emlakın özel mülkiyete dahil olması gerekiyor⁴⁷⁹. Nitekim Melik I. Turan-şâh'ın adâletinden bahsedilen hikâyelerde zikri geçen ev ve bağın şahısların özel mülkiyetinden olduğu görülüyor⁴⁸⁰.

4) *Vakıf arâzî*: Mîrî veya mülk arâzî gelirlerinin ilmî veya sosyal müesseselerin masraflarına karşılık olarak tahsis olunan arâzidir. Bu vakıf arâzînin gelirleri vakfın şartlarına göre, câmilerin, medreselerin, hastahanelerin ve bu gibi halka yararlı gâyeler için kurulmuş olan binaların devamlılığını sağlamak ve buralarda çalışanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılırdı⁴⁸¹.

⁴⁷³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 7.

⁴⁷⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 50. Naklen Muhammed b. İbrahim, 75.

⁴⁷⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 88. Naklen Muhammed b. İbrahim, 127, Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 112.

⁴⁷⁶ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 114 ve Turan, *İktâ mad.*, İA., s. 957.

⁴⁷⁷ Bk. *İkd el-Ulâ*, 74. Krş. Lambton, aynı eser, 118.

⁴⁷⁸ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 115.; Horst, 68 ve naklen Köymen, *Araştırmalar*, 352.

⁴⁷⁹ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 316.

⁴⁸⁰ Bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 47, 50.

⁴⁸¹ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 114-5.; Horst, 68-71 ve naklen Köymen, aynı eser, s. 353.

Kirmân Selçukları'nda da bu şekilde vakf edilmiş arâzînin varlığını görüyoruz. Nitekim Melik I. Turan-şâh yaptırmış olduğu Ulu Câmî (Mes-cid-i Câmî), medrese, hankâh, bîmâristân ve germâbe için vakıflar tahsis etmişti⁴⁸². Yine Melik I. Arslan-şâh'ın hanımı Zeytûn Hâtûn da medrese ve ribâtlar yaptırmıştı. Lakabı İsmet ed-Dîn olan bu Hâtûn'un vakıfları "Evkâf-ı İsmetiye" olarak meşhurdu⁴⁸³. Aynı şekilde Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân da birçok hayır müesseseleri yaptırdı ve bunlara vakıflar tahsis etti. Bu müesseselerden biri olan bîmâristânın evkâfı XVII. yüzyılın başlarında Kirmân tabiblerinden birinin idaresinde idi ve o hastaların tedâvisi ile meşgûl oluyordu⁴⁸⁴.

b. H a l k :

Türk olan askerî sınıf (ehl-i seyfidan ve sivil devlet erkânından⁴⁸⁵ başka Kirmân'da idare edilen halk tabakası kaynaklarda genellikle "Tâzîk" adıyla zikredilmektedir⁴⁸⁶. Tâzîk (Tacik) adıyla anılan bu yerli halk çalışan ve vergi veren kitledir. Melik I. Turan-şâh'ın şehrin dışında bir mahalle inşâ ettirmesi yerli halktan bir Tâzîk ile konuşması sonucu olmuştu. Siyâsî olaylarda gördüğümüz üzere fetret devrinde devlet büyükleri arasında yer alan Tâzîklerin zenginliği ve yaşayışları dikkati çekmişti. Neticede Türkler onların üzerine hücum ederek bazılarını öldürmüş ve mallarını paylaşmışlardı⁴⁸⁷.

Efdal ed-Dîn Kirmânî (*İkd el-Ulâ*, 58), iyi siyâsetin manasının pâdişâhın halk tabakalarından her birini kendi mertebe ve derecelerinde tutması olduğunu zikrediyor. Ona göre halk tabakaları şöyle oluşmaktadır; Melik oğulları, soylular, ulemâ ve erdem sahipleri (ehl-i fazl), zâhidler, iyi kişiler (ehl-i salâh), dihkânlar, toprak sahipleri (erbâb-ı ziyâ'), tüccâr ve sanatkâr-lar (muhterife)⁴⁸⁸.

⁴⁸² Muhammed b. İbrahim, 27.

⁴⁸³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 23. Naklen Muhammed b. İbrahim, 36.

⁴⁸⁴ Muhammed b. İbrahim, 52.

⁴⁸⁵ Sivil devlet erkânı kaynaklarda bazen ehl-i kalem (*İkd el-Ulâ*, 8), eshab-ı kalem (*Bedâyi ül-Ezmân*, 44. Naklen Muhammed b. İbrahim, 66) ve hâcegân (bk. aynı eserler, birçok kere ve *İkd el-Ulâ*, 8-g) olarak zikredilmektedir.

⁴⁸⁶ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 18, 74, 86, 102. Naklen Muhammed b. İbrahim, 108, 124, 146. Krş. *Vâdiy-i Heftvâd*, 411 ve Köymen, "Kirmân Selçukluları Târîhi", 133.

⁴⁸⁷ Köymen (aynı eser, 133), yüksek idarî makamlara geçmiş bir yerli Kirmânlı adına kaynaklarımızda raslamamaktayız demektir. Ancak bu olaydan da anlaşılacağı üzere yerli halktan birçok kişi devlet teşkilâtında yer almıştı.

⁴⁸⁸ Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 108.

Efdal ed-Dîn'in bu sınıflaması içinde asker ve sivil devlet erkânı yer almadığı gibi, bu tabakalar hakkında açıklamalar ve ilâveler yapılabilir. Efdal ed-Dîn'in nakilcisi Muhammed b. İbrahim⁴⁸⁹, Melik I. Turan-şâh yeni bir mahalle yaptırdığı sırada belki de sanatkârlar sınıfına ilâve edebileceğimiz "Mühendisler" (mimarlar) ve "üstâdân-ı binâ" (yapı ustaları) dan bahsediyor. Ancak o zaman sanatkâr (muhterife) dediğimiz tabakayı belki de ikiye ayırmak gerekecektir, 1. hakîkî manada güzel sanatlarla uğraşan sanatkârlar 2. zanaat erbabı.

Bu zanaat erbabı hakkında kaynaklarda bazı örneklerle rastlıyoruz. Söz gelişi; habbâz⁴⁹⁰ (fırıncı), iskâf⁴⁹¹, (ç. esâkif, farsça keşşer-ayakkabıcı), kasap ve bakkal⁴⁹² yine gil-kâr^{492/a} (-Tayyân: çamurcu, yapıcı, duvarcı?)¹ da bu zanaatkarlar sınıfına dahil edebiliriz.

Bu zanaat şubelerinin, ortaçağ şehirlerinde görüldüğü gibi, birer esnaf teşkilâtına (yahut tarikatına) sahip olup olmadıkları kaynaklardan anlaşılmıyor. Ancak Melik Kavurd devrinde fırıncılar (nân-bâyân=habbâzân), hükümdarın yokluğundan istifade ederek, Berdesîr'de ekmeğin fiyatını yükseltmişlerdi. Melik Kavurd da derhal Berdesîr'e dönerek fırıncıları toplamış, hem ekmeğin fiyatını indirmiş, hem de fırıncıların ileri gelenlerinden birkaç kişiyi öldürmüştü⁴⁹³. Bu olayda fırıncıların müşterek hareket etmelerinden o devrede Kirmân'da da esnaf teşkilâtlarının bulunduğunu bir varsayım olarak ileri sürebiliriz.

Halk tabakaları arasında zikredilmeyen meslek erbâbından birisi de tabîbler⁴⁹⁴ (farsça; pizişk) idi. Efdal ed-Dîn'in halk tabakaları arasında zikrettiği dihkân; köy ağası ve arâzî sahibi⁴⁹⁵, erbâb-ı ziyâ'da yine toprak sahibi anlamındadır. Buna mukabil kaynaklarda köy hayatı ve köylüler hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Bu bilgiler de ziraatle uğraşan bâzyâr (=berzger:çiftçi) ve kehgîn (?كهگين: kanal açıcı)¹ler hakkındadır⁴⁹⁶. Bilhassa

⁴⁸⁹ *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 27.

⁴⁹⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 11. Naklen Muhammed b. İbrahim, 13.

⁴⁹¹ *Sımt*, 18 ve *Târih-i Güzide*, 472.

⁴⁹² *İkd el-Ulâ*, 14.; Muhammed b. İbrahim, 4.

^{492a} *Bedâyi ül-Ezmân*, 18.; *Mezârât-ı Kirmân*, 52. Ancak Muhammed b. İbrahim (s. 27), bunun yerine dürüdger (marangoz) mesleğini zikretmiştir.

⁴⁹³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 11. Naklen Muhammed b. İbrahim, 13.

⁴⁹⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 61. Naklen Muhammed b. İbrahim, 52, 89.

⁴⁹⁵ Bk. *Dihkan mad.*, 1A.

⁴⁹⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 71, 95. Naklen Muhammed b. İbrahim, 103, 137.

çok az yağmur alan Kirmân'da ziraat yapabilmek için eski çağlardan beri yer altındaki suların istifade ediliyor, bunun için de kanât (kanal, su yolu)lar açmak gerekiyordu. İşte bu işi de kehgîn denilen kanal açıcılar yapmaktaydı⁴⁹⁷. Ayrıca Melik II. Arslan-şâh zamanında Bem muhasarası sırasında, Bem ve Nermâşır civarındaki bâzyâr ve kehgînler toplanmış ve onlara uzun bir kanal kazdırmışlardı⁴⁹³.

Halk arasında *evbâş* denilen ayak takımı da bilhassa devletin zayıfladığı sırada ortaya çıkmakta ve etkinliklerini hissettirmekte idiler. Kaynaklar tarafından *evbâş* özellikle Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelesinden itibaren zikredilmektedir. Nitekim atabeglikte gözü olan Turumtay'ın dostları arasında *evbâş* da vardı. Yezd şehrine gitmiş olan Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ı gulâmları geri getirmek için harekete geçtikleri zaman, Melik II. Turan-şâh, Atabeg Aybeg ve bir avuç *evbâş* ile Cîruft'ta kalmışlardı. Yine Melik II. Turan-şâh devrinde *evbâş*'dan Muhammed Alemdâr, etrafına bir grup toplayarak Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in yanında kaçmış ve Bem'de bulunan Sâbık Ali'ye bağlanmıştı. Birkaç gün sonra Muhammed Alemdâr bir grup atlı ve yaya ile Berdesîr'e dönerek tekrar II. Turan-şâh'ın hizmetine geldi. Bu gelip gitmelerden şüphelenen Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed Fars'a kaçmak zorunda kalmıştı. Daha sonra Zâfir Muhammed Emîrek, durumu tekrar kuvvetlenen Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in nâibi olarak, Berdesîr'e geldiği zaman iki-üç *evbâş* onun peşine düşmüştü. Neticede bunların şehirdeki bütün işlere hâkim olması ve Melik II. Turan-şâh'ın öldürülmesine kadar varan olaylar birbirini izledi (1183)⁴⁹⁹. Bütün bunlar *evbâş*'ın zaman zaman meliklerin yanına kadar sokulduklarını ve Atabeg gibi kuvvetli şahsiyetlerin görevini bırakacak kadar onlar üzerinde etkin olduklarını ve hattâ bir melikin öldürülmesine sebep olan olaylar zincirinin içinde yer aldıklarını göstermektedir.

3. Hâkimiyet alâmetleri ve ünvanlar:

a. Ünvan ve lakablar:

"İslâm-Türk devletlerinde kendilerine bir bölgenin idaresi verilen hânedân üyeleri "melik" diye anılırlardı."⁵⁰⁰ Muhtemelen Kavurd da bu

⁴⁹⁷ Bk. *Vâdi-i Heftvâd*, 217-8, 221.

⁴⁹⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 71. Naklen Muhammed b. İbrahim, 103.

⁴⁹⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 49, 80, 90, 98. Naklen Muhammed b. İbrahim, 74, 117, 129,

141.

⁵⁰⁰ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 307.

tarife uygun olarak kendi idaresine verilen Kirmân bölgesine hâkim olduktan sonra *melik* ünvanı kullanmağa başlamış ve onun halefleri de bu ünvanı almışlardı. Bu sebeple Kirmân Selçuklu hükümdarlarının gerek sikkelerde⁵⁰¹ ve gerekse kaynaklarda görülen ünvanları *melik* dir.

Kirmân Selçuklu melikleri hükümdarlık alâmetlerinden lakablar da kullanmışlardı. Daha önce meliklerin şahsiyetlerinden bahsederken onların lakablarını zikrettiğimiz için burada bir kez daha tekrarlamaya lüzum görmüyoruz. Ancak kaynaklarda son meliklerden II. Arslan-şâh, II. Turan-şâh ve II. Muhammed-şâh'a âit lakablara tesâdüf edemediğimizi belirtmek isteriz.

b. Alâmetler :

Kirmân Selçukluları Devleti'nde hükümdarların hâkimiyet alâmetlerinden birçoğuna rastlıyoruz. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Taht : Hükümdarlığın maddî sembollerinden birisi de tahttır. Hükümdar cülûslarda, kabûl ve fevkalâde merâsimlerde taht üzerinde otururdu⁵⁰². Kirmân Selçukluları'nda taht ile ilgili ve tasvirleri hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak meliklerin cülûsları sırasında tahta oturdukları açık bir şekilde belirtilmektedir. Nitekim ilk olarak Melik Kavurd'un başkent Berdesîr'de saltanat tahtına oturduğu zikrediliyor⁵⁰³. Melik Kavurd'un ölümünden sonra devlet büyükleri küçük yaştaki oğlu Hüseyin'in beşiğini taht üzerine koymaktaydılar⁵⁰⁴. Devletin kurucusu Kavurd olduğu için kaynaklar Kirmân Selçukları tahtını "taht-ı Kavurdî" şeklinde ifade etmişlerdi. Melik I. Turan-şâh ve İran-şâh "taht-ı Kavurdî"ye oturmuşlardı. Meliklerden tahta oturdukları zikredilenler arasında Tuğrul-şâh da bulunmaktadır⁵⁰⁵.

Tâc: Hükümdarlık sembollerinden tâc hakkında kaynaklarda hemen hemen hiç bilgi yoktur. Sadece bir yerde, Sultan-şâh'ın ölümünden sonra

⁵⁰¹ Bk. Alptekin, "Selçuklu Paraları" ve Lowick, "Seljuq Coins".

⁵⁰² Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 303, 308 n. 2.

⁵⁰³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 5. Naklen Muhammed b. İbrahim 4. "Çün der dârü'l-Mülk Berdesîr serir ber taht-ı saltanat cülûs fermüd."

⁵⁰⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 16. Naklen Muhammed b. İbrahim, 21.

⁵⁰⁵ *İkd el-Ulâ*, 74, 90.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 19.; Muhammed b. İbrahim, 29, 46.

oğlu bulunmadığı için I. Turan-şâh'ın melik olduğu, taht ve *tâc*'in ona verildiği zikrediliyor⁵⁰⁶.

Tevkî ve Tuğra : Hükümdarlık alâmetlerinden olan bu hususların varlığını Kirmân Selçukları'nda da görüyoruz. Tevkî, "İslâm devletlerinde zaman zaman birbirinden farklı şekillerde hükümdarın kararı, bunun yazılı sureti, tayîn berati, hükümdara mahsus alâmet, tuğra, ferman ve mühür müterâdifî olarak kullanılan bir resmî yazışma ıstılâhıdır"⁵⁰⁷. Kirmân Selçukları'nda tevkînin melikin kararı ve iradesi anlamında kullanıldığı anlaşılıyor. Melik Dînâr Habîs'e ulaştığı andan itibaren Melik II. Muhammed-şâh'ın *tevkî'âtı'nı* tanımamıştı⁵⁰⁸. Ayrıca Kirmân Selçuklu vezîrlerinin de *tevkî* haklarını kullandıkları anlaşılıyor⁵⁰⁹. Hükümdarlara mahsus tevkî'lerin *fermân*, *menşûr* ve *misâl* olarak üç türlü olduğunu biliyoruz⁵¹⁰. Kirmân Selçukluları'nda, tevkîin bu üç çeşitinin ya'ni fermân, menşûr ve misâl'in kullanıldığı husûsunda örnekler vardır.⁵¹¹

Tuğra "Vesikaların üst tarafına yazılan isim, elkab ve dua cümlesinden ibaret hükümdarın mühür ve imzası"⁵¹²dir. Kirmân Selçukluları Devleti kurucusu Melik Kavurd'un tuğrası da isim ve elkabı üzerine konan ok, yay ve yaycıktan oluşmaktaydı⁵¹³. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁵¹⁴, Kavurd'un tuğrasına ismini "Kara Arslan Beg b. Çağrı Beg" şeklinde işlettiğini ve Kirmân'da yaptırdığı binalarda da bu tuğranın yazıldığını zikrediyor. Bu suretle daha o zamandan itibaren tuğranın binalar (resmî daireler) üzerinde yer aldığı görüyoruz.

Hutbe: Hutbe, Cuma ve bayram namazlarında hatîb tarafından irad edilen dînî öğüttür. Hükümdarın Cuma namazından önce hâkim olduğu

⁵⁰⁶ *İkd el-Ulâ*, 90. Ayrıca Muhtârî (*Divân-ı Osmân Muhtârî*, 23, 421), I. Arslan-şâh'ı medh eden kasidelerinde tâc'ı zikreklemektedir.

⁵⁰⁷ Bk. N. Göyünç, *Tevkî mad.*, İA.; Uzunçarşılı, *Medhal*, 26, 69.

⁵⁰⁸ Bk. Muhammed b. İbrahim, 161. Muhtârî (*Divân-ı Osmân Muhtârî*, 434), bir kasidesinde I. Arslan-şâh'ın tevkînden bahsediyor.

⁵⁰⁹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 89.; Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s. 88.

⁵¹⁰ Bk. Uzunçarşılı, aynı eser, 69.

⁵¹¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 6, 34, 88, 97, 99. Naklen Muhammed b. İbrahim 6, 10, 55, 127, 140, 143.; Vassâf, 285 (özet, 173); Muhtârî, 24.

⁵¹² Bk. J. Deny, *Tuğra mad.*, İA.

⁵¹³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 10. Naklen Muhammed b. İbrahim, 11. Krş. J. Deny, aynı eser.

⁵¹⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 3, Vassâf (s. 285; özet, 173), Kavurd'un tuğrasındaki ismini "Kızıl Arslan b. Çağrı Beg" şeklinde zikretmiştir.

ülkelerdeki câmilerde adını anmak âdet haline gelmiş ve bu hükümdarlık alâmetlerinden biri olmuştur⁵¹⁵.

Melik Kavurd Umân'ı zabtettikten sonra bu vilâyette kendi adına hutbe okunmasını ve sikke bastırılmasını buyurmuştu⁵¹⁶. Daha sonra Melik Kavurd'un Fars bölgesini zabt ettiğini görüyoruz. Şîrâz ve çevresindeki halk Melik Kavurd adına hutbe okutmuştu. Ancak Fars hâkimi Fazlûye'yi takipten vazgeçerek Şîrâz'a dönen Melik Kavurd'un bu şehirde Halife ve metbû Sultan Tuğrul Bey'den sonra kendi adına hutbe okuttuğu anlaşılıyor (Temmuz/Ağustos 1062)⁵¹⁷. Sultan Tuğrul Bey'in ölümüyle (1063), Kavurd metbû olarak Sultan Alp Arslan'ı tanımak zorunda kalmış ve Şîrâz'da önce onun ve sonra da kendi adına hutbe okutmuştu⁵¹⁸. Fakat Melik Kavurd bir süre sonra Sultan Alp Arslan'ın adını hutbeden çıkartarak Kirmân'da sadece kendi adına hutbe okutup sikke bastırmıştı⁵¹⁹.

Kaynaklarda Kirmân Selçuklu meliklerinden adına hutbe okunduğunu tespit edebildiğimiz ikinci melik, Behrâm-şâh'dır. Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden (1170) sonra, Berdesîr'de Melik Behrâm-şâh adına hutbe okunmuştu⁵²⁰. Kaynaklarda zikredilmemiş olmasına rağmen hükümdarlık alâmetlerinden sayılan hutbenin diğer melikler adına da okunmuş olması muhakkaktır.

Sikke: Hükümdarlık alâmetlerinden birisi de sikkedir. Para bastırmak maddî hâkimiyet unsurlarının en önemlilerinden birisidir. Kirmân Selçuklularında basıldığı zikredilen ve gerekse ele geçirilmiş sikkeler mevcuttur.

Kirmân Selçuklu Devleti ilk hükümdarı Kavurd'un kaynaklarda basıldığı zikredilen⁵²¹ ve şimdi de elde mevcut birçok sikkesi vardır. Bu sikkelerde ilk Halife Kaim bi-Emrillâh'ın, sonra da metbû hükümdar olarak babası Çağrı Bey'in adını ve ünvânlarını görüyoruz. Babasının ölümünden sonra Melik Kavurd sikkelerde Halife'den sonra kendi adını, ünvân ve lakablarını zikretmişti. Melik Kavurd'un Kirmân dışında Fars bölgesinde Şîrâz'da basılmış bir sikkesi bulunmaktadır. Ayrıca sikkelerinde *ok* ve *yay*

⁵¹⁵ Bk. A. J. Wensinck, *Hutbe mad.*, İA.; Köymen, "Saray teşkilâtı", 13.

⁵¹⁶ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 10.

⁵¹⁷ Bk. Sibt, 91-92, 100.

⁵¹⁸ Bk. Aynı eser, 118.

⁵¹⁹ Bk. İbn el-Esîr, X, 53.

⁵²⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 34. Naklen Muhammed b. İbrahim, 54.

⁵²¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 10.

işaretleri de kullanılmıştır⁵²². Kaynaklara göre Umân'ı zabt ettikten sonra orada da sikke bastırmıştı⁵²³.

Melik Kavurd'un en ilgi çekici parası muhakkak ki, kaynaklarda zikredilen ölüm tarihinden sonra h. 467/1074'de Berdesîr'de basılmış olanıdır⁵²⁴. Bu sikkenin h. 467'de basılmasının muhtelif sebepleri olabilir. Melik Kavurd'un ölümünden sonra Kirmân'da kısa süren karışık bir devre olmuş ve Sultan-şâh tahta çıkana kadar muhtemelen yine Kavurd adına para basılmıştı. Diğer bir ihtimâl de adı geçen paranın kalıbının sikke üzerindeki tarihten önce hazırlanarak basılmış ve Melik Kavurd'un ölmesine rağmen bu paranın kullanılmış olmasıdır⁵²⁵.

Kirmân Selçuklularından Melik Sultân-şâh'ın da şimdilik üç sikkesi mevcuttur⁵²⁶. Melik Sultân-şâh iki parasında halife olarak Kaim bi-Emrillâh'ı ve lakablarını zikretmiştir. Paralar üzerinde herhangi bir metbû hükümdarın ismi görülmemektedir.

Melik I. Turan-şâh'ın da tespit edilen şimdilik iki sikkesi mevcuttur⁵²⁷. Bunlarda Halife Muktedî bi-Emrillâh'dan sonra Melik Turan-şâh'ın adı ve lakabları zikredilmekte, metbû bir hükümdar ismi görülmemektedir.

Kirmân Selçuklu meliklerinin elde mevcut son sikkesi Behrâm-şâh'a âit olanıdır. Kaynaklarda da onun adına para basıldığı zikredilmektedir⁵²⁸.

⁵²² Bu husûsda fazla bilgi için bk. Lowick, "Seljuq Coins", 250-1.; Alptekin, 554-60.; R.W.Buillet, "Numismatic Evidence for the relationship between Tughrl and Chagri Beg", 290-1.

⁵²³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 10.

⁵²⁴ Alptekin, 559.

⁵²⁵ Bu husûsda fikirlerine müracaat ettiğimiz mütehasıs numisimatlar İ. Artuk ve N.M. Lowick de bu paranın tarihini aynı şekilde okumuşlardır. Ayrıca British Museum'da bulunan bu sikkenin fotoğrafını gönderen N. M. Lowick'e teşekkürü bir borç bilirim.

⁵²⁶ Bk. Alptekin, 561-2. Ancak Alptekin (s. 561), British Museum'da bulunan bu sikkelerden birinin h. 465/1072-3'de basıldığını belirtiyor. Fakat bu tarihlleme Sultân-şâh 467/1074'de tahta geçtiğine göre, daha önceki bir yılı göstermekte ve tereddüt uyandırmaktadır. Bu husûsda da fikrine müracaat ettiğimiz N.M. Lowick bu paranın Berdesîr'den ziyade muhtemelen Cîruft'ta basılmış olabileceğini ve tarih olarak ancak 46.'nın açık bir şekilde okunduğunu belirtiyor. Ayrıca bu sikkenin Melik Kavurd'un ölümünden önce basılmasının muhtemel olmadığını ileri sürüyor.

⁵²⁷ Bk. Alptekin, 563.

⁵²⁸ Alptekin, 564.

Sikkenin üzerinde Halife en-Nâsır li-Dinillâh'ın ismi, ondan sonra Behrâm-şâh'ın adı, ünvân ve lakabları görülüyor⁵²⁹.

Kirmân Selçuklularının paralarının basıldığı ya'ni darphanelerin bulunduğu yerler sikkelerden de anlaşıldığı üzere Berdesîr, Cîruft ve Bem şehirleri idi. Ancak sikkelerinin çoğunun başkent Berdesîr'de basıldığı anlaşılıyor.

Nevbet: "Askerî muzıka tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın sarayı ve üç gündüz namaz vaktinde ise daha küçük erkânın ikâmetgâhları önünde çalınan özel bir musikî parçası idi.⁵³⁰ Hükümdarlık âlâmetlerinden olan nevbet'e Kirmân Selçuklu Devleti'nde de rastlıyoruz. Kirmân Selçuklu meliklerinin de beş *nevbet* çaldırdıkları anlaşılıyor (penç nevbet zened)⁵³¹. Ayrıca Sâbık Ali'nin Mübârek-şâh'a hazırladığı hükümdarlık âlâmetleri arasında *nevbet*'in de varlığını görüyoruz⁵³².

Kirmân Selçuklularında dikkati çeken bir görevli de "Nevbet sâlâr"dir. Kesinlikle bu memuriyetin tam olarak ne iş yaptığı anlaşılamiyor. Bu acaba saray muzikacılarının emîrine verilen bir ünvân mı? Kaynaklarda⁵³³. İftihâr ed-Dîn İsfendiyâr ismi ile zikredilen "Nevbet sâlâr" muhtemelen saray muzikacılarının emîri olabilir⁵³⁴.

Bayrak : Hükümdarlık sembollerinden olan bayrak, Kirmân Selçuklularıyla ilgili kaynaklarda 'âlem şeklinde geçmektedir. Sâbık Ali, Mübârek-şâh'ı melik ilân ederken hazırladığı hükümdarlık âlâmetleri arasında 'âlem de bulunmaktaydı⁵³⁵. Ayrıca Kirmân Selçuklularında "Bayrağı taşıyan" ya'ni 'Alemdâr'ın varlığını da görüyoruz. Her ne kadar bu şahsın görevi hakkında kaynaklar da bir açıklık yoksa da alemdâr lakabı onun işi hususunda bize bir fikir vermektedir. Ancak Kirmân Selçuklularının bayrağının renginin ne olduğu hakkında bir kayda tesâdüf edemedik.

⁵²⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 34. Naklen Muhammed b. İbrahim, 54.

⁵³⁰ Bk. H.G. Farmer, *Tabl-hâne mad.*, *İA.*

⁵³¹ *İkd el-Ulâ*, 74.

⁵³² Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 104. Naklen Muhammed b. İbrahim, 148.

⁵³³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 78. Naklen Muhammed b. İbrahim, 116.

⁵³⁴ O. Turan (*Selçuklular Tarihi*, 295), saraylardaki nöbet musikî takım ve heyetine *Nevbet-hane* ve çalanlara da *Nevbetiyân* denildiğini zikrediyor. Bu askerî muzıkada çalanlara *Nevbetiyân* denilmesi onların başkanının da *Nevbet sâlâr* olması ihtimâlini fazlalaştırıyor.

⁵³⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 104. Naklen Muhammed b. İbrahim, 148.

Çetr : Hükümdarların sefere çıktıklarında veya alayla çıkıp bir yere gittiklerinde başları üzerinde tutulan şemsiyedir⁵³⁶. Bu hükümdarlık âlâmetine Melik Kavurd devrinden itibaren rashyoruz. Melik Kavurd'un çetrinin üzerinde, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, *ok* ve *yay* resmi bulunuyordu⁵³⁷. Melik Behrâm-şâh ve II. Arslan-şâh'ın da başları üzerinde çetr(-i meymûn veya hümâyun) taşıdıkları anlaşılıyor⁵³⁸. Diğer taraftan Bem hâkimi Sâbık Ali, Mübârek-şâh'ın melikliğini ilân ettiği zaman ona hükümdarlık için lüzumlu âlâmetleri hazırlamıştı. Bu hükümdarlık âlâmetleri arasında çetr de bulunuyordu⁵³⁹. Şair Muhtârî (*Divân-ı Osman Muhtârî*, 23, 421), I. Arslan-şâh'ı medh eden kasidelerinde çetr'i de zikretmektedir.

Gâşiye : Özellikle eğer takımı teçhizatından haşa (-eger altına konan keçe) ya verilen isimdir. Hükümdara mahsus, muhtemelen altın işlemeli, *gâşiye* saltanat âlâmetlerinden biri idi ve gidiş alaylarında hükümdarın önünde sağa sola sallanarak taşınırdı⁵⁴⁰. Melik II. Arslan-şâh Berdesîr'den kaçıp Yezd'e geldiği sırada, Yezd Atabegi onu karşılamış, saygısını ve itaatini belirtmek üzere önünde *gâşiyesi* omuzunda yürümüştü⁵⁴¹.

Tırâz : Hükümdarlık ve hâkimiyet sembollerinden olan *tırâz*, "hükümdarın sanatkârane işlenmiş ve bilhassa kenar yazularla süslenmiş elbisesi"dir⁵⁴². Bunu hükümdar taltîf etmek istediği bir kimseye verdiği zaman *hil'at*⁵⁴³ adını alırdı. Kirmân Selçuklularında *tırâz* ve yapıldığı imâ-lathâne ile ilgili bir bilgiye tesâdüf edemedik, ancak *hil'atin* varlığını görüyoruz. Melik Kavurd Kufs reisine değerli *hil'at*lerle bir menşûr göndererek onu nâib tayîn etmişti. Melik II. Turan-şâh ile Oğuzlar arasında takriben 1180'de bir barış yapılmıştı. Oğuz reisleri Berdesîr'e geldiler. Melik II. Turan-şâh Oğuz beylerine çeşitli *hil'at*ler verdi⁵⁴⁴.

⁵³⁶ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 28.

⁵³⁷ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 9-10. Naklen Muhammed b. İbrahim, 10-11. Krş. Uzunçarşılı, *Medhal*, 28.; F. Köprülü, *Bayrak mad.*, *İA.*, s. 407.

⁵³⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 58, 66. Naklen Muhammed b. İbrahim, 85, 97.

⁵³⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 103-4. Naklen Muhammed b. İbrahim, 148.

⁵⁴⁰ Bk. *Gâşiye mad.*, *İA.*; Uzunçarşılı, *Medhal*, 308 n. 2.; Köymen, "Saray teşkilâtı", 52.

⁵⁴¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 59. Naklen Muhammed b. İbrahim, 86.

⁵⁴² Bk. A. Grohmann, *Tırâz mad.*, *İA.*; Köymen, aynı eser, 20-4.

⁵⁴³ Bk. M. F. Köprülü, *Hil'at mad.*, *İA.*

⁵⁴⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 6 ve 92. Naklen Muhammed b. İbrahim, 6 ve 132.

B. SARAY TEŞKİLÂTI

1. Melik:

Kirmân Selçukları saray teşkilâtının başında "Melik" bulunmakta idi. İ. Kafesoğlu⁵⁴⁵, İslâm-Türk devletlerinde kendilerine bir bölgenin idaresi verilen hânedân üyelerinin "melik" diye anıldıklarını, bunların imparatorluk başkentindeki gibi bir hükümet kuruluşuna sahip olduklarını, meliklerin değişiklik ve yetki sahalarına âit fermanların sultanlar tarafından yenilenmesi gerektiğini belirtiyor. Nitekim Melik Kavurd'un öldürülmesinden sonraki Kirmân melikleri, Büyük Selçuklu sultanları kuvvetli olduğu devrede, yetki ve sahalarına âit fermanları onlardan almışlardı. Buna ait örnekleri siyâsi olayları belirtirken görmüştük. Söz gelişi; Sultân Melik-şâh Kirmân ve Umân'ın idaresini Sultân-şâh'a vermişti. Yine I. Turan-şâh'ın annesi melikliği tasdik ettirmek için Sultan Melikşâh'ın huzûruna gitmiş, Sultan da I. Turan-şâh'ı Kirmân meliki tayîn etmişti.

Efdal ed-Dîn Kirmânî, yukarıda fikirlerini özetlediğimiz eserinde hükümdarların ahlâkları ve onlara yaraşan ve çekinmeleri gerekli olan işler hakkında da bir fasıl ayırmıştır⁵⁴⁶. Ona göre; pâdişâhın sahip olması gerekli huylardan birisi iyi siyâsettir ve siyâsetin manası da pâdişâhın halk tabakalarından her birini kendi mertebe ve derecelerinde tutmasıdır. Siyâsetin esaslarından biri de kadılar ve vâlilerin tayinidir. Bu işlere dîndâr ve günahdan sakınan kişileri seçmelidir. Pâdişâh, ilim ehline ve dîndar kişilere gereken önemi dâimâ vermelidir. Ayrıca pâdişâhın iyi huylarından birisi de yüksek gayrete sahip bir kişi olmasıdır. Nâmus ve insanlığa dokunan ve aşağı tabakanın huylarından olan fiil ve sözlerden kaçınmalıdır. Pâdişâhın konuşması ürkütücü kelimelerden aklanmış ve kötü sözlerden arınmış olmalıdır. Böylece kendi nefsinin kontrol altında tutulmalı, beğenilen huylar ile süslenmeli ve beğenilmeyen alışkanlıklardan çekinmelidir.

Mütefekkirlerin, pâdişâhın beş husûsdan çekinmesi gerektiğini söylediklerini belirten Efdal ed-Dîn, bunları şu şekilde açıklıyor; 1 — yalancılık, 2 — cimrilik, 3 — acelecilik ve çabuk öfkelenme, 4 — kıskançlık ve kendisine tâbi olan halkın iyiliğini istememe, 5 — korkaklık, yürek zayıflığı. Yine ona göre, hükümdarın yüzünü asker ve halka çok göstermemesi gerekir. Çünkü bu husûs onun heybetinin azalmasına sebep olur. Ayrıca hükümdarın yüksek vasıflarından biri de vilâyet ve halkın durumundan

⁵⁴⁵ Bk. *Türk Millî Kültürü*, 307.

⁵⁴⁶ Bk. *İkd el-Ulâ*, 57-61.

haberdâr olmasıdır. Efdal ed-Dîn'in fikirlerinden Kirmân Selçukluları'nda istişâre müessesesinin var olduğunu anlıyoruz. O, Kirmân'da karışıklıkların çıkış sebeplerinden birini meliklerin bilginler ile müşâvereyi ve nâmuslu insanlardan öğüt almayı bir kenara bırakmaları olarak göstermektedir⁵⁴⁷. Nitekim Nizâm ül-Mülk⁵⁴⁸ de istişâre müessesesini tavsiye etmektedir.

İşte Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin özetlemeğe çalıştığımız bu fikirleri Kirmân Selçukluları devrinde meliklerin hareket tarzları ve halka ne şekilde davranmaları gerektiği hakkında bize bir fikir vermektedir.

a. Atabeg ve öteki yüksek memurlar:

Atabeg : Kirmân Selçukları'nın yüksek memurları ve dîvân mensupları arasında en önde gelenlerden birisi de muhakkak ki, atabeglik müessesesidir. Atabeg, vilâyetleri idare ile görevlendirilen henüz yaşları küçük olan şehzâdelere vasi ve mürebbî sıfatı ile tayîn ediliyor ve onların ülke işlerinde yetişmelerini sağlıyordu. Atabegler eski Oğuz beyleri yahut sultanların memlûklerinden büyük emîrlik derecesine yükselmiş kumandanlar arasından seçilirdi⁵⁴⁹. Nitekim F. Köprülü⁵⁵⁰, askerî ricâlden olmayan Vezîr Nizâm ül-Mülk'ün atabeg tayin edilmesini onun ehemmiyet ve nüfuzunu gösteren bir istisnâ olarak niteliyor. Ancak Melik I. Turan-şâh'ın vezîri Mükerrerem b. 'Alâ'nın da atabeg ünvanı taşıması bunun bir istisnâ olmadığını gösteriyor⁵⁵¹. Ayrıca atabeglerden Bozkuş ve Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın da kaynakların ifadelerinden muhtemelen askerî ricâlden olmadıkları anlaşılıyor⁵⁵².

Kirmân Selçuklu Devleti'nde atabeglerin biraz değişik bir görev yaptıkları görülüyor. Onlar küçük şehzâdeler ile vilâyetlere gitmiyorlar, ya'ni şehzâdelerin yetiştirilmelerinde görev almıyorlardı. Aksine başkentte ve hükümdarın yanında görev yapıyorlardı. Bu durumda onların bizzât meliklere idarî işlerde yol gösterici ve baş danışman olarak görev yaptıkları anlaşılıyor. Kirmân Selçuklu Devleti'nde Uzunçarşılı'nın tabiri ile⁵⁵³

⁵⁴⁷ Bk. *İkd el-Ulâ*, 14.

⁵⁴⁸ Bk. *Siyâset-nâme*, 97-8. Krş. Köymen, "Saray teşkilatı", 5.

⁵⁴⁹ Bk. F. Köprülü, *Ata mad.*, *İA.*; Uzunçarşılı, *Medhal*, 47. Atabeglik hakkında fazla bilgi için bk. Köprülü, aynı eser ve Lambton, "The Internal structure", 239-44.

⁵⁵⁰ Bk. *Ata mad.*, *İA.*, s. 712.

⁵⁵¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 18. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 196b.

⁵⁵² *Bedâyi ül-Ezmân*, 36-7. Naklen Muhammed b. İbrahim, 51-4.; *Mezârât-ı Kirmân*, 10.

⁵⁵³ Bk. *Medhal*, 79.

“hükümdar atabegliği” vücûda gelmişti. Bu atabeglerin mutlaka şehzâde yetiştirmeleri gerekmezdi. Melik kimi uygun görürse onu atabeg tayin ederdi.

Kirmân Selçuklu Devleti'nin kuruluş yıllarında ve kuvvetli meliklerin idaresi sırasında atabeglerin varlıkları hakkında elimizde bilgiler yoktur. Ancak atabegliğin daha sonraki mevcudiyeti, başlangıçtan itibaren bu müessesenin olduğunu göstermektedir. Bu devletteki atabeglik müessesesi hakkındaki ilk bilgiler Melik İran-şâh zamanındaki karışıklıklar sırasında ortaya çıkıyor. Siyâsî olaylar sırasında belirttiğimiz üzere Atabeg Nâsır ed-Devle, Melik İran-şâh'a karşı çıkarak ülkeyi terk etmiş ve İsfahan'a gitmişti. Daha önce de zikrettiğimiz üzere Melik Tuğrul-şâh devrinden itibaren atabegler devlet idaresinde melikten sonra birinci adam oluyorlar. Bu atabeglerin en önemlileri Atabeg Bozkuş, Müeyyed ed-Dîn Reyhân ve Kutb ed-Dîn Muhammed idi. Bunların da kendi şahıslarına bağlı Türk gulâmlardan oluşan birlikleri bulunuyordu. Ölen bir atabegin yerine oğlunun tayin edildiği, ya'ni bu memuriyetin irsî olduğunu⁵⁵⁴ gösteren bir örnek de Bozkuş'un yerine daha sonra oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed'in atabeg olması idi.

Büyük Selçuklular'da görüldüğü gibi, Kirmân Selçuklularında da meliklerin ölümünden sonra, bazı atabeglerin şehzadeler vasıtasıyla devlet idaresini ellerine geçirmek için onları tahta çıkartarak iç savaflara sebep olmakta idiler. Bunun bilhassa fetret devrinde açıkca devletin kaderi üzerinde önemli etkisi hissedilmiş, siyâsî olaylarda görüldüğü üzere atabeglerin emirlerindeki gulâmlar ile bir melikten ayrılarak diğer bir melikin hizmetine gitmesi, hükümdarlığın el değiştirmesine sebep olmuştu. Atabegliğin devlet idaresinde bu derecede etkin bir müessese olması, bazı şahısların bu görevi zorla ele geçirmelerine yol açmıştı. Nitekim Aybeg Dıraz'ın atabegliği bu şekilde olmuştu⁵⁵⁵. Kirmân'da atabeglik müessesesinin ilgi çekici bir yönü de atabeglerden bazılarının *dâdbeglik* ve şahneliğin birlikte verilmesi idi. Bu suretle onların yetkileri çok daha artmış oluyordu. Atabeg Nâsır ed-Devle aynı zamanda *şahne* idi⁵⁵⁶. Atabeg Bozkuş ve oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed de *dâdbeglik* ve *şahnelik* gibi önemli görevleri yüklenmişlerdi⁵⁵⁷.

⁵⁵⁴ Bk. Köprülü, *Ata mad.*, *İA.*, s. 713.

⁵⁵⁵ Bk. Muhammed b. İbrahim, 97.

⁵⁵⁶ İbn el-Esir, X, 321.

⁵⁵⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 39. Naklen Muhammed b. İbrahim, 60. Krş. Köymen, "Kirmân Selçuklulari Tarihi", 133.

Melik II. Muhammed-şâh devrinde Kutb ed-Dîn Muhammed'in Oğuzlar arasında bulunduğu sırada muhtemelen atabeglik müessesesinin isminde bir değişiklik yapıldığı anlaşılıyor. Nitekim bu müessesenin isminin lalabegi (لالبگی) şeklini aldığı görülüyor. Bu göreve Muhlis ed-Dîn tayin edilmiş ve aynı zamanda orduyu hazırlama (leşker-keşî) vazifesi ile de meşgûl olmuştu⁵⁵⁸.

Atabeglerin de kendilerine âit dîvânlarının bulunduğu anlaşılıyor⁵⁵⁹. Daha önce de belirtildiği üzere, Efdal ed-Dîn Kirmânî Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in *Dîvân-ı inşâsını* idare etmekle görevlendirilmişti⁵⁶⁰. Yine Efdal ed-Dîn başka bir yerde Atabeg'in *debîr* (kâtib)i olarak zikrediliyor⁵⁶¹. Ayrıca Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in kaynaklarda *Vekil-i hayl* olarak geçen memurlarının onun atalarının muhafazası ile görevli, ya'ni emîr-i âhur'u olduğu anlaşılıyor⁵⁶². Atabeglerin hâdimleri (huddâm-hizmetkârlar) ve *havâşisi* de vardı⁵⁶³.

Kethudâ: Atabegin emrinde çalışan en önemli memurlardan biri idi. Bunlar atabeglerin her türlü işlerini gören, onlara akıl hocalığı yapan ve iktâlarında vergilerini toplayan mümessilleri idi. Nitekim Efdal ed-Dîn⁵⁶⁴, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'dan bahsederken onun beğenilmeyen bir âdeti olduğunu dâima Allâh'dan korkmayan bir *kethudâ* seçtiğini, bu *kethudânın* Atabeg ile ortaklığı olduğunu her köyden hissesine düşen vergiyi (*menâl*) dâimâ aldığını ve âciz erbabı mahrûm bıraktığını zikrediyor.

Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in *kethudâsı* ise Nâsır ed-Dîn Kemal idi ve önemli işlerde ona akıl danıştırdı. Daha sonra Atabeg'in *kethudâsı* Hâce Cemâl Gurnedî oldu. Hâce Cemâl uyarıları ve yol göstericiliği ile Atabeg'e çok faydalı olmuştu. Fakat Nâsır ed-Dîn Kemâl tekrar Ata-

⁵⁵⁸ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 100. Naklen Muhammed b. İbrahim, 143. Krş. Köprülü, *Ata mad.*, *İA.*, s. 714. Kirmân'a hâkim olduğu devrede Salgurlular'dan İmâd ed-Dîn Muhammed Zeydan'a Emîr Lâlabeg İzz ed-Dîn Bilâl atabeg tayin edilmişti, bk. Merçil, *Salgurlular*, 72-3. Burada İzz ed-Dîn Bilâl'in başındaki *lalabeg* ünvanının açıkca atabeg anlamına geldiği görülüyor.

⁵⁵⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 54. Naklen Muhammed b. İbrahim, 79.

⁵⁶⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 37.; Muhammed b. İbrahim, giriş s. 59.

⁵⁶¹ Bk. Muhammed b. İbrahim, 47.

⁵⁶² *Bedâyi ül-Ezmân*, 34.; Muhammed b. İbrahim, 54-5, 54 n. 3.

⁵⁶³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 51, 106. Naklen Muhammed b. İbrahim, 76, 94, 152.

⁵⁶⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 36. Naklen Muhammed b. İbrahim, 52.

beg'in huzûruna gelmiş ve Hâce Cemâl'i rahatsız ederek kaçırmış ve ket-hudâlığı tekrar ele geçirmişti. Nitekim Atabeg'in ölümünden sonra, Nâsir ed-Dîn Kemal onun hazîne ve ağırlıklarını alarak Irak'a Melik II. Muhammed-şâh'ın yanına gitmişti⁵⁶⁵.

M ü ş î r : Kirmân Selçuklu Devleti'nde varlığını gördüğümüz müesseselerden birisi de *müşîrlük* idi. *Müşîr*, "Devlet işlerinde işaret eden yol gösteren, nasihat ve emîrler veren manasındadır"⁵⁶⁶. Bunlar özellikle devletin tecrübeli ve itimada lâyık olan ricâli arasında seçilirdi⁵⁶⁷. Nitekim Melik Kavurd'un Kufs kavmi üzerine gönderdiği Hâce kaynaklarda "nedim ü müşîr ü debîr ü vezîr" olarak geçmektedir⁵⁶⁸. Daha sonra atabegliği ele geçirmek isteyen Turumtay'ın *müşîri Refî* ed-Dîn idi⁵⁶⁹. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁵⁷⁰, Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in dâimâ bir *müşîre* muhtaç olduğunu belirtiyor.

N â i b l i k (Niyâbet) : Kirmân Selçukluları teşkilâtında var olan müesseselerden birisi de *nâiblik*dir. Bu tâbir genellikle başkasına vekâlet eden şahıs için, söz gelişi; sultanın vekili veya mümessili ve başlıca eyâletlerin valileri manasında kullanılır⁵⁷¹. Kirmân Selçukluları'nda *nâib* (*niyâbet*) tâbirinin melikin mümessili olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim Melik Kavurd, Kufs reisini hâkim olduğu bölgelerde *nâibi* olarak tayin etmişti⁵⁷². Reşîd Câmedâr da Isfahan şehrini Kirmân Selçukluları'na teslim için Melik I. Muhammed'den bir nâib göndermesini istemişti. Melik Sultân-şâh'ın da kardeşi Turan-şâh'ı niyâbet yoluyla Bem tarafına gönderdiğini görüyoruz⁵⁷³.

Ayrıca atabeglerin de *nâibi* vardı. Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed, Zafîr Muhammed Emîrek'i kendi niyâbeti ile (*niyâbet-i hod*) Berdesîr'e göndermişti⁵⁷⁴.

⁵⁶⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 50, 56, 72, 76, 106-7.; Muhammed b. İbrahim, 76, 81, 104, 151-3.

⁵⁶⁶ Bk. T. Gökbilgin, *Müşîr mad.*, İA.

⁵⁶⁷ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 370.

⁵⁶⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 7.

⁵⁶⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 89. Naklen Muhammed b. İbrahim, 128.

⁵⁷⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 106. Naklen Muhammed b. İbrahim, 151.

⁵⁷¹ Bk. H.A. Gibb-C.C. Davies, *Nâib mad.*, İA.

⁵⁷² *Bedâyi ül-Ezmân*, 6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 6.

⁵⁷³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 17. Naklen Muhammed b. İbrahim, 22, 43.

⁵⁷⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 98. Naklen Muhammed b. İbrahim, 141.

2. Saray teşkilâtı:

Kirmân Selçuklu Melikleri'nin yaşadıkları saray, kaynaklarda *saray-ı emâret*⁵⁷⁵, *saray-ı melik*⁵⁷⁶, *bârgâh* ve *dergâh* şeklinde geçmektedir. Ayrıca saraya "Devlet-hâne"⁵⁷⁷ de denildiği görülmektedir.

Kirmân Selçukluları Devleti'nde de, tespit edebildiğimiz kadarı ile, bir saray teşkilâtı vardı. Bu saray mensuplarından bazılarının görevleri hakkında kaynaklardan kesin ve açık bilgiler elde edemiyoruz. Ancak onların görevleri de Büyük Selçuklu saray teşkilâtındaki gibi olmalıdır.

Hâciblik : Bu görevliye Kirmân Selçukluları'nda şimdilik tesâdüf edemedik. Büyük Selçuklular'da ve ortaçağ devletlerinin birçoğunun saray teşkilâtında bulunan bu memuriyetin Kirmân Selçukluları'nda da olması gerekiyor. Ancak *dîvân* teşkilâtında görev yapmış olan Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin hâciblerden hiç bahsetmemesi zikre şayandır.

Üstâd üd-Dâr : Hükümdarın vergi ve devlet gelirlerini toplamağa ve sarfa memur olup, ayrıca sarayın mutfak, şaraphâne ve diğer teşkilâtı ile buralarda çalışan görevlilerin en büyük âmiri idi. Aynı zamanda onun evkafa nezaret ve kontrol görevi de vardı⁵⁷⁸.

Kaynaklarda Farsça bir terki olarak rastladığımız *üstâd-ı saray* muhtemelen *üstâd üd-dâr* ile eşit bir memuriyet idi. Bir ara vezîrlığe tayîn edilen Nasîr ed-Dîn Ebu'l-Kasım'ın ilk görevinin *üstâd-ı saray* olduğu zikredilmektedir⁵⁷⁹.

Silâhdârlik : Kaynaklarda zikri geçen *emîr-i silâh*'in görevi hakkında açık bilgiler yoktur. Ancak Büyük Selçuklu teşkilâtındaki gibi "Melik'in silâhını taşıyan ve aynı zamanda silâh-hâneyi muhafaza eden silâhdârların reisi"⁵⁸⁰ görevini yüklenmiş olması gerekiyor. Kirmân Selçukluları Devleti'nde Melik II. Turan-şâh zamanında *emîr-i silâh*'in varlığını görüyoruz. Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân, Yezd'e gittikten sonra onun gulâmları saray teşkilâtında önemli görevler elde etmişlerdi. İşte bunlardan birisi de

⁵⁷⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 21, 107. Naklen Muhammed b. İbrahim, 32, 153.

⁵⁷⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 92. Naklen Muhammed b. İbrahim, 25, 132.

⁵⁷⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 11, 25, 30, 93 ve Muhammed b. İbrahim, 13, 46, 134. Devlet-hâne için bk. Steingass, 546 ve Uzunçarşılı, *Medhal*, 274.

⁵⁷⁸ Fazla için bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 80.

⁵⁷⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 85. Naklen Muhammed b. İbrahim, 124.

⁵⁸⁰ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 34-5.

Emîr Nusret ed-Dîn Ay-Aba idi ve *emîr-i silah* makamını işgâl ediyordu⁵⁸¹. *Emîr-i silah*'ın muhafazasında olan *silâh-hâne*'nin varlığını ise, Melik Kavurd devrinde görüyoruz. Kavurd-Melikşâh savaşı sonunda, Melikşâh'ın ordusunun eline Melik Kavurd'a âit hadsiz hesapsız hazîne, silâh-hâne, silâh, malzeme ve eşya geçmişti⁵⁸². Ahmed Ali Vezîrî⁵⁸³ ise, *silâh-hâne*'yi *ceb-be-hâne* olarak zikretmiştir.

Ahûrdârlık : *Emîr-i Âhûr*, sarayın ve melikin hayvanlarına bakan ve hâs âhûrun birinci emiri idi⁵⁸⁴. Kaynaklarda ilk olarak Melik II. Arslan-şâh devrinde *emîr-i âhûr*'a raslıyoruz. Bu makamı işgâl eden şahıs, aynı zamanda Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in kardeşi, Emîr 'Alâ ed-Dîn Ebû Bekr idi. Onun emrinde *haşem* ve kendi gulâmlarının olduğunu görüyoruz. Ayrıca *emîr-i âhûr*'ün hizmetinde *harbende* denilen hademe ve seyisler de vardı⁵⁸⁵.

Türk hayvancılığı ile ilgili an'anelerde ilkbaharda hayvanları çayıra salma işi önemli bir yer tutar⁵⁸⁶. Kirmân Selçuklularında da bu an'ane devam etmişti. Nitekim *emîr-i ahûr*'ün bahar aylarında herkesin binek ve yük hayvanlarını (gele-i sûtûrân-ı hâs ü âm) beslenmesi için Berdesîr'den Meşiz otlak ve çayırlarına götürmesi âdetti. Melik II. Turan-şâh zamanında ise Emîr Kolçak'ın emîr-i âhûr olduğunu görüyoruz⁵⁸⁷. Ahmed Ali Hân Vezîrî⁵⁸⁸, *emîr-i ahûr*'a Selçuk dili ile "çoğmak" denildiğini zikrediyor.

Emîr-i Câmehâne : Melik'in şahsına âit elbiselerin muhafazası ile görevlidir⁵⁸⁹. Kaynaklarda yaptığı işler hakkında bir bilgi bulunmamasına rağmen, Kirmân Selçukluları teşkilâtında bu memurun varlığını görüyoruz. Melik II. Turan-şâh devrinde *emîr-i câmehâne* görevini Emîr 'İzz ed-Dîn Çoğrâne işgâl etmekte idi⁵⁹⁰.

⁵⁸¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 79. Naklen Muhammed b. İbrahim 116.

⁵⁸² Bk. Ravendî, 126 (trk. trc., 124).

⁵⁸³ *Târih-i Kirmân*, 97.

⁵⁸⁴ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 37.

⁵⁸⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 16, 56. Naklen Muhammed b. İbrahim, 22, 81. *Harbende* için ayrıca bk. Uzunçarşılı, aynı eser, 189.

⁵⁸⁶ Fazla bilgi için bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I. Ankara 1978, s. 28.

⁵⁸⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 79. Naklen Muhammed b. İbrahim, 116.

⁵⁸⁸ *Tarih-i Kirmân*, 99.

⁵⁸⁹ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 35 ve Köymen, "Saray teşkilatı", 34.

⁵⁹⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 79. Naklen Muhammed b. İbrahim, 116.

Hânsâlârlık : Hânsâlâr, Kirmân Selçuklularında melikin yemeğini hazırlayan ve sofraya hizmetini gören saray mensubudur. *Emîr-i çasnûgir*'in vazifesini yaptığı anlaşılıyor. Ancak Fars Atabegleri Devleti'nde olduğu gibi⁵⁹¹, Kirmân Selçuklularında bu görevli kaynaklarda *hânsâlâr* olarak zikrediliyor. Melik II. Turan-şâh devrinde *hânsâlâr*, Emîr İftihâr (ed-Dîn) Kaymaz idi⁵⁹².

Candârlık : Hükümdarın ve sarayın muhafazasına memur görevliye *candâr* denilirdi⁵⁹³. Kaynaklarda candârların reisi olan *emîr-i candâr* müessesesine raslayamıyoruz. Ancak son Kirmân Selçuklu meliki II. Muhammed-şâh'ın *candârları* vardı⁵⁹⁴.

Bâzdârlık : Bâzdâr, hükümdarın av kuşlarını taşıyan bir görevlidir⁵⁹⁵. Melik İran-şâh'ın öldürülmesi olayına karışan Türk emîrlerden biri olan Çolak, *bâzdâr* lakabını taşıyordu⁵⁹⁶. Bu da Kirmân Selçukluları saray teşkilatında *bâzdâr*'ın varlığını açıkça gösteriyor.

Nedimlik : Hükümdarı eğlendirmekle görevli nedimlere Kirmân Selçuklu sarayında hemen ilk melik Kavurd devrinde raslıyoruz. Melik Kavurd bu nedimini önce Kufslar'a elçi olarak göndermiş, sonra de Kufs kavmini ortadan kaldırma planında ondan yararlanmıştı⁵⁹⁷. Nizâm ül-Mülk'e göre⁵⁹⁸, bir nedim faziletli, iyi tavırlı, güler yüzlü, dindâr, ketûm ve iyi giyimli olmalıdır. Ancak Melik İran-şâh bu tarifi aksine hareket etmiş, hüner sahibi akıllı nedimlerden yüz çevirerek birkaç aşağılık dinsizi kendisine nedim olarak seçmişti⁵⁹⁹. Tâbii bu sonunda onun öldürülmesine yol açan isyan hareketinin sebeplerinden biri oldu. Böylece Melik İran-şâh yanında nedim bulundurmaktan fayda yerine zarar görmüştü. Melik I. Arslan-şâh oğlu tarafından tahttan indirilip hapsedildikten sonra daha üç yıl yaşamış, bu sırada nedimleri de onunla beraber olmuştu⁶⁰⁰. Eğlenceyi

⁵⁹¹ Merçil, *Salgurtular*, 127.

⁵⁹² *Bedâyi ül-Ezmân*, 78. Naklen Muhammed b. İbrahim, 116.

⁵⁹³ Bk. Uzunçarşılı, aynı eser, 34.

⁵⁹⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 99. Naklen Muhammed b. İbrahim, 142.

⁵⁹⁵ Bk. Uzunçarşılı, aynı eser, 347.

⁵⁹⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 20. Naklen Muhammed b. İbrahim, 31.

⁵⁹⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 7.

⁵⁹⁸ Bk. *Siyâset-nâme*, 96. Krş. Köymen, "Saray teşkilatı", 55.

⁵⁹⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 30. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî* vr. 197^a; Muhammed b. İbrahim, 30. Ancak bu son eserde nedimler yerine "Hemnişinân" tabiri kullanılmıştır.

⁶⁰⁰ Bk. *Cografyây-ı Hâfiz Ebrû*, vr. 143^a.

pek sevmediği anlaşılan Melik I. Muhammed ise nedîmlerini kudât (kadılar), eimme (imâmımlar), ekâbir ve ma'ârif-i ehl-i büyütât (Peygamber âilesinin meşhurları) arasında seçerdi. O ancak bir elçi gelişinde, bir bayramın kutlanmasında veya bir topluluğu memnun etmek için içki içerdi. Onun nedimlerinden birisi Muhtass ed-Dîn Osman idi. Öteki nedîminin Hâce Sadr ed-Dîn Ebu'l-Yümn olduğu anlaşılıyor⁶⁰¹.

Nedîmler muhtemelen hükümdar ile beraber kararlaştırılan içki (işret)⁶⁰² ve eğlence meclisleri (meclis-i üns)⁶⁰³ ne katılırlardı⁶⁰⁴. Nizâm ül-Mülk⁶⁰⁵, hükümdarın devlet büyükleri, eyâlet vâlileri ve ordu kumandanları ile oturmasının ve onlarla samimî olmasının padişâhlık haşmetine yakışmadığını zikrediyor. Bu görüşün aksine Melik I. Arslan-şâh'ın nedîmleri arasında Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in de bulunduğu anlaşılıyor. Ancak Atabeg Muhammed az şarab içtiğinden Melik'in nedîmlğine rağbet etmiyordu. Buna karşılık siyâsî olayları belirtirken gördüğümüz ve iyi bir nedîm olma vasıfları bulunmayan Turumtay bu işi fazlasıyla yapıyor ve Atabeg'i gözden düşürüyordu⁶⁰⁶. Neticede Turumtay, Melik II. Arslan-şâh'ı kötü yönde etkileyerek onun hükümdarlığı kaybetmesine sebep oluyor ve Nizâm ül-Mülk'ün görüşünü haklı çıkarıyordu.

Nizâm ül-Mülk'e göre⁶⁰⁷, nedîmlere yaşacak kadar bir maaş bağlanması gerekmektedir. Kirmân Selçukluları ile ilgili kaynaklarda bu husûsta bir kayıt yoktur. Fakat Melikler'in nedîmlere bazı armağanlar ve bahşişler verdiği anlaşılıyor. Nitekim Melik Sultân-şâh bir içki (işret) meclisinde nedîmlerine sılatihâ (armağanlar, bahşişler) ve vileyât (vilâyetler) bağışlamıştı⁶⁰⁸. Melik I. Muhammed de hoşuna gittiği bir cevabından dolayı nedîmi Muhtass ed-Dîn Osman'a birçok hediyeler vermişti⁶⁰⁹.

Nedîmlerin kaynaklarda birçok yerlerde *havass*, *havass-ı hazret* ve *havass-ı hadem* şeklinde zikredildikleri de olmuştu⁶¹⁰.

⁶⁰¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 25-6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 39-41.

⁶⁰² *İkd el-Ulâ*, 63, 89.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 26. Naklen Muhammed b. İbrahim 41.

⁶⁰³ *İkd el-Ulâ*, 63.

⁶⁰⁴ Köymen, "Saray teşkilatı", 55.

⁶⁰⁵ Bk. *Siyâset-nâme*, 95. Krş. Köymen, aynı eser, 53-4.

⁶⁰⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 50. Naklen Muhammed b. İbrahim, 75.

⁶⁰⁷ Bk. *Siyâset-nâme*, 97. Krş. Köymen, "Saray teşkilatı", 57.

⁶⁰⁸ Bk. *İkd el-Ulâ*, 63.

⁶⁰⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 26. Naklen Muhammed b. İbrahim, 40-1.

⁶¹⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 34, 38, 57, 63, 67, 76, 99.; Muhammed b. İbrahim, 53, 57-8, 83, 92, 97, 111, 142. Krş. Aydın Taneri, *Celâlü'd-dîn Harizmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977, s. 103.

Serheng (çavuş)ler : Kirmân Selçukları'na âit kaynaklarda serhenglere âit oldukça bol kayıtlar bulunmasına rağmen, vazifeleri hakkında kesin bilgiler yoktur. Köprülü (*Çavuş mad.*, *İA.*), çavuş (veya serhenk) ların "sarayda türlü-türlü hizmetlerde bulunan bir sınıf memurlara verilen ve orduda küçük bir askerî rütbeyi ifade eden istilâh" olduğunu belirtiyor. Ayrıca hükümdarlardan başka devlet adamlarının da serhengleri vardı⁶¹¹.

Kirmân Selçukluları'nda serhenglerin sarayda ne gibi görevler yaptıkları anlaşıl原因yor. Siyasî olaylarda zikri geçen Sâbık Ali Sehl, Horasan'dan geldikten sonra saraya girmiş ve etrafına birkaç serheng toplamıştı. Melik Behrâm-şâh daha sonra onun yanına birkaç serheng vererek Bem kalesi *kutuvâli*ğine tayin etmişti. Taht mücadelesi sırasında Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed ve Melik Behrâm-şâh Bem şehrine sığınmak istemişler, Ali serhengleri ile onlara saldırarak şehirden uzaklaştırmıştı. Sâbık Ali yine serhenglerin yardımı ile Bem şehrini ele geçirmek ve yağmalamak isteyen Melik II. Muhammed-şâh ve taraftarlarını bozguna uğrattı. Zâfir Muhammed Emîrek, Melik II. Turan-şâh'ı öldürdüğü zaman beraberinde birkaç serheng vardı⁶¹². Nihayet Melik II. Muhammed-şâh yardım istemek üzere Irak'a gittiği zaman şehirde kalan çok az bir kuvvet arasında serhengler de bulunuyordu⁶¹³. Bütün bu olaylardan anlaşılacağı üzere Kirmân Selçukları'nda serhengler saraydan daha çok askerî görevler yapmakta idiler.

Saray muallimliği : Kirmân Selçukları sarayında çocukların ve gulâmların ta'lîm ve terbiyesi ile görevlendirilen *muallimler* vardı. Kaynaklarda bu öğretmenler *mukrî* (*Kur'an okuyan*), *muallim* ve *üstad* olarak zikredilmekte idiler. Siyâsî olaylar sırasında gördüğümüz üzere, Sâbık Ali'ye bir *mukrî* yardım ederek Mübârek-şâh'ı onun yanına getirmişti. Bu *mukrî* Kirmân Selçukları'nda Hâtûn-ı Rükni'nin sarayında görev yapmış Mübârek-şâh'a *muallim* (veya *üstad*) olmuştu. Daha sonra da Bem'de Sâbık Ali'nin çocuklarına öğretmenlik yapmıştı (Ferzendân-ı Sâbık Ali ta'lîm mî-kerd)⁶¹⁴.

M.Z. Pakalın (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1946, I, 770), *havass-ı mümtaz*, ileri gelen kimseler, aristokrat olarak tarif ediyor. Köymen (aynı eser, 44), *havâss* ve *hasegiyan*'ın Sultan'ın has adamları olduğu görünüşündedir.

⁶¹¹ Uzunçarşılı, *Medhal*, 37.

⁶¹² *Bedâyi ül-Ezmân*, 61, 64, 98, 102. Naklen Muhammed b. İbrahim, 91-2, 94, 141, 146.

⁶¹³ *İkd el-Ulâ*, 44.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 107 ve Muhammed b. İbrahim, 153.

⁶¹⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 102-3. Naklen *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 244a.; Muhammed b. İbrahim, 147.

Mutribler : Melik'in emrinde ve muhtemelen sarayında çalgı çalan ve şarkı söyleyen *mutrib* ve *mutribeler* bulunmakta, bunlar içki ve eğlence meclislerine iştirâk edenleri eğlendirmekte idiler⁶¹⁵.

Sâkiler : Kirmân Selçukluları sarayında varlığı görülen hizmetkârlardan birisi de sâkilerdir. Ancak kaynaklarda *sakâ* (سقای سرای) şeklinde geçmekte olan bu hizmetkârın görevinin içki meclisine şarap getirmek olduğu zikredilmektedir⁶¹⁶.

Hademeler : Kirmân Selçukluları saray mensupları arasında *hadem* (hizmetkârlar) denilen görevliler de bulunmakta idi⁶¹⁷.

Ayrıca kaynaklarda mana bakımından kesinlikle birbirinden ayırımı yapılamayan iki kelime *haşem* ve *havâşi* kelimeleri sık sık zikredilmektedir. Melik'in emrinde bulunan bir grup kaynaklarda *haşem* (حشم) olarak geçmektedir. Devellioğlu, bu kelimeyi 1. maiyet, yanında bulunanlar, 2. âile, 3. hademe olarak açıklıyor⁶¹⁸. *Ferheng-i Amîd* (s. 424)de ise aynı kelime, "Bir insanın yakınları, adamları, hizmetkârları ve kulları" şeklinde açıklanmaktadır. Horst⁶¹⁹, *Hadem ve haşemi* önce "hizmet edenler" olarak, daha sonra ise sadece *haşem*'i "maiyyet" manasında açıklıyor. Ayrıca *haşem* ve *hadem* teriminin "askerî ve sivil hizmetkârlar" manasına geldiğini belirtiyor. Steingass⁶²⁰ ise, *haşem*'in manasını "aile, akrabalar ve hizmetçiler" şeklinde vermektedir. Köymen⁶²¹ ise daha değişik bir şekilde "Haşem" ve "havâşi" kelimelerinin hassa ordusunu gösterdiğini ifade etmektedir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre⁶²², *haşem* kelimesi, Kirmân Selçukluları'nda muhtemelen melikin maiyyeti ve yanında bulunanları ifade etmektedir.

⁶¹⁵ *Ikd el-Ulâ*, 12, 63.; *Bedâyi ül-Ezman*, 45, 102.; *Cografyây-ı Hâfiz Ebrû*, vr. 143a.; Muhammed b. İbrahim, 68, 146.

⁶¹⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 31.; *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 229a.; Muhammed b. İbrahim, 48.

⁶¹⁷ *Ikd el-Ulâ*, 89.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 63, 68, 97.; Muhammed b. İbrahim, 21, 39, 93, 99, 139.

⁶¹⁸ Bk. *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik lûgat*, 402.

⁶¹⁹ Bk. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 319 ve 330.

⁶²⁰ Bk. *Persian-English Dictionary*.

⁶²¹ Bk. M. A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: V, sayı: 8-9, Ankara 1970, s. 39.

⁶²² *Bedâyi ül-Ezmân*, 17, 21, 32, 34-5, 37, 39 ve muhtelif yerlerde.; Muhammed b. İbrahim, 32, 52, 55-7, 59, 63, 66, 76 ve muhtelif yerlerde.

Kirmân Selçuklu sarayında ve meliklerin hizmetinde bulunan bir grup ise kaynaklarda *havâşi* (tk. hâşiye) olarak geçmektedir⁶²³. Steingass⁶²⁴ bu kelimeyi "Followers, attendants, domestics" ya'ni "tarafdar, maiyyet memuru ve hizmetkârlar" şeklinde açıklamaktadır. Bu kelimenin de kaynaklarda belki de *haşem* kelimesi ile aynı anlamda "maiyyet, maiyyet memuru ve hizmetkârlar" olarak kullanıldığı anlaşılıyor.

3. Saray âdetleri ve törenleri :

Cülûs âdeti ve bahşişi: Kirmân Selçukluları'nda da meliklerin tahta çıkışlarının (cülûs), bütün hükümdarlık ile idare edilen devletlerde olduğu gibi, bir merâsimle olması gerekmektedir. Nitekim Melik Kavurd başkent Berdesîr'de saltanat tahtına oturmuş (ber taht-ı saltanat cülûs fermûd), bundan sonra her sınıftan halk ile tanışmak ve görüşmek istemiş⁶²⁵, muhtemelen büyük bir kabûl resmi tertip etmişti. Melik Behrâm-şâh'ın da tahta geçtiği sırada cülûs bahşişi manasında para (mâl) dağıttığı anlaşılıyor. Buna rağmen bu mâlî alan askerler II. Arslan-şâh tarafına ya'ni Bem şehrine kaçıyorlardı. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁶²⁶, muhtemelen bu cülûs bahşişini "hukûk-ı ihsân" olarak isimlendirmektedir.

Veliâhd tayîni: Kirmân Selçukluları'nda bu âdetin varlığını da görüyoruz. Melik I. Arslan-şâh en çok sevdiği büyük oğlu Kirmân-şâh'ı veliâhd tayin etmişti. Hattâ Berdesîr'de bulunmadığı süreler içinde başkentte vekil olarak onu bırakmaktaydı. Ancak buna rağmen Melik I. Arslan-şâh'ın yerine oğullarından I. Muhammed geçmişti⁶²⁷. Melik Tuğrul-şâh'ın veliâhdı da büyük oğlu II. Arslan-şâh idi⁶²⁸. Ancak Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra da yerine, Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın desteği ile, küçük oğlu Behrâm-şâh geçmişti.

Bu olaylardan Kirmân Selçukluları'nda genellikle büyük çocukların veliâhd tayin edildiğini, ancak bunun tahta geçmek için kesin bir hak olmadığı, kardeşlerden bir diğerinin melikliği elde edebileceğini anlıyoruz.

⁶²³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 64, 90, 108.; Muhammed b. İbrahim, 39, 139, 155.

⁶²⁴ Bk. aynı eser.

⁶²⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4.

⁶²⁶ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 8-9.

⁶²⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 23. Naklen Muhammed b. İbrahim, 35-6.

⁶²⁸ Bk. *Ikd el Ulâ*, 8.

Elçi teâtisi: En eski devirlerden itibaren devletler karşılıklı ilişkilerini elçiler vasıtasıyla düzenlenmişlerdir. Nizâm ül-Mülk⁶²⁹ eserinde elçilerde aranması gereken vasıfları belirtmişti. Ayrıca o elçilerin ihtiyâr ve âlimlerden veya peygamber soyundan olan kimselerden seçilmesini daha tercihe şâyan bulmaktadır. Kirmân Selçuklular'nda da elçilik müessesesinin varlığına tesâdüf ediyoruz. Kaynaklarda elçiler genellikle resûl (ç. rüsûl) olarak zikredilmektedir. Bu elçilerin seçiminde Nizâm ül-Mülk'ün belirttiklerine uyan husûslar görülüyor. İlk elçilere hemen Melik Kavurd devrinde rastlıyoruz. Melik Kavurd Berdesîr'i muhasara ettiği zaman, şehrin hâkimi Behrâm b. Leşker-sitân ile elçilerin gidip gelmesinden sonra anlaşma sağlanmıştı. Melik Kavurd tarafından Kufs kavmine elçi gönderilmiş ve bu şahıs iki-üç kez elçilik görevi yapmıştı (dü-se nevbet be-risâlet...) Melik Kavurd'un nedîmleri ve devlet adamlarından olan bu elçi aynı zamanda gâyet iyi ilm-i nücûm bilmekte idi⁶³⁰. Melik I. Arslan-şâh zamanında Sultan Sencer'in yanına gönderilen elçi de tanınmış ve akıllı bir kimse idi⁶³¹.

Diğer taraftan Şâfi fakîhlerden İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil Nişâbûrî h. 536/1141-2'de Melik I. Arslan-şâh tarafından Bağdad'a, yine aynı fakîh h. 544/1149-50'de Melik I. Muhammed tarafından Irak Selçuklu sultanı Gıyâs ed-Dîn Mes'ûd'a elçi olarak gönderilmişti⁶³². Bu şahsın da devrinin tanınmış âlimlerinden olduğunu görüyoruz. Oğuzlar Kirmân'a geldikleri ve Melik II. Turan-şâh'a elçi gönderdikleri zaman, vilâyet büyüklerinden bir şahıs Oğuzlar'ın yanına giderek elçilik görevini yerine getirmişti. Melik II. Muhammed-şâh tarafından Habîs'de bulunan Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'e elçi olarak Hâce Cemâl Gurnedî gönderilmişti. Hâce Cemâl cömert, söz söylemekte cesur, yalanı sevmeyen ve işitmek istemeyen, hıyanet etmeyen ve hâinleri sevmeyen bir kimse idi⁶³³.

Kirmân Selçuklular'nda elçilerin gelişlerinde Melik'in de katıldığı bir içki meclisinin tertiplendiği anlaşılıyor. Nitekim Melik I. Muhammed ancak bir elçinin geliş günü içki içmekte idi (iştigâl-i û be-şûrb rûz-ı vurûd-ı

⁶²⁹ Bk. *Siyâset-nâme*, 104-5. Krş. Köymen, "Saray teşkilâtı", 74-78.

⁶³⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 4 ve 6-7. Naklen Muhammed b. İbrahim, 2 ve 7-8.

⁶³¹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 69.

⁶³² Bk. Tâc ed-Dîn Ebî Nasr Abdülvehâb b. Takiy ed-Dîn el-Sübki. *Kitâb Tabakât el-Şâfiyye el-Kübrâ*, Kahire 1323/4, IV, s. 66-7. Krş. *el-Muzaf*, haşiyeler kısmı s. 53.

⁶³³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 92 ve 105-6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 132 ve 150-1.

resûlî bûd). Melik I. Muhammed birçok mâl ile elçi göndererek Selçuk-şâh'ın Umân'da şehir-bend (zindanda tutsak) olmasını sağlamıştı⁶³⁴.

Yabancı ve komşu devletlere elçiler gönderildiği gibi, başka ülke, vâli ve topluluklardan da Kirmân Selçuklularına elçiler gelmekte idi. Nitekim Isfahan valisi Reşid Câmédâr'dan ve Oğuzlar'dan elçiler gelmişti⁶³⁵. Ayrıca ülke içindeki anlaşmazlıklarda da karşılıklı elçiler gönderiliyordu. Bunların içinde en önemlisi Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelesi sırasında Behrâm-şâh ile Turan-şâh arasındaki anlaşmazlığı halletmek üzere bir kadın elçinin görevlendirilmesi idi. Bu iki kardeş arasında anneleri Hâtûn-ı Rükni elçilik görevi yapmış, buna rağmen onların arasındaki anlaşmazlığı gidermeğe muvaffak olamamıştı⁶³⁶.

Elçilere karşı iyi davranmak ve onların emniyetini sağlamak tarih boyunca bir gelenek haline gelmişti. Buna rağmen Melik II. Muhammed-şâh Irak'a gittikten sonraki karışık devrede şehirde kalan gulâmlar, Deylemliler ve serhenglerden oluşan grup, Melik Dînâr'ın gönderdiği elçilere alışlagelmişin dışında kötü davranmış ve onları tutuklamışlardı⁶³⁷.

Hediye : Toplumda hediye alıp vermek eski geleneklerden birisidir. Hükümdarların birbirlerine hediye göndermeleri ve bunların kabûlu normal olduğu gibi, bir hükümdarın kendi makamından aşağıdakilere muhtelif sebeplerle hediyeler vermesi ve onların gönlünü okşaması da olağan idi. Melik Sultan-şâh'ın bir içki meclisinde nedimlerine sılatlar (armağanlar, bahşişler) verdiğini ve vilâyetler bağışladığını daha önce zikretmiştik. Yine Melik I. Muhammed hoşuna gittiği bir cevabından dolayı nedimlerinden Muhtass ed-Dîn Osmân'a birçok hediyeler vermişti. Bu hediyeler *esb-i nevbeti* (yedek at), *esb-i tâzî* (Arab atı), *sahtîy-i Mağribî* (Mağrib işi at kolonları), *cübbe* ve *destâr* (sarı) idi⁶³⁸. Behrâm-şâh babası Tuğrul-şâh'ın Cîrufta ölümünden sonra melik ilân edildiği zaman bir taht mücadelesinin başlangıcında, başkent Berdesîr Kutb ed-Dîn Muhammed'in elinde bulunduğundan ona birçok mal ve sayısız hediyeler (bî-şümâr tuhaf) göndermişti. Ayrıca hil'atler de hediyeler arasında sayılmaktaydı⁶³⁹.

⁶³⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 25, 27. Naklen Muhammed b. İbrahim, 39, 42.

⁶³⁵ Bk. *İkd el-Ulâ*, 69.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 27, 92 ve naklen Muhammed b. İbrahim, 43, 131.; *Zübde*, 244 (trk. trc. 224-5). Krş. Merçil, *Salgurtular*, 13, 36, 51.

⁶³⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 38, 105. Naklen Muhammed b. İbrahim, 58, 119, 150.

⁶³⁷ Bk. *İkd el-Ulâ*, 40.

⁶³⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 26, 34. Naklen Muhammed b. İbrahim, 41, 55.

⁶³⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 6, 92. Naklen Muhammed b. İbrahim, 6, 132.

Fetih-nâme: Kazanılan zaferlerden veya bir ülkenin fethinden sonra her tarafa bu durumu bildiren *fetih-nâmeler* (zafer mektupları) gönderilmesi usuldendi⁶⁴⁰. Kirmân Selçukluları'nda da bu âdetin geçerli olduğunu görüyoruz. Nitekim Melik Kavurd Fars bölgesine hâkim olduktan sonra Şîrâz'da Sultan Tuğrul Bey adına hutbe okutmuş ve durumu ona bir fetih-nâme ile bildirmişti (1062)⁶⁴¹.

4. Saray hayatı :

a. Saray hayatı : Kirmân Selçuklu meliklerinin saray hayatı hakkında kaynaklarda fazla bir bilgiye tesâdüf edemiyoruz. Ancak onların saray hayatının da Büyük Selçuklu sultanları gibi olduğu anlaşılıyor. Büyük Selçuklular ile aynı olduğu faraziyesinden hareket edersek, Kirmân Melikleri'nin saray hayatı da resmî ve özel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır⁶⁴².

Hükümdarın resmî ve özel hayatını yaşadığı yer ve ikâmetgâhı saraydır. Saray, *selâmlık* ve *harem* olmak üzere başlıca ikiye ayrılır. *Selâmlık*; hükümdarın resmî ve özel toplantılarını ve kabûllerini yaptığı, devletin idare edilmesi için kararlar alındığı bölümdür. *Harem*'de ise, hükümdarın nikâhlı eşleri ve carieleri yaşamaktadır⁶⁴³. Kirmân Selçukluları'na âit kaynaklarda *harem*'in mevcudiyetine ve bu müesseseye âit belirtilere tesâdüf ediyoruz. Nitekim Melik I. Turan-şâh çocukken kadınlar arasında yetişmişti. Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın Melik Tuğrul-şâh'ın sarayının *harem*'ine girmesi için izin almasına gerek yoktu. Zâfir Muhammed Emîrek sarayın *harem*'ine girerek Melik II. Turan-şâh'ı öldürmüştü⁶⁴⁴. Hâtunların yanısıra sarayın haremde câriyeler de bulunmakta idi⁶⁴⁵. Hattâ Melik I. Arslan-şâh'ın hanımlarından Zeytûn Hâtun önce saraya câriye (berdegî) olarak satılmıştı. Daha sonra Herât vilâyetinden bir emîrin kızı olduğu anlaşıldığı zaman, Melik I. Arslan-şâh onunla nikâhlanmıştı⁶⁴⁶. Yine Melik I. Arslan-şâh oğlu tarafından hapsedildiği kalede haremî ve câriyeleri (kenizekân) ile yaşamış ve sonra ölmüştü⁶⁴⁷.

⁶⁴⁰ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 70.; Köymen, "Saray teşkilatı" 70.

⁶⁴¹ Bk. Sibt, 92.

⁶⁴² Büyük Selçuklular'ın yaşayışına bir örnek olarak bk. Köymen, "Saray teşkilatı", 40 v. dd.

⁶⁴³ Bk. Köymen, aynı eser, 64.; A. Taneri, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumununun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara 1978, s. 75, 243.

⁶⁴⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 17, 36, 98. Naklen Muhammed b. İbrahim, 23, 52, 141.

⁶⁴⁵ *Bedâyi ül-Ezmân* 23, 78, 93. Naklen Muhammed b. İbrahim, 35, 51, 115, 134.

⁶⁴⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 23. Naklen Muhammed b. İbrahim, 35-6.

⁶⁴⁷ Bk. *Cografyâ-yı Hâfiz Ebrû*, vr. 143a.

Kirmân Selçukluları'nda da meliklerin resmî ve özel hayatlarında a - münferit ve b - toplu kabûllere yer verdikleri anlaşılıyor. Melik Kavurd öldükten sonra Kirmân'daki karışık devrede, muhtemelen devlet ileri gelenleri onun küçük yaştaki oğlu Hüseyin'in beşiğini tahtın üzerine koyuyorlar ve "bâr" veriyorlardı. Burada "bâr dâden" ile muhtemelen toplu görüşmelerin kastedildiğini sanıyoruz.

Efdal ed-Dîn Kirmânî⁶⁴⁸, Melikler'in usûl ve âdetlerinden birisinin de muayyen vakitlerde "bâr dâden" olduğunu zikrediyor. Tabii bununla gerek resmî ve gerekse özel "Bâr-ı hass" ve "Bâr-ı âmm" kastedilmektedir. Nitekim kaynaklarda "işret" veya "meclis" şeklinde geçen özel toplantıların "Bâr-ı hass" yani devlet büyükleri için verilen içkili ziyafetler oldukları anlaşılıyor. Melik Sultân-şâh, I. Muhammed, I. Turan-şâh ve II. Arslan-şâh'ın devlet büyükleri için bu çeşit toplantılar tertiplediklerini tespit edebiliyoruz⁶⁴⁹.

b. Yaylak ve Kışlak : Eski devirlerden beri büyük hayvan kitlelerine sahip olan Türkler kışın otları bol ve karı az olan ve güneş gören yerlerde, ya'ni *kışlaklarda*, yazın ise hayvanlarını otlattıkları yüksek yerler ve dağlarda, ya'ni *yaylaklarda* yaşarlardı. Zamanla bu *yaylak* ve *kışlaklar* belirli yerleşme yerlerine dönüşmüşler ve mevsim şartlarına göre hayvan sürüleri olmadan da kullanılmışlardır⁶⁵⁰. Nitekim Kirmân Selçukluları'nın saray hayatında bu âdetin devam ve önemli bir yer işgâl ettiği görülüyor. Melikler bu âdete uygun olarak mevsimine göre *yaylak* ve *kışlaklarda* yaşamışlardı.

Kirmân Selçuklu Melikleri'nin âdeti Azer ayında⁶⁵¹ başkent Berdesîr'den ayrılarak Cîruft'a gitmek ve Urdubehişt ayında⁶⁵² tekrar Berdesîr'e dönmektir. Bu suretle Kirmân Melikleri kışı sıcak olan Germ-sîr bölgesinde geçirip beş ay Cîruft'da bulunuyorlar, yazın ise yedi ay Berdesîr'de yaşıyorlardı⁶⁵³. Siyâsî olaylarda da, birçok kez, gördüğümüz üzere Kirmân Selçuklu Melikleri bu âdeti devamlı yerine getirmişlerdi.

⁶⁴⁸ Bk. *İkd el-Ulâ*, 61.

⁶⁴⁹ Bk. Aynı eser, 63, 89.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 26, 50 ve Muhammed b. İbrahim, 22, 41.

75.

⁶⁵⁰ Bk. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, 3, 9, 23.

⁶⁵¹ İran şemsi yılının dokuzuncu ayı.

⁶⁵² İran şemsi yılının ve bahar mevsiminin ikinci ayı.

⁶⁵³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 30. Naklen Muhammed b. İbrahim, 5 n. 3 ve 46.

C. HÜKÜMET TEŞKİLÂTI:

1. Merkez teşkilâtı:

Kirmân Selçukluları'nda da umumî devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yerin, Büyük Selçuklu teşkilâtındaki gibi, *Büyük dîvân* veya *Dîvân-ı alâ* olması gerekir. Ancak kaynaklarda *Dîvân-ı alâ* ismine rastlayamıyoruz. Bu müessese kaynaklarda *Dîvân-ı Pâdişâh*⁶⁵⁴, *Dîvân-ı Melik* (Arslan) ve *Dîvân*⁶⁵⁵ olarak geçmektedir.

Büyük Dîvân : Vezîrin başkanlığında *Dîvân-ı inşâ*, *Dîvân-ı istifây-ı memâlik*, *Dîvân-ı İşrâf-ı memâlik* ve *Dîvân-ı Arz* gibi ikinci derecede dîvânlardan oluşmaktadır.

Melik tarafından seçilen *Büyük Dîvân*'ın başkanı vezîrin, yetki ve faaliyetlerinin, Büyük Selçuklu Devleti vezirlerinden pek farklı olmadığı muhakkaktır⁶⁵⁶. Başlangıçta melikten sonra en yüksek makam vezîr olmasına rağmen, bu müessesenin zamanla üstünlüğü atabeglere kaptırdıklarını görüyoruz. Vezîrlerin hayat hikâyeleri ve dîvândaki hareket ve davranışları hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Buna rağmen vezîrlerin hangi melikler devrinde ve yıllarda hizmet gördüklerini tespit ve bunları, mümkün olduğu kadarı ile, bir liste hâlinde göstermeğe çalıştık⁶⁵⁷. Vezîrlik alâmeti olan "Devât"ın da Kirmân Selçukluları'nda bulunduğunu tespit edebiliyoruz⁶⁵⁸.

Dîvânda hizmet gördükleri zikredilen⁶⁵⁹ memurlar (gumâştegân)a Kirmân Selçukluları'nda da rastlıyoruz. Ancak *gumâştegân*ın varlığını Melik Kavurd'un bunları Umân'a tayîn etmesi münasebetiyle görüyoruz⁶⁶⁰. Bununla Dîvân'ın o bölgedeki idarecileri ve memurları kastedilmiş olmalıdır.

İnşâ Dîvânı: Bu dîvanın başlıca görevi iç ve dış muhaberâtı idare etmek ve devletin çeşitli memuriyetlerine yapılan tayinlere ve iktâlara âit ve-

sikalari vermektir. Dîvanın başkanına *Tuğrâ'î*, *Sâhib Dîvân-ı inşâ* veya *Münşî* denirdi⁶⁶¹.

Kirmân Selçukluları'nda da bu dîvanın varlığını görüyoruz. Eserlerinde bu devlete âit verdiği bilgiler ile dikkati çeken tarihçi Efdal ed-Dîn Kirmânî kendisinin iki defa bu dîvânda görevlendirildiğini zikrediyor⁶⁶². O ilk defa Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in *dîvân-ı inşâsını* idare etmekle görevlendirilmişti. Daha sonra Efdal ed-Dîn'in Melik II. Arslan-şâh devrinde bu dîvânda başkanın vekili olarak (niyâbet-i Dîvân-ı inşâ) görev yaptığını görüyoruz. II. Turan-şâh melik olduğu zaman görev almak için huzûra koşanlardan İmâm ed-Dîn Kadı, *münşî* olmuştu. Daha sonra vezîr olan Şeref ed-Dîn Azîz de kaynaklarda *Münşî-yi Memâlik-i Kirmân* olarak geçmektedir⁶⁶³.

İstifâ Dîvânı : Devletin yıllık gelirlerinin hesaplanması, vergilerin tarh ve tahsil edilmesi ve harcamalar ile ilgilenen, yani devletin bütün mâlî işlerinden sorumlu olan dîvândır⁶⁶⁴. Bu dîvanın reisine *Müstevfî* veya *Sâhib Dîvân-ı İstifâ* denirdi. Kirmân Selçuklu Devlet teşkilâtında da *Dîvân-ı istifây-ı memâlik*'in varlığını görüyoruz. Melik I. Turan-şâh tahta geçmez kendisine iyiliği dokunan Nâsır ed-Dîn Kısra'yı bu dîvanın başına geçirmişti⁶⁶⁵. Behrâm-şâh ile Arslan-şâh'in müşterek meliklikleri sırasında, Behrâm-şâh'in başkenti Bem idi. Bem'deki dîvânda *müstevfî* makamını Zahir ed-Dîn Efzûn işgâl ediyordu (müstevfî-yi Dîvân-ı Bem). Son Kirmân Selçuklu meliki II. Muhammed-şâh Irak'a gitmek üzere bu bölgeden ayrılırken (Şaban 582/Ekim-Kasım 1186), onunla beraber ülkeyi terk edenler arasında müstevfî Mücîr ed-Dîn de vardı⁶⁶⁶. Yine eyâletlerde "vergileri tahsil işi ile meşgûl memur, ya'ni âmil (ç. ummâl)"⁶⁶⁷ de bu dîvâna bağlı idi. Melik Kavurd Kirmân'a hâkim olduğu zaman vilâyetlerdeki âmillere doğrulukla hareket etmelerini buyurmuştu⁶⁶⁸. Ahmed Ali Hân Vezîr⁶⁶⁹. Melik Kavurd'un Mekkân'a ummâl tayîn ettiğini zikrediyor.

⁶⁵⁴ Bk. *İkd el-Ulâ*, 15.

⁶⁵⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 40, 57. Naklen Muhammed b. İbrahim, 60, 83.

⁶⁵⁶ Büyük Selçuklu vezirlerinin yetki ve görevleri için bk. A. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezîrlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cild V, sayı: 8-9, Ankara 1967, s. 103 v. dd.; Lambton, "The Internal structure", s. 260-8.

⁶⁵⁷ Bk. Vezirler listesi.

⁶⁵⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 76. Naklen Muhammed b. İbrahim 111.

⁶⁵⁹ Bk. Horst, naklen Köymen, "Araştırmalar", s. 322.

⁶⁶⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 10.

⁶⁶¹ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 43.; Lambton, "The Internal structure", 257.

⁶⁶² Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 37, 65. Krş. Muhammed b. İbrahim, giriş s. 59-60

⁶⁶³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 78 ve 100. Naklen Muhammed b. İbrahim, 115, 143.

⁶⁶⁴ Bk. Lambton, "The Internal structure", 257.

⁶⁶⁵ Bk. *İkd el-Ulâ*, 90.

⁶⁶⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 60, 107. Naklen Muhammed b. İbrahim, 88, 153.

⁶⁶⁷ Fazla bilgi için bk. M. F. Köprülü, *Âmil mad.*, İA.

⁶⁶⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4.

⁶⁶⁹ Bk. *Tarih-i Kirmân*, 81.

İşrâf Dîvânı: *Dîvân-ı işrâf-ı memâlik* (veya *Dîvân-ı Müşrif*) devletin mâlî işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş eden divândır⁶⁷⁰. Başkanına *Müşrif-i memâlik* (veya *İşrâf-ı memâlik*) denirdi. Melik II. Arslan-şâh babasının ölümünden sonra kaçmış olduğu Bem şehrinde bulunduğu sırada, Ebu'l-Mefâhir *müşrif-i Dîvân* idi⁶⁷¹.

Dîvân-ı Arz: *Büyük Dîvân-ı* oluşturan dîvânlardan biri olan *Dîvân-ı Arz*'a ve onun *Ârz el-ceyş* (veya *Sâhib dîvân-ı Arz*) denilen reisinin⁶⁷² Kirmân Selçuklu Devleti'nde varlığı husûsunda kaynaklarda bir bilgiye raslayamadık. Bu o devrede komşu ülke Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlu Devleti'nde aynı idi⁶⁷³. Ancak Kirmân Selçukluları'nda öteki dîvânların olması, ordunun maaş ve levâzımının tedariki ile uğraşan bu dîvânın da varlığını kabûl etmemize imkân vermektedir.

Berîd Dîvânı: *Büyük Dîvâna* bağlı olmayan dîvânlardan birisi de *Dîvân-ı Berîd* idi. Bu dîvânın görevi "merkezin vilâyetler ile muhaberelerini tanımlamak ve her tarafta olup bitenleri merkeze bildirmektir.". Bu dîvânın reisine *Sâhib-i Berîd* denirdi. Bu dîvâna bağlı *sâhib-i haber* denilen memurlar vilâyetlerde görev yapmaktaydı. Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk yıllarında bu müesseseye önem verilmediğini ve hattâ Sultan Alp Arslan'ın *sâhib-i haberleri* ortadan kaldırdığını görüyoruz⁶⁷⁴.

Kaynaklarda *Dîvân-ı Berîd* olarak ismi geçmemesine rağmen bu posta ve istihbarat teşkilâtı Kirmân Selçuklularında devâm etmiştir. Onlar bu teşkilâta gereken önemi vermişlerdi. Nitekim Efdal ed-Dîn Kirmânî⁶⁷⁵, meliklerin önemli görevlerinden birinin de vilâyet ve halkın durumundan haberdâr olmalarıdır, diyor ve bu maksatla *sâhib-i haberler*'in güvenilir kimseleri meskûn yerlere tayîn ederek onlar vasıtasıyla etraftan haber ve bilgi toplamaları gerektiğini belirtiyor. Ayrıca her yöne casuslar (*câsûsân*) ve gözcüler (*uyûn*) göndererek olayların akışının gizlice öğrenilmesinin lüzûmuna işaret ediyor.

Kirmân Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu teşkilâtın varlığı görünüyor. Melik Kavurd, Kufs kavmine müsait bir zamanda hücum

⁶⁷⁰ Bk. Lambton, aynı eser, 258. Uzunçarşılı (*Medhal*, 44), aynı zamanda bu dîvânın idâri işlerin teftişi ile de uğraştığını belirtiyor.

⁶⁷¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 39. Naklen Muhammed b. İbrahim, 60.

⁶⁷² Bk. Lambton, "The Internal structure", 259.

⁶⁷³ Merçil, *Salgurlular*, 128-9.

⁶⁷⁴ Bk. M.F. Köprülü, *Berîd mad.*, *İA.*; Uzunçarşılı, *Medhal*, 44-45.

⁶⁷⁵ Bk. *İkd el-Ulâ*, 61-2.

edebilmek için casus göndermiş ve bu casus vasıtasıyla planını uygulamıştı. Melik Sultân-şâh'ın *sâhib-i haberin* gönderdiği bir haberle Melikşâh'ın İsfahan'a geldiğini öğrendiğini ve eğlence meclisini terk ederek Ali-âbâd şehrine döndüğünü belirtmiştik⁶⁷⁶. Melik I. Muhammed'in de Kirmân şehrinde *sâhib-i haberleri* olduğu gibi, İsfahan, Horasan ve bütün civar ülkelerde *uyûn* ve *câsûsları* bulunuyordu⁶⁷⁷. Melik Behrâm-şâh da kardeşi II. Arslan-şâh Irak'da bulunduğu sırada durumu öğrenmek üzere oraya *uyûn* ve *câsûslar* göndermişti⁶⁷⁸. Ülkenin her tarafına haber götüren veya gizli mektuplar taşıyan *kasıdlar* ve *peykler* (feyc, ç. fuyûc) de bu teşkilâta görev yapmaktaydı. Nitekim Melik Behrâm-şâh, II. Arslan-şâh'a karşı yardım istemek üzere Horasan'a *kasıdlar* ve *fuyûc* (peykler) göndermişti⁶⁷⁹.

Kirmân Selçukluları ile ilgili kaynaklarda *Dîvân-ı Udvân*⁶⁸⁰ ve *Dîvân-ı Mutâlebe* şeklinde iki dîvânın daha varlığı zikrediliyor. Prof. Köymen'in⁶⁸¹ de belirttiği gibi, bu dîvânların "selâhiyet ve ehemmiyet dereceleri kesin olarak" anlaşılamiyor. Ancak, *Dîvân-ı Mutâlebe* konusunda bazı tahminlerde bulunmak mümkün olabilmektedir.

Dîvân-ı mutâlebe (? = *musâdere*): *Musâdere*; muhtelif sebep ve şekillerde başkalarının malını ele geçirmek için kullanılan bir ceza ve tazyik şeklidir. Hükümdarlar bu usûl ile zenginleşmiş olan vezîr ve diğer görevlilerden kendileri ve devlet hazînesi için para temin etmekte idiler. Hattâ bu uygulama için *Dîvân-ı musâdere* ismi altında bir de dîvân kurulmuştu. Bu *musâdere* sırasında işkence tatbik edildiği gibi, idam cezaları dahi verilirdi⁶⁸².

Kirmân Selçukluları ile ilgili kaynaklarda bu isimde bir dîvâna tesadüf edemiyoruz. Ancak bu uygulamanın varlığı açıktır ve muhtemelen *Dîvân-ı mutâlebe* ismi altında iş görmektedir. Melik Kavurd, Kufs kavmi üzerine casus olarak gönderdiği Hâce'nin görünüşte iktâ ve nân pâresini kestirmiş ve malları da dîvân tarafından zabt olunarak devlet hazînesine

⁶⁷⁶ Bk. *İkd el-Ulâ*, 63 ve 66.

⁶⁷⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 25, 27. Naklen Muhammed b. İbrahim, 39. Krş. M. F. Köprülü, *Berîd mad.*, *İA.*

⁶⁷⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 44. Naklen Muhammed b. İbrahim, 66.

⁶⁷⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 45. Naklen Muhammed b. İbrahim, 68.

⁶⁸⁰ *Dîvân-ı 'Udvân*; belkide Melik II. Arslan-şâh'ın ikinci saltanatı sırasında Vezîr Nâsîh ed-Dîn Ebu l-Berekât'ın, bilinen dîvânlardan ayrı olarak, özel mahiyette oluşturduğu bir "öç alma dîvânı" idi? Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 49. Naklen Muhammed b. İbrahim, 73.

⁶⁸¹ Bk. "Kirmân Selçukluları Tarihi", 133 n. 20.

⁶⁸² Bk. R. Levy ve M.C. Baysun, *Musâdere mad.*, *İA.*

alınmıştı⁶⁸³. Nitekim Uzunçarşılı⁶⁸⁴, bu olayda musâdere usûlünün tatbik edildiğini belirtmektedir. Melik I. Arslan-şâh zamanında Tîz'e vergileri toplamak için gönderilen Ali Ensârî tüccârdan ve halktan mutâlebe yolu ile fazla gelirler elde etmişti (musâdere-i tüccâr ve mutâlebe-i merdüm mâl hâsıl kerd)⁶⁸⁵. Behrâm-şâh Horasan'dan aldığı yardımcı kuvvetler ile ikinci defa melik olduğu zaman, Atabeg Müeyyed ed-Dîn kaçarken *vedâi'* ve emânetleri bıraktığı kişileri çarmıha gererek (çarmıh-ı mutâlebe) bunları geri istiyordu. Bu olayda musâdere usûlündeki gibi işkencenin tatbik edildiğini görüyoruz. Bir süre sonra Melik Behrâm-şâh Bem şehrine hâkim olduktan sonra Vezîr Ziyâ ed-Dîn Ebu'l-Mefâhir ve oğlunu musâdere ve mutâlebe usûlü ile öldürmüştü⁶⁸⁶. Müeyyed ed-Dîn Reyhân Yezd'e gittikten sonra bir ara Aybeg Dirâz atabeg olmuştu. Onun davranışlarını beğenmeyen Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın gulâmları Yezd'e giderek efendilerini Kirmân'a getirdiler. Müeyyed ed-Dîn Reyhân Melik II. Turan-şâh ile birleşerek Berdesîr'e kapanan Atabeg Aybeg'i muhasara etti. İşte bu sırada Atabeg'in muhasaraya dayanabilmek için bir *Dîvân-ı mutâlebe* teşkil ettiği ve şehirde bazılarında para ve mal aldığı anlaşılıyor. Nitekim şehirdeki bu musâdere sırasında (der kısmet ü musâderet-i şehîr) Kadı Ahmed'den mâl almış ve asker arasında dağıtmıştı. Yine II. Muhammed-şâh devrinde Türkler zengin gördükleri şahısları ve devlet adamlarını öldürüyor ve mallarına el koyuyorlardı (Muştî ra'iyet-i bîçâre... hemenrûz der şikence-i mutâlebe budend)⁶⁸⁷.

Bütün bu olaylara baktığımızda mutâlebe kelimesinin musâderenin müterâdifî olarak kullanıldığını görüyoruz. Netice olarak kaynaklarda zikredilen olaylardan Kirmân Selçukluları'nda musâdere usûlünün tatbik edildiğini ve muhtemelen *Dîvân-ı mutâlebe* şeklinde geçen terimin *Dîvân-ı musâdere*'nin karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılıyor.

2. Eyâlet Teşkilâtı:

Kirmân Selçukluları devrinde eyâlet teşkilâtı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Yine de bu teşkilâta mensup bazı görevliler tespit edilebilmektedir.

⁶⁸³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 7.

⁶⁸⁴ Bk. *Medhal*, 50.

⁶⁸⁵ Bk. *İkd el-Ulâ*, 88-9.

⁶⁸⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 42. Naklen Muhammed b. İbrahim, 63-4.

⁶⁸⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 81, 100. Naklen Muhammed b. İbrahim, 119, 144.

Vali: Eyâlet teşkilâtına dahil *vâliler* hakkında Efdal ed-Dîn Kirmânî⁶⁸⁸, kadılar gibi, dindâr ve günahdan sakınan kişilerden seçilmelerinin gerekli olduğunu, çünkü onların verdikleri kararların Müslümanlar'ın kanlarına, nâmuslarına ve mallarına tesir edeceğini belirtiyor. Aynı müellif bir yerde, halkın tayîn edilmiş olan herhangi bir vâliye direnme ve isyân yoluna gitmediklerini zikrediyor⁶⁸⁹. Ayrıca güneyde bir ordu kumandanının Hürmüz vilâyetinde sahil valisi (vâliy-i sahil) olarak görev yaptığı anlaşılıyor⁶⁹⁰.

Reis: Kirmân Selçukluları'nda muhtemelen mevcut olan bir eyâlet teşkilâtı görevlisi de bir sivil memur olan *Reis*'dir. Bunlar yerli halkın soylu âilelerinden gelirler ve memuriyetleri genellikle irsîdir. Reisler kendi bölgelerinde merkezî idarenin bir temsilcisidir⁶⁹¹. Melik Behrâm-şâh tarafından vezîrlîğe tayîn edilen Re'îs Rüstem Mahânî'nin isminin başındaki ünvândan muhtemelen böyle bir görevi yapmış olduğu anlaşılıyor⁶⁹².

Âmil: Eyâlet teşkilâtında görevli diğer bir memur da âmil idi. Âmillerin, daha önce de belirtildiği üzere genellikle işleri vergilerin tahsili idi, bazen vâli manasında da kullanıldığı olmuştur⁶⁹³.

Şahne: Eyâletlerde ve merkezde inzibat işleri ile görevli memurdur. Kirmân Selçukluları'nda bu memuriyetin varlığı oldukça sık görülmektedir. Bu devlette şahnelerin görevleri Büyük Selçukluları'ndakinden pek farklı değildi. Kaynaklardan çıkarabildiğimiz sonuçlara göre, Kirmân Selçukluları'nda şahneler aşağıdaki görevleri yapmakta idiler:

Şahneler, Selçuklu hânedânının Kirmân dışındaki idareleri altında bulunan bölgelerde merkezdeki işlere bakan ve aynı zamanda o bölgenin mahallî hâkimini kontrol altında tutan görevlilerdi. Bunların aynı zamanda o ülkelerde meliklerin temsilcisi oldukları anlaşılıyor. Söz gelişi; Büyük Selçuklular'ın Bağdad şahnesi gibi, Kirmân Selçukluları'nın hâkimiyetleri altındaki bölge ve şehirlerden olan Umân, Tabes ve Yezd'de şahneleri bulunmuştu⁶⁹⁴. Nitekim Melik Kavurd Umân'a hâkim olduğu zaman oranın

⁶⁸⁸ Bk. *İkd el-Ulâ*, 58.

⁶⁸⁹ Bk. Aynı eser, 76.

⁶⁹⁰ Bk. Muhammed b. İbrahim, 175.

⁶⁹¹ Fazla bilgi için bk. Horst, 54-6. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 340-3.

⁶⁹² *Bedâyi ül-Ezmân*, 42. Naklen Muhammed b. İbrahim, 64.

⁶⁹³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4. Âmil hakkında fazla bilgi için bk. M.F. Köprülü, *Âmil mad.*, İA.

⁶⁹⁴ *İkd el-Ulâ*, 76.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 9-10, 17, 22, 27. Naklen Muhammed b. İbrahim, 10-11, 34, 43.

Büveyhiler tarafından vâlisi olan Şehriyâr b. Tâfil'e "Ben geri dönüyorum, vilâyet senindir ve benim şahnem burada senin hizmet ve sohbetinde bulunacak." demişti. Kirmân Selçukluları şahnesi, Melik I. Muhammed'in tahta geçişine kadar Umân'da kalmıştı.

Kirmân Selçukluları Devleti'nde şahneler şehirlerde muhtemelen askerî vâli olarak görev yapmakta ve zabıta ile ilgili işlerin idaresini yürütmekte idiler. Onların en mühim görevi şehir içindeki düzeni korumaktı. Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra çıkan taht mücadelesi sırasında Cîruft'daki askerler Behrâm-şâh'dan mâl almalarına rağmen, Bem'de bulunan Arslan-şâh'ın yanına kaçıyorlardı. Bu durumda Melik Behrâm-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân, Berdesîr şahnesi olan Kutb ed-Dîn Muhammed'den vilâyeti idaresi altında tutmasını ve şehri korumasını istemişlerdi (... ber zabt-ı vilâyet ve hıfz-ı şehri vesâyâ mifermûd)⁶⁹⁵. Daha sonra Kutb ed-Dîn Muhammed'in *atabeglik*, *dâdbeglik* ve Berdesîr *şahneliğini* uhdesinde bulundurduğunu ve Kirmân'ın bütün önemli işlerinin onun idaresinde olduğunu görüyoruz. Hattâ bu durum diğer emîrlerin onu kıskanmalarına sebep olmuş ve daha sonra *dâdbegliğe* ve *şahneliğin* yarısına Turumtay tayin edilmişti⁶⁹⁶. Siyâsî olaylarda gördüğümüz üzere, Turumtay'ın Melik II. Arslan-şâh'ın yanında itibarının artması, Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in II. Arslan-şâh'ın yanından kaçmasına sebep olmuştu. Atabeg, Behrâm-şâh'ın yanına giderken Cîruft'a uğramış ve buranın şahnesi Şems ed-Dîn Mağûnî'yi yakalamıştı. Daha sonra Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed bir defa daha gözden düştü ve İğ tarafına kaçtı, fakat Kirmân'a döndüğü sırada Berdesîr şehrini zabtetti. Bu sırada Berdesîr şahnesi Emîr Ebu'l-Fevâris Deylemî idi⁶⁹⁷. Bu arada Berdesîr'de üç şahnenin görev yaptığı da olmuştu. Melik II. Turan-şâh kışı geçirmek üzere Germsîr bölgesine gideceği sırada şehirde Emîr İftihâr ed-Dîn Kaymaz, Zâfir Muhammed Emîrek ve İftihâr ed-Dîn İsfendiyar şahne olarak bırakılmıştı^{697-a}. Bu örnekler de şahnelerin şehirlerde vâli olarak görev yaptıkları şeklindeki görüşümüzü desteklemekte veya onların eyâlet teşkilatında vâlilerden daha önde geldiklerini göstermektedir.

Horst⁶⁹⁸, "Şahnelerin vergilerin tahsili sırasında *âmile* yardım ettikleri ve hizmetkârlar (*çâkirân*)ını bu maksatla gönderdiklerini ve bunların halkı

⁶⁹⁵ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 8-9.

⁶⁹⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 50-1. Naklen Muhammed b. İbrahim, 53, 60, 76.

⁶⁹⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 56-7 ve 67. Naklen Muhammed b. İbrahim, 83, 98.

^{697/a} *Bedâyi ül-Ezmân*, 78.

⁶⁹⁸ Bk. *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Horazmşâhs*, s. 95-6 Naklen Köymen, "Araştırmalar", 376.

toplayarak *âmîân* tâlimatı üzerine parayı tahsil ettiklerini" belirtiyor. Kirmân Selçukluları'nda şahnenin, bu bilgiye uygun olarak, bir vergi tahsili işinde görev yaptığını görüyoruz. Ancak kaynaklar *âmilden* hiç bahsetmemekte, sadece şahneyi söz konusu etmektedirler. Daha önce de belirtildiği üzere, Melik Behrâm-şâh kendisine yardımcı olan Horasanlı askerlere para verebilmek için bir şahnesini Guvâşîr'e göndermiş ve bu şahne şehirden 100.000 dînâr *nal baha* toplamıştı⁶⁹⁹.

Kaynaklardan çıkarabildiğimiz sonuçlara göre, Kirmân'da şahneler doğrudan doğruya melikler tarafından tayin edilmekte idi. Ancak memuriyet sahasına göre, öteki âmir memurlar tarafından da tayinlerinin yapılması muhtemeldir⁷⁰⁰. Ayrıca Melik Tuğrul-şâh zamanına âit bir vesikâdan bütün vilâyet şahnelerinin (şihnağî-yi vilâyât) dâdbegin emrinde olduğu neticesi çıkmaktadır⁷⁰¹. Genel bir kâide olmasa bile, zaman zaman, şahneliğin babadan oğula veya âileden birine geçtiği görülmektedir. Bozkuş'dan sonra oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed Berdesîr şahnesi olmuştu. Cîruft şahnelerinin ise Mağûnî âilesine verildiği göze çarpıyor. Şems ed-Dîn Mağûnî ve 'İmâd ed-Dîn Mağûnî Cîruft şahnesi idiler⁷⁰².

Kûtval: Kale muhafızı⁷⁰³ olan görevlilerin varlığına eyâlet teşkilâtı içinde raslıyoruz. Mağûn kasabası civarındaki Kaley-i Süleymân bir *Kûtvalân* ve yine sahil kalelerinden Kaley-i Manûcân da Mağûn *kûtvalân*ın idaresinde idi. Sâbık ed-Dîn Ali Sehl ise, Bem kalesi *kûtvali* idi ve oraya Melik Behrâm-şâh'ın hükmü ile tayin edilmişti⁷⁰⁴. Bu bakımdan *kûtvaler*in muhtemelen melikler tarafından tayin edildiği anlaşılıyor.

D. ASKERÎ TEŞKİLÂT:

1. Orduyu teşkil eden unsurlar:

Kaynaklardan, Kirmân Selçukluları ordusunun teşkilâtı ve hangi birliklerden oluştuğu hakkında kesin bilgiler elde edilememektedir. Bununla beraber siyâsî olayları incelerken, ordu hakkında bazı bilgiler bulmak

⁶⁹⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 41-2. Naklen Muhammed b. İbrahim, 62-3.

⁷⁰⁰ Horst, aynı eser, 94.; Köymen, aynı eser, 375.

⁷⁰¹ Bk. Horst, aynı eser, 158.

⁷⁰² *Bedâyi ül-Ezmân*, 39, 56.; Muhammed b. İbrahim, 53, 60, 83-4, 175.

⁷⁰³ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 51.; Bosworth, *Ghaznavids*, 248.

⁷⁰⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 58, 61.; Muhammed b. İbrahim, 84, 91 ve 175-6.

mümkün olmaktadır. Buna göre, Kirmân Selçuklu Devleti ordusu şu unsurlardan oluşmaktadır:

- a) Boy birlikleri
- b) Gulâmân
- c) Deylemliler ve Tâzîkler
- d) Yardımcı kuvvetler.

a) *Boy birlikleri*: Kirmân Selçuklu ordusunun özünü ilgili boylardan toplanmış Türkler'in teşkil ettiği anlaşılıyor. Melik Kavurd Kirmân'a ilk geldiği sırada beraberinde 5-6.000 Türk bulunuyordu. Bu sayının devlet kurulduktan sonra artmış olması tabiidir. Nitekim onun şöhretinin daha sonra birçok Türkmen'in Kirmân'a gelmesine sebep olduğunu gösteriyor⁷⁰⁵. Ayrıca kaynakların, ordudan bahsederken "tabakât-ı leşker ez Türk ü Deylem" şeklindeki ifadeleri ile de Türkler'in varlığı zikredilir⁷⁰⁶ veya onlar *Etrâk*⁷⁰⁷ ve *Türkân*⁷⁰⁸ olarak ifade edilir.

b) *Gulâmân*: Kirmân Selçuklu Devleti'nde ordunun ikinci büyük kesimini gulâmlar teşkil ediyordu. Devlette, ordu için ne yolla gulâm temin edildiği hususunda kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak bu Gulâmlar'ın Türk kölelerinden satın alınıp Horasan yolu ile Orta Asya'dan geldiği bir ihtimal olarak ileri sürülebilir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi⁷⁰⁹, Kirmân Selçukluları'nda da Gulâm sisteminin ordu teşkilâtında önemli bir yer işgal ettiği anlaşılıyor. Her melikin, şehzâde, atabeg, emîr, sivil ve askerî devlet erkânının şahıslarına bağlı gulâmları vardı. Melik Kavurd, Kufs kavmi üzerine hücum ettiği zaman yanında gulâmları bulunuyordu. Melik İran-şâh kendisine karşı isyan patlak verdiği zaman gulâmlarından bir grupla Berdesîr'den kaçmıştı. Kirmân tahtı için mücadele eden Şehzâde Selçuk-şâh'ın bir gulâmının ismi Erkuş Bozaçı idi. Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhan, Bozkuş

⁷⁰⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 3 ve 5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 1 ve 4. Krş. Bosworth, *Kavurd mad.*, E^F.

⁷⁰⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 35, 60, 107.; Muhammed b. İbrahim, 56, 87, 153, 167.

⁷⁰⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 40. Naklen Muhammed b. İbrahim, 61.

⁷⁰⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 86.; Muhammed b. İbrahim, 51, 82, 124-5.

⁷⁰⁹ Fazla bilgi için bk. Köymen, "Askerî teşkilât", 9-32.; C. E. Bosworth, *Gulâm mad.*; E^F (Persia kısmı).

ve Kutb ed-Dîn Muhammed'in de gulâm birlikleri vardı. Atabeglerin bu birlikleri Kirmân ordusunun çekirdeğini teşkil ediyordu⁷¹⁰.

Bu gulâmlar ya bir önceki hükümdar, atabeg veya devlet erkânından kalır veya satın alınarak temin edilirdi⁷¹¹. Nitekim Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'e gulâmlarının bir kısmının babası Bozkuş'dan kaldığı anlaşılıyor. Ayrıca kaynakta bunların "Türkân-ı pederî" şeklinde zikredildiğini görüyoruz⁷¹². Gulâm tedârikinde önemli bir kaynağın esir pazarları olduğu ve her büyük şehirde böyle pazarlardan bulunduğu belirtiliyorsa⁷¹³ da, Kirmân Selçukluları ile ilgili kaynaklarda bu husûsda bir bilgi yoktur. Ancak gulâmların satın alındığı hususunda kayıtlara rastlıyoruz. Nitekim Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân, Atabeg Bozkuş ile rekâbet edebilmek için, birçok Türk gulâm satın almıştı. Nihayet Melik II. Arslan-şâh ile Atabeg Kutb ed-Dîn'in Bem şehrini muhasarası sırasında, Atabeg'in yeni satın aldığı yüz gulâm yaralanmıştı⁷¹⁴.

Satın alınan gulâmlar sahipleri tarafından yetiştirilmekte idi. Hükümdarlara bağlı gulâmların yetiştirildiği merkez ise saray idi. Bunları yetiştirmek için özel öğretmen (muallim)ler tayin ediliyordu⁷¹⁵. Kirmân Selçuklularında gulâmların sarayda yetiştirildikleri kaynaklarda zikredilmiştir. Daha önce de Gördüğümüz üzere, Berdesîr'de Hâtûn-i Rükni'nin sarayında bir *mukrî* şehzâdelere ve gulâmlara öğretmen (muallim)lik yapmakta idi⁷¹⁶. Bu şekilde yetiştirilen gulâm, daha sonra askeri veya idarî teşkilâtta görev alıyor, hattâ en yüksek mevkiilere getirilebiliyordu. Buna bir örnek olarak Turumtay'ı gösterebiliyoruz. *Emîr-i Dâd*'in gulâmlarından akıllı bir Türk olan Turumtay zekâsını kullanarak Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'e rakip olmuş, Melik'in nedimleri arasına girmiş, Atabeg'den *dâd-begî* ve *şahneliğ*in yarısı alınarak ona verilmişti⁷¹⁷.

Siyâsî olaylarda gördüğümüz üzere, gulâmlar bilhassa fetret devrinde efendileri ile birlikte veya grup halinde hareket ederek, bir melikten öteki taht iddiacısının hizmetine geçmişler ve iktidârın el değiştirmesine sebep

⁷¹⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 21, 25, 36-7.; Muhammed b. İbrahim, 32, 40, 51-4, 82, 111.

⁷¹¹ Bk. Köymen, "Askerî teşkilât", 10 ve 13.

⁷¹² Bk. Muhammed b. İbrahim, 82.

⁷¹³ Köymen, aynı eser, 13.

⁷¹⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 36, 70. Naklen Muhammed b. İbrahim, 51, 102.

⁷¹⁵ Köymen, aynı eser, 13-4.

⁷¹⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 102. Naklen Muhammed b. İbrahim, 147.

⁷¹⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 49-51. Naklen Muhammed b. İbrahim, 74-76.

olmuşlardı. Gulâmlar kendilerini yetiştirenlere son derecede bağlılık göstermekte ve önemli mevkilere gelseler bile, eski efendilerini genellikle unutmamakta idiler. Nitekim Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın gulâmları kendilerine iyi davranmayan Atabeg Aybeg Dirâz'a güvenmişlerdi. Daha sonra Yezd şehrine giderek orada yaşamakta olan efendileri Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ı Kirmân'a getirdiler ve atabeglik makamına oturtular⁷¹⁸.

c) *Deylemliler ve Tâzîkler*: Orduda Türkler ve gulâmlardan başka Deylemliler ve Tâzîkler'in de yer aldıkları anlaşılıyor. Melik Kavurd, Kirmân'ın kuzey bölgesini ele geçirdikten sonra mahallî Deylemlilerden birçoğunu kendi hizmetinde alıkoymuştu⁷¹⁹. Kavurd Fars bölgesini zabt ettiği zaman, oradaki Deylemlileri de ordusuna almış, fakat onlar tekrar Fazluye'nin tarafına geçerek Kavurd'a ihanet etmişlerdi. Melik Kavurd bu Deylemliler'den yediyüz kadarını esir etmiş, kadı ve fakihlerden aldığı fetvâ ile onları öldürmüştü. Bu olaydan sonra Fars'daki Deylemliler tamamen Fazluye'ye meyl ve itaat etmişlerdi⁷²⁰. Fakat Kirmân bölgesindeki Deylemliler'in Selçuklular'ın hizmetinde ordudaki görevlerine devam ettikleri görülüyor. Nitekim kaynaklar orduyu teşkil eden unsurlardan bahsederken Türkler'in yanısıra Deylemlileri de zikrediyorlar (tabakât-ı leşker ez Türk ü Deylem, sipahî ez Türk ü Deylem)⁷²¹. Ayrıca kaynaklarda çok az da olsa yerli halkı temsil eden Tâzîkler'in orduyu teşkil eden unsurlar arasında ismi geçmektedir⁷²².

d) *Yardımcı kuvvetler*: Kirmân Selçukluları önce istilâ gâyesi ile faydalandıkları komşu ülkelere mensup yardımcı kuvvetlerden, daha sonra taht mücadelelerinde yararlanmak yoluna gitmişlerdi. Önce Melik Kavurd, Umân'ı zabt etmek için Hürmüz emîri Bedr İsa Câşû'nun hem gemileri hem de mürettebâtından istifade etmişti⁷²³. Daha sonra Melik I. Turanşâh ve İran-şâh Şebânkâreliler'in yardımı ile Fars bölgesine hâkim olmak isteyen Emîr Üner'i mağlup etmişlerdi⁷²⁴. Ayrıca Isfahan hâkimi Reşîd

Câmedâr'ın şehri Kirmân hükümdarına teslim etmek istemesi üzerine, Melik I. Muhammed Horasan'dan Emîr İzz ed-Dîn Üner'i yardıma çağırılmıştı. Emîr Üner beraberinde bin kişi ile gelmiş, fakat Melik I. Muhammed'in ölümü ile Isfahan hâkimiyeti gerçekleşmemişti⁷²⁵.

Bundan sonra fetret devrinde, siyâsî olaylarda gördüğümüz üzere, Kirmân Selçukluları hânedân mensupları arasında büyük bir taht mücadelesi başlamıştı. Tahta geçmek isteyen hânedân mensupları zaman zaman Irak Selçukluları'na, Salgurlular'a, Yezd Atabegi'ne ve Horasan Emîri'ne başvurmuşlar, bu devletlerin ordularını Kirmân topraklarına getirmişlerdi. Bu arada bilhassa Horasan'dan gelen yardımcı kuvvetlerden bazıları da Kirmân'da kalmıştı. Bu kalanlar içinde en ünlülerinden birisi de şüphesiz sonradan Bem şehrine hâkim olan Sâbık ed-Dîn Ali Sehl idi⁷²⁶.

2. Ordunun sınıf, rütbe ve dereceleri:

Kaynaklarda ordu *leşker* adı ile geçmektedir. Bununla beraber ordu mensupları *leşkerî ve sipahî* olarak da zikredilmektedir⁷²⁷. Kirmân Selçukluları'nda ordu esas itibariyle çoğunluğu *süvari* (hayl, ç. huyûl) ve diğeri *piyâde* olmak üzere iki sınıftı⁷²⁸.

Büyük Selçuklular'da olduğu gibi⁷²⁹, Kirmân Selçukluları'nda orduyu sevk ve idare eden kumandanlara *emîr-i sipehsâlâr* (*emîr-i isfehsâlâr*) veya *ispehsâlâr* (*sipehsâlâr*) denilmektedir. Melik II. Arslan-şâh zamanında *ispehsâlâr*, Seyf ed-Dîn Cüyûş Ebû Bekr idi. Melik II. Turan-şâh zamanında Atabeg Müeyyed ed-Dîn'in gulâmları İzz ed-Dîn Çoğrâne, Nusret ed-Dîn Ay-Aba ve Nusret ed-Dîn Kolçak ise *emîr-i isfehsâlâr* olarak zikrediliyorlar⁷³⁰. Yine Bem hâkimi Sâbık ed-Dîn'in ünvanı *emîr-i sipehsâlâr* idi⁷³¹.

Kirmân Selçukluları ordusunda kullanılan rütbelerden birisi de klasik manada emîr (ç. ümerâ)'dir⁷³². Ancak orduda kaç kişiye komuta ettiği hu-

⁷¹⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 79-82. Naklen Muhammed b. İbrahim, 116-20.

⁷¹⁹ Bk. Bosworth, *Kavurd mad., EP*.

⁷²⁰ Bk. Sibt, 100.

⁷²¹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 40, 44; *Bedâyi ül-Ezmân*, 35, 39, 60, 107.; Muhammed b. İbrahim, 56, 59, 87, 153, 167.

⁷²² *Bedâyi ül-Ezmân*, 19, 60.; *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 197a.; Muhammed b. İbrahim, 146.

⁷²³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 8-10.; Vassâf, 286 (özet, 173-4); Muhammed b. İbrahim, 9-10.

⁷²⁴ Bk. Merçil, *Salgurlular*, 7-8.

⁷²⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 27-8. Naklen Muhammed b. İbrahim, 43-4.

⁷²⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 42, 62. Naklen Muhammed b. İbrahim, 63, 91.

⁷²⁷ *İkd el-Ulâ*, 44.; *Bedâyi ül-Ezman*, 19, 31, 107.; Muhammed b. İbrahim, 32, 60, 153.

⁷²⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 43, 56, 74, 80, 88, 90-1, 104-5, 109.; Muhammed b. İbrahim, 14, 40, 53, 66, 82, 85, 102, 118, 127, 129-30, 148, 150-1, 153.

⁷²⁹ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 54.

⁷³⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 70, 76, 78.; Muhammed b. İbrahim, 102, 116.

⁷³¹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 39.

⁷³² *İkd el-Ulâ*, 10, 12-3, 43., *Bedâyi ül-Ezmân*, 22, 79 ve Muhammed b. İbrahim, 14, 22, 33, 117.

sûsunda kaynaklarda en ufak bir bilgiye rastlayamadık. Ayrıca bir ordu kumandanının (*emîr-i leşkerî*) sahil valisi olarak Hürmüz vilâyetinde görev yaptığı anlaşılıyor⁷³³.

Bunlardan daha aşağı kumandanlar tespit edebildiğimiz kadarı ile *serhengler* ve *hayl-tâş*'dir. Saray teşkilâtını belirtirken *serhenglerin* daha çok askerî görevler yaptığını açıklamağa çalışmıştık. Serhenglerin ordu kademelelerinde emirlerinde muayyen miktarda asker bulunmakta ise de, bunların kaç kişi olduğu şimdilik tespit edilemiyor⁷³⁴. Kirmân ordusunda zikri geçen aşağı rütbede kumandanlardan birisi de *hayltâş* idi⁷³⁵. Muhammed Nâzım⁷³⁶, *hayltâşın* Gazneli ordusunda en aşağı rütbede bir subay olduğunu on kişiye kumanda ettiğini belirtiyor. Bosworth ise⁷³⁷, *hayltâşın* bir rütbe kadar bir askerî birlik olduğunu, bazen öncü kuvvetini teşkil ettiklerini, bazen de kanatlarda savaşıklarını açıklıyor. Köymen⁷³⁸, *hayltâş* *haylbâsı* olarak okumakta ve elli kişi ile on kişi arasında bir kuvvetin kumandlığını yaptığını ileri sürmektedir. Steingass (s. 493) da *hayltâş* silâh arkadaşı, kumandan olarak tarif ediyor. Kaynaklarda hakkında açıklayıcı bir bilgi olmasına rağmen, Kirmân Selçukluları'nda *hayltâşın* daha çok bir rütbe olarak kullandığı tahmin edilebilir.

Kirmân Selçukluları ordusunun savaş sahasındaki durumunun Büyük Selçuklular ve ortaçağ İslâm-Türk ordularında görüldüğü şekilde idi. Bu savaş sisteminde ordu; merkez (*leşker-i kalb*)⁷³⁹, sağ kol (*meymene*), sol kol (*meysere*)⁷⁴⁰, öncü (*mukaddeme*, *tali'a* veya *pîşdâr*)⁷⁴¹ ve artçı (*sâka*) şeklinde tertiplenirdi⁷⁴².

⁷³³ Bk. Muhammed b. İbrahim, 175.

⁷³⁴ Krş. Köymen, "Askerî teşkilat", 42.

⁷³⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 82. Naklen Muhammed b. İbrahim, 120.

⁷³⁶ Bk. *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, 141-2. Krş. Uzunçarşılı, *Medhal*, 452.

⁷³⁷ Bk. *Ghaznavids*, 103.

⁷³⁸ Bk. "Askerî teşkilat", 41.

⁷³⁹ Bk. *Ahbâr*, 57 (trk. trc., 39); *Bedâyi ül-Ezmân*, 15. Naklen Muhammed b. İbrahim,

19.

⁷⁴⁰ *Ahbâr*, aynı yer.

⁷⁴¹ *Ahbâr*, 41, 56 (trk. trc., 28, 39); Sibî, 134.; İbn el-Esîr, X, 53.

⁷⁴² Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 56.

3. Ordunun sayısı ve silâhları:

Kirmân Selçuklu ordusunda kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarı ile şu hafif silâhlar kullanılıyordu; *ok* (tîr)⁷⁴³ ve *yay*, *mızrak* (nîze)⁷⁴⁴, *kılıç* (*seyf*, *şemşîr*, *tig*). Kılıçlardan bilhassa Hindistan'da yapılanın (*şemşîr-i Hindî*) makbul ve kullanılmakta olduğu anlaşılıyor⁷⁴⁵. Bunun yanısıra zamanın ordularında bulunan kalkan, gürz ve hançer gibi silahların da kullanılmış olması muhtemeldir. Ayrıca hafif müdâfaa silâhlarından zırhın da varlığını tespit edebiliyoruz. Bu zırhların üzerine bilhassa Anadolu'da yapılanın meşhûr olduğu *haftân*⁷⁴⁶ (*Haftân-ı Rûmî*)'in giyildiği anlaşılıyor⁷⁴⁷.

Orduda kullanılan ağır silâhlar ise *mancınık* ve *arrâde* idi. Köymen'e göre⁷⁴⁸; *mancınık* ağır taşlar, *arrade* ise nispeten hafif taşlar atan âletlerdi. Sultan Melikşâh, Melik Kavurd'u mağlup edip öldürdükten sonra, amcasının *mancınıklarını* ve *davullarını* Emîr Savtegin'e vermişti⁷⁴⁹. Diğer taraftan Melik II. Arslan-şâh Irak Selçuklu ordusunun yardımını temîn ederek Behrâm-şâh üzerine yürümüştü. Durumu haber alan Behrâm-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân Guvâşîr (Kirmân)'de bir muhasaraya karşı hazırlık yapmışlar, şehrin kapılarına ve burçlarına *mancınıklar* ve *arrâdeler* yerleştirmişlerdi⁷⁵⁰.

Kirmân Selçuklu Devleti'nin ordusundaki asker sayısı hakkında kaynaklardan bazı bilgiler elde etmek mümkün oluyor. Melik Kavurd Kirmân'a geldiği zaman emrinde beş-altıbin Türk süvârisi vardı⁷⁵¹. Yine Kavurd, Fazlûye ile yaptığı bir savaşta yanında dörtbin Türk askerinin bulunduğunu görüyoruz (1063)⁷⁵². Melik Kavurd Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için Sultan Melikşâh ile savaşmak üzere harekete geçtiği sırada beraberinde ikibin atlı ve dörtbin yaya olmak üzere yine altıbin asker bu-

⁷⁴³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 4, 15. Naklen Muhammed b. İbrahim, 2, 18.

⁷⁴⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 3, 14, 99.; Muhammed b. İbrahim, 1, 18, 20, 143.

⁷⁴⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 3, 14.; Muhammed b. İbrahim, 1, 18, 125.; Ezrakî, 19.

⁷⁴⁶ *Haftân*; 1. Kaftan 2. savaşta zırh üzerine giyilen bir çeşit pamuklu elbise, bk. *Devel-i Hoğlu*, 372.

⁷⁴⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 3, 14, 16, 46, 76.; Muhammed b. İbrahim, 1, 18, 20, 111.; *Ezrakî*, 19.

⁷⁴⁸ Bk. "Askerî teşkilat", 48-49.

⁷⁴⁹ Bk. Merçil, "Emîr Savtegin", 71.

⁷⁵⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 44. Naklen Muhammed b. İbrahim, 66-7.

⁷⁵¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 3. Naklen Muhammed b. İbrahim, 1.

⁷⁵² Sibî, 100.

lunuyordu⁷⁵³. Melik II. Arslan-şâh devrinde ise, ordudaki asker sayısının altıbin atlı ve onbin yaya olmak üzere onaltıbin kişiye ulaştığını görüyoruz ki, bu tespit edebildiğimiz en yüksek sayıdır⁷⁵⁴. Ancak bu orduya komşu Salgurlu Devleti'nden gelen yardımcı kuvvetlerin de dahil olduğunu unutmamak gerekiyor.

Kirmân Selçukluları ordu teşkilâtından bahsederken bir muhasara sebebiyle kaynaklarda zikredilen *ordugâh* (*leşkerghâh*)dan da söz etmeliyiz. Her ne kadar II. Arslan-şâh Irak Selçuklu ordusu ile beraber idiyse de, bu ordugâhın teşkilâtı ilgi çekicidir. Kaynaklar bu ordugâhlarda; kusûr (köşkler), germâbe (hamam), bâzar, havânit (dükkânlar, meyhaneler), *dâr el-dârb* (darb-hâne), beyyâ-hâne (perakende satış yapan küçük dükkân), *dâr el-hükûm* (? mahkeme) ve câminin bulunduğu ve muazzam bir şehir görünüşünde olduğunu zikrediyorlardı⁷⁵⁵. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, ordugâh askerlerin her türlü ihtiyaçlarını karşılayacak bir şekilde düzenlenmişti⁷⁵⁶.

E. İLMİYE TEŞKİLÂTI:

1. Din:

Efdal ed-Dîn Kirmânî 1188'de yazdığı *İkd el-Ulâ* (s. 75) adlı eserinde, Kirmân halkının dîni inançları hakkında bilgiler veriyor. O bu eserini Selçuklular'ın yıkılışından hemen sonra yazdığı için bilgiler Selçuklu devri için de geçerlidir. Ona göre, Kirmân halkının husûsiyetlerinden birisi de kuvvetli dîndârlık, temiz inanç, İslâm terbiyesi ve Allâh'ın birliğine inancısıdır. Kirmân halkı Allâh'ı bir ve münezze tanır ve Hz. Muhammed'i Allâh'ın elçisi olarak bilirdi. Dört halîfeye kötü söz söylemez ve düşmanlık yapmazlar, onların birincisi ve öncüsü olarak Ebû Bekr'i, sonra sırasıyla Ömer, Osmân ve Ali'yi tanırlandı. Kirmân halkı İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe, ya'ni ehl-i sünnet mezhebine sâlik idiler. Ayrıca bir miktar Şafii mez-

⁷⁵³ Sibt, 161.

⁷⁵⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 70. Naklen Muhammed b. İbrahim, 102.

⁷⁵⁵ *Bedâi ül-Ezmân*, 44. Naklen Muhammed b. İbrahim, 67.

⁷⁵⁶ Ordugâhda dükkanların bulunması ve askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması, Osmanlılar'da sefer zamanlarına mahsus bir unsur olan "orducular"ı hatırlatmaktadır. Bu husûsta M. Akdağ (*Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, I, İstanbul 1974, s. 427), "Muhtelif şehir esnafından muayyen bir nispet dahilinde "seferli" (orducu) esnaf, sefer devam ettiği müddetçe ordugâhlarda askerlerin ihtiyacı olan erzak ve başka malzemeleri yanlarında bulundurarak narh üzerine satarlardı." demektedir.

hebine taraftar olanlar da vardı. Bu bilgilerden Kirmân Selçuklularının ehl-i sünnetden oldukları açıkça anlaşılıyor⁷⁵⁷.

Ancak bir süre sonra Kirmân'da bâtinîlik cereyanı başgöstermişti. Bir rivayete göre, bu mezhebin kurucusu Hasan b. el-Sabbâh (öl. 1124), Mısır'dan Bağdad ve Hûzistân yolu ile İsfahan'a gelmiş ve 473 Zilhicce ayının sonunda/Haziran 1081 oradan Yezd ve Kirmân'a giderek bir süre da'vette bulunmuş, tekrar İsfahan'a dönmüştü. Bu sebeple bâtinîye propagandası Melik Sultan-şâh ve I. Turan-şâh devirlerinde az veya çok Kirmân'da yayılmış olmalıdır⁷⁵⁸. Ayrıca Melik I. Turan-şâh zamanında Umânda isyan çıktığı ve buradaki Hâricî ve Râfîzîler'in mağlup edildiğini de biliyoruz. Siyâsî olaylarda da gördüğümüz üzere, daha sonra bizzât Melik İran-şâh bâtinî cereyanına girmiş, bu suretle Bâtinîler Kirmân'da kendilerine kuvvetli bir destek bulmuşlardı. Ancak dîni liderlerin fetvâsı ve halkın ayaklanması ile Melik İran-şâh öldürüldü (1101). Bu suretle bâtinîliğin Kirmân'da yayılması önlenmiş oldu. Fakat zaman zaman Bâtinîlerin bu bölgede tedhiş hareketleri yarattığı anlaşılıyor. Nitekim Nâsır ed-Devle adlı bir şahısla, bir grup halk bâtinî fedâileri tarafından öldürülmüştü (h. 535 yılı Muharrem sonu/Eylül 1140). Selçuk-şâh da, daha önce gördüğümüz üzere, Umân ve Katîfe kaçmıştı. Muhtemelen bu sırada Umân ve Bahreyn'e musallat olan Karmâtîler'e sığınmış ve hattâ onlardan yardım almıştı⁷⁵⁹. Ancak Melik İran-şâh devri dışındaki diğer olaylar ya küçük çapta, ya da Kirmân'dan uzakta olmuştu. Efdal ed-Dîn'in de belirttiği üzere, Kirmân halkı Selçuklular devrinde büyük çoğunluğu ile ehl-i sünnet mezhebinde idiler.

2. İlmîye Teşkilâtı:

Kirmân Selçuklu Devleti'nde gerek melikler ve gerekse atabegler, imâr fa'âliyetlerinde göreceğimiz gibi, dîni, ilmî ve sosyal gâyeler için kullanılmak üzere birçok binalar yaptırmışlardı. Bunlar arasında medreseler önemli bir yer tutmaktadır. Medreseler talebelerin oturmasına ve okumasına mahsus binalardı.

Müderris: Medreselerde ders veren hocalara müderris ismi verilirdi. Kirmân Selçuklularında müderrislerin varlığını görüyoruz. Ancak bunların hangi konularda öğretim yaptığı hususunda elimizde kesin bilgiler bu-

⁷⁵⁷ Krş. Nizâm ül-Mülk, *Siyâset-nâme*, 70.

⁷⁵⁸ Bk. *Vâdiy-i Heft-vâd*, 308.

⁷⁵⁹ Bk. *Vâdiy-i Heft-vâd*, 310-1.

lanmamaktadır. Devrin medreselerinde okutulan Kur'ân, hadis, fıkıh, felsefe, nahv, tefsîr ve kelâm gibi mevzularda öğretim yapılmış olması muhtemeldir. Müderrisler aynı zamanda medreselerin reisi ve buranın işleri ve talebelerin genel davranışlarından da sorumlu idiler. Talebeler ve müderrisler medreselerde yaşıyorlardı. Genellikle müderrisler, kadılık veya hatîblik görevleri de yapmaktaydılar. Büyük medreselerde müderrislik görevi çok önemli idi. Eğer bu görevde şöhretli bir ilim adamı bulunmakta ise, talebeler onunla beraber çalışmak için uzak mesafelerden gelmekteydiler.⁷⁶⁰

Efdal ed-Dîn Kirmânî⁷⁶¹, Vezîr Nâsır ed-Dîn devrinde Kirmân müderrislerden biri ile yine büyük bir bilgin arasında geçen olayı zikretmektedir. Melik I. Muhammed okumayı teşvik için verdiği bahşışler nedeniyle bazı kitapların ezberlenmesini şart koşardı. Bu sebeple o devirde okutulan eserlerden üçünü tespit edebiliyoruz. Bunlardan biri meşhûr hanefî fakîhi Ebu'l-Hasan (veya el-Huseyn) Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî (972-1037)⁷⁶²'nin muhtemelen *el-Muhtasar* adındaki fıkıh kitabı idi. Öteki iki kitap ise kaynaklarımızda *Kitâb el-Cami' el-Sagîr* ve *Kitâb el-Cami' el-Kebîr* olarak geçmektedir. Bu isimler altında birçok eser bulunmasına rağmen, adı geçen kitapların yazarı muhtemelen meşhur hanefî fakîhi Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasan Şeybânî (749/50-805)⁷⁶³ idi⁷⁶⁴.

Müftü: Uzunçarşılı'ya göre⁷⁶⁵, "Fıkıh üzerine kendisine sorulan umumî ve husûsî, şer'î ve hukukî meselelere âit dinî hükümlere uyararak karar veren zâta Müftü ve verilen karara da Fetvâ adı verilmiştir". Ebül-ulâ Mardin ise⁷⁶⁶, fetvânın fakihin hüküm mahiyetinde olmaksızın verdiği cevap manasına geldiğini ve bu fetvâyı veren fakihe müftü denildiğini, belirtiyor.

⁷⁶⁰ Fazla bilgi için bk. Lambton, "The Internal structure", 216-7.; J. Pedersen, *Mesicid mad.*, *IA.*, s. 57, 62-4.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1965, s. 20-3. Selçuklu devri için bk. M. A. Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1975, s. 120.

⁷⁶¹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 90-1.

⁷⁶² Hayatı hakkında bk. Moh. Ben Cheneb, *Kudûrî mad.*, *IA.*

⁷⁶³ Bk. Heffening, *Şeybânî mad.*, *IA.*

⁷⁶⁴ *Bedâyi ül-Ezmân*, 29.; Muhammed b. İbrahim, 38 n. 3 ve 39 n. 4.

⁷⁶⁵ Bk. *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, 173.

⁷⁶⁶ Bk. *Fetvâ mad.*, *IA.*

Kirmân Selçukluları'nda müftülük müessesesinin de var olduğunu görüyoruz. Yine Melik I. Muhammed'in yukarıda belirttiğimiz kitapları ezberleyenlere verdiği tahsisat sebebiyle bin kişi fakih ve müftü olmuştu⁷⁶⁷.

Şeyh ül-İslâm: Bu ünvan hicrî IV. yüzyılın ikinci yarısında (m. 961-1009) ortaya çıkan şeref ünvanlarından biridir ve daha çok anlaşmazlık konusu meseleleri halletmiş olan yüksek âlim ve fakihlere tevcih olunmuştur. Bu Osmanlılar'daki gibi ilmiye sınıfının en yüksek makamı değildi. Daha sonra müftülere de *şeyh ül-islâm* ünvanı verilmiştir⁷⁶⁸.

Kirmân Selçukluları Devleti'nde *şeyh ül-islâm*'in varlığını görüyoruz. Melik İrân-şâh'ın tahttan indirilmesi ve öldürülmesi sırasında *fetvâ* verenlerin başında Şeyh ül-İslâm Kadı Cemâl ed-Dîn Ebu'l-Meâlî bulunmaktaydı. Ünvanlarından anlaşıldığı üzere bu şahıs muhtemelen müftülük ve kadılık görevlerini yürütmekte idi. *Şeyh ül-İslâm* ünvanı ile zikredilen diğer bir dîn adamı Burhân ed-Dîn Ebû Nasr Ahmed el-Kûbanânî idi⁷⁶⁹.

Fetvâ: İlmîye teşkilâtı içinde mütâlaa etmemiz gereken müesseselerden birisi de *fetvâ* müessesesidir. *Fetvâlar* zaman zaman siyâsî olayları da içine aldığı için önemli sonuçlar doğurmaktaydı. Bu müesseseye önce Melik Kavurd devrinde rastlıyoruz. Melik Kavurd muhtemelen Şîrâz'ı ele geçirdiği zaman (1062), buradaki Deylemliler ona itaat etmişlerdi, fakat daha sonra sözlerinden dönerek Fazlûye ile birleşmişlerdi. Melik Kavurd bunlardan esir aldığı yediyüz kişilik bir grubu, sözlerinden döndükleri için, kadılar ve fakihlerden aldığı *fetvâ* ile öldürtmüştü (1063)⁷⁷⁰.

Bu husûstaki ikinci örnek, daha önce de zikredildiği üzere, Melik İrân-şâh olayıdır. Bu melikin tahttan indirilmesi ve öldürülmesi için Şeyh ül-İslâm, devrin âlimleri ve kadıları birleşerek *fetvâ* vermişlerdi. Âlimlerin *fetvâsı* ve halkın ayaklanması ile bir hükümdarın düşürülmesi o devrin nâdir olaylardan birisi idi⁷⁷¹. Üçüncü olay ise, Melik I. Muhammed devrinde geçmişti. Melik I. Muhammed kan dökücü olmasına rağmen, rivâyete

⁷⁶⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 29. Naklen Muhammed b. İbrahim, 39.

⁷⁶⁸ Fazla bilgi için bk. Uzunçarşılı, aynı eser, 174-5 ve Kramers, *Şeyh ül-İslâm mad.*, *IA.*

⁷⁶⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 20-1, 96. Naklen Muhammed b. İbrahim, 31-2, 138.

⁷⁷⁰ Bk. Sibt, 100.

⁷⁷¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 20-1; *Sımt* 17.; Muhammed b. İbrahim, 31-2. Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 191.

göre, imâmın *fetvâsını* (fetvây-ı eimme-i şer'î) almadan hiçbir kimseyi öldürmemiştir⁷⁷².

Hatîb: Kirmân Selçukluları ilmiye teşkilâtı içinde varlığına tesâdüf ettiğimiz memuriyetlerden birisi de *hatîblik*dir. *Hatîbin* başlıca görevi Cuma günleri ve bayramlarda câmide hutbe okumaktır. Emîr 'İzz ed-Dîn Çoğrâne ve arkadaşlarının Cuma namazından sonra câmide öldürülmeleri sırasında yaralananlar arasında Hâce Ali Hatîb de bulunuyordu. Daha sonra Türkler'in Tâzikler'e saldırması olayında Hâce Ali Hatîb canını kurtaramamış ve öldürülmüştü⁷⁷³.

İmâm: İlmiye teşkilâtı içinde yer alan görevlilerden birisi de *imâm* idi. Melik İran-şâh'ın tahttan indirilmesi için *fetvâ* verenlerden biri de imâm Tâcül-Kurâ idi⁷⁷⁴. Melik I. Muhammed'in öldürdüğü kimseler için dâimâ *imâm*ların *fetvâsını* (fetvây-ı eimme) aldığı zikredilmişti. Emîr 'İzz ed-Dîn ve arkadaşları Cuma namazı sırasında *imâm* selam verdikten sonra öldürülmüştü⁷⁷⁵.

3. Adâlet Teşkilâtı:

Kirmân Selçukluları adâlet teşkilâtı bütün ortaçağ Türk-İslâm devletlerindeki gibi, *şer'î yargı* ve *örfî yargı* olmak üzere ikiye ayrılmıştır⁷⁷⁶.

a) *Şer'î yargı sistemi*: Bu yargı sisteminde davalara kadılar bakmakta idiler. Kadı dîn ve şeriat ile ilgili bütün işlerde yetkiliydi. Kirmân Selçukluları ile ilgili kaynaklarda kadıların görevlerini açıklayıcı bilgiler bulunmakla beraber, yaptığı işleri öteki Türk-İslâm devletlerindeki kadılar ile aynı olması gerekir. Buna göre kadılar; evlenme ve boşanma işleri, nafaka, miras ve alacak davalarına bakarlar, yetimlerin ve erkek akrabası olmayan kadınların vâsiliklerini üzerine alırlar, noter vazifesi görürler, câmileri ve bunlara âit tesisleri ve vakıfları idare ederler, vakfiyeler tanzim ederlerdi⁷⁷⁷.

⁷⁷² *Bedâyi ül-Ezmân*, 28. Naklen Muhammed b. İbrahim, 44-5. Krş. Turan, aynı eser, 191.

⁷⁷³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 85-6.; Muhammed b. İbrahim, 123-4.

⁷⁷⁴ Bk. *Sımt*, 17.

⁷⁷⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 28, 85. Naklen Muhammed b. İbrahim, 45, 123.

⁷⁷⁶ Bu hukuk sistemleri için bk. Horst, 87-93 ve naklen Köymen, "Araştırmalar", s. 368-374.; A. Taneri, *Celâlü'd-Dîn Harizmşâh ve zamanı*, 134-137.; Kafesoğlu, *Millî Kültür*, 311.

⁷⁷⁷ Bk. Aynı eserler ve Ebül-ulâ Mardin, *Kadı mad.*, IA.

Baş kadı (Kadı el-Kudât)nın merkezde ya'ni Berdesîr'de oturması gerekiyor. Bundan sonra vilâyet kadıları gelir. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁷⁷⁸, kadılıklara (kudât) dîndâr ve gûnahtan sakınan kimselerin seçilmesi gerektiğini, çünkü onların verdikleri hükümlerin Müslümanlar'ın kanlarına, nâmuslarına ve mallarına tesîr edeceğini, zikrediyor. Melik Kavurd başkent Berdesîr'e girip saltanat tahtına oturduktan sonra halk tabakaları ile tanışmak istemişti. Büveyhiler devrinde Kirmân kadısı olan Ebû Muhammed Fezârî⁷⁷⁹ beraberinde debîri Ebu'l-Hasan bulunduğu halde Melik Kavurd'un huzûruna çıkmıştı. Melik Kavurd; Ebû Muhammed Fezârî'yi vezîr, Ebu'l-Hasan'ı da (Kirmân) kadısı tayin etmişti. Ayrıca Kavurd her vilâyetin kadılarına adâlet ile hareket etmelerini buyurmuştu (kadiy-ı... her vilâyetrâ be-adâlet vasiyyet fermûd)⁷⁸⁰.

Melik İran-şâh'ın bâtinî mezhebine girdikten sonra birkaç kadı (çend kadı) ve âlimi öldürtmesi onun sonunu hazırlayan sebeplerden biri olmuş ve *şeyh ül-İslâm*, ulemâ-i enâm ve devrin kadıları (kudât-ı 'ahd) onun tahttan uzaklaştırılması için *fetvâ* yazmışlardı. Bu olaydan sonra kadıların zaman zaman siyâsî olaylara karıştıkları görülüyor. Melik İran-şâh'ın öldürülmesinden sonra Kavurd âilesinden kimsenin kalmadığı sanılmış ve Arslan-şâh'ın varlığı söz konusu olduğu zaman önce devrin kadılarına (kudât-ı 'ahd) haber verilmişti. Kadılar ve devlet ümerâsı hemen Arslan-şâh'ın huzûruna koştular, onun Kavurd âilesinden ve melik olabileceğine karar vererek tahta oturttular. Belki de bu olayda âdil ve tarafsız hüküm vermesi gerekli şahıslar oldukları için veya bir önceki hükümdarın öldürülmesine karıştıklarından kadılara mürâcaât edilmiş, böylece onların da iştirâk ettiği bir karar ile Arslan-şâh tahta oturtulmuştu.

Melik I. Muhammed'in daha önce belirtildiği üzere, nedimleri arastına kadılar da dahildi. Fetret devrinde Berdesîr'de bir ara asker kalmamış, II. Turan-şâh ile beraber gelen Fars ordusuna karşı şehri savunanlar birkaç Deylemlî ile vilâyet kadısı (kadiy-ı vilâyet) olmuştu. Yine fetret devrindeki kadılardan biri olan 'İmâm ed-Dîn Ahmed, Melik II. Arslan-şâh'ın ölümünden sonra görev almak için II. Turan-şâh'ın huzûruna gelenlerden biri idi. Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân, kendi gulâmları ve Yezd Atabeg'i'nin ordusu ile Kirmân'a dönmüş ve Berdesîr'i muhasara sırasında Berdesîr'de malî musâdere edilenler arasında yine Kadı Ahmed'i görüyoruz.

⁷⁷⁸ Bk. *İkd el-Ulâ*, 58.

⁷⁷⁹ Bu kadı hakkında fazla bilgi için bk. İbn el-Belhî, *Kitâb-ı Fars-nâme*, s. 117-8.

⁷⁸⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4.

Kirmân'ın Selçuklular devrindeki son kadısı muhtemelen Kıvâm ed-Dîn adında bir şahıstı. Son Selçuklu meliki II. Muhammed-şâh Ekim/Kasım 1186 tarihinde Irak'a gitmek üzere Kirmân'dan ayrılmıştı. Onun ayrılmasından sonra Kirmân'ı terk ederek Yezd ve Irak'a giden devlet büyükleri arasında Kadı Kıvâm ed-Dîn de bulunuyordu⁷⁸¹.

b) *Örfî yargı sistemi*: Bu en yüksek dünyevî mahkemede âsâyîşi bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına *dâdbeği* (veya *emîr-i dâd*) bakar ve özellikle ceza meseleleri ile meşgûl olurdu. Uzunçarşılı⁷⁸², Büyük Selçuklular'da *Emîr-i Dâd*'in Adliye vekili vazifesini gördüğünü, ayrıca Şer'î işlerden başka davalara bakan *Dîvân-ı Mezalim*'in reisi olduğunu zikrediyor. Ayrıca Anadolu Selçuklular'nda Emîr-i Dâd'ın Adliye vekili, daha doğrusu İstintak dairesi şefi (Sorgu yargıçlığı) veya Tevkifhane (Tutuk evi) müdürü görevini yüklediğini, icabında Vezîri ve diğer dîvân üyelerini tutuklayabileceğini belirtiyor. Bütün bunlardan *Emîr-i dâd*'in en yüksek adâlet görevlisi olduğu anlaşılıyor.

Kirmân Selçuklularında da bu müessesenin varlığını görüyoruz. Ancak adı geçen devlette bu görevlinin ünvanı *dâdbeg*'dir, bir yerde ise *Emîr-i dâd* şeklinde geçmektedir⁷⁸³. Kaynaklarda zaman zaman zikri geçmesine rağmen *dâdbeg*'in görevini açıklayıcı bilgilerden yoksunuz. Ancak Melik Tuğrul-şâh'a âit bir vesikadan bu makamın işlerini öğrenebiliyoruz. Bu vesikaya göre⁷⁸⁴ *dâdbeg*; emniyet ve düzeni sağlamakla görevli olacak, şikâyetleri dinleyip tarafsız hükümler verecekti. Öte taraftan *dâdbeg* ehemmiyet itibarı ile atabegden hemen sonra gelen en yüksek devlet memurudur. Nitekim bu önemi sebebiyle bazı ayrıcalıkları vardır. Yine bu vesikaya göre, *dâdbeg*'in tespit edilmiş *iktâ'* ve *nan-pâresi* ile muafiyetleri mukarrer ve müsellemler kabûl edilmeli ve bunlara tecavüz edilmemelidir. Onun *iktâ'* hakkında *dîvân-ı mülkîye* tasarruf ve değiştirme hakkı verilmemiştir. Memuriyetinin rûsûm (gelir)u ve vilâyetlerin şahneleri (şihnağî-yi vilâyât) onun emrindedir.

Horst⁷⁸⁵, *Dîvân-ı mezâlîm* denilen en büyük dünyevî mahkemenin başkanının muhtemelen *dâdbeg* olduğunu ileri sürmektedir. Ancak Kirmân

⁷⁸¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 20-1, 25, 39, 78, 81-2, 107.; Muhammed b. İbrahim, 31-3, 39, 59, 115, 119, 153.

⁷⁸² Bk. *Medhal*, 34, 44, 98.

⁷⁸³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 49. Naklen Muhammed b. İbrahim, 74.

⁷⁸⁴ Bk. Horst, s. 158.

⁷⁸⁵ Bk. s. 16, 93 ve naklen Köymen, "Araştırmalar", 374.

Selçukluları ile ilgili kaynaklarımızda *Dîvân-ı mezâlîm* hususunda bir bilgiye rastlayamadık. Fakat *dâdbeg*'in mevcudiyeti Kirmân Selçukluları teşkilâtında *Dîvân-ı mezâlîm*'in varlığına bir işaret olabilir.

Kaynaklarda ilk tespit edebildiğimiz *dâdbeg* sonradan atabeg olan Bozkuş idi. Bozkuş, Melik Tuğrul-şâh devrinde (1156-1170) öldüğüne göre, muhtemelen bu hükümdara âit vesikada adı zikredilmeyen *dâdbeg* o olabilir. Yine Melik Tuğrul-şâh devrinde *dâdbeg*'liğin Berdesîr *şahneliği* ile beraber Bozkuş'un oğlu Kutb ed-Dîn Muhammed'e verildiğini görüyoruz⁷⁸⁶. Daha sonra fetret devrinde II. Arslan-şâh'ın ilk melikliği sırasında atabeglik, *dâdbeg*lik ve başkent'in şahnelik makamı bir şahısta ya'ni Kutb ed-Dîn Muhammed de toplanmıştı (takr. 1170)⁷⁸⁷. Bu üç makamı uhdesinde toplamış olan şahıs Kirmân'ın idaresi üzerinde büyük söz sahibi idi⁷⁸⁸. Tabii bu üç makamın bir kişi de toplanması o devrede de göze batmış ve kıskançlıklara sebep olmuştu. Nitekim Efdal ed-Dîn Kirmânî⁷⁸⁹, hükümdarlık vasıtalarının tertibinin bilhassa fetret devrinde meliklerin kontrolundan çıktığını, atabegler ve Türkler'in eline geçtiğini, yeni cübbe (kaftan) bulan her Türk'ün atabeglik isteğini ve *dâdbeg*lik hayal ettiğini belirterek bu durumu çok güzel ifade etmektedir. Neticede, siyâsî olaylarda da gördüğümüz üzere, Kutb ed-Dîn Muhammed'den *dâdbeg*lik ve şahneliğin yarısı alınmış ve Turumtay'a verilmişti (takr. 1173)⁷⁹⁰. Kirmân Selçuklularında en son tespit edebildiğimiz *dâdbeg*, Emîr İzz ed-Dîn Çoğrâne idi. Müeyyed ed-Dîn Reyhân Yezd şehrinde geri dönüp atabeg olduktan sonra, *dâdbeg*lik görevi onun dönüşünde önemli bir rolü olan İzz ed-Dîn'e verilmişti (muh. 1178)⁷⁹¹.

Bütün bu olaylardan çıkarabildiğimiz neticelerden biri *dâdbeg*lik görevine genellikle askerî ricâlden kimselerin tayîn edilmesidir. Diğer bir husus da bu görevin Türkler'e verilmesiydi.

⁷⁸⁶ *Bedâyi ül-Ezmân*, 36-7. Naklen Muhammed b. İbrahim, 54.

⁷⁸⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 39. Naklen Muhammed b. İbrahim, 60.

⁷⁸⁸ Krş. Köymen "Kirmân Selçukluları Tarihi", 133.

⁷⁸⁹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 14.

⁷⁹⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 50-1. Naklen Muhammed b. İbrahim, 75-6.

⁷⁹¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 82, 84-5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 120, 123.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İKTİSADİ DURUM

A. İktisadî durum:

Kirmân h. 4/m. 10 yüzyılda genel bir çöküş içinde idi ve gelirleri de oldukça azalmıştı⁷⁹². Onbirinci yüzyılın ilk yarısında da muhtemelen bu durumun değişmediği anlaşılıyor. Büveyhî Emîri Adud ed-Devle (936-963)'nin zayıf haleflerinin idaresi, yine aynı hânedândan Bâhâ ed-Devle Ebû Nasr Firûz (990-1012)'un ölümünü takiben taht mücadelesinin başlaması, Gazneliler'in önce bu mücadele dolayısıyla Kirmân'a müdahalesi, sonra kısa bir süre (1031-1034) bu bölgeyi işgal etmesi bir otorite boşluğu yaratmıştı. Ayrıca Kufslar da bu otorite yokluğu ve Büveyhîler'in acizden yararlanarak baş kaldırmışlar, Cîruft'tan deniz kenarına kadar bütün Germîr bölgesine hâkim olmuşlardı. Onlar Fars hududuna ve Horasan taraflarına giderek yol kesiyorlar, Mînâb-Cîruft arasındaki ticaret yolunu da vuruyorlardı. Büyük Çöl'den geçen seyyahlara da zarar vermekte idiler⁷⁹³. Bu bakımdan Kirmân'ın iktisadî durumunun XI. yüzyılın ilk yarısında da bu olaylar sebebiyle iyi olmadığı açıkça görülüyor. Nitekim iktidarın Büveyhîler'e geçmesi ülkenin refahına büyük zararlar vermişti. Onlar şiddetli bir katliam ile halkın gücünü kırdıktan ve memleketi mahvettikten sonra bu bölgeye sahip olabilmişlerdi⁷⁹⁴. Ancak bundan sonraki devrede Selçuklular'ın idaresi altında Kirmân bölgesi, taht mücadeleleri başlayana ve Oğuzlar buraya gelene kadar, refâh içinde idi.

Kirmân'ın iktisadî ve şehirlerinin durumu ve bölgede yetişen mahsuller hakkında gerek XI. yüzyıl ve gerekse Selçuklu devrinden sonraki devrede yaşamış coğrafyacılar oldukça zengin bilgiler vermişler, bu bilgiler de çok iyi bir şekilde değerlendirilmiştir⁷⁹⁵. Biz burada mümkün olduğu kadar Selçuklular'ın hüküm sürdüğü devrede yaşamış tarihçi veya coğrafyacıların iktisadî bakımdan Kirmân hakkında verdiği bilgileri değerlendirmeye ve tekrarlarından kaçınmağa çalışacağız.

⁷⁹² Bk. Lambton. "Saljuq-Ghuzz Settlement". 117.

⁷⁹³ *Bedâyi'ül-Ezmân*, 5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 5 Krş. Bosworth, "The Kufichis", 16-17.; Merçil, "Gazneliler'in Kirmân hâkimiyeti", 37 v.dd.

⁷⁹⁴ Schwarz, *Iran im Mittelalter*, III, 287.

⁷⁹⁵ Bk. Schwarz, aynı eser, 211-288 ve Strange, *The Lands*, 299-333.

Selçuklular'ın başkenti Berdesîr 550/1155 yılında her ne kadar küçük bir şehirse de, çok refâh içinde idi⁷⁹⁶. Eserini, Kirmân Selçuklularının yıkılışından hemen sonra, 584/1188 yılında yazmış bulunan Efdal ed-Dîn Kirmânî'ye göre⁷⁹⁷, Berdesîr arz ve tulu (enlem ve boylamı) ile geniş bir yer kaplamakta, rabaz ve şehristândan oluşmakta, rabaza bitişik bahçeler ve etrafını çeviren köyler bulunmakta idi. Yine Efdal ed-Dîn⁷⁹⁸. Kirmân'ın önemli yerleşme noktalarında ve Selçuklular'ın ikinci başkenti olan Cîruft'un bereketli ve verimli bir şehir olduğunu, burada nergis yetiştiğini zikrediyor. Bu çiçeklerden parfüm yapılmakta idi. Eserini 548/1153-4'de yazmış olan İdrîsî de, muhtemelen bilgileri kendisinden önceki coğrafyacılarından aktarmasına rağmen, Cîruft'tan bahsetmektedir. İdrîsî'ye göre⁷⁹⁹, Cîruft önemli ve kalabalık bir şehirdi, etrafı tarlalarla çevrilmiş olup, buralarda ziraat yapılırdı. Bu ziraat için Dîv Rûd⁸⁰⁰ denilen akarsudan yararlanılıyordu. Ayrıca burada elli kadar değirmen bulunuyordu. Cîruft'un yakınında bulunan el-Mîzân dağında da bahçe ziraati yapılmakta olup, bu şehirde kullanılan kerestenin ve meyvelerin büyük bir kısmı yine çevrede bulunan Derfârid kasabasından elde edilmekteydi. Bu kasabadan getirilen taze ceviz, tatlı kavunlar, üzüm ve şeker kamışı Cîruft'a depo ve etrafa ihraç ediliyordu. Cîruft, Horasan ve Sistân için önemli bir pazar ve ticaret merkezi idi. Yine Cîruft'ta maden ocakları vardı. Bu şehirde hurmalıklar ve meyva da boldu. İdrîsî'nin zikrettiği bu maden ocakları Derfârid'in kuzey-batısında ve gümüşün bulunduğu "Cebel el-Me'âdin" olmalıdır⁸⁰¹. Ayrıca Cîruft'un kuzey-doğusunda bir günlük yürüyüş mesafesinde Hürmüz el-Melik bulunmaktadır. İdrîsî'ye göre⁸⁰², burası karışık bir halk topluluğunun yaşadığı küçük bir kasaba idi ve aynı zamanda "Kariyet el-Cevz" adıyla da meşhurdu. Bol suyu ve büyük pazarları vardı. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁸⁰³, Cîruft'un yakınlarında فدوند (=Fedvend ?) denilen bir nahiyede altın madeninin bulunduğunu ve toprakta küçük altın parçalarının görüldüğünü zikrediyor. Fakat onun zamanında bu madenin değerini

⁷⁹⁶ Bk. Lambton. "Saljuq-Ghuzz Settlement" 117.

⁷⁹⁷ Bk. *İkd el-Ulâ*, 72-3.

⁷⁹⁸ Bk. Aynı eser, 69. Krş. Lambton, aynı eser, 118 ve Strange, aynı eser, 314.

⁷⁹⁹ Bk. *Kitâb Nuzhet el-Müstâk fi İhtirak el-Âfâk* (fr. trc. P. Amédée Jaubert, *Géographie d'Edrisî*, I), Paris 1836, s. 421-22. Krş Strange, aynı eser, 314, 316.

⁸⁰⁰ Fransızca metinde Meri rûd olarak geçmektedir.

⁸⁰¹ Bk. Strange, aynı eser, 316 ve Kramers, *Kirmân mad.*, *IA.*, s. 816.

⁸⁰² Bk. *Nuzhet el-Müstâk* (fr. trc. Jaubert), 422-3. Krş. Strange, aynı eser, 316.

⁸⁰³ Bk. *İkd el-Ulâ*, 69-70.

kaybettiği anlaşılıyor. Efdal ed-Dîn'e göre⁸⁰⁴, Cîruft vilâyetinin nahiyelerinden birisi de Rûdbâr idi. Bu bölgede geniş otlaklar (çayırklar) vardı. Bu meralar yorgun ve bitkin hayvan sürülerinin canlanmalarını sağlardı.

Efdal ed-Dîn'in⁸⁰⁵ verdiği bilgilerden Kirmân'ın başlıca ticaret merkezlerinden birinin Fars körfezindeki Tîz limanı olduğu anlaşılıyor. Tîz; Hind, Sind, Habeş, Zenc, Mısır, Umân, Bahreyn ve Arab ülkelerinden tüccâr ve gemilerinin önemli bir uğrak yeri idi. Bu limandan; misk, amber, çivit (nîl-indigo), kırmızı boya ağacı (Bakkam), Hindistan'da ilaç olarak kullanılan kökler ('Akâkîr-i Hind), Hindî, Habeş ve Zencî köleler (Berde-i Hind, Habeşî ve Zencî), güzel kadifeler (Mehmelhây-ı latîf), Deybulî kumaşlar (Futahây-ı Denbulî)⁸⁰⁶ ve dünyada eşi-emsâli az bulunur eşyalar her tarafa ihraç edilirdi.

Efdal ed-Dîn⁸⁰⁷, Tîz'in güneyinde Mekrân vilâyetinin bulunduğunu ve burada üretilen şeker (Fânid)in Kâfir ve İslâm ülkelerine gönderildiğini zikrediyor. Aynı müellif, Cîruft'un güneyinde bulunan Hürmüz'ün deniz kenarında bayındır bir vilâyet ve ayrıca bu şehrin Kirmân'ın önemli bir limanı, Irak'dan kâfilelerin ve tüccârın uğradıkları bir ticâret merkezi durumunda olduğunu belirtiyor. Ayrıca İdrisî⁸⁰⁸, bu şehir hakkında daha fazla bilgi veriyor. Ona göre, Hürmüz'ün başlıca ziraat mahsulleri hurma, kimyon ve çivit olup, buradan dışarıya ihraç edilmekte idi. Mağûn ve Veleşgird'in de başlıca mahsulü çivit idi. Ayrıca bu bölgede şeker kamışı yetiştirilmekte ve bol miktarda şeker elde edilmekte idi. Halkın başlıca gıda maddesini ve ziraatın esasını arpa teşkil ediyordu.

Efdal ed-Dîn⁸⁰⁹, Bem'in bayındır bir vilâyet olduğunu bol mahsulleri (bisyâr irtifâ) ve imâl edilen eşyalar arasında ipekli ve kıymetli kumaşlar bulunduğunu zikrediyor. İdrisî⁸¹⁰ de bu şehir hakkında bazı bilgiler vermektedir. Ona göre, Bem zengin ve büyük bir ticârî şehirdi, etrafı bağ ve hurmalıklar ile çevrilmişti. Burada büyük ölçüde pamuklu kumaş dokunur ve ihraç edilirdi. Yine burada keçi kılından meşhur şallar, türbân ve

⁸⁰⁴ Bk. Aynı eser, 70.

⁸⁰⁵ Bk. Aynı eser, 70-1.

⁸⁰⁶ Metinde دبل olarak geçmekte ise de, nâşir bu yerin Batı Hindistan'da bulunan Deybulî şehri olduğu kanısındadır, bk. *Ikd el-Ulâ*, 70 n. 3.

⁸⁰⁷ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 71.

⁸⁰⁸ Bk. *Nuzhet el-Müstâk* (fr. tcr. Jaubert), 423-4. Ayrıca Hürmüz'ün ticârî önemi için bk. R. Stübe, *Hürmüz mad*, İA.

⁸⁰⁹ *Ikd el-Ulâ*, 71. Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 118.

⁸¹⁰ Bk. Aynı eser, 423.

sarık için *âbânî* ve *teylesân* denilen ince kumaşlar imâl ve civar ülkelere ihraç edilirdi⁸¹¹. Bütün bu kumaşlar fevkalade bir çalışmanın mahsulleri olup, uzun müddet bozulmadan kullanılmakta idiler. Ayrıca İdrisî'nin ifadesinden kumaşların çok değerli olduğu, hükümdarlar tarafından kullanıldığı ve hazinelerde büyük bir itina ile saklandığı anlaşılıyor.

Efdal ed-Dîn⁸¹², Bem'in doğrusunda Nermâşîr şehrinin bulunduğunu, buranın da münbit ve verimli bir yer olduğunu zikrediyor. Yine onun verdiği bilgilerden bu şehirde meyvanın ve ipeğin bol olduğu anlaşılıyor. Ayrıca İdrisî⁸¹³ de Nermâşîr'i çöle girişte kalabalık ve tüccarların bulunduğu küçük bir şehir olarak zikrediyor. Ancak şunu da belirtmeliyiz ki, Nermâşîr; Uman ile ticâret yapan Horasanlı tüccârın yaşadığı bir yerdi. Ayrıca Sistân'dan Mekke'ye giden hac yolu üzerinde bulunuyordu ve Hindistân ticâretinin mühim bir pazar yeri idi⁸¹⁴.

Efdal ed-Dîn⁸¹⁵, Berdesîr etrafındaki şehirlerden birinin de Habîs olduğunu ve burada yetişen hurmaların dünyanın en uzak yerlerine kadar ihraç edildiğini zikrediyor. Aynı müellif Berdesîr civarındaki şehirlerden birisinin Kûbanân (Kûhbanân) olduğunu belirtiyor. Ona göre, bu şehrin civarından çinko (Tûtîyâ) elde edilerek bütün dünyaya ihraç edilmekteydi⁸¹⁶.

Yine Efdal ed-Dîn⁸¹⁷, Sîrcân'ın birçok mahsulü ile büyük bir vilâyet olduğunu zikrediyor. Selçuklular zamanında ordunun çoğunun *iktâ* ve *id-rârâh* oradan gelmekte ve orada dâimâ büyük bir emîr ile kalabalık bir ordu bulunmaktaydı. Çünkü burası Fars ve Kirmân arasındaki hudûd bölgesinde idi. Seyyâhlar ve tasavvuf erbâbı Sîrcân'ı "Küçük Şâm-Şam-ı küçük" diye adlandırmakta idiler.

İdrisî⁸¹⁸, Zerend'in gelişen ticâreti ile orta büyüklükte bir şehir olduğunu zikrediyor. Şehrin etrafında ziraat yapılan tarlalar bulunmakta idi. Burada kolan ve deri kayışlar yapılarak Irak ve Mısır'a ihraç edilirdi.

⁸¹¹ Ayrıca bk. E. Herzfeld, *Bem mad*, İA.

⁸¹² Bk. *Ikd el-Ulâ*, 72.

⁸¹³ Bk. Aynı eser, s. 423. Ancak Fransızca tercümede şehrin adı Bârmeçin olarak geçmektedir.

⁸¹⁴ Bk. Strange, *The Lands*, 313 ve Kramers, *Kirmân mad*, İA.

⁸¹⁵ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 74.; İdrisî aynı eser, 426 ve 434.

⁸¹⁶ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 74. Krş. Kramers, *Kirmân mad*, İA.

⁸¹⁷ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 74-5.; İdrisî aynı eser, 421.

⁸¹⁸ Bk. Aynı eser, 427. Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 118.

Selçuklular, kendilerinden önce Kirmân'da bozulan iktisadî hayatı ve ticâreti geliştirmek için, hemen tedbîrler almışlardı. Nitekim Selçuklular'ın bu husûsda belirli bir siyâsetlerinin bulunduğu ve Kirmân'ın yukarıda belirttiğimiz mahsulleri ile, onlar zamanında parlak bir ticârî ve iktisadî durumu olduğu açıkça görülmektedir.

Kirmân Selçuklu Devleti kurucusu Kavurd bu ülkeye hâkim olur olmaz ilk tedbîrleri almıştı. Melik Kavurd çölden geçen Sistân yolu üzerinde yolcuların kaybolmaması için işaret kuleleri (mîl) koydurmuş, önemli noktalara derbendler, kervansaraylar, hamamlar, havuzlar ve hanlar inşa ettirmişti. Kavurd'un Tiz limanını tamir ettirerek oraya *âmîdler* tayin ettiğini görmüştük. Tiz limanı o zamanki dünya ticâretinin İran'dan geçen yollar üzerinde önemli uğrak noktalardan birisiydi. Hâkim olduğu bölgeyi zenginleştirmek isteyen Melik Kavurd buranın ticârî önemini kavramış ve muhtemelen kendi zamanında harab bir durumda olan bu limandan faydalanmak için tamir ettirmişti. Böylece onun özellikle Kirmân'dan geçerek Sistân, Hindistân ve Fars Körfezi'ne giden transit ticâretini teşvik ve himâye ettiği anlaşılıyor⁸¹⁹.

Melik Kavurd fiatları sâbit tutmak husûsunda ve üretimi artırıcı tedbîrleri ile de dikkati çekmekteydi. Söz gelişi, sofrasına aslâ (altı aylık) kuzu ve oğlak getirilmesine izin vermezdi. O (altı aylık) kuzu veya oğlağın bir insanın yiyeceği olabileceği, ancak hayvanlar bir yıllık olursa onu yirmi kişinin yiyebileceği düşüncesinde idi. Bu sebeple kasaplar hayvanlar bir yıllık olmadan, açık veya gizli, mezbahaya getiremezlerdi⁸²⁰. Onun koyduğu bu yasak tabiatıyla et üretimini artırmaktaydı. Melik Kavurd, muhtemelen, kışlamak üzere kış mevsiminin ortasında Cîruft'a gitmişti. O hareket etmeden önce, Berdesîr'de 100 men ekme bir kırmızı dînârdı. Melik Kavurd'un Cîruft'a gitmesinden sonra, fırıncılar hemen 90 meni bir dînâra olmak üzere ekmeği pahalandırmışlar, hatta siyah ve kötü undan pişirerek kalitesini düşürmüşlerdi. Bu haber Melik Kavurd'a ulaştığı zaman yakınlarından on kişi ile derhal harekete geçti ve bir gece-gündüz süre içinde Berdesîr'e geldi, fırıncıları yanına çağırarak ekmeğin neden pahalandığını öğrenmek maksadıyla muhtelif sorular sordu. Fakat onlardan müsbet bir cevap alamadı. Melik Kavurd 120 men ekmeğin bir dînârdan satılması gerektiğini söyledi, sonra da fırıncıların ileri gelenlerinden birkaçını kızgın fi-

⁸¹⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 10 ve Muhammed b. İbrahim, 11.; Ahmed Ali Han Vezîri, *Tarih-i Kirmân*, 81, Krş. Bosworth, *Kavurd mad.*, E^f.

⁸²⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 4-5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4.

rında yaktırdı ve Cîruft'a döndü⁸²¹. Bu olay da onun fiatları sâbit tutmak için gösterdiği gayrete bir örnektir. Nitekim Melik Kavurd bastırdığı paranın ayarını muhafaza için de aşırı dikkat göstermişti, hükümdarlığı süresince parası hiçbir zaman değerinden kaybetmemişti⁸²². Melik Kavurd'un hükümdarlığı sırasında Kirmân en parlak devirlerinden birini yaşamış, bolluk ve refâh içinde olmuştu.

Sultan Melikşâh (1072-1092)'ın daha sonraki devrede Fars eyâletinin idaresini Emîr Rûkn ed-Devle Humar Tegin'e verdiğini görüyoruz. Bu sırada Fars körfezindeki önemli bir liman ve ticâret şehri de Sîrâf idi. Ancak Kays (Kış) Adası Melikleri Sîrâf'ı işgâl ederek fakirleşmesine sebep oldular. Emîr Humar Tegin bu durumu önlemek için çok çalıştı ise de, Kays Melikleri hediyeler gönderip, rüşvetler vererek onu engellediler. Bu sebeple hiçbir tüccâr Sîrâf'a gemi götüremedi. Güvenliği dolayısıyla tüccârın tercih ettiği yollardan birincisi Kirmân idi⁸²³. Büyük Çöl (Kavîr)'ün kenarlarında bulunan vahalar Horasan, Mâverâünnehr ve Harezm'e gidecek olan kervanların hareket noktası idi. Nitekim Kirmân ve Doğu Irak arasındaki münasebetler özellikle Fars bölgesi ve Sîrâf şehrinin ticârete kapandığı bir sürede gelişme göstermişti⁸²⁴.

Selçuklular devrinde Kirmân'daki şehirlerin, Büyük Selçuklular'ın hâkim oldukları yerlerdeki gibi, büyüdükleri ve surlar dışına taşarak rabazda büyük ticâret ve yerleşme merkezlerinin oluştuğunu görüyoruz. Şehirlerde görülen bu gelişme ilk defa Melik I. Turan-şâh devrinde başladı. Melik I. Arslan-şâh devrinde (1101-1142) Kirmân en yüksek refâh noktasına erişti. I. Arslan-şâh Azerbaycan ve Anadolu kervanlarının yolu üzerinde bulunan Yezd şehrini ele geçirmişti. Berdesîr şehrinin rabazı da bu devrede civar köyleri içine alacak şekilde geliyor, doğudan ve batıdan gelen yabancı (tüccârın) ikâmetgâhı oluyordu. Ayrıca Horasan, Anadolu (Rûm) ve Irak'dan ticâret kabileleri Hindistan, Habeşistân, Zengibar ve Çin'e gitmek için yeniden Kirmân sahillerinden geçmeğe başladılar. Mekrân sahilinde

⁸²¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 11. Naklen Muhammed b. İbrahim, 13. Krş. Houtsma, 371.

⁸²² Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 4. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4.; Vassâf, 285 (özet, 173). Krş. Bosworth, aynı eser.

⁸²³ İbn el-Belhî, 136-7. Ayrıca bu müellif tüccârın Mahrûbân, Devrak ve Basra şehirlerine gittiklerini zikrediyor. Krş. Merçil, *Salgurlular*, 6-7.; J. Aubin, "La ruine de Sîrâf et les routes du Golfe Persique aux XIe et XIIe siècles", s. 300.

⁸²⁴ Bk. J. Aubin, aynı eser, 300.

⁸²⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 22. Naklen Muhammed b. İbrahim, 34. 77. Krş. J. Aubin, aynı eser, 301.

bulunan Hürmüz ve Tîz ticâret limanları da bu ticâret akışından yararlanıyorlardı⁸²⁵. Aynı şekilde Melik Muhammed (1142-1156) de Berdesîr, Cîruft ve Bem şehrinin rabazlarında yeni binalar yaptırarak bu şehirleri geliştiriyordu. Berdesîr'in bu bayındır rabazında tüccârın ve etrafdan gelen yabancıların ikâmet etmeleri için kervansarayların yapıldığı ve alışveriş için pazarların bulunduğu anlaşılıyor.⁸²⁶

Kirmân'da gelişme görülen diğer bir şehir de Cîruft idi. Özellikle Kemâdin (Kumâdin); Anadolu (Rûm) ve Hind'den yabancıların ve tüccârın ikametgâhı, deniz ve kara yolu ile seyahat edenlerin durağı, doğu ve batı zenginlerinin faaliyet gösterdikleri bir yerd. Kemâdin de; Çin, Hitay, Hindistân, Zengibar, Anadolu (Rûm), Mısır, Ermeniye, Azerbaycan, Mâverâünnehr, Horasan, Fars ve Irak'dan değerli malların depolandığı ve alışveriş yapıldığı büyük bir ticâret merkezi olmuştu⁸²⁷.

Ortaçağda dünyanın büyük ticâret yolları İran üzerinden geçiyordu. Büveyhîler devrinde bu ticâret yolları doğu-batı yönünde idi. Ancak Selçuklular'ın izlediği başarılı iktisadî siyâset sonucunda bu yolun kuzey-güney istikâmetinde değiştiğini ve Kirmân üzerinden geçtiğini görüyoruz. Bu yol Hürmüz limanından başlamakta Cîruft ve Berdesîr'den geçerek Yezd ve Horasan'a ve çevredeki diğer ülkelere gitmekteydi⁸²⁸. Böylece Kirmân'ın zenginleşmesini ve iktisadî refâh içinde bulunmasını sağlıyordu.

Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra taht mücadelesinin başlaması Kirmân'daki bu refâhın bozulmasına sebep oldu. Melik Behrâm-şâh'ın Horasan'dan getirdiği ordu Kemâdin'e üşüştü. Birkaç gün Cîruft ve çevresi ve pazar köyleri yağmalandı (1171)⁸²⁹. Ancak bu ilk yağmanın Kemâdin'e pek tesirli olmadığı ve ticâri hayatın devâm ettiği anlaşılıyor. Kirmân ticâretini ve iktisadî hayatını ters yönde etkileyen olaylar içinde önemli âmillerden ikisi de Aybeg Dirâz'ın iki ticâret merkezini yağmalaması idi. O önce Berdesîr rabazında oluşmuş bulunan ticâret merkezini yağmaladı. Bu yağmalama sonucu şehre mal ve eşya getirmiş yabancı tüccârlar iflâs etmişler ve kendi ülkelerine dönmüşlerdi⁸³⁰. Daha sonra Aybeg Dirâz'ın

⁸²⁶ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 27, 52, 94. Naklen Muhammed b. İbrahim, 42, 77, 135. Krş. J. Aubin, aynı eser, 301.

⁸²⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 41, 69. Naklen Muhammed b. İbrahim, 62, 100. Krş. J. Aubin, aynı eser, 301.; *The Lands*, 315.

⁸²⁸ J. Aubin, aynı eser, 301.; Muhammed b. İbrahim, giriş kısım, s. 11-13.

⁸²⁹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 41. Naklen Muhammed b. İbrahim, 62.

⁸³⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 51-2. Naklen Muhammed b. İbrahim, 77-8.

geçen beş yıllık süre içinde ticâri canlılığını kazandığı anlaşılan, Cîruft'a hücum ettiğini ve yağmaladığını görüyoruz (1176)⁸³¹. Bu son hücum Cîruft'un da ticâri canlılığını söndürmüştü.

Bu olaylardan sonra halkın ve çiftçilerin durumu oldukça kötüleşmişti. Her yıl zavallı halk borç yapıp, dükkanını ve evini satıp Tabes ve diğer yerlerden hububat tohumu alıyordu. Sonra bunları ekiyor, biçiyor ve yiyordu. Ancak bu sırada olağanüstü vergiler ve kılığın yarattığı zorluklara da tahammül ediyordu⁸³². Bütün bu taht mücadelelerinden sonra Kirmân'ın iktisadî durumunu etkileyen iki önemli olayın daha birbiri ardına geldiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi Oğuzlar'ın Kirmân'a gelişi, ikincisi ise 1180 yılındaki müthiş kıtlık idi. Bu sırada birkaç men hububât birkaç altın, gümüş ve kıymetli elbiseler verilse de alınmıyordu. Yine bir men hububâtın değeri bir gümüş dînârdan fazla idi⁸³³.

Aybeg Dirâz'ın Berdesîr'i yağmalamasına rağmen şehrin rabazı henüz ticâri canlılığını kaybetmemişti. Pazarlar ve kervansaraylar yerinde idi. Ancak bu defa Oğuzlar Berdesîr'in rabazındaki evlere, pazarlara ve kervansaraylara saldırdılar ve yağmaladılar, buldukları herşeyi alarak oradan ayrıldılar. Oğuzlar'ın yağmaları ve özellikle Melik II. Muhammed-şâh devrindeki Türkler'in zengin ve ileri gelen devlet adamlarını öldürmeleri, servetlerin musadere edilmesi, yolların emîn olmaması ve çeşitli sıkıntıların yarattığı ortam, halkın büyük bir kısmının Kirmân'dan göç etmesine sebep oluyordu⁸³⁴. Nitekim bölgedeki karışık durum dolayısıyla göç edenlerden biri olan tarihçi Efdal ed-Dîn Kirmânî'ye Yezdli meşhurlardan birisi "Evimizin kapısı ve duvarı Kirmân'dan temizlenmiştir. Şimdi ise Kirmân'ın viran ve yolların kapalı olmasından fakirleştik..." demişti. Kirmân'dan göç edenlerin veya ticâri ilişkileri bulunanların refâh içindeki eski günlerin özlemine çektikleri ve tekrar bölgenin emniyette olacağı günlerin müjdesini bekledikleri anlaşılıyor⁸³⁵.

Bu arada taht mücadeleleri ve Oğuzların gelişinin sebep olduğu olaylar neticesi hayat pahalılığı da artıyordu. Berdesîr'de 400 men buğday bir

⁸³¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 69. Naklen Muhammed b. İbrahim, 100.

⁸³² Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 81. Naklen Muhammed b. İbrahim, 118. Krş. *Vâdî-i Hefvâd*, 228.

⁸³³ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 91. Naklen Muhammed b. İbrahim, 131.

⁸³⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 93-94, 100. Naklen Muhammed b. İbrahim, 135, 144. Krş. *Vâdî-i Hefvâd*, 230.

⁸³⁵ Bk. *İkd el-Ulâ*, 79.

dînâr idi. Ancak ortalık sakinleştikten sonra Melik Dînâr zamanında fiatlar düşmüş, Bem'de 700 men ve Cîruft'ta 1000 men buğday bir dînâr olmuştu⁸³⁶. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz olayların ticâret yolunda değişikliğe ve bazı şehirlerin durumlarının değişmesine sebep olduğunu görüyoruz. Melik Dînâr tarafından Zerend'e tayîn edilen Hâce Cemâl bu şehrin hisârını tamîr ettirdi. Bundan sonra Horasan, Yezd ve Irak'dan Berdesîr'e açılan yol kapandı ve başkentin ticâreti Zerend'e bağlandı. Neticede Berdesîr halkının boğazından bir lokma geçmez oldu ve şehrin ileri gelenleri Zerend'e yöneldiler. Diğer taraftan Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünün ardından Cîruft'taki karışıklıklar, Kemâdin'deki malların yağmalanmasından sonra, kuzeyde olduğu gibi, güneyden gelen ticaret yolunun da değiştiğini görüyoruz. Hürmüz'den Cîruft'a ve oradan Berdesîr'e giden ticâret yolu kapandı ve metruk kaldı. Irak'dan gelen ticâret kâfileleri Tiz limanını kullanmağa başladılar. Bu sebeple Tiz Melikleri zenginleştiler⁸³⁷. Böylece Selçuklular'ın ilk zamanlarda takip edilen iktisadî siyaset sonucu Kirmân çok inkişâf etmiş ve müreffeh ülkelerden biri olmuştu. Ancak daha sonra, özellikle, taht mücadelesinin yarattığı ortam sonucu bu iktisadî siyaset ihmâl edilmiş ve Oğuzlar'ın gelişi sırasındaki karışıklıklar Kirmân'ı iktisadî bakımdan sarsmış ve fakirleştirmişti. Bunun en canlı örneğini Kirmân bölgesinin ödediği *harâca* görmekteyiz. Hamdullâh Müstevfî⁸³⁸, Selçuklular zamanında Kirmân'ın 880.000 dînâr olan *Hukûk-ı Divânî*'sinin İlhanlılar devrinde 676.500 dînâra düştüğünü zikrediyor.

B. Hazîne:

Kirmân Selçuklularında muhtemelen Melik'e bağlı olduğu anlaşılan müesseselerden biri de *hazîne* idi. Horst'un⁸³⁹ belirttiği şekilde *Hızâne-i hâss* şeklinde kaynaklarda bir ifade ve bu müessese hakkında fazla bir açıklama yoktur. Kaynaklarda ismi *hazîne*, *hızâne* (ç. hazâin) olarak geçmekte ve zaman zaman melik veya padişah ünvanı ile kullanılarak, Melik'e bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Mihrâbî Kirmânî⁸⁴⁰, Melik I. Turan-şâh'ın adâletini anlatırken zikrettiği olaylardan birinde *hazîneden* bahsediyor. Buna göre, Melik I. Turan-

⁸³⁶ Bk. Muhammed b. İbrahim, 161. Krş. *Vâdiy-i Heftvâd*, 230.

⁸³⁷ Bk. Muhammed b. İbrahim, 162, 175-6. Krş. *Vâdiy-i Heftvâd*, 231, 233.

⁸³⁸ Bk. *Nuzhet el-Kulüb*, 170. Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 121.

⁸³⁹ Bk. *Die Staatsverwaltung Grosseilügen und Hôrazmşâhs*, 22-23. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 316.

⁸⁴⁰ Bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 51-52.

şâh raiyyetin (halkın) insaf derecesini denemek istemiştir. Vezîr de bunu denemek için izin almış ve ertesi günü halkdan bir topluluğu çağırarak Melik'in hazinesi (*Hızâne-i Melik*)nin boş olduğunu söyleyerek yardım istemiş ve bu deneme başarılı olmuştu.

Efdal ed-Dîn Kirmânî⁸⁴¹, Melik Tuğrul-şâh'ın hazinesinin çok (*hazîne-i vâfir*) olduğunu ve ölümünde bu hazineleri oğlu Behrâm-şâh'ın ele geçirdiğini zikrediyor. Bu suretle Behrâm-şâh taht mücadeleleri sırasında kardeşlerine karşı önemli bir üstünlük kazanmıştı ve bu hazineleri berabere alarak yardım istemek için Horasana'a gitmişti. Onun Horasan'a gitmesinden sonra Berdesîr'e Melik II. Arslan-şâh hâkim olmuştu. Bu sırada Vezîr Ebu'l-Mefâhir boş olan hazîneyi doldurmak için Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân'ın şehrin ileri gelenlerine ve haccêna vermiş olduğu *vedâi'* (tek. *vedi'a*)⁸⁴² ve *emânâtn* hepsini *Divân-ı Melik* Arslan'a getirmiş ve hazîne bu işten yararlanmıştı⁸⁴³. Diğer taraftan Tiz hududundan tüccârdan ve gemilerin ücretinden *ôsr* alınmakta, bu da melikin hazinelerine *be-Hazâin-i Padişâh*) gönderilmekte idi⁸⁴⁴.

Hazîneler *Müstevfîy-i Memâlik* tarafından idare ve *Müşrif* tarafından da kontrol edilirdi⁸⁴⁵. Kıymetli eşyaların ve malların konulduğu yeri muhafaza ile görevli olanlara da "Hâzin veya Hazinedâr" denirdi⁸⁴⁶. Kirmân Selçuklu Devleti teşkilâtında bu görevlilerin varlığı kaynaklarda geçmektedir. Behrâm-şâh'ın *hâzini*, Şihâb ed Dîn Kiyâ Muhammed b. el-Müferreh idi. Aynı şahıs Melik II. Turan-şâh zamanında da bu göreve getirilmişti⁸⁴⁷. Mihrâbî Kirmânî⁸⁴⁸ ise, isim vermeden bu memuriyeti *hazinedâr* olarak zikrediyor.

C. Vergiler ve Maaşlar:

1. Vergiler: Tarihte insan topluluklarının ortaya çıkışından itibaren bir vakia olarak vergiye rastlamaktayız. En basit sosyal topluluklar-

⁸⁴¹ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 7-8, 10.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 34, 38-9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 53, 59.

⁸⁴² Vedia; Mâlikin temellükünde kalmak şartıyla saklanmak için verilen mal yerinde kullanılan bir tâbir, bk. Pakalın, III, 586.

⁸⁴³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 40. Naklen Muhammed b. İbrahim, 60.

⁸⁴⁴ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 70.

⁸⁴⁵ Horst, aynı eser, 22-3. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 317 ve 327.

⁸⁴⁶ Bk. Pakalın, I, 785.

⁸⁴⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 60, 68, 78. Naklen Muhammed b. İbrahim, 88, 99, 115.

⁸⁴⁸ *Mezârât-ı Kirmân*, 52.

dan devlet şekillerine geçildikçe vergi de kendi yapısı içinde değişikliklere uğramış ve çeşitli toplumlarda değişik yönlerde gelişmiştir. Devlet, sosyal bir tezâhür olarak ortaya çıkışından itibaren, kendi görevlerini yerine getirebilmek için muhtelif mâlî kaynaklara ihtiyaç duymuştu. İşte bu mâlî kaynaklar arasında özellikle vergi en önemli yeri almış ve ilkçağlardan itibaren bütün siyâsî teşekküllerin gelir elde edebilmek için başvurdukları bir husûs olmuştu⁸⁴⁹. Ortaçağ da da bu aynı şekilde süre gelmiştir. Nitekim Büyük Selçuklular ve Harzemşâhlar teşkilâtı üzerine bir eser yazmış bulunan H. Horst⁸⁵⁰ da devletin mâlî kaynaklarını teşkil eden vergiler için kitabında ayrı bir bölüm tahsis etmiştir. Horst, Selçuklular ve Harezmsâhlar'da vergileri üç grupta toplamakta ve bunlar hakkında bilgi vermektedir.

Kirmân Selçukluları'nda da, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi, devletin tahsil ettiği bazı vergilerin varlığını görüyoruz. Kaynaklarda vergiler hakkında açık ve kesin bilgiler olmamasına rağmen, yine de verilen bilgileri değerlendirmeye çalıştık. Vergiler gerektiği zaman merkezî idare veya vâlinin tâlimâtı üzerine *istifâ dîvânları*, *âmiller* ve muhtelif arazi sahipleri vasıtasıyla tahsil edilirdi⁸⁵¹. Ayrıca "Vergilerin çeşidi ve miktarı gibi, ödeme zamanı da önceden tespit edilir; Vergi tahsili alışılmış mevsimlerde, kuvvet ve şiddet kullanmaksızın, fakat ihmâl etmeksizin ve süreyi uzatmadan yapılırdı"⁸⁵². Nitekim Melik I. Arslan-şâh devlet adamlarından Mecd ed-Dîn'i Tiz şehrine göndermişti. Mecd ed-Dîn, *hukûk-ı sultânî* ve *emvâl-i dîvânî*'yi toplayarak Melik'e gönderdi. Ertesi yıl Melik I. Arslanşâh, Ali Ensârî adındaki adamını aynı bölgeye göndermişti. Ali Ensârî, *hukûk-ı sultânî* ve *merâfık-ı dîvânî*'yi tahsil ettikten sonra tüccâr ve halktan musâdere yolu ile fazla vergi elde etmiş ve Melik'e getirmişti. Melik I. Arslan-şâh, Mecd ed-Dîn'i çağırarak bunun sebebini sormuştu. Mecd ed-Dîn de "Beni *hakk-ı dîvânî*'yi tahsil etmek için gönderdin. Bunun için şefkat şart idi, riayet ettim, gâret (yağma) buyurmadım." dedi. Melik I. Arslan-şâh da bu cevap üzerine fazla söz söylemedi⁸⁵³. Bu örnek ile vergilerin toplanmasındaki usûllerin Kirmân Selçukluları Devleti'nde de geçerli olduğunu görüyoruz.

⁸⁴⁹ Bk. Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara 1963, s. 1-2.

⁸⁵⁰ Bk. *Die Staatsverwaltung der Grosselügen und Hôrazm-şâhs*, 71-82.

⁸⁵¹ Bk. Horst, aynı eser, 72. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 356.

⁸⁵² Bk. Horst, aynı eser, 74. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 357.

⁸⁵³ Bk. *İkd el-Ulâ*, 88-9.

Devletin giderleri için kanunlara istinaden tahsil edilen vergiler arasında *Dîvân-ı a'lâ* vergileri en geniş yeri işgâl ederler. Kirmân Selçukluları'nda tespit edebildiğimiz kadarı ile vergiler *mâl* (ç. *emvâl*), *hakk* (ç. *hukûk*), *vucûh* (tk. *vech*) adlarını taşırlardı. Kaynaklarda bu vergiler genellikle *dîvânî* eki ile beraber geçerler, söz gelişi; *emvâl-i dîvânî*, *hakk (hukûk)-ı dîvânî*⁸⁵⁴ ve *vucûh-ı dîvânî*⁸⁵⁵ gibi⁸⁵⁶. Bunlara ilâve olarak *hukûk-ı sultânî* adı altında bir vergiye daha rastlıyoruz⁸⁵⁷. Bunun melikin gelirlerini teşkil eden vergilerden olması muhtemeldir.

Hamdullâh Müstevfî⁸⁵⁸, Selçuklular devrinde Kirmân, Mekrân ve Hürmüz vilâyetinin *hukûk-ı dîvânî*'sinin 880 bin dînâr olduğunu zikrediyor. Kirmân Selçuklu Devleti'nde tespit edebildiğimiz öteki vergiler şunlardır:

Avârz (tk. *ârize*): Olağanüstü vergilerdendir. Kaynaklar Kirmân halkının çektiği sıkıntıları zikrederken *avârz*'a da tahammül etmeleri gerektiğini belirtiyorlar⁸⁵⁹.

Harâc: Aslında arazi vergisi anlamındadır. Ancak ıstılah olarak devletçe fertlerden alınan vergi yerine de kullanılır⁸⁶⁰. Kirmân Selçukluları devrinde Hürmüz vilâyetinin *harâa*nın altın, Arab atı ve inci olarak ödenmesi bir kâide olmuştu. Fakat Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonraki fetret devrinde ticâret yolunun değişmesi neticesi Hürmüz fakirleşmiş ve bu *harâa* ödememişti. Daha sonra Melik Dînâr bu durumu öğrenerek *harâa* almak için o bölgeye bir sefer yapmıştı⁸⁶¹. Yine iki yılda bir Selçuklu Melikleri kendi vezîrlerinden veya devlet büyüklerinden birini Mekrânât (Mekrân)'a gönderiyordu. Neticede bu devlet adamı hesaplardan bu bölgenin ödeyeceği *harâa* tespit edip alıyor ve birçok mâl ve yüklerle Melik'in huzûruna dönüyordu. Hattâ Melik Dînâr iki kez Mekrân'a asker göndererek, fetret devrinde Selçuklular'a ödenmemiş olan birkaç yıllık *harâc* ve *emvâlî* tahsil ettirmişti⁸⁶². Daha önce Melik I. Arslan-şâh devrinde

⁸⁵⁴ Bk. Aynı eser, 88-9 ve *Nuzhet el-Kulûb*, 170.

⁸⁵⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 34, 85. Naklen Muhammed b. İbrahim, 54, 124.; *Mezârât-ı Kirmân*, 52.

⁸⁵⁶ Bu vergiler için bk. Horst, aynı eser, 76. Naklen Köymen, aynı eser, 359.

⁸⁵⁷ Bk. *İkd el-Ulâ*, 89.

⁸⁵⁸ *Nuzhet el-Kulûb*, 170. Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 121.

⁸⁵⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 81. Naklen Muhammed b. İbrahim, 118. Ayrıca verginin alınışı için bk. Horst, aynı eser, 77-8. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 360.

⁸⁶⁰ Bk. Pakalın, I, 734.

⁸⁶¹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 71.; Muhammed b. İbrahim, 176. Krş. *Vâdiy-i Heftvâd*, 233.

⁸⁶² Bk. *El-Muzâf*, 5.

Tiz şehrine gönderildiğini gördüğümüz devlet adamları muhtemelen bu *haracı* toplamakta idiler. Çünkü Tiz şehri de Mekrân bölgesinde idi.

İrtifâ, (lugat manası; yükselmek, kaldırmak, ziraat mahsulünü kaldırma ve gelirler): Horst⁸⁶³, vergiler arasında *vucûh-ı envâ'-ı irtifâ'ât* doğrudan doğruya tahsil edilen vergiler (?) (hasad vergileri) neveleri, meblağları şeklinde bir vergiden bahsediyor. Kirmân Selçukluları ile ilgili kaynaklarda *irtifâ'* (ç. *irtifa'ât*) kelimesine birkaç yerde rastlıyoruz. Ancak bu kelimenin hasad zamanı alınan mahsulü mü, yoksa vergi ve gelirleri mi ifade ettiği kesinlikle anlaşılamıyor. Melik Kavurd'un etrafında fazla asker toplandığı zaman kaynaklarda *irtifâ'ât-ı Serdsîr'in* onların maaşlarına (erzâk) yetişmediğini görüyoruz. Burada *irtifâ'* kelimesini muhtemelen gelirler (vergi) olarak düşünebiliriz. Yine Oğuzlar Kirmân'a geldiği zaman Bem ve Nermâşîr taraflarından *irtifâ'* aldıklarını görüyoruz⁸⁶⁴. Burada bu kelime mahsul manasında olduğu gibi, hasad vergisi anlamında da kullanılmış olabilir. Efdal ed-Dîn⁸⁶⁵, Sircân'ın birçok *irtifâ'* (mahsul, hasılat)'ı ile geniş bir vilâyet olduğunu zikrediyor. Hürmüz'ün *irtifâ'*sı ise altın, Arab atı ve inci idi⁸⁶⁶.

Kısem (tk. *Kısmet*): Horst'a göre⁸⁶⁷, olağanüstü vergilerdendir. Raiyyet zaman zaman bunlardan muaf tutulur. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁸⁶⁸, fetret devrindeki karışıklıklar sırasında halkın çektiği sıkıntılardan bahsediyor ve onların *kısem* ve *tekâlîf* (*kısem ü tekâlîf*) ile eziyet çektiklerini belirtiyor.

Menâl (lugat manası; kazanç) : Horst'a göre⁸⁶⁹, tarif edilmeyen olağanüstü bir vergidir. Kirmân Selçukluları ile ilgili kaynaklarda "kazanç" manasında da kullanıldığı için kesinlikle vergi olup olmadığı anlaşılamıyor. Ancak kelimenin bazen vergi anlamında da kullanıldığı görülüyor. Bu kelimeye önce Melik Kavurd zamanında tesâdüf ediyoruz. Melik Kavurd'un kazandığı başarılar ile etrafına sayısız asker toplanmış ve bunların maaşları için Serdsîr bölgesi yeterli olmamıştı. Kaynaklara göre Kirmân'ın

⁸⁶³ Bk. *Die Staatsverwaltung der Grossgügen und Hôrazm-şâhs*, 82. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 363.

⁸⁶⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 5, 93. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4, 133.

⁸⁶⁵ *Ikd el-Ulâ*, 74. Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 118.

⁸⁶⁶ *Ikd el-Ulâ*, 71.

⁸⁶⁷ Bk. Horst, aynı eser, 81. Naklen Köymen "Araştırmalar", 362.

⁸⁶⁸ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 15.; Muhammed b. İbrahim, 118.

⁸⁶⁹ Bk. Aynı eser, 80. Naklen Köymen, aynı eser, 362.

*mâl ü menâl*inin esası Germsîr bölgesi idi⁸⁷⁰. Burada kelimeyi "kazanç" manasında anlayabileceğimiz gibi, muhtemelen *mâl* ile beraber vergi anlamında da kullanılmış olabilir. Diğer bir yerde *menâl*, Atabeg *Müeyyed ed-Dîn* Reyhân'ın kethudalarının hareket tarzı dolayısıyla geçiyor. Burada kelime muhtemelen vergi anlamında kullanılmış olmalıdır. Kaynaklarda Melik II. Muhammed-şâh devrinde ise *dîvânın* menâlsiz kaldığı (dîvânî bî-menâl) zikrediliyor ki⁸⁷¹, burada da kelime muhtemelen vergi anlamında kullanılmıştır.

Merâfık (lugat manası; kazançlar) :Kirmân Selçukluları'nda *dîvâna* âit bir vergi olarak gözükyor. Abbâsiler devrinde İbn el-Furat 304/916'da *Dîvân el-Merâfık*'i kurmuştu. Bu devrede *merâfık*; şüpheli yollarla biriktirilen servetten vâliler tarafından ödenen "yardım, iâne ve rüşvetleri" ifade etmekteydi. *Merâfık*'in tutarı her yıl Suriye'den 100.000, Mısır'dan da 200.000 dînâra bâliğ olmaktadır. Daha sonra Ali b. İsâ idareyi bozduğu için *merâfık*'i yasaklamıştı⁸⁷². Kirmân Selçukluları'nda da Melik I. Arslan-şâh devrinde Ali Ensârî, *hukûk-ı sultânî* ve *merâfık-ı dîvânî*'yi tahsil etmek üzere Tiz'e gönderilmişti⁸⁷³.

Na'l bahâ :Kirmân Selçukluları'nda görülen olağanüstü vergilerden biri olduğu anlaşılıyor. Muhammed b. İbrahim'in eserini neşreden Bâstânî-yî Pârîzî⁸⁷⁴, bu vergiyi *dîvâna* mensup memurlar ve tahsildarların görevlerinin sonunda mükelleflerden aldıkları bir para olarak tarif ediyor. Ayrıca bunun memurlar tarafından asıl vergiden ayrı olarak atlarının nallarını yenilemek için alınmakta olduğunu belirtiyor. Bu hususta Pakalın'ın⁸⁷⁵ açıklaması ise, "Nal bedeli yerinde kullanılan bir tâbirdir" şeklindedir. Bu vergiye daha sonra Osmanlı Devleti'nde de rastlıyoruz. *Na'l bahânın* halktan ya vergi toplarken, ya da başka vesilelerle alınan çeşitli paralar arasında bulunduğu ve bunun alınmasının zulüm kavramını teşkil eden suçlardan olduğu anlaşılıyor⁸⁷⁶. Kanaatimizce bu verginin Selçuklu devrine uygun en iyi tarifini Steingass (bk. s. 1412), yapmaktadır. Ona göre *na'l bahâ*; Yabancı askerlerin yağma ve tahribatını önlemek için verilen paradır. Bu tarif Kirmân Selçukluları'ndaki olaya tamamen uymaktadır.

⁸⁷⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 5. Naklen Muhammed b. İbrahim, 4-5.

⁸⁷¹ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 36, 100. Naklen Muhammed b. İbrahim, 52, 143.

⁸⁷² Bk. A.A. Duri, *Duwan mad., EF.*

⁸⁷³ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 88.

⁸⁷⁴ Bk. Muhammed b. İbrahim, 62 n. 3.

⁸⁷⁵ *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, II, 651.

⁸⁷⁶ Bk. A. Mumcu, *Osmanlı hukukunda zulüm kavramı (Deneme)*, Ankara 1972, s. 13.

Behrâm-şâh Horasan askerlerinin yardımı ile kardeşi II. Arslan-şâh'ı mağlup edip tahta oturduktan sonra Berdesîr'e bir şahne göndererek ordunun *na'l bahâsı* olarak 100.000 dînâr ödenmesini istemişti. Melik Behrâm-şâh'ın şahnesi Guvâşîr'e ulaştığı zaman bu kanunsuz ve olağanüstü vergiyi (*mâl-ı kismet*) halk arasında bölüştürmüştü. Zâten Melik II. Arslan-şâh'ın mağlubiyetinden dolayı şehirdeki her evde birçok üzüntü ve ıztırab olmuştu. Bu bakımdan halk verginin ağırlığına tahammül edemedi. Yine de 100.000 dînârın toplandığı anlaşılıyor. Melik Behrâm-şâh takriben 1171 yılında Berdesîr'e geldi ve bu vergiyi alarak kendisiyle beraber olan Horasanlı askerlere dağıttı, sonra da onların ülkelerine dönmelerine izin verdi⁸⁷⁷.

Öşr: "Lugat manası onda bir olup, içtimâî yardım için alınan onda bir nisbetindeki vergidir... İslâm ülkelerine gelen tüccârlardan bir nevi kazanç vergisi gibi *öşr* alınmakta idi"⁸⁷⁸. Nitekim Tiz limanında tüccârdan ve gemilerin ücretinden alınan *öşür*den birçok mâl hükümdârın hazinesine ulaşmakta idi⁸⁷⁹. Bu arada Ahmed Ali Han Vezîrî⁸⁸⁰, Melik Tuğrul-şâh devrinde Mekrân'da ipekli (ibrişim) den alınan *öşür*ün 30.000 dînâra ulaştığını zikrediyor. Aynı müellif, Tiz limanının *tamgasının*⁸⁸¹ 15.000 dînâra icâre verildiğini belirtiyor.

Teklif (ç. *tekâlîf*, lugat manası; vergiler, angaryalar, yükümlülükler): Pakalın⁸⁸², İslâm devletlerinde vergilerin başlıca iki kısma ayrıldığını, bunlardan birincisinin *tekâlîf-i şer'iyye* ikincisinin ise *tekâlîf-i fevkalâde* olduğunu belirtiyor. Ayrıca bu ikinci vergiyi şöyle tarif ediyor. "Devletin fevkalâde ihtiyaçları için hükümdarların emîrleriyle vaz'olunan tekliflerdir."

Kirmân Selçuklu Devleti'nde de teklif denilen vergiye rastlıyoruz. Melik Behrâm-şâh'ın ikinci saltanat devresinde Vezîr Nâsır ed-Dîn Efzûn çeşitli vergiler (enva-ı teklif) ile halkın sıkıntıya düşmesine sebep olmuş, bu

⁸⁷⁷ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 42. Naklen Muhammed b. İbrahim, 62-3. Krş. Houtsma, 380.

⁸⁷⁸ Bk. A. Grohman, *Öşür mad.*, İA.

⁸⁷⁹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 70.

⁸⁸⁰ Bk. *Tarih-i Kirmân*, 95.

⁸⁸¹ Tamga; genellikle ithal malları için kullanılan bir gümrük resmi ve vergi anlamındadır, bk. Steingass, 325 ve Uzunçarşılı, *Medhal*, 197 n. 3. Ancak *tamga* tâbiri Selçuklular'dan daha sonraki bir devrede kullanılmıştır. Vezîrî de geçen yüzyılda eserini yazmış bir tarihçi olduğundan muhtemelen kendi zamanında geçerli bu terimi kullanmış olmalıdır.

⁸⁸² Bk. *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, III, 437.

yüzden de azledilmişti. Kaynaklar yine halkın çektiği sıkıntıları zikrederken çeşitli *tekâlîfe* (envâ-ı tekâlîf) tahammül etmek zorunda olduklarını belirtiyorlar⁸⁸³. Yukarıda *kusem* hakkında bilgi verirken, *kusem* ile *tekâlîf*in eş anlamlı kelime olarak bir arada kullanıldığını görmüştük⁸⁸⁴. Muhtemelen bu verginin de olağanüstü vergilerden olduğu anlaşılıyor.

2. *M a a ş l a r* : Memurlara ve askerlere yapılmış veya yapılacak hizmetleri karşılığında ödenen ücret ve aylıklardır. Bu aylıkların ödenebilmesi *iktâ* ve vergi sistemlerinden elde edilecek gelirlere bağlı idi⁸⁸⁵. Kirmân Selçukluları'nda da bazı maaş isimleri tespit etmek mümkün olmaktadır.

Ulufe (ç. *Alef*, ulûfât) : Horst⁸⁸⁶, bunun memurlar için bir geçim parası olduğunu belirtiyor. Kirmân Selçukluları'nda Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed Cîruft'da bulunan Melik Turan-şâh ölmeden önce *Vekîl-i Hayl*'ını göndermiş ve Berdesîr'deki *haşemin ulûfât*ını istemişti (Ez cihet-i taleb-i vucûh-ı dîvânî ve erzâk ü ulûfât-ı haşem-i Berdesîr ..)⁸⁸⁷. Hemen aşağıda göreceğimiz üzere *erzâk* maaş manasındadır ve ulûfât bu kelimenin müterâdif olarak kullanılmıştır. Bu bakımdan buradaki *ulûfât*ın Büyük Selçuklular⁸⁸⁸ ve Osmanlılar'da olduğu gibi maaş karşılığında kullanıldığı anlaşılıyor.

Erzâk (tk., rızık, manası yiyecekler) : Horst⁸⁸⁹, bu kelimenin Büyük Selçuklular'da "maaş, tahsisat ve ücretler" anlamında kullanıldığını belirtiyor. Melik Kavurd'un kazandığı başarılarından sonra etrafında fazla asker toplandığını görmüştük. Nitekim bu sebeple Serdsîr'in *irtifâ*'i onların *erzâk*ına yetişmiyordu. Ayrıca *ulûfât*dan bahsederken Atabeg Kutb ed-Dîn Muhammed'in Berdesîr'deki *haşem* için *erzâk* ve *ulûfât* istediğini belirtmiş-tik⁸⁹⁰.

⁸⁸³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 42, 81. Naklen Muhammed b. İbrahim, 64, 118. Krş. *Vâdiy-i Heftvâd*, 228.

⁸⁸⁴ Bk. *İkd el-Ulâ*, 15.

⁸⁸⁵ *Die Staatsverwaltung der Grosseilgügen und Hórazm-şâhs*, 83. Naklen Köymen, "Araştırmalar", 365.

⁸⁸⁶ Bk. Aynı eser, 77. Naklen Köymen, aynı eser, 360.

⁸⁸⁷ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 34. Naklen Muhammed b. İbrahim, 54-5.

⁸⁸⁸ Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, 54.

⁸⁸⁹ Bk. Aynı eser, 84. Naklen Köymen, aynı eser, 365.

⁸⁹⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 5, 34. Naklen Muhammed b. İbrahim, 5 ve 54-5.

İdrâr (ç. idrârât) : Uzunçarşılı⁸⁹¹ *idrân* "devlet tarafından kendilerine maaş tahsis olunan kimselere verilen paranın ismi" olarak tarif ediyor. Pakalın⁸⁹², *idrârâtın* "varidat ve tahsisat yerinde kullanılan bir tâbir" olduğunu belirtiyor. Horst'a göre⁸⁹³, bu kelime "herşeyden önce maaşlar manasına gelir. Söz gelişi; bir valinin, bir nakibin maaşı. Diğer bir manası ile tahsislerdir, söz gelişi; dîn adamlarının, seyyidler ve lâyük adamların tahsisleri gibi."

Kirmân Selçukluları'nda *idrân* her iki manada da kullanıldığını görüyoruz. Birinci anlamda Selçuklu devrinde ordunun iktâ ve maaşlarının (*idrâr-ı* leşker) çoğunun Sircân'dan geldiğini görmüştük⁸⁹⁴. Muhammed b. Arslan-şâh ilmi ve okuyanları çok severdi. Dört Kirmân şehrinde münâdiler bağırarak fakihlerden Kudûrî'nin eseri ile *Câmi' üs-Sağîr* ve *Câmi' el-Kebîr* adlı kitapları ezberleyen herkese sıra ile 100, 500 ve 1.000 dînâr yıllık tahsisat (her sâl ber vech-i *idrâr*) vereceğini bildirmiş ve sözünü de tutmuştu⁸⁹⁵. Onun bu davranışı da *idrân* ikinci manasına bir örnek teşkil ediyor.

Ma'âyiş (tk. *ma'îşet*); yaşama vasıtası, geçinmek için lüzumlu şeyler): Horst'a göre⁸⁹⁶, "Dîn adamlarına, zâhidlere v.s. seyyidlere, lâyük adamlara, bir eyâlet vezîrine ödenen geçim vasıtasıdır. Bu para *müstevfîler* tarafından idare edilir ve ödenirdi."

Nitekim Kirmân Selçukluları devlet adamlarından *İstifâ-yı memâlik* olan (Müstevfi) Nâsır ed-Dîn Kîsrâ, Kirmân ulemâ, eşrâf ve ehl-i salâh (dindâr, zâhit)in ekserisinin *ma'âyişini* buyurmuştu. Efdal ed-Dîn Kirmânî⁸⁹⁷, eserini yazdığı sırada Kirmân'da henüz onun bu kararı (*tevkî'ât-ı o*) yürürlükte imiş. Ayrıca Efdal ed-Dîn kendisine bütün melik, emîr, vezîr ve eşrâf tarafından birçok *ma'âyiş* ödendiğini zikretmiştir⁸⁹⁸.

⁸⁹¹ Bk. *Medhal*, 237 n. 1.

⁸⁹² Bk. *Tarih Deyimleri ve Terimleri*, II, 36.

⁸⁹³ Bk. *Die Staatverwaltung der Grosselgügen und Hôrazm-şâhs*, 85. Naklen, Köymen, "Araştırmalar", 366.

⁸⁹⁴ Bk. *İkd el-Ulâ*, 74. Krş. Lambton, "Saljuq-Ghuzz Settlement", 118.

⁸⁹⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 28-9. Naklen, Muhammed b. İbrahim, 38-9. Krş. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 191. Ayrıca kaynaklarda 100 dînârın akçe ile beraber zikredildiğini görüyoruz (sad dînâr akçe).

⁸⁹⁶ Bk. Aynı eser, 85. Naklen Köymen, aynı eser, 366-7.

⁸⁹⁷ Bk. *İkd el-Ulâ*, 89.

⁸⁹⁸ Bk. Aynı eser, 97.

Nân-pâre (lugat manası; ekmek parçası, bir lokma ekmek) :Esas itibariyle askerî şahıslara ödenen bir maaş veya ücret çeşitidir⁸⁹⁹.

Kirmân Selçukluları'nda bilhassa *iktâ* ile beraber "iktâ ü nân-pâre" ve devlet ricâline tahsis edilen gelir ve maaş karşılığında kullanılıyor. Melik Kavurd bir casus olarak Kufslar'a gönderdiği Hâce'nin sözde *iktâ* ve *nân-pâresini* kestirmişti. Diğer taraftan Zeyn ed-Dîn Müzehheb, Turumtay'ın *iktâ* ve *nân-pâresinin* artırılması husûsunda Melik II. Arslan-şâh'a aracı olmuştu. Oğuzlar'ın ilk gelişlerinde onları hizmet ve itaat altına almak için va'd edilen husûslar *iktâ ve nân-pâre* de bulunuyordu.⁹⁰⁰

⁸⁹⁹ Bk. Horst, aynı eser 86. Naklen Köymen, aynı eser, 367-8.

⁹⁰⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 6, 50, 80. Naklen Muhammed b. İbrahim, 7, 75, 127.

ALTINCI BÖLÜM

KÜLTÜR ve İMÂR FAALİYETLERİ

1. Kültür faaliyetleri:

Selçuklular'ın hâkim oldukları devrede Kirmân'da kültür faaliyetleri de dikkati çekmektedir. Selçuklu Melikleri halkın kültür seviyesinin yükselmesi için çaba gösterdiler. Nitekim Melik. I. Arslan-şâh devrinde Kirmân'daki refâh seviyesinin, zenginliğinin etraf ülkelerde yayılması birçok bilginleri Kirmân'a çekmişti⁹⁰¹. Oğlu Muhammed'in ise ilm-i nûcûm (= yıldızlar ilmi, astrologie)'a hevesi fazla idi, takvîm ve bu konuya giriş ilminde birşeyler öğrenmişti. Bu sebeple halk onu devrin Batlamyus'u saymaktaydı. Melik Muhammed'in arzusuna uygun olarak halkın da öğrenmeye ve ilme meyli artmıştı. Nitekim sanatkârların çoğu çocuklarını fıkıh ilmini öğrenmeye teşvik ettiler. Böylece ilim revaç buldu. Melik Muhammed öğrenimi teşvik edici ödüller ortaya koymuş, neticede bin kişi fakîh ve müftî olmuştu⁹⁰². Onun bir de kütüphane yaptırıp oraya 5000 adet kitap vakf ettiğini biliyoruz. Ayrıca Kirmân Selçuklularının saraylarında şehzâdelerin ve gulâmların muallimler tarafından yetiştirildiği husûsunda bazı bilgilere sahip bulunuyoruz⁹⁰³. Bütün bunlardan başka Selçuklu Melik ve devlet adamları bazı şâir, âlim ve din bilginlerini himâye etmişlerdi. Bunlardan tespit edebildiklerimizi belirtmeğe çalışalım.

a — Müellif ve şâirler:

Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî: Kirmân Selçuklularını sarayında görev alan en önemli kişilerden birisi muhakkak ki, Efdal ed-Dîn'dir. O meliklerden muhtemelen önce Tuğrul-şâh'ın, sonra da II. Arslan-şâh'ın nedimleri arasında yer almıştı. Atabeg Muhammed b. Bozkuş'un *debîri* olmuş, daha sonra *niyâbet-i Dîvân-ı İnşâ* görevi ile Melik II. Arslan-şâh'ın yanında çalışmıştı. Efdal ed-Dîn yaşadığı devrede Kirmân tarihi ile ilgili üç eser kaleme almıştır ki, bunlar bizim için birinci sınıf kaynaktır. Bunlardan birincisi 584/1188 yılında telif edilmiş olan *İkd el-*

Ulâ li'-Mevkîf el-a'lâ adlı eserdir. Onun 606/1209 yılında kaleme aldığı *Bedâyi' ül-Ezmân fi Vekâyi' Kirmân* adlı eseri kayıpsa da Mehdi Beyânî diğer kaynakların yaptığı iktibaslardan yararlanarak eserin metnini tesis etmeğe muvaffak olmuştur. Bu eser özellikle baştan sonra Kirmân Selçuklularını ile ilgili bilgileri ihtivâ etmektedir. Efdal ed-Dîn'in üçüncü eseri 613/1216 tarihinde telif ettiği *El-Muzâf ilâ Bedâyi' ül-Ezmân fi Vekâyi' Kirmân*'dır. Onun eserleri teşkilât, iktisat ve sanat tarihi bakımından da ilgi çekici bilgilere sâhiptir. Efdal ed-Dîn Kirmânî tarihçiliği ve inşâdaki maharetinin yanısıra şiir yazmada da devrin ileri gelen şâirleri arasında yer almaktaydı. O muhtemelen 615/1218-9 yılına kadar hayatta idi. Kesin ölüm tarihi belli değildir⁹⁰⁴.

Ezrakî, Ebû Bekr Zeyn el-Dîn b. İsmâ'il Varrâk Herevî : Bu şâir kasidelerinde iki Selçuklu şehzâdesini medh etmektedir. Bunlardan birincisi Herât hâkimi olan Şems ed-Devle Ebu'l-Fevâris Toğan-şâh b. Alp Arslan idi. İkinci Selçuklu şehzâdesi ise Melik Kavurd'un oğlu Emîrân-şâh'dır^{904 a}. Bu şâire göre Emîrân-şâh'ın künyesi Ebu'l-Muzaffer idi. Ezrakî'nin Emîrân-şâh hakkında yazdığı kasidelerden birini Efdal ed-Dîn ve nakilcisi Muhammed b. İbrahim eserlerinde iktibas etmişlerdi⁹⁰⁵. Bu şâir muhtemelen 465/1071 yılı civarında ölmüştü⁹⁰⁶.

Burhânî, Emîr üş-Şü'erâ Hâce Abdülmelik Nişâbûrî : Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan devrinin (1063-1072) tanınmış şâirlerinden birisidir. Burhânî, Sultan Melikşâh'ın saltanatının ilk yılında Kazvîn şehrinde ölmüştü (465/1073). Onun övdüğü kişiler arasında Kirmân Selçuklularını vezîri Mükerrrem b. Alâ da bulunmakta idi⁹⁰⁷.

Muizzî, Emîr Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdülmelik (1048-muh. 1124) : Büyük Selçuklu devri saray şâirlerinin en meşhurlarından biri olan

⁹⁰⁴ Hayatı ve eserleri hakkında fazla bilgi için bk. Muhammed b. İbrahim, giriş kısmı, s. 56-91.; C.A. Storey, *Persian Literature, A Bio-Bibliographical Survey*, I-II, London 1927-1958., s. 357.; Merçil, *Salgurlular*, s. XIII.

^{904a} Bk. Ezrakî, s. 13-15, 18-21, 26-7, 56, 68-70, 70-72, 78-80, 81-83, 85-87, 88-90.

⁹⁰⁵ *Bedâyi' ül-Ezmân*, 14-16.; Muhammed b. İbrahim, 17-21.

⁹⁰⁶ Fazla bilgi için bk. Nizâmî Aruzî Semerkandî, *Çahâr Makale* (nşr. Dr. M. Mu'in), Tahran hş. 1333, s. 217.; E.G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, Cambridge 1956, s. 323.; H. Massé, *Azrakî mad., EP*. Sa'îd Nefîsî (*Tarih-i Nazm ü Nesr der İran ve der Zebân-i Fârisî*, Tahran hş. 1344, I, 53), bu şâirin Kirmân'da İran-şâh'ın huzurunda yaşadığını zikre diyor.

⁹⁰⁷ Bk. Nizâmî Aruzî, aynı eser. 196-8.; *Bedâyi' ül-Ezmân*, 18.; Muhammed b. İbrahim, 24-5.; Abbâs İkbâl, *Vezâret*, 76-77.

⁹⁰¹ Bk. *Bedâyi' ül-Ezmân*, 22. Naklen Muhammed b. İbrahim, 34.

⁹⁰² Bk. *Bedâyi' ül-Ezmân*, 28-9. Naklen Muhammed b. İbrahim, 38-9.

⁹⁰³ Bk. *Bedâyi' ül-Ezmân*, 102. Naklen Muhammed b. İbrahim, 147.

Mu'izzî, Burhânî'nin oğlu idi. Bir rivâyete göre⁹⁰⁸, babası ölürken onu Sultan Melikşâh'a emanet etmişti. Daha sonra da Sultan'ın tevccühünü kazanarak Selçuklu sarayında kalmıştı. Melikşâh'ın ölümünden sonraki karışık devrede o Herât, Nişâbûr ve Isfahan'da yaşamış, Sultan Sencer'in hizmetine girmiş ve bu hükümdar zamanında büyük itibar görmüştü⁹⁰⁹. Mu'izzî de Kirmân Selçuklu vezîri Mükerrerem b. Alâ'yı medh etmişti. Ancak onun muhtemelen Kirmân'da bulunmadığı ve yazdığı kasideyi Vezîr'e gönderdiği anlaşılıyor. Bu kasideden Mu'izzî'nin, Vezîri Melik İran-şâh'ın saltanatı zamanında medh ettiği açıkça görülüyor⁹¹⁰.

Gazzî, Ebû İshak İbrâhîm b. Osmân b. Muhammed Kelbî (1049-1130) : Sultan Melikşâh ve Sencer devirlerinde Horasan ve Irak'da yaşamış meşhur şâirlerdendir. Daha önce de belirtildiği üzere o bir süre Kirmân'da bulunmuş ve kasideleri ile Vezîr Ebû Abdullâh Mükerrerem b. Alâ'yı övmüştü. Gazzî özellikle bu kasidelerinde Vezîr'in Umân Denizi hududundaki fetihlerini ve bu bölgedeki Hâricîler ile olan savaşlarını ve kazandığı zaferi açıklamıştı. Bu şâir Horasan'da Merv ile Belh arasındaki yolda öldü⁹¹¹.

Şibl ed-Devle, Ebu'l-Heycâ Mukâtil b. Atıyye Bekrî Hicâzî (öl. 505/1111-2, Merv) : Arab emîrzâdelerinden olan Ebu'l-Heycâ kardeşleri ile anlaşamayarak Bağdad'a gelmiş ve sonra Horasan ve Gazne'ye gitmişti. Dönüşünde Büyük Selçuklu vezîri Nizâm ül-Mülk'ün huzûrunda kendisine bir yer bulmuştu. Nizâm ül-Mülk'ün öldürülmesinden sonra (1092), Ebu'l-Heycâ tekrar Bağdad'a döndü. Bir süre orada kaldıktan sonra cömertliğini duyduğu Vezîr Mükerrerem b. Alâ'nın huzûruna Kirmân'a gitti. Vezîr Mükerrerem b. Alâ onun kendisi için yazmış olduğu kasideyi çok beğenmiş, Ebu'l-Heycâ'ya paradan başka *hil'at* ve bir at bağışlamıştı. Daha sonra Ebu'l-Heycâ Bağdad'a döndü⁹¹².

⁹⁰⁸ Bk. Nizâmî Aruzî, aynı eser, s. 66.

⁹⁰⁹ Fazla bilgi için bk. Nizâmî Aruzî, aynı eser, s. 198.; E. Berthels, *Muizzî mad., İA.*; Z. Safa, *Genc-i Suhan*, Tahran hş. 1339/1961, I, s. 235.

⁹¹⁰ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 18.; Muhammed b. İbrahim, 24 n. 2 ve 25. Krş. Abbâs İkbâl, *Vezâret*, 87-8.

⁹¹¹ İbn Hallikân, I, 41-45 (ing. terc. Slane, I, 38-42); *Bedâyi ül-Ezmân*, 18.; Ravendî, 62 (trk. trc., I, s. 61 n. 9); Nizâmî Aruzî, aynı eser, 32-3, 76.; Muhammed b. İbrahim, 24-5. Krş. Abbâs İkbâl, *Vezâret*, 89-91.

⁹¹² Fazla bilgi için bk. İbn Hallikân, IV, 344-7 (İng. ter. Slane, III, 412-4); Muhammed b. İbrahim, 25-6 ve n. 1.

Mucîrî, Hakim Ebu'l-Alâ Hamza b. Ali : Efdal ed-Dîn Kirmânî'ye göre⁹¹³, Vezîr Mükerrerem b. Alâ'yı öven şâirlerden biridir. Mucîrî bu lâkabını Selçuklu devlet adamlarından ve Horasan melikliğine tayîninde Sencer'in ilk kez vezîrlüğünü yapan Kiyâ Mucîr ed-Devle Ebu'l-Feth Ali b. Hu-seyn Erdistanî'den almıştı. Şâir Mucîrî Beyhak kasabalarından Feriyümed'den⁹¹⁴ idi ve birçok şiir ve kasideleri vardı⁹¹⁵.

Kıvâmî, Hakim Tâc el-Hükemâ Muvaffak b. Muzaffer : Efdal ed-Dîn'e göre⁹¹⁶, bu da Vezîr Mükerrerem b. Alâ'yı ve âilesini öven şâirlerdendir. Kıvâmî de Feriyümed kasabasından ve Hakim Mucîrî'nin öğrencilerinden idi. Birçok kasidesi vardır. Lakabı Kıvâmî'yi, Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devletleri'nde vezîrlik yapan Kıvâm ed-Dîn Ebu'l-Kâsım Dergüzî'nî (öl. 1133)'den almıştı⁹¹⁷.

Abbâsî : Bu da Vezîr Mükerrerem b. Alâ'yı öven şâirlerdendir. O özellikle birbiri ile çağdaş Selçuklu vezîri Nizâm ül-Mülk'e taarruz edip yererken, Mükerrerem b. Alâ'yı övmüştü⁹¹⁸.

Şihâbî : Efdal ed-Dîn'in⁹¹⁹, Vezîr Mükerrerem b. Alâ ve âilesini övenler arasında zikrettiği şâirlerden birisidir.

Mübârek-şâh : Efdal ed-Dîn'in zikrettiği şâirlerden birisidir. Muhtemelen Kirmân ve civarında yaşamıştır. Mübarek-şâh, Atabeg Aybeg Dirâz'ı öven şiirler yazmıştı⁹²⁰. Bu şâir muhtemelen Şems ed-Dîn Mübarek-şâh b. el-Eazz el-Sencerî'dir⁹²¹.

İbnü'l-Hebbâriye, Ebû Ya'lâ el-Şerîf Nizâm ed-Dîn Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî : Abbâsî emîri İsbâ b. Mûsâ'nın sülâlesinden büyük bir Arap şâiridir. Bağdad'da yaşayan İbnü'l-Hebbâriye paraya ihtiyacı se-

⁹¹³ Bk. *İkd el-Ulâ*, 88. Ancak metinde محبرى olarak geçmektedir. Ayrıca bk. Abbâs İkbâl, *Vezâret*, 200.

⁹¹⁴ Feriyümed, Cuveyn bölgesinin başşehri olan Azadvâr'ın birkaç mil güneyindedir, bk. Strange, *The Lands*, 392.

⁹¹⁵ İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, Ahmed Behmenyar neşri, 258/Quari neşri, 477-8.

⁹¹⁶ Bk. *İkd el-Ulâ*, 88.

⁹¹⁷ Bk. İbn Funduk, aynı eser, aynı yerler.

⁹¹⁸ *İkd el-Ulâ*, 88.; *Bedâyi ül-Ezmân*, 17; Muhammed b. İbrahim, 24-5.

⁹¹⁹ Bk. *İkd el-Ulâ*, 88.

⁹²⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 77. Naklen Muhammed b. İbrahim, 113-4.

⁹²¹ Bu şâir hakkında bilgi için bk. Muhammed Avfî, *Lubâbu'l-Albâb* (nşr. E. G. Browne), II, London-Leide 1903, 348-9.

bebiyle zamanın büyüklerinden Cüheyr-oğulları ve Vezîr Nizâm ül-Mülk'ün meddahı olmuştu. Daha sonra 1091 yılında Halife el-Muktedî (1075-1094)'ye vezîr olan İbn Cuheyr hakkında yazdığı hicviye yüzünden başı derde girmek üzere iken güç kurtulmuştu ve İsfahan'a gitmişti. Ancak yeni hâmilere Selçuklu vezîri Tâc ül-Mülk (öl. 1093) ile Mecd ül-Mülk (öl. 1099)'ün, Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonraki karışık devrede, uğradıkları fecî son üzerine İsfahan'da da durmamış ve Melik İran-şâh devrinde Kirmân'a gitmişti. Buradaki hayatı hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız İbnü'l-Hebbâriye, Vezîr Mükerrrem b. Alâ ve Melik İran-şâh'ı öven kasideler yazdı. O muhtemelen 509/1115-1116 yılında ölmüştür⁹²².

Muhtârî, Sırâc ed-Dîn Osmân b. Muhammed el-Gaznevî : Gazneli hükümdarlardan İbrahim b. II. Mes'ûd (1059-1099) ile III. Mes'ûd b. İbrahim (1099-1115)'in saray şâiri idi. Daha sonra Kirmân'a geçerek orada yaşamış ve Melik I. Arslan-şâh ve Vezîr Mucîr ed-Devle Ebu'l-Muzaffer Hüseyin b. Hamza için kasideler yazmıştı. Ancak bu şâirin ölüm tarihi kesinlikle tespit edilemiyor, ölümü için 534/1139, 544/1149, 554/1159 yılları verilmektedir⁹²³.

İmâm Bedî' el-Zamân Seyyid Abd el-Vasi b. Abd el-Câmi b. Ömer b. Rebi' Cebelî Sultânî Garcistânî : Hayatı Herat ve çevresinde geçti. Şiirleri ile medh ettiği kişiler arasında Sultan Sencer, Muhammed b. Melik-şâh ve Melik I. Arslan-şâh b. Kirmân-şâh bulunuyordu. Adı geçen şâir 555/1160'da öldü⁹²⁴.

b — Dîn adamları ve âlimler :

Ebu'l-Huseyn Kutb el-Evliyâ Şeyh Cemâl ed-Dîn Ahmed : Din adamı, onun mensup olduğu âile Kirmân'ın imâmzâde ve büyüklerinden idi. Bir rivâyete göre Oğuzlar'ın Kirmân'ı zaptından sonra Rûdân'a göç ettiler ve orada kaldılar. Mihrâbî Kirmânî ikinci rivâyetinde onların Melik Turan-şâh zamanında Rûdân'a gittiklerini ve orada yerleştiklerini zikrediyor. Şeyh Ebu'l-Huseyn, Melik I. Turan-şâh zamanında Kirmân'da bulunuyordu. Adı geçen Melik onun müridlerindendi. Onların "Mahalley-i se-

⁹²² Fazla bilgi için bk. *İbnülhebbâriye mad.*; *İA*; Ch. Pellat, *İbn al-Habbâriyya mad.*; *EP*.

⁹²³ Bk. Nizâmî Aruzî Semerkandî, *Çahâr Makale*, 127-8.; Muhtârî, mukaddime, s. 11.; E. Berthels, *Muhtârî mad.*; *İA*; Bosworth, *The Later Ghaznavids*, 55 ve 169 n. 17.; Sa'id Nefîsî, *Tarih-i Nazm ü Nesr der İran ve der Zebân-ı Fârisî*, I, 77.

⁹²⁴ Sa'id Nefîsî, aynı eser, I, 82.

şenbihî"de bir hankâhları vardı. Mihrâbî Kirmânî bu dîn adamının ölüm tarihini belirtmiyor⁹²⁵.

İmâm Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. el-Hâfız Ebî Sâlih Ahmed b. Abdümelik el-Nîşâbüri : Münazaracı şâfiî fakihlerden, 480/1087-8 yılında doğdu. Ebû Bekr b. Halef el-Şîrâzî ve Ali b. Ahmed el-Medînî'den hadis dersi okudu. Başta İbn üs-Sem'ânî olmak üzere bazı âlimler ise ondan hadis okudular. Ebû Abdullâh babası ile beraber Nîşâbü'r'dan Kirmân'a göç etti ve yaşamını orada sürdürdü. Kirmân Selçuklu Melikleri'ne yakınlığı sebebiyle iki defa, bir rivâyete göre birçok defa onlar tarafından elçi olarak görevlendirildi. İlk defa Melik I. Arslan-şâh tarafından 536/1141-2'de Bağdad'a elçi olarak gönderildi. İkinci defa ise Muhammed b. Arslan-şâh zamanında 544/1149-50'de Irak Selçuklu sultanı Gıyâsed-Dîn Mes'ûd'a elçi olarak gitmişti. Ebû Abdullâh Muhammed Zilkade 547/Ocak-Şubat 1153'de Kirmân'da öldü⁹²⁶.

İsmâ'il b. Ahmed b. Abdümelik b. Ali b. Abdüssamed el-Nîşâbüri : Ebû Sa'd b. Ebî Sâlih el-Müezzîn diye tanınır. Babası Ebû Sâlih el-Müezzîn meşhur bir muhaddistir. Ebû Sa'd da büyük bir şâfiî fakih ve imâmıdır. O 451 veya 452/1059-60 yılında doğdu. İmâm el-Haremeyn ve Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'den fıkıh, başta babası olmak üzere devrin âlimlerinden ise hadis okudu. Daha sonra ondan hadis okuyanlar arasında Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, Ebu'l-Kasım b. Asâkir, Ebû Mûsâ el-Medînî, Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cezvî, Kadı el-kudât Ebû Sa'd b. Ebî 'Asrûn ve diğerleri vardı. Ebû Sa'd usul ve fıkıh konusundaki bilgisi ile Kirmân meliki I. Arslan-şâh (1101-1142) nezdinde, halk ve devrin âlimleri arasında itibarı olan ve çeşitli şehirlerde hürmet gören bir şahıstı. O 532/1138 yılında Kirmân'da öldü⁹²⁷.

Rûkn ed-Dîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Muhammed b. Emîrûye b. İbrâhîm Kirmânî : Abdurrahmân b. Muhammed Kirmânî'nin yetiştirdiği büyük hanefî fakihlerinden birisidir. O Şevvâl 457/Eylül-Ekim 1065'de Kirman'da doğdu. Ve İlk hadis derslerini âlim olan babası Muhammed b. Emîrûye'den aldı. Daha sonra Merv'e giderek kadı oldu. O Muhammed b. el-Huseyn el-Erdistânî'den fıkıh ve hadis okudu. Ebu'l-Fazl Ab-

⁹²⁵ Bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 157-161.

⁹²⁶ Bk. Sübkî, *Kütâb Tabakât el-Şâfi'yye el-Kübrâ*, IV, 66-7. Krş. *El-Muzâf*, hâşiyeler kısmı, 53. *Tarih-i Şâhî* (s. 85)'de bu şahsın Sultan Sencer'e elçi olarak gönderildiği zikrediliyor.

⁹²⁷ Fazla bilgi için bk. Sübkî, aynı eser, IV, 204.

durrâhmân'ın sürekli ilimle meşgûl olması ve ilmi yaymağa çalışması sebebiyle itibarı yükseldi. Neticede hanefî mezhebi mensuplarının Horasan'daki imâmı oldu. Eserleri arasında bir cildlik *el-Tecrîd fi'l-Fıkh* ve bu eserin üç cildlik *el-İzâh* adlı bir şerhi vardır. Ayrıca Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan Şeybânî'nin *Kitâb el-Câmi el-Kebîr* adlı eserine şerh yazmıştır. Ebu'l-Fazl Abdurrahman 543 Zilkade ayında/Nisan 1148 Merv şehrinde öldü⁹²⁸.

Hakim Muhtass ed-Dîn Osmân : Melik I. Muhammed'in nedimlerinden olup, âlim, güzel konuşan ve mizahçı bir şahıstı. Onun latifeleri Kirmân'da dillerde dolaşıyordu. Hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur⁹²⁹.

Kıdvat el-Evliyâ Şeyh Muhammed Arif : Din adamı, Melik Behrâm-şâh ve Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân bu şeyhin müridleri idiler. Behrâm-şâh ve Atabeg Horasan'a kaçtığı sırada dedikodu yapanlar, şeyhin onların dostu ve birkaç bin müridi olduğunu, bu sebeple Kirmân'da bulunmasının tehlike teşkil ettiğini Melik II. Arslan-şâh'a söylediler. Bir gün Şeyh'in huzûruna Melik'in kendisinden incindiğini söyleyen bir şahıs geldi. Şeyh bu durumu öğrendikten sonra maiyyeti ile Kirmân'dan ayrıldı. Bu olay Melik II. Arslan-şâh'ın ilk saltanatu sırasında olmuştur⁹³⁰.

Ebû Muhammed Rûzbihân el-Baklî (öl. 1209) : Rûzbihâniye tarikatı kurucusu büyük sûfî Rûzbihân el-Baklî'nin seyahat ettiği ülkeler arasında Kirmân da bulunmakta idi. Bu seyahatin Selçuklu meliklerinin bu bölgeye hâkim olduğu sırada yapılmış olması çok muhtemeldir. Ayrıca Melik II. Turan-şâh devrinin sonunda Atabeg Müeyyed ed-Dîn Reyhân, Muhammed Rûzbihân'ın elinde tövbe olmuştur, siyâsetten çekilerek hırka giymiş ve tasavvufla uğraşmağa başlamıştı. O belki de Atabeg Rûzbihân'ın Kirmân'a yaptığı seyahat sırasında tövbe etmişti⁹³¹.

Şeref ed-Dîn Mes'ûd b. Azîz : Devrinin "Melik el-ulemâ"sı ve şerî'at ilimleri âlimi idi. Melik I. Muhammed-şâh onu bu yetenekleri sebebiyle

⁹²⁸ Fazla bilgi için bk. İbn Ebi'l-Vefâ el-Kureşî, *El-Cevâhir el-Mudîyye fi Tabakât el-Hanefiyye*, Haydarâbâd h. 1332/1913-4, I, 304; Muhammed b. İbrahim, 39 n. 3.

⁹²⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 26. Naklen Muhammed b. İbrahim, 40.

⁹³⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 95-6. Naklen Muhammed b. İbrahim, 138.

⁹³¹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 94. Naklen Muhammed b. İbrahim, 135-6.; Merçil, *Salgurlular*, 61. Rûzbihân el-Baklî için bk. N. Hoca, *Ruzbihân Al-Baklî ve Kitâb Kasf al-Asrar'ı ile Farsça Bâzı Şürleri*, İstanbul 1971.; *Rûzbihân-nâme* (nşr. M. Takî Dânişpajuh), Tahran hş. 1347/1969. s. 206-7, 320.

kendine vezîr tayîn etmişti (muh. 1183). Ancak rakibi Kivâm ed-Dîn Zerendî vezîrlik için onunla mücadeleye girişmiş ve bunu kazanmıştı. Muhtemelen aynı yıl içinde Şeref ed-Dîn görevinden uzaklaştırılmış ve vezîrlığe Kivâm ed-Dîn Zerendî getirilmişti⁹³².

Şeyh Şems ed-Dîn Mübârek Gâzur (گازر) : Kirmân Selçukluları devrinde yaşamış sâlihlerden ve Şeyhü'l-İslâm Burhân ed-Dîn'in musâhibi idi⁹³³. Mihrâbî Kirmânî eserinde⁹³⁴, onun kerâmetleri hakkında bilgi vermiştir.

Şeyh Burhan ed-Dîn Ebû Nasr Ahmed el-Kûbanânî : Kirmân Selçukluları devrinde yaşamış meşhur bilgin ve dîn adamlarındandır. Efdal ed-Dîn Kirmânî'nin onu "Şeyhü'l-İslâm" olarak zikretmesi değerini ispat etmektedir⁹³⁵. Mihrâbî Kirmânî de eserinde⁹³⁶, Şeyh Burhân ve'd-Dünya ve'd-Dîn Muhammed el-Kûbanânî ve kerametlerinden bahsetmektedir. Eserin nâşiri bu iki şahsın aynı olup olmadığı hususunda tereddüd göstermektedir. Eğer her ikisi aynı şahıs ise, Burhân ed-Dîn'in mezarı Kûbanân'ın doğusundadır.

Kadı Ebu'l-Âlâ Âlî b. Ebi'l-Kasım Ali b. Mansûr Muhammed b. Abdülcebbâr Sem'anî: Meşhur *Kitâb el-Ensâb* müellifi Ebû Sa'd Sem'anî'nin babasının amcası çocuğudur. Sem'anî'nin atası Ebû Mansûr Abdülcebbâr'ın iki oğlu vardı. Bunlardan büyüğü Ebu'l-Kasım Ali, Sem'anî âilesinin asıl vatanı olan Merv'den ayrılarak Kirmân'a göç etti ve orada yerleşti. Ebu'l-Kasım Ali, Kirmân Selçuklu Meliki'nin yanında itibar kazandı ve onun Vezîri ile evlenme yoluyla akrabalık kurdu. Daha sonra bu akrabalıktan çocukları oldu. Ancak bu Selçuklu Meliki'nin ve Vezîri'nin isimleri hususunda tahminde bulunmak şimdilik imkânsızdır. Ebu'l-Kasım oğlu Ebu'l-Âlâ Âlî'yi fıkıh ve hadis öğrenmek için Kirmân'dan Merv'de bulunan kardeşi Ebu'l-Muzaffer'in yanına gönderdi. Ebu'l-Alâ bir süre amcasının yanında kaldı, ondan fıkıh öğrendi. Ayrıca meşhur muhaddislerden Muhammed b. Mûsâ Saffâr'dan da hadis dersi aldı, sonra tekrar Kirmân'a döndü. Ebu'l-Alâ babasının ölümünden sonra onun sahib olduğu bütün vazifelerin, söz gelişi medrese ve diğer işlerin idaresi ile görevlendirildi. Sem'anî eserinde (telif tarihi 555/1160), onun lâ-

⁹³² *Bedâyi ül-Ezmân*, 100. Naklen Muhammed b. İbrahim, 143-4.

⁹³³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 96. Naklen Muhammed b. İbrahim, 138.

⁹³⁴ Bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 13-16.

⁹³⁵ *Bedâyi ül-Ezmân*, 28 ve 96.; Muhammed b. İbrahim, 44 n. 2 ve 45, 138.

⁹³⁶ Bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 162-68 ve 162 n. 1.

zıl ve âlim çocuklarının Kirmân ve çevresinde yaşamakta olduklarını zikretmektedir. Ebu'l-Âlâ muhtemelen h. 5/XI. yüzyılın ikinci yarısında veya h. 6/XII. yüzyılın ilk yarısında ölmüş olmalıdır⁹³⁷.

2 – İ'mâr faaliyetleri:

Kirmân Selçukluları daha ilk melikleri Kavurd zamanından (1048-1073) itibaren i'mâr faaliyetlerine başlamışlardı. Melik Kavurd'un bu i'mâr faaliyetleri daha ziyade halkın iktisadî refâhını ve ticâret yollarının emniyetini sağlamaya yönelikti. O önce Sistân ve Derre⁹³⁸ (Dere) yolu üzerinde bir *derbend* inşa ettirmişti. Bu derbend İsfih'e⁹³⁹ dört fersâh mesafede yapılmıştı ve kapısı demirdendi⁹⁴⁰. Melik Kavurd, Derre'den başlamak üzere 24 fersah uzaklıktaki Bem Fehrec'ine⁹⁴¹ kadar çölde geçen her üçyüz adımda bir-iki insan boyunda mîl (yollarda mesafeyi tayin için dikiilen nişan ve işaret) ler koydurmuştu. Gece dahi bir mîlden diğerini görmek mümkündü. Melik Kavurd'un bunları yaptırmasının gâyesi, insanların çölde yollarını kaybetmesini önlemektir. Bu mîllerin başlangıç yeri olan Derre'ye bir *hân*, bir *havuz* ve *hamam* yaptırmıştı. Ayrıca Gurg (Kerk)⁹⁴² ve Fehrec arasına tuğladan iki *minare* (-menare: fener kulesi, yol işareti) de inşa ettirmişti. Bunlardan biri kırk, diğeri ise yirmibeş gez (bir uzunluk ölçüsü) yükseklikte idi. Her birinin altında *kervansaray* ve *havuz* bulunmakta idi. Ayrıca Yezd şehrine on ferseng uzaklıkta bir *kuyu* yaptırmıştı. Bu kuyuya kaynakların yazıldığı devrede "Çâh-ı Kavurd" denilmekte idi⁹⁴³. Melik Kavurd ticârî önemini göz önünde tutarak Tîz limânını da tamîr ettirmişti⁹⁴⁴.

⁹³⁷ Bk. İmâm Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî es-Sem'anî, *El-Ensâb* (ed. Şeref ed-Dîn Ahmed), VII, Haydarâbâd 1976, s. 222-223. Krş. Mu'in ed-Dîn Ebu'l-Kasım Cüneyd el-Ömerî eş-Şirâzî, *Şedd ül-İzâr fî Hatt el-Evzâr 'an Züvâr el-Mezâr* (nşr. ve açıklamalar, Muhammed Kazvîni ve Abbâs İkbâl), Tahran hş. 1328, s. 359-60.

⁹³⁸ Muhtemelen Derfârid (Durbac veya Derfâni) olmalıdır ve yerleşme merkezinden çok bir vadidir, bk. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, 248.

⁹³⁹ İsfih; Büyük Çöl'ün güneyinde Nermâşîr'den Sistân'ın başkenti Zerenc'e giden yolun ortasında bulunan vahada su kaynakları ile küçük bir vâdi idi, bk. Strange, *The Lands*, 325.

⁹⁴⁰ Bk. Bedâyi ül-Ezmân, 10. Naklen Muhammed b. İbrahim, 11.

⁹⁴¹ Ayrıca Yezd ve Bempur'a bağlı Fehrec isminde yerleşme merkezleri de bulunmaktadır, bk. Strange, *The Lands*, dizin.

⁹⁴² Rigân ve Bem arasında bir yerleşme merkezi, bk. Strange, aynı eser, 314.

⁹⁴³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 10. Naklen Muhammed b. İbrahim, 11-2. Krş. Houtsma, 370-1.

⁹⁴⁴ Bk. *Tarih-i Kirmân*, 81.

Muhammed b. İbrahim⁹⁴⁵, Cumâdâ I. 1025/Mayıs-Haziran 1616'da Sistân'a gittiği sırada Melik Kavurd'un bu hayrat eserlerini bizzat gördüğünü zikrediyor. O her ne kadar mîllerden pek azının kaldığını söylüyorsa da iki minarenin yerinde olduğunu belirtiyor. Bu minareler Gurg'dan ayrılıp Habîs yöresine (veya çölüne) giden yol üzerinde idi. Muhammed b. İbrahim, meyva ve yük taşıyıcılarının kendisine bir-iki küçük minarenin daha varlığını bildirdiklerini zikretmekte ve ayrıca Melik Kavurd'un Gurg çölünde yaptıklarından daha üstün bir şey yapmak insan oğluna müyesser olmamıştır demektedir. Melik Kavurd'un yaptırdığı karakol kulelerinden biri Bem'den Sistan'a giden yol üzerinde Fehrec ve Gurg arasında bir noktada bugün de mevcudiyetini muhafaza etmektedir ve Sir Percy Sykes tarafından teşhis edilmiştir⁹⁴⁶. Kirmân tarihi ve sanat eserleri hakkında birçok neşriyatı bulunan Bâstânî-yi Pârîzî⁹⁴⁷ de bu kulenin yanlışlıkla "Mîl-i Nâdirî" olarak isimlendirildiğini⁹⁴⁸, ancak bu meşhur mîlin Kavurd'a âit olduğunu ve bu işaretlerin Selçuklu devri üslûbunu taşıdığını belirtiyor. Matheson⁹⁴⁹ ise, öteki işaret kulesine âit söylenen temellerin bu yolun kuzeyinde (Sistân'a giden), Şurgez köyünün takriben 14 kilometre ilersinde bulunduğunu zikretmektedir.

Melik Kavurd'un Büyük Selçuklu Devleti'ni ele geçirme teşebbüsü sırasında ölmesi (1073), ondan sonra tahta geçen hükümdarlardan Kirmân-şâh'ın bir yıl hüküm sürmesi, Hüseyin'in çocuk yaşta olması ve Sultânşâh (1074-1085)'in devlet işleriyle fazla meşgûl bulunmaması sebebiyle Kirmân'da i'mâr faaliyetlerinin bir süre durduğunu veya kaynaklara aksetmemiş olduğunu görüyoruz.

Melik I. Turan-şâh devrinde (1085-1097), i'mâr faaliyetleri yeniden başlamıştı. Melik I. Turan-şâh'ın ortaçağlarda bir şehre hâkim olan askerlerin şehir içinde halkın evlerinde konaklamasının bazı sosyal meseleler yarattığına şahit olduğunu, bu sebeple kendisi dâhil emîrlerin ve askerlerin Berdesîr'de halkın evlerinde kalmasını yasakladığını görmüştük. Neticede Melik I. Turan-şâh şehrin rabaz (dış mahalleleri, varoş)'ında yeni bir

⁹⁴⁵ Bk. *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 12.

⁹⁴⁶ *Ten Thousand miles in Persia or eight years in Iran*, London 1902, s. 418. Bosworth, *Kawurd mad.*, EP.

⁹⁴⁷ *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 11 n. 4.; *Tarih-i Kirmân*, 84-5.

⁹⁴⁸ Bk. *Fihrist-i Binâhây-ı Tarihî ve Emâkin-i Bâstânî-yi Iran*, Tahran, hş. 1345, s. 111.; S.A. Matheson, *Persia: An Archaeological Guide*, London 1972, s. 269.

⁹⁴⁹ Bk. Aynı eser, 269.

mahalle kurulmasını emretti. Nitekim önce kendisi için bir *saray* ve *köşk*, bu sarayın güneyinde *Mescid-i Câmi* (Ulu Câmi) ve hepsi birbirine bitişik olmak üzere *medrese*, *hankâh*, *bimâristân* (hastahâne), *germâbe* (hamam) ve *ri-bât* yaptırmış, bunlara vakıflar tahsis etmişti (478/1085-6). Diğer taraftan emîrler ve devlet ileri gelenleri de rabazda evler yapturdular⁹⁵⁰. Melik I. Turan-şâh mahallenin inşâsına başladığı gün Salı olduğu için, burası "Mahalle-i se-şenbihi" olarak meşhurdu. Muhammed b. İbrahim⁹⁵¹, kendi devrinde, her ne kadar harabsa da bu mahallenin aynı isim ile meşhur olduğunu zikretmektedir. Bâstâni-yi Pârîzi⁹⁵² ise, Melik I. Turan-şâh'ın vakıflarından fiilen bugün için birşey kalmadığını yazmakta, tarihlerin "Mahalle-i se-şenbihi" şeklinde zikrettikleri yerin şimdi "Mahalle-i Şâh Âdil" olarak isimlendirildiğini ve meşhur olduğunu, evvelce Kirmân'ın güneydoğusunda bulunan bu mahallenin artık şehrin merkezî kısmının bir parçası sayıldığını belirtmektedir.

Bu mahallenin şehrin rabazında yapılmış olması, Selçuklular devrinde Kirmân'da şehircilik yönünde de bir gelişmenin başlangıcına işaret etmektedir. Kirmân'da o zaman, bütün ortaçağ yerleşme merkezlerinde olduğu gibi, şehirlerin kale (kuhendiz-diz), şehristân (Şâristân-esas şehir) ve rabaz (dış mahalleler-varoş) kısımlarından oluştuğu anlaşılıyor. Şehristân surlarla çevrili olup, büyük kapılarla dışarı bağlanır ve halk şehrin bu kısmında yaşardı. Rabaz daha çok pazarların kurulduğu bir yer olup, etrafı bağ, bahçe ve tarlalarla çevrili idi. Halk rabazda alışverişini yaptıktan sonra tekrar içeri girerdi⁹⁵³. Melik I. Turan-şâh devrinde rabazda yeni bir yerleşme, hattâ daha sonra Ciruft'da görüleceği üzere, büyük ticâret merkezlerinin oluştuğuna, şehirlerin şehristân denilen kısımdan dışarı taşuklarına dâir örnekler görüyoruz. Bu da Selçuklular devrinde Kirmân'da i'mâr faaliyetleri ile beraber, şehircilik yönünde de büyük gelişmeler olduğunu göstermektedir.

Melik I. Turan-şâh'ın yaptırdığı câmi "Mescid-i Melik" adıyla meşhur olmuştu. Muhammed b. İbrahim⁹⁵⁴de 550 yıl sonra bu câmiin yerinde

⁹⁵⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 19.; *Sımt*, 17.; *Cografyây-ı Hâfız Ebrû*, vr. 142^b; *Câmi üt-Tevârih-i Haseni*, vr. 197^a; *Mezârât-ı Kirmân*, 53.; Muhammed b. İbrahim, 27. Krş. Houtsma, 372.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 191.

⁹⁵¹ Bk. *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, s. 27.

⁹⁵² Bk. Aynı eser, s. 27 n. 3.

⁹⁵³ Krş. W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Başlangıç, izah ve düzeltmeler M. Fuad Köprülü) Ankara 1973,³ s. 24. ve 54.

⁹⁵⁴ Bk. *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, s. 27.

durduğunu ve âtil olmadığını zikretmektedir. Nitekim "Mescid-i Melik" câmi, bugün Kirmân'ın en eski câmisidir.⁹⁵⁵ Bu câmiin Melik Kavurd tarafından yaptırıldığı şeklinde bir rivâyet varsa da⁹⁵⁶, o devirde ve daha sonra yazılmış kaynakların verdiği bilgilerin ışığı altında bunun doğru olmadığını anlaşıyor⁹⁵⁷. Hamdullâh Müstevfi⁹⁵⁸ ise Melik I. Turan-şâh'ın yaptırdığı bu câmiyi değişik bir şekilde "Câmi-i Tebrîzî" olarak isimlendirmektedir. Mescid-i Melik'in yapılış ve başlangıç tarihi hakkında modern eserlerde sadece tahminler ileri sürülmektedir. Nitekim Schroeder⁹⁵⁹, Mescid-i Melik'in 1084-1096 (477-490) yılları arasında, ya'ni I. Turan-şâh'ın hüküm sürdüğü devrede inşâ edildiğini belirtiyor. Diğer sanat tarihçileri ise bu câmiin XI. yüzyılın sonlarında yapılmış olduğunu tahmin ediyorlar⁹⁶⁰. Ancak yukarıda da belirttiğimiz üzere, câmiin yapımının başlangıç tarihi Muhammed b. İbrahim⁹⁶¹ tarafından 478/1085-6 olarak verilmektedir. Hill ve Grabar⁹⁶², sadece minare ve duvarlarından birkaç parçanın bu kadar eski tarihe (yani XI. yüzyılın ikinci yarısı) gittiğini, kalıntıların çoğunun ve özellikle stükko (alçı) mihrapların XII. yüzyıldan olduğunu ifade etmektedirler. Ancak şunu da belirtelim ki, XII. yüzyıl da aşağı-yukarı büyük çoğunluğu ile Selçuklu devrini kapsamaktadır.

Mescid-i Melik'in minaresi câmiin kuzey köşesinde yer almakta bina ile çağdaş bir duvar bağlantısı olduğu husûsunda herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Bu bakımdan minarenin muhtemelen câmiden ayrı olarak yapıldığı ve yeni kazıların ışığı altında yüksekliğinin takriben 7,5 m. olduğu anlaşılıyor⁹⁶³.

⁹⁵⁵ Bk. Kramers, *Kirmân mad.*, IA.; L. Lockhart, *Persian Cities*, London 1960, s. 114.

⁹⁵⁶ Bk. *Tarih-i Kirmân*, 81-82.; Muhammed b. İbrahim, s. 28 n. 1.

⁹⁵⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 19.; *Sımt*, 17.; Muhammed b. İbrahim, 28 n. 1.

⁹⁵⁸ Bk. *Nuzhet el-Kulûb*, s. 171. Krş. Strange, *The Lands*, 305.

⁹⁵⁹ Bk. "The Seljuq Period", *A Survey of Persian Art* (Ed. A.U. Pope), London ve New York 1939, II, 995 n. 3.

⁹⁶⁰ Bk. D. Hill ve O. Grabar, *Islamic Architecture and its Decoration, A.D. 800-1500*, London 1967², s. 67.; Matheson, *Persia*, s. 262.

⁹⁶¹ *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, 27.; Krş. *Tarih-i Kirmân*, Tahran hş. 1352², s. 283. Bu eserin hş. 1343³de yapılan birinci baskısında (s. 89) n. 1'de tarih h. 488 olarak gözükmektedir.

⁹⁶² Bk. Aynı eser, 67.

⁹⁶³ Bk. A. Hutt, "Three Minarets in the Kirmân Region", *JRAS* 1970, s. 175.; Matheson, *Persia*, s. 261-2.

Melik I. Turan-şâh ayrıca, öldükten sonra gömülmek üzere, bir de *merkad* (mezar, makbere) yaptırmıştı⁹⁶⁴. Muhammed b. İbrahim⁹⁶⁵, onun mezarının kadın ve erkeklerin ziyaretgâhı olduğunu, buna mukabil ondan sonra gelen melikler ve padişahların süslü binalar yapturmalarına rağmen, onların ne kasırlar ve meskenlerinden ne de mezarlarından eser kalmadığını zikrediyor.

Berdesîr şehrinin Selçuklular devrinde geliştiğini belirtmiştik. Nitekim Efdal ed-Dîn Kirmânî⁹⁶⁶, dünya seyyâhlarının böyle bir şehir görmediklerini itiraf ettiklerini belirtiyor ve ayrıca rabazda muazzam saraylar, gönül açan bahçelerin bulunduğunu, hiçbir sarayın akarsu ve bahçeden yoksun olmadığını zikrediyor. Yine bu müellif ve ondan nakillerde bulunan Muhammed b. İbrahim⁹⁶⁷, Melik I. Turan-şâh'ın rabazda yaptırmış olduğu *saray-ı Melik* (veya *Deşt*)'i tasvir ediyor. Tasvire göre; bu sarayın bârgâh, konak, bahçe ve parklar arasında İslâm dünyasında eşi görülmemiş ve benzeri yapılmamıştı. Sahnları (avluları) genişlik bakımından cihân içinde cihân gibi idi. Tavanları güzel resimlerle ve hoş nakışlarla semanın revakları gibi yıldızlarla süslenmiş ve cennetin maksureleri gibi hurîlerin güzelliği ile aydınlanmıştı. Ancak daha sonra Kirmân'a gelen Oğuzlar muhtemelen 577/1181 yılında Berdesîr'e hücum ederek bu güzel sarayı baştan aşağı yıktılar. Hattâ onun tuğlalarını dahi alıp götürdüler. O gezinti ve eğlence meclisleri ve arş (dokuzuncu gök) gibi yüksek mabedler harâbe ve baykuşların öttüğü yerler olmuştu.

Melik I. Turan-şâh'dan sonra tahta geçen İran-şâh devrinde (1097-1101) kaynaklarda i'mâr faaliyetleri hakkında bir bilgiye rastlanmıyor. Melik I. Arslan-şâh devrinde (1101-1142) Kirmân bölgesi çok bayındır olmuş ve Melik I. Turan-şâh tarafından başlatılan Berdesîr şehrinin rabazındaki i'mâr faaliyetleri devam etmişti. Neticede şehir etraftaki köyler ile birleşmiş, ayrıca rabazda bir ticaret merkezi oluşmuştu. Melik I. Arslan-şâh Kirmân şehirlerinde *medrese* ve *ribât* gibi birçok hayır işleri gören binâlar inşa ettirmişti⁹⁶⁸. Ancak bunların hangi şehirlerde yapıldığı ve sayısı hak-

⁹⁶⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 19.; *Câmi üt-Tevârih-i Hasenî*, vr. 197^a.; Muhammed b. İbrahim, 28.

⁹⁶⁵ Bk. *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, s. 28.

⁹⁶⁶ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 73.

⁹⁶⁷ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 73 ve *Selçukiyân ve Guz der Kirmân*, 134.

⁹⁶⁸ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 22. Naklen Muhammed b. İbrahim, 34.

kında kaynaklar bir bilgi vermiyorlar. I. Arslan-şâh Sircân'da bulunan kaleyi de birkaç defa tamir ettirmişti⁹⁶⁹.

Melik I. Arslan-şâh'ın Zeytûn Hâtûn adındaki eşi de Kirmân (Berdesîr)'da *medrese* ve *ribât* gibi birçok hayır müesseseleri yaptırmıştı. "İsmet ed-Dîn" lakabını taşıyan bu hatûnun evkafına ise "Evkâf-ı 'İsmetiye (veya 'İsmetî)" denilmekteydi. *Medrese-yi Derb-i Mâhân* ve *Ribât-ı (Kuçe-i) Yezdiyân* onun yaptırdığı binâlardandır⁹⁷⁰. Adı geçen medresenin Berdesîr'in dört büyük kapısından biri olan Bâb (=Derb) Mâhân⁹⁷¹ civarında, ribâtın ise yine aynı şehirde Yezdililer'in oturduğu mahallede bulunduğu anlaşılıyor.

Melik I. Muhammed (1142-1156) de babası I. Arslan-şâh gibi i'mâr faaliyetlerinde bulundu. Kaynakların ifadesine göre⁹⁷², Melik I. Muhammed'in Berdesîr, Bem ve Cîruft şehirlerinde yaptırdığı *medrese*, *ribât* ve *mes-cid* gibi hayır müesseselerinin sayısı açıklanamayacak kadar fazladır. Ayrıca *Hân-ı Ser-Bizen* (Pijen)⁹⁷³ de onun yaptırdığı binâlardandır. Yine Melik I. Muhammed Berdesîr şehrinin rabazında bir sırada olmak üzere *mâristân* (hastahane), *medrese*, *ribât*, *mes-cid* ve kendi *mezarını* (*meşhed-i merkad-i hîş*) yaptırmıştı. Onun önemli eserlerinden birisi de Câmîy-i Turan-şâhî (Mes-cid-i Melik)'de yaptırmış olduğu *Dâr el-Kütübî* (kütüphane)'sidir. Bu kütüphanede fen ilimleri ile ilgili 5.000 kitap bulunmakta idi ve I. Muhammed bunları oraya vakf etmişti⁹⁷⁴. Ayrıca yaptırdığı medreselere de büyük vakıflar tahsis etmişti⁹⁷⁵.

Kirmân Selçuklu hükümdarları arasında i'mâr faaliyetlerinde bulunduğunu tespit edebildiğimiz sonuncu melik, I. Muhammed'in yerine geçen Tuğrul-şâh (1156-1170)'dır. Bu melik hakkında geç devir kaynakları sadece i'mâr faaliyetlerinde bulunduğunu zikretmekte, fakat ne cins eserler yaptırdığını belirtmemektedirler. Söz gelişi Kadı Gaffârî⁹⁷⁶ (öl. 1567/8),

⁹⁶⁹ Bk. *Ikd el-Ulâ*, 75.

⁹⁷⁰ Bk. Muhammed b. İbrahim, 36. Krş. Houtsma, 375.

⁹⁷¹ Bk. Strange, *The Lands*, 304.

⁹⁷² Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 27. Naklen Muhammed b. İbrahim, 42.

⁹⁷³ Bugünkü Sârdü köylerindedir, bk. Muhammed b. İbrahim, s. 226.

⁹⁷⁴ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 27.; Muhammed b. İbrahim, 42-3.; *Tarih-i Cihân Âra*, 118. Krş. Houtsma, 376.; 'Turan, *Selçuklular Tarihi*, 191.: Rûkn ed-Dîn Humâyûnferruh, "Tarih-çe-i kitâb ve Kitâbhâne der Iran" *Huner u Merdum*, sayı 56-7, s. 36, sayı 58, s. 21, Tahran hş. 1346.

⁹⁷⁵ Bk. *Bedâyi ül-Ezmân*, 28.

⁹⁷⁶ Bk. *Tarih-i Cihân Âra*, 118.

onun ve devlet adamlarının imarât ve hayır eserlerinin çok olduğunu belirtiyor. Ahmed Ali Hân Vezîrî ise eserinde⁹⁷⁷, onun Belucistân'da birçok bayındırlık faaliyetlerinde bulunduğunu yazmaktadır. Melik Tuğrul-şâh'dan sonra oğulları arasındaki şiddetli taht mücadelesinin başlangıcından devletin yıkılışına kadar kaynaklarda Selçuklu Melikleri ile ilgili i'mâr faaliyetlerine rastlayamıyoruz. Kaynaklar bu devlette hakikî kudreti ellerinde tutan atabeglerin i'mâr faaliyetlerine devam ettiklerini bildiriyorlar.

Atabeglerden birincisi Bozkuş idi ve Melik Tuğrul-şâh devrinin sonunda ölmüştü. Onun kendisine bir *mezar* (*günbed*), ayrıca *hankâh* ve *menâr* (minare) yaptırdığı anlaşılıyor⁹⁷⁸. Hankâh ve menârdan şimdi herhangi bir iz yoktur. Atabeg Bozkuş'un mezarının, hankâh ve menârının çevresinde define bulunduğu rivâyetinin eski zamanlardan beri mevcut olması, bu tarihî eserlerin harâb olmasına yol açmıştı. Şunu da belirtelim ki, Atabeg'in makberesi ve kabir taşı bugün hâlâ yerinde olup, Mahalley-i Bâzâr-ı Şâh-ı Kirmân'da ve Mescid-i Bâzâr-ı Şâh'a yakın bir yerdedir. Bu türbe "Hâce Atabeg" adı ile meşhurdur. Bu Türk'ün ve özellikle sâlih ve zâhid olan atalarının âile mezarlığı henüz bir ziyaretgâh sayılmaktadır. Bu türbe bir zelzeleden çok zarar görmüşse de, sonra restore edilmiştir⁹⁷⁹. Batı sanat tarihi literatüründe ise Bozkuş'un ismi belirtilmeden meçhul bir şahsa âitmiş gibi, bu bina sadece "Havece Atabeg türbesi" olarak zikredilmektedir⁹⁸⁰. Efdal ed-Dîn Kirmânî ve nakilcisi Muhammed b. İbrahim'in⁹⁸¹ verdiği bilgilerden Atabeg Bozkuş'un Berdesîr'de bir de *saray* inşa ettirdiği anlaşılıyor. Bu tarihçiler Atabeg Bozkuş'un sarayının (*Saray-ı Atabeg Bozkuş*) Kale-i kuhen (veya Kale-i kuhne) ve Derb (veya Dervâze-i) Nev'in yakınında bulunduğunu zikrediyorlar. Bu bilgilerden Berdesîr şehrindeki gelişmelerden mevcut dört kapının⁹⁸² yeterli olmadığı ve muhtemelen Selçuklular devrinde Derb-i Nev (Yeni Kapı) ismiyle bir kapının daha yapıldığı anlıyoruz.

İ'mâr faaliyetlerinde bulunan ikinci atabeg, Müeyyed ed-Dîn Reyhân idi. O da Kirmân'da *bukâ*, *medrese* ve *hankâh* gibi birçok hayır müesseseleri

⁹⁷⁷ bk. *Tarih-i Kirmân*, 96.

⁹⁷⁸ Bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 10.

⁹⁷⁹ Bk. Aynı eser, 10 n. 1 ve 11-12.; Muhammed b. İbrahim, 53 n. 1.

⁹⁸⁰ Bk. Schroeder, "The Seljuq Period", s. 1020-1, 1024-5.; Hill ve Grabar, *Islamic Architecture and its Decoration*, 67.; Hutt, "Three Minarets in the Kirmân Region", 179.

⁹⁸¹ *Bedâyi ül-ezmân*, 82 ve *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 120.

⁹⁸² Berdesîr'in dört kapısı; Bâb Mâhân, Bâb Habîs, Bâb Zerend ve Bâb Mubârik (Mubârek) idi, bk. Strange, *The Lands*, 304.

yaptırmıştı. Ayrıca yollar üzerinde kâfilelerin konaklaması için *ribât* (*ker-vansaray*)lar yaptırmış ve fakir yolculara yiyecek ve ayakkabı verilmesi için vakıflar tahsis etmişti⁹⁸³. Onun inşa ettirdiği binâlardan birisi de *Mâristân-ı Derb-i Habîs* idi. Bu binanın Berdesîr'in kapılarından biri olan Bâb Habîs civarında olduğu anlaşılıyor. Bize bu binanın varlığını bildiren Muhammed b. İbrahim⁹⁸⁴, kendi zamanına kadar bu hastahanenin harâp olduğunu tasvîr ediyorsa da, henüz bu dâr üş-şifânın evkafından bazısının mevcut ve bir tabibin evlâdından olan hekimlerin o binâda hastalara bakıp, ilaç vermekle meşgûl olduklarını zikrediyor.

Diğer taraftan *Tarih-i Cedîd-i Yezd* müellifi Ahmed b. Hüseyin'in⁹⁸⁵ verdiği bilgileri değerlendirmemizde, Selçuklu sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın bir câriyeden olan kızı Terken Hâtûn'un bir süre Yezd şehrinde ikâmet ettiğini görüyoruz. Bu sırada Melik Kavurd (şâh)'ın ismi zikredilmeyen torununun oğlu Süleymân-şâh ile adı geçen Terken Hâtûn evlenmişlerdi. Bu evliliğin Melik I. Arslan-şâh devrinde (1101-1142) olması muhtemeldir. Aynı kaynak Terken Hâtûn'un Kirmân'da bir *medrese* yaptırdığını zikrediyor. Bu medresenin ayrıca bir de kütüphanesi vardı⁹⁸⁶.

Kaynaklar tarafından zikredilen bir *sarayın* da Melik Tuğrul-şâh'ın eşi Hâtûn-ı Rükni tarafından yaptırılmış olması muhtemeldir. "Saray-ı Hâtûn-ı Rükni" olarak zikredilmesi sebebiyle varlığını öğrendiğimiz bu eser, Berdesîr'de idi⁹⁸⁷. Kaynaklarda Selçuklu devrinde varlığından haberdâr olduğumuz, fakat kimin tarafından yaptırıldığı belli olmayan eserlere de tesâdüf ediyoruz. Bunlardan biri Berdesîr şehri içindeki saraydır. Kaynaklarda *saray-ı şehir*⁹⁸⁸ olarak ismi geçen bu eserin Selçuklular devrinde mi, yoksa daha önce mi yaptırıldığı anlaşılamiyor. Yine Berdesîr şehri rabazında Selçuklu devrinde birçok *ker-vansaraylar* inşa ettirilmiştir⁹⁸⁹. Bu arada kaynaklar Cîruft ve Berdesîr'de *bâzarların* varlığından bahsediyorlar-

⁹⁸³ *Bedâyi ül-Ezmân*, 36. Naklen Muhammed b. İbrahim, 52.

⁹⁸⁴ *Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, 52.

⁹⁸⁵ *Tarih-i Cedîd-i Yezd* (nşr. İ. Avşar), Tahran hş. 1345/1966, s. 63-4. Krş. Bosworth, "Dailamis in Central Iran", 92. Ancak Bosworth, Terken Hâtûn'un Yezd'de bir medrese yaptırdığını kaydediyor.

⁹⁸⁶ Bk. Rükni ed-Dîn Humâyûnferruh, "Tarihçe-i Kitâb ve Kitâbhâne der İnan", *Huner u Merdum*, sayı 56-7, s. 38-9.

⁹⁸⁷ *Bedâyi ül-Ezmân*, 102. Naklen Muhammed b. İbrahim, 147.

⁹⁸⁸ *Bedâyi ül-Ezmân*, 93.; Muhammed b. İbrahim, 27, 134.

⁹⁸⁹ *Bedâyi ül-Ezmân*, 52, 94. Naklen Muhammed b. İbrahim, 77, 135.

di⁹⁹⁰. Ancak bu pazarların derme çatma alışveriş yerleri mi, yoksa dükkânlardan meydana gelen çarşılar mı olduğu hakkında bilgi verilmiyor. Berdesîr ve Cîruft'taki şehircilik ve ticâret yönünden gelişmeleri düşünürsek, kaynaklarda *bâzâr* olarak adı geçen yerlerin büyük çarşılar olması çok muhtemeldir.

Son olarak bugün var olan ve Selçuklu devrinde yapıldığı anlaşılan eserleri belirtmeğe çalışalım. Fakat bu eserlerin kimin tarafından inşâ ettirildiği bilinmiyor. Bunlardan birisi Berdesîr'deki *Mescid-i Bâzâr-ı Şâh*' dir. İsminden de anlaşılacağı üzere bu küçük mescid bâzârın içinde yaptırılmıştır. Bu binâdan bugüne avlunun bir yönü boyunca uzanan bir sıra kemerden başka bir şey kalmamıştır. Bu kalıntı da restore edilmiştir⁹⁹¹. Selçuklular devrinde yapıldığı ileri sürülen bir eser de *Günbed-i Cebeliye*'dir⁹⁹². Bu günbed Berdesîr (Kirmân) şehrinin doğu kenarında açık bir sahrada bulunmaktadır. Bu taştan günbede *Günbed-i Gebrî* (ve *Cebel-i Seng*) de denilmektedir. Ancak bu binânın Zerdüşt ileri gelenlerinden birinin mezarı veya Muhammed Tabaşîrî adındaki bir seyyidin türbesi olduğu şeklinde görüşler de vardır⁹⁹³. Nitekim Efdal ed-Dîn Kirmânî (*İkd el-Ulâ*, s. 66), Ebû Ali Muhammed b. İlyâs (öl. 967-8)'in Berdesîr'deki i'mâr faaliyetlerinden bahsederken, Kale-i kuhen'de bir günbedin bulunduğunu ve ona *Günbed-i Gebr* denildiğini ve bunun eski imâretlerden biri bulunduğunu ve binâyı yaptıranın bilinmediğini zikrediyor⁹⁹⁴. Bu durumda Günbed-i Gebrî diye de anılan Günbed-i Cebeliye'nin kesinlikle Selçuklu devri eseri olduğunu söylemek pek mümkün görünmüyor. Bu eser şimdi harap bir durumda olup tamire muhtaçtır.

Kimin tarafından yaptırıldığı bilinmeyen eserlerden birisi de Zerend'deki *Selçuklu minaresidir* ve bu minarenin XI. yüzyılın sonunda inşâ ettirildiği tahmin ediliyor. Zerend'de XVIII. yüzyılda inşâ edilen Mescid-i Cuma (Ulu Câmî) bu şehrin Pazarı'nın içindedir ve Selçuklu minaresinin kalıntıları sonradan yapılan bu binanın iç duvarları ile çevrilmiştir. Tuğla motifi ile minarenin dıştan sadece dörtte bir kısmı görünmekte, şimdi câminin çatısına çıkışta bir merdiven olarak kullanılmaktadır⁹⁹⁵. Selçuklu ka-

lıntılarının bulunduğu öteki yerleşme merkezi, Kirmân'ın takriben 70 klm. güney batısındaki Nigar köyüdür⁹⁹⁶. Bu köyde etrafı hendekle çevrili bir *Selçuklu kalesinin* kalıntıları mevcutsa da dört köşe kulesinden sadece iki tanesi ayakta kalmıştır⁹⁹⁷. Yine Nigar'da Câmîin yanı başında bir Selçuklu hamamı olduğu anlaşılan bir binâ vardır. Daha sonraki yüzyıllarda çatısı yenilenmiştir⁹⁹⁸. Matheson⁹⁹⁹, bu eski hamamın ister Selçuklu temelleri üzerine inşâ edilmiş olsun, ister orjinal Selçuklu hamamı olsun, her halükârda çok nâdir bir örnek olduğunu ve hâlâ da kısmen kullanıldığını belirtmektedir. Kaynaklarda ismi geçmeyen, belki de değişmiş olan, Nigar köyünün bu yapıları ile Selçuklu devrinin önemli bir yerleşme merkezi olduğu anlaşılıyor.

Ayrıca şunu belirtmeliyiz ki, Selçuklu hâkimiyetindeki Kirmân'da minare yapımında bir ekol yaratıldığı ihtimal olarak ileri sürülmektedir. A. Hutt¹⁰⁰⁰, Zerend ve Kirmân (Berdesîr) minarelerinin Selçuk yapısı ve tuğla tekniğinin en eski safhalarını temsil ettiğini belirttikten sonra bu hususta şöyle diyor, "...Kirmân minarelerindeki iki ünik örneğin varlığı, Nigar çinilerinin (fayanslarının) çok yüksek kalitesi ile birleştiğinde önemli ve yerli bir ekole iaret eder. Kavurd ve haleflerinin hükümdarlıkları sırasındaki barış ve zenginlik mutlaka bir Kirmân ekolünün yaratılma ihtiyaç ve hırsına sebep olmuş olmalıdır."

Bu bakımdan Selçukluları Kirmân'da sadece siyasî bir varlık olarak düşünmek muhakkak ki yanlıştır. Onlar hâkim oldukları bu bölgeye barış ve refâh getirmişler, bunun yanı sıra bir kısmı kaynaklarda zikredilen, bir kısmı bugün bile mevcut olan, hattâ bir ekol yaratacak zenginlikte i'mâr faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

⁹⁹⁰ *Bedâyi ül-Ezmân*, 41, 52, 94. Naklen Muhammed b. İbrahim, 62, 77, 135.

⁹⁹¹ Bk. Schroeder, "The Seljuq Period", II, 1033, 1035.; L. Lockhart, *Persian Cities*, 114.

⁹⁹² Bk. Schroeder, aynı eser, 1016-1018.; *Fihrist-i Binâhây-ı Tarihî*, 115.

⁹⁹³ Bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 100-1.; Lockhart, aynı eser, 114.; Matheson, *Persia*, s. 263.

⁹⁹⁴ Ayrıca bk. *Mezârât-ı Kirmân*, 100-1.

⁹⁹⁵ Bk. Schroeder, "The Seljuq Period", 1027, 995.; Hutt, "Three Minarets in the Kirman Region", 172 v. dd.

⁹⁹⁶ Bk. Hutt, aynı eser, 178.; Matheson, aynı eser, 264.

⁹⁹⁷ Matheson, aynı eser, 264. Hutt (aynı eser, 174), sadece bir köşe kulesinin kaldığını zikrediyor.

⁹⁹⁸ Bk. Schroeder, aynı eser, 998.

⁹⁹⁹ Bk. *Persia*, 264.

¹⁰⁰⁰ Bk. "Three Minarets in the Kirmân Region", s. 178 ve 180.

SONUÇ

Kirmân Selçukluları Devleti kuruluşundan hemen sonra genişlemeğe başlamıştı. Devletin kurucusu Melik Kavurd Umân ve Fars bölgesini zaptetmiş, hattâ zaman zaman Büyük Selçuklu sultanlığını ele geçirmeğe çalışmış ve bu uğurda hayatını kaybetmişti. Bundan sonra Kirmân Selçukluları, Büyük Selçuklular ile başa çıkamayacaklarını anlayarak kendi kabuklarına çekilmiş, onların faaliyette buldukları orta ve kuzey İran'da hemen hemen hiç gözükmemişlerdi. Büyük Selçuklular da kendilerine daha çekici gelen batıda Anadolu ve Irak yönünde, doğuda ise Karahanlılar'ın hâkim olduğu yörelerde faaliyet göstermişler, İran'ın güney-doğu ucunda hüküm süren Kirmân Selçukluları üzerinde pek baskılarını hissettirmemişlerdi. Nitekim Kirmân Selçukluları da Büyük Selçuklular ve daha sonra Irak Selçukluları ile çıkar çatışmasına girmeden kendi çevreleri ile yetinmişlerdi.

Kirmân Selçukluları daha başlangıçtan itibaren belirli bir iktisadî siyaset izleyerek hâkim oldukları bölgenin iktisaden gelişmesine çalıştılar. Ticâret yollarını Kirmân üzerinden geçirerek bu siyâsetlerinde başarılı olmuşlar, Kemâdin ve Berdesîr'de önemli ticaret merkezleri oluşturmuşlardı. Bunun yanı sıra onlar i'mâr faaliyetleri ile bölgeyi bayındır bir hale getirdiler. Kültür faaliyetleri ile de Kirmân'da öğretim ve ilmin teşvikçisi oldular. Bu da onların Kirmân gibi yabancı bir ülkede sâdece hâkim bir sınıf olarak varlıklarını sürdürmediklerini, bu bölge halkına iktisat, kültür ve i'mâr faaliyetleri bakımından birşeyler verdiklerini göstermektedir. Kirmân onların zamanında en gelişmiş ve müreffeh ülkelerden birisi idi.

Kaynaklar Kirmân'a gelen Türk kitlesinin sayıca az olduğunu göstermektedirler. Ancak Kirmân Selçukluları Devleti başarılı olduğu sürece Horasan'dan ve Türk ülkelerinden buraya Türkler'in göç etmiş olmaları çok muhtemeldir. Nitekim 539/1144-5'de Fars'a gelen bir göç dalgasının komşu Kirmân ülkesine de uğramış olması büyük bir ihtimâldir. Kirmân Selçuklu Devleti'nin yıkılışına sebep olan Oğuzlar'ın göçleri de hem Fars, hem de Kirmân üzerine olmuştu.

Oğuzlar'dan sonra Kirmân Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının en büyük sebebi saltanat mücadeleleri idi. Tahtı ele geçirmek isteyen melikler, atabeg ve gulâmların isteklerine boyun eğmek zorunda kalmışlar, bu

da devleti zayıflatmış, Oğuz istilâsı ise onların yıkılışını çabuklaştırmıştı. Netice olarak Kirmân Selçukluları birbuçuk asra yakın bu bölgede hüküm sürmüşler ve Kirmân'a gerçek hizmetler yapmışlardı. Bu sebeple o devrede ve daha sonra yaşamış tarihçi ve coğrafyacı müellifler onları övmüşlerdir.

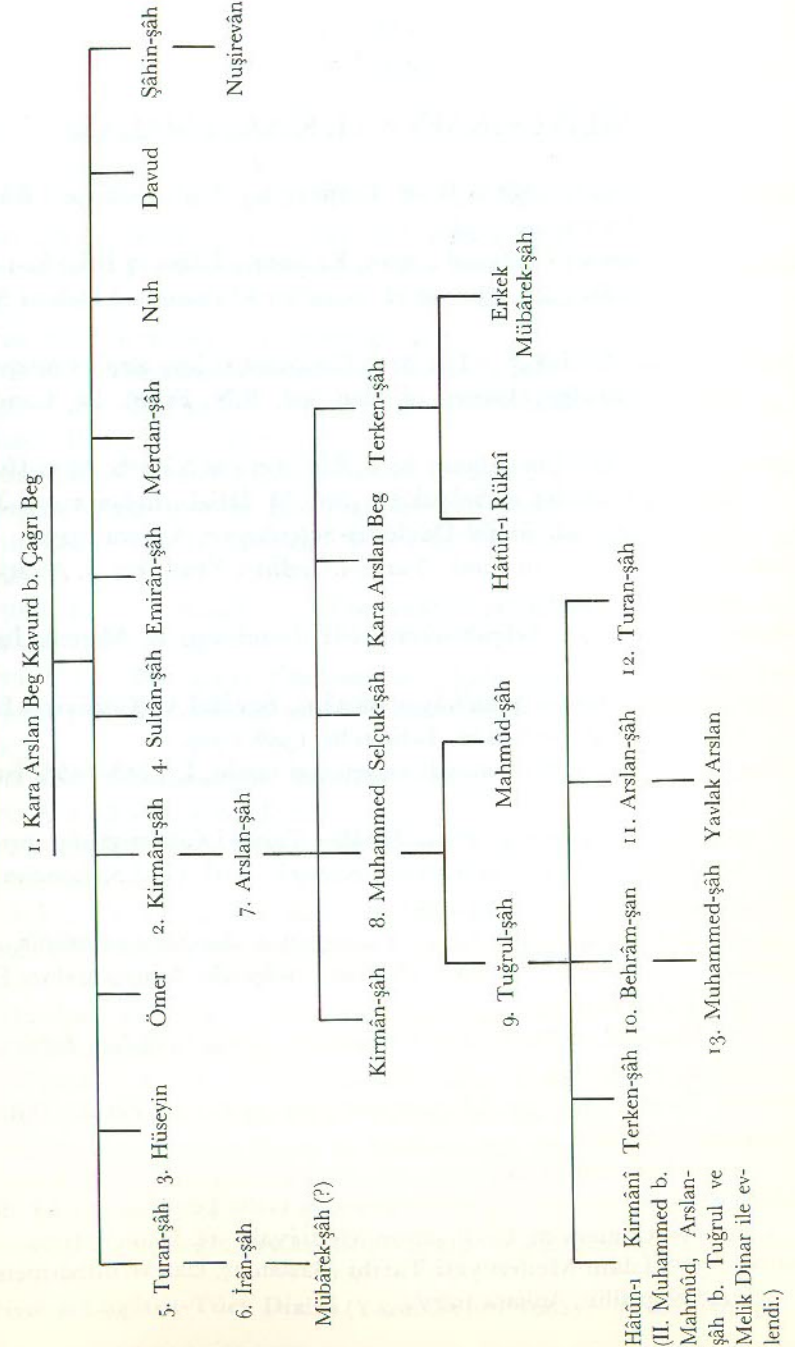
KİRMAN SELÇUKLU MELİKLERİ LİSTESİ

- Melik el-Âdil İmâd ed-Devle Kavurd, 440/1048
 Kirmân-şâh, 465/1073
 Hüseyin, 467/1074
 Melik el-Âdil Rükûn ed-Dîn ve Devle Sultân-şâh İshak, Safer 467/Eylül-Ekim
 1074
 Melik el-Âdil Muhiy ed-Dîn İmâd ed-Devle I. Turan-şâh, Ramazan 477/
 Ocak 1085
 Bâhâ' ed-Devle İrân-şâh, 27 Zilkade 490/5 Kasım 1097
 Muhiy'l-İslâm ve'l-Müslimîn I. Arslan-şâh, 22 Muharrem 495/16 Kasım
 1101
 Muğis ed-Dîn Dünyâ ve'd-Dîn I. Muhammed, 537 Safer/Ağustos-Eylül 1142
 Muhiy ed-Dünyâ ve'd-Dîn Tuğrul-şâh, 6 Cumâdâ I. 551/27 Haziran 1156
 Melik es-Sultân Ebû Mansûr Behrâm-şâh (birinci melikliği), takr. 565/Mart
 1170
 II. Arslan-şâh (birinci melikliği), takr. 565/1170 Haziran
 Behrâm-şâh (ikinci melikliği), takr. 566/Şubat 1171
 II. Arslan-şâh
 Behrâm-şâh ortak meliklik, takr. 568/Kasım-Aralık 1172
 Behrâm-şâh (üçüncü melikliği), takr. 571/Mayıs 1175
 II. Muhammed-şâh (birinci melikliği), takr. 571/Ağustos 1175
 II. Arslan-şâh (üçüncü melikliği), takr. 571/Aralık 1175
 II. Turan-şâh, Ramazan 566/Mart 1177
 II. Muhammed-şâh (ikinci melikliği), takr. 579/Haziran 1183
 Melik dînâr idaresindeki Oğuz Devleti takr. 584/Ocak 1189

KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİ VEZİRLERİ LİSTESİ

Melik	Vezir	Süresi
Kavurd	Kadı Ebû Muhammed Fezârî	?
Kirmân-şâh	?	
Hüseyin	?	
Sultân-şâh	?	
I. Turân-şâh	Nâsır ed-Din Abdullâh Mükerrerem b. Alâ	(1085-1097)
Îrân-şâh	Nâsır ed-Din Abdullâh Mükerrerem b. Alâ	(1097 ?)
I. Arslan-şâh	Mevlânâ Mece ed-Dîn	?
	Mucir ed-Devle Ebu'l-Muzaffer	
	Huseyn b. Hamza	?
I. Muhammed	?	
Tuğrul-şâh	Zeyn ed-Dîn Keyhusrev	?
	Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât	?
Behrâm-şâh	Ziyâ ed-Din Ebu'l-Mefâhir	(1171)
	Zeyn ed-Dîn Keyhusrev	(birkaç gün)
	Nâsır ed-Dîn Efzûn	(1171 ?)
	Rüstem Mâhânî	(1171-2)
	Zâhîr ed-Dîn Efzûn	(1175)
II. Arslan-şâh	Ziyâ ed-Dîn Ebu'l-Mefâhir	(1170-1)
	İsfahanî (Nizâm ül-Mülk'ün torunu)	?
	Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât	(1172-4)
	Nâsır ed-Dîn Efzûn	(1174-5)
	Zahîr ed-Dîn Efzûn	(1175-6)
	Meced ed-Dîn Mahmûd	(1176-7)
	Zeyn ed-Dîn Mühezzeb	(1177)
II. Turan-şâh	Zahîr ed-Dîn Efzûn	(1177-9)
	Nâsır ed-Dîn Ebu'l-Kâsım	(1179-80)
II. Muhammed-şâh	Kivâm ed-Dîn Zerendî	(1179-80/3)
	Hâce ?	(1183)
	Şeref ed-Dîn b. Azîz	(1183 ?)
	Kivâm ed-Dîn Zerendî	(1183-86)

KİRMAN SELÇUKLULARI SOY KÜTÜĞÜ

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

- Abbâs İkbâl, Vezâret : Abbâs İkbâl, Vezâret der Ahd-ı Selâtin-i Büzürg-ı Selçukî, Tahran hş. 1338.
- Abbâs İkbâl, Tarih-i Mufasssal-ı İran, Ez Sadr-ı İslâm tâ İnkırâz-ı Kacarîye (yeniden gözden geçirerek neşreden Muhammed Debîr-i Siyâki), hş. 1347³.
- Abd al-Hüsain Zarrînküb, «The Arab Conquest of Iran and its Aftermath», *The Cambridge History of Iran* (ed. R.N. Frye), IV, Cambridge 1975.
- Ahbâr : Sadr ed-Dîn Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Fevâris Nâsır b. Ali el-Huseynî, *Ahbâr ed-Devlet el-Selçukiye* (nşr. M. İkbâl), Lahor 1933. Türkçe trc. N. Lügâl, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, Ankara 1943.
- Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib, *Tarih-i Cedîd-i Yezd* (nşr. I. Afşar), Tahran hş. 1345/1966.
- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-nâme*, I-II (hazırlayan E. Merçil), İstanbul 1977.
- Ahmed İktidârî, *Âsâr-ı Şehirhây-ı Bâstânî, Sevâhil ve Cezâyir-i Halic-i Fârs ve Deryây-ı Umân*, Tahran hş. 1348/1969.
- Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadî ve içtimaî tarihi, I, 1243-1453*, İstanbul 1974.
- Alâ' ed-Dîn Atâ Melik el-Cuveynî, *Kitâb-ı Tarih-i Cihân-güşây* (nşr. Mirza Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvînî), I-III, G.M.S. London 1912-1937/ikinci baskı Tahran 1952.
- Alp Arslan mad., İA. (M. H. Yınanç tarafından tâdil edilmiştir.).
- Alptekin : C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971.
- Anonim, *Mücmel et-Tevârih ve'l-Kısas* (nşr. Melik eş-Şu'arâ Bahâr), Tahran hş. 1318/1939.
- Anonim, *Tarih-i Şâhi* (nşr. Muhammed İbrahim Bâstanî Pârîzî), Tahran sal 2535 Şahinşâhî.
- Arslan-şâh mad., İA.,
- Aubin, J., «Lâ ruine de Sîrâf et les routes du Golfe Persique aux XIe et XIIe siècles», *Cahiers de Civilisation Médiévale* vol. II, no. 3 1959.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi* (Başlangıç, izah ve düzeltmeler, M. Fuad Köprülü), Ankara 1973³.

- Bedâyi' ül-Ezmân : Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *Bedâyi' ül-Ezmân fî vekâyi-i Kirmân* (nşr. Mehdî Beyânî), Tahran hş. 1326.
- Berthels, E., *Muhtârî mad.*, İA.
- Berthels, E., *Muizzî mad.*, İA.
- Bosworth, C.E., *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran : 994-1040*, Edinburg 1963/Beyrut 1974².
- Bosworth, C.E., «The Iranian World» : «The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)», *The Cambridge History of Iran* (ed. J.A. Boyle), V, Cambridge 1968.
- Bosworth, C.E., *The Islamic Dynasties*, Edinburg 1967.
- Bosworth, C.E., «Dailamîs in Central Iran : The Kākuyids of Jibâl and Yazd», *IRAN*, Vol. VIII 1970.
- Bosworth, C.E., «The Banu İlyâs of Kirmân (320-57/932-68)», *Iran and Islam, in Memory of the late Vladimir Minorsky*, Edinburg 1971.
- Bosworth, C.E., «The Tâhirids and Sâffârîds», *The Cambridge history of Iran*, IV.
- Bosworth, C.E., «The Kufichis» : «The Kūfichis of Qufs in Persian history», *IRAN*, Vol. XIV 1976.
- Bosworth, C.E., *The Later Ghaznavids : Splendour and Decay, The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186*, Edinburg 1977.
- Bosworth, C.E., *Ghulâm mad.*, EI². (Persia kısmı)
- Bosworth, C.E., *Kâwurd mad.*, EI².
- Browne, E.G., *A literary History of Persia, From Firdevsi to Sadi*, II, Cambridge 1956.
- Bulliet, R.W., «Numismatic Evidence for the Relationship Between Tughrıl Beg and Chaghri Beg», *Studies in Honor of George C. Miles*, Beirut 1974.
- Busse, H., «Iran under the Būyids», *the Cambridge History of Iran*, IV.
- Büchner, V.F., *Şebânkâre mad.*, İA.
- Câmi el-Tevârih : Raşid Al-Dîn Fazlallâh, Câmi' Al-Tavârih (Yay. Ahmed Ateş), II. cild 5. cüz, *Selçuklular Tarihi*, Ankara 1960.
- Câmi üt-Tevârih-i Hasenî : Hasan b. Şihâb ed-Dîn Yezdî, *Câmi' el-Tevârih-i Hasenî*, Fatih ktb. no. 4307.
- Deny, J., *Tuğra mad.*, İA.
- Devellioğlu : F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik lûgat*, Ankara 1970².
- Divanü Lugât-it-Türk Dizini* (Yazan Besim Atalay) - Ankara 1943.

- Durî, A.A., *Dîwân mad.*, EI².
 Ebû'l-Ferec, Tarih : Gregory Abû'l Farac (Bar Hebraeus), *Abûl Farac Tarihi*, (trk çvr. Ö. R. Doğrul), I-II, Ankara 1945-1950.
 El-Muzâf : Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *El-Muzâf ilâ Bedâyi' ül-Ezmân fi Vekâyî'-i Kirmân* (nşr. Abbâs İkbâl), Tahran hş, 1331.
 Ezrakî : Ezrakî Herevî, *Divân-ı Ezrakî Herevî* (Nşr. Sa'id Nefîsî), Tahran hş. 1336.
 Farmer, H.G., *Tabl-hâne mad.*, İA. (Bu makale F. Işıltan tarafından kısmen tâdil ve ikmâl edilmiştir.).
 Ferheng-i Amid : Hasan Amîd, *Ferheng-i 'Amîd*, Tahran hş. 1342, *Fihrist-i Binâhây-ı Tarihi ve Emâkin-i Bâstanî-yi İrân*, Tahran hş. 1345.
 Gâşiye mad., İA.
 Germsîr mad., İA.
 Ghulam Mustafa Khan, *A History of Bahrâm Shâh of Ghaznin*, Lahore 1955.
 Göyünç, N. *Tevkî mad.*, İA.
 Grohman, A., *Öşür mad.*, İA.
 Grohman A., *Tırâz mad.*, İA.
 Habîb üs-Siyer : Gıyâs ed-Dîn b. Himâm ed-Dîn el-Huseyni Handmîr, *Tarih-i Habîb üs-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, Tahran hş. 1333.
 Hâce İmâm Zahîr ed-Din Nişâbûrî, *Selçuk-nâme* (nşr. Muhammed Ramazanî), Tahran hş. 1332.
 Hacı Mirza Hasan Fesâî, *Fars-nâme-i Nâsırî*, Tahran 1313/1895-6.
 Hâfız Ebrû, *Cografyây-ı Hâfız Ebrû*, British Museum Or. 1577.
 Halil Edhem (Eldem), *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927 (h. 1345).
 Heffering, *Şeybânî mad.*, İA.
 Herzfeld, E., *Bem mad.*, İA.
 Hill, D. ve Grabar, O., *Islamic Architecture and its Decoration, A.D. 800-1500*, London 1967².
 Hodgson, M. G., *The Order of Assassins; The struggle of the Early Nizarî İsmâ'ilîs against the Islamic World*, The Hague 1955.
 Horst : Heribert Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgügen und Horazmshâhs (1038-1231), Eine Untersuchung nach urkundenformularen der Zeit*, Wiesbaden 1964.
 Houtsma : M. T. Houtsma, «Zur Geschichte der Selgugen von Kermân», *ZDMG*, vol. XXXIX 1885.

- Houtsma, M.T., *Mahmud mad.*, İA.
 Huart, Cl., *Ebû Kâlicâr mad.*, İA.
 Huart, Cl., *Ebû Ali mad.*, İA.
 Huart, Cl., *Sirâf mad.*, İA.
 Huart, Cl., *Sircân mad.*, İA.
 Hutt, A., «Three Minarets in the Kirmân Region», *JRAS* 1970, s. 172-180.
 Hutt, A., «Islamic Monuments in Kirmân and Khurasan Provinces», *IRAN* London 1970, s. 203-5.
 İkd el-Ulâ : Efdal ed-Dîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmanî, *İkd el-'Ulâ Li'l-Mevkîf el-âlâ* (nşr. Ali Muhammed Âmiri), Tahran hş. 1311.
 İbn Bâbâ, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ali el-Kâşânî, *Kitâb Re's mâl-en-Nedim*, Yeni Câmî no. 234 (Süleymaniye Ktb.).
 İbn Ebi'l-Vefâ el-Kureşî, *El-Cevâhir el-Mudiyeye fi Tabakât el-Hanefiyye*, I, Haydarâbâd, h. 1332/1913-4.
 İbn el-Belhî, *Kitâb-ı Fârsnâme* (nşr. G de Strange ve R. A. Nicholson), London 1921, GMS. New Series, 1.
 İbn el-Esîr, *Kitâb el-Kâmil fi't-Tarih* (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut baskısı 1966.
 İbn Funduk, Ebu'l-Hasan Ali b. Beyhakî, *Tarih-i Beyhak* (nşr. Ahmed Behmenyâr) tarihsiz ikinci baskı/nşr. Quarı Sayyid Kalimullah Husarî, Haydarâbad 1968.
 İbn Haldûn, *'Uvân el-İber ve Dîvân el-Mübtedâ ve 'l-Haber*, Mısır 1284.
 İbn Hallikân, *Vefeyât el-A'yân*, Kahire 1367/1948, İngilizce tr. Bn. Mac Guckin de Slane, Paris-London 1843-71.
 İbnülhebbâriye mad., İA.
 İdrîsî, *Kitâb Nuzhet el-Müştak fi İhtirak el-Âfâk* (frs. trc. P.A. Jaubert, Géoprahie d'Edrisi, I), Paris 1836.
 Kadı Minhâc Sirâc Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî* (nşr. Abd el-Hayy-ı Habîbî), Kandeher hş. 1328.
 Kafesoğlu, Melikşah : İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
 Kafesoğlu, İ., *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1221)*, Ankara 1956.
 Kafesoğlu, İ., *Kavurd mad.*, İA.
 Kafesoğlu, İ., *Selçuklular mad.*, İA.
 Kafesoğlu, İ., *Türk Millî Kültürü*, Ankara 1977.

- Kouymjian D.K. (ed.), *Near Eastern Numismatics, Iconography Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles*, Beirut 1974.
- Köprülü, M.F., *Amîd mad.*, İA.
- Köprülü, M.F., *Âmil mad.*, İA.
- Köprülü, M.F., *Ata mad.*, İA.
- Köprülü, M.F., *Bayrak mad.*, İA.
- Köprülü, M.F., *Berîd mad.*, İA.
- Köprülü, M.F., *Çavuş mad.*, İA.
- Köprülü, M.F., *Hil'at mad.*, İA.
- Köprülü, M.F., «Türk ve Moğol sülalelerinin hanedan azasının idamında kan dökme memnuiyeti», *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944.
- Köymen, M.A., «Kirman Selçukluları Tarihi», *D.T.C.F. Dergisi*, sayı : 1, Ankara 1943, s. 127-34.
- Köymen, M.A., «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Kuruluşu», III, *D.T.C.F. Dergisi*, XVI, sayı : 3-4, Ankara 1958.
- Köymen, M.A., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- Köymen, Araştırmalar : M. A. Köymen, «Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları, II», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. II, sayı : 2-3, Ankara 1964.
- Köymen, Saray Teşkilâtı : M. A. Köymen, «Alp Arslan Zamanı Saray Teşkilâtı ve Hayatı», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. IV, sayı : 6-7, Ankara 1966.
- Köymen, Askerî teşkilât : M. A. Köymen, «Alp Arslan zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı», *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. V, sayı : 8-9, Ankara 1970.
- Köymen, M.A., *Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.
- Köymen, M.A., «Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri», *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, Ankara 1975.
- Köymen, M.A., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Kramers, J. H., *Kirmân, mad.*, İA.
- Kramers, J.H., *Şeyh ül-İslâm mad.*, İA.
- Lambton, *The Internal Structure : «The Internal Structure of the Saljuk Empire»*, *Cambridge History of Iran*, V.
- Lambton, *Saljuq-Ghuzz Settlement* : A.K.S. Lambton, «Saljuq-Ghuzz Settlement», *Islamic Civilisation 950-1150* (Ed. D.S. Richards), Oxford 1973.

- Lockhart, L., *Persian Cities*, London 1960.
- Lowick, N. M. «Seljuq Coins», *Numismatic Chronicle*, Seventh Series, vol. X, 1970.
- Mardin, E., *Fetvâ mad.*, İA.
- Mardin, E., *Kadı mad.*, İA.
- Massé, H., *Azraķi mad.*, EI².
- Matheson, *Persia* : S.A. Matheson, *Persia : An Archeological Guide*, London.
- Merçil, E., «Gazneliler'in Kirmân Hâkimiyeti (1031-1034)», *Tarih Dergisi*, sayı : 24, İstanbul 1970.
- Merçil, E., «Emir Savtegin», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı : 6, İstanbul 1975.
- Merçil, *Salgurlular* : E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.
- Mes'ud Kayhan, *Cografyây-ı Mufassall-ı İnan*, II, Tahran hş. 1311.
- Mezârât-ı Kirmân : Sa'id Mihrâbî Kirmânî, *Tezkiretü'l-Evliyây-ı Mihrâbî-yı Kirmânî ya Mezârât-ı Kirmân* (nşr. Hüseyin Kûhî Kirmânî), Tahran hş. 1330.
- Miles, S.B., *The Countries and Tribes of the Persian Gulf*, (with a new introduction by J.B. Kelly), London ve Edinburg 1966².
- Moh. Ben Cheneb, *Kudurî mad.*, İA.
- Muhammed Avfi, *Lubâbu'l 'Albâb* (nşr. E.G. Browne), II, London-Leide 1903.
- Muhammed b. Ali Şebânkârî, *Kitâb Mecma' ül-Ensâb fi Tevârîh*, Yeni Câmi Ktb. no. 909.
- Muhammed b. İbrahim : Muhammed b. İbrahim, *Tarih-i Kirmân, Selçukiyân ve Guz der Kirmân* (nşr. Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran hş. 1343.
- Muhammed Nâzım, *The Life and Times of Sultân Maḥmūd of Ghazna*, Cambridge 1931.
- Muhtârî : Osman Muhtârî, *Dîvân-ı Osman Muhtârî* (nşr. Celâl ed-Dîn Humâ'î) Tahran hş. 1341/1962.
- Mû'in ed-Dîn Ebu'l-Kasım Cüneyd el-Ömerî eş-Şirâzî, *Şedd ül-İzâr fi Hatt el-Evzâr 'an Züvvâr el-Mezâr* (nşr. ve açıklamalar, Muhammed Kazvîni ve Abbâs İkbâl), Tahran hş. 1328.
- Mumcu, A., *Osmanlı hukukunda zulüm kavramı* (Deneme), Ankara 1972.
- Müneccimbaşı Derviş Ahmed efendi, *Sahâifü'l-Ahbâr* (trk. trc.), İstanbul 1285.

- Nizâm ül-Mülk, Ebû Ali Hasan b. Ali, **Siyâset-nâme** (Ch. Schefer neşrinden faydalanarak yeniden yayına hazırlayan Murtezâ Müderrisî Cahârdihî), Tahran hş. 1334/1955.
- Nizâmî 'Aruzî Semerkandî, **Çahâr Makale** (nşr. Dr. M. Mu'in), Tahran hş. 1333.
- Nuzhet el-Kulûb : Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nasr Mustevfi Kazvîni, **Nuzhet el-Kulûb** (nşr. Debîr-i Siyâkî), Tahran hş. 1336.
- Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, I, Ankara 1978.
- Pakalın : M. Z. Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, İstanbul 1946.
- Pedersen, J., **Mescid mad.**, İA.
- Pellat, Ch., **İbn al-Habbâriyya mad.**, EI².
- Râvendî : Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Ravendî, **Râhat üs-Sudur ve Âyet üs-Sürûr** (nşr. Muhammed İkbâl), London 1921/Aynı neşirden faydalanarak yeniden yayınlayan Müctebâ Minovî hş. 1333. Türkçe trc. Ahmed Ateş, I-II, Ankara 1957-60.
- Ravzat üs-Safâ : Mîr Muhammed b. Seyyid Burhân ed-Dîn Hâvend-şâh Mirhond, **Ravzat üs-Safâ**, I-X, Tahran ve Kum hş. 1338-9.
- Rûzbihân-nâme** (nşr. Muhammed Takî Dânişpajuh), Tahran hş. 1347/1969.
- Rûkn ed-Dîn Humâyûnferruh, «Tarihçe-i Kitâb ve kitâbhâne der İrân», **Huner u Merdum**, Tahran hş. 1346, sayı : 56-7 ve 58.
- Sa'îd Nefîsî, **Tarih-i Nazm ü Nesr der İrân ve Der Zebân-ı Fârisî**, I, Tahran hş. 1344.
- Schroeder, E., «The Seljuq Period», **A Survey of Perian Art**, (ed. A.U. Pope), II, London ve Newyork 1939.
- Schwarz, P., **Iran im Mittelalter nach den Arabischen Geographen**, Leipzig 1929/Darmstadt 1969².
- Sem'anî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî, **el-Ensâb** (nşr. el-Şeref ed-Dîn Ahmed), VII, Haydarabâd 1976.
- Sibt : Sibt İbnü'l-Cevzî Şemsüddin Ebû'l Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, **Mir'âtü'z-zemân fi Târihi'l-Âyân** (nşr. Ali Sevim). Ankara 1968.; Haydarâbâd 1951-2.
- Sımt : Nâsir ed-dîn Münşî Kirmânî, **Sımt el-'Ulâ li'l-Hazret el-Ulyâ**, (nşr. 'Abbâs İkbâl), Tahran hş. 1328.
- Steingass, F., **Persian-English Dictionary**, London 1947³/Beyrut 1970.
- Storey, C.A., **Persian Literature, A Bio-Bibliographical Survey**, I—II, London 1927-58.

- Strange, The Lands : Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge 1930².
- Streck, M., **Kays mad.**, İA.
- Stübe, R., **Hürmüz mad.**, İA.
- Sübki : Tâc ed-Dîn Ebî Nasr Abdülvehâb b. Takiy ed-dîn el-Sübki, **Kitâb Tabakât el-Şafi'yye el-Kübrâ**, IV, Kahire 1323-4.
- Sümer, Oğuzlar : F. Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları**, Ankara 1972².
- Sykes, P., **Ten Thousand Miles in Persia or eight years in Iran**, London 1902.
- Şeşen, R., «Alp Arslan'ın hayatı ile ilgili Arapça kaynaklar», **TM. XVII**, İstanbul 1972.
- Taneri, A., «Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlük», **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. V., sayı : 8-9; Ankara 1967.
- Taneri, A., **Celâlü'd-Dîn Harizmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977.
- Taneri, A., **Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilâtı**, Ankara 1978.
- Tarih-i Cihân Ârâ : Kadî Ahmed Gaffârî, **Tarih-i Cihân Ârâ** (nşr. Hasan Nurâkî), Tahran hş. 1342.
- Tarih-i Güzide : Hamdullah b. Ebîbekr Ahmed b. Nasr Müstevfi el-Kazvîni, **Tarih-i Güzide** (nşr. Abd el-Huseyin Nevâî), Tahran hş. 1330-39.
- Tarih-i Kirmân : Ahmed Ali Hân Vezîrî, **Tarih-i Kirmân (Salâriyye)**, (nşr. Bâstânîy-i Pârîzî), Tahran hş. 1340/1961.
- Anonim, **Tarih-i Sistân** (nşr. Melik eş-Şu'arâ, Bahâr), Tahran tarihsiz.
- Tuğ, S., **İslâm Vergi Hukukunun Ortaya çıkışı**, Ankara 1963.
- Turan, Selçuklular Tarihi : O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ankara 1965.
- Turan, O., **İktâ mad.**, İA.
- Uzluk, F.N., **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi**, III, Ankara 1952.
- Uzunçarşılı, Medhal : İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1970².
- Uzunçarşılı, İ.H., **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara 1965.
- Vâdiy-i Heftvâd : Muhammed İbrahim Bâstânîy-i Pârîzî, **Vâdiy-i Heftvâd, Bahsi der Tarih-i İctima'î ve Âsâr-ı Tarihîy-i Kirmân**, I, Tahran 2535 Şâhinşâhî yılı.
- Vassâf : Fazlullâh b. Abdullâh Şîrâzî, **Tarih-i Vassâf el-Hazre der Ahvâl-i Selâtin-i Moğol** (nşr. Muhammed Mehdî), Tahran hş. 1338/Özet : 'Abd el-Muhammed Âyetî, **Tahrîr-i Tarih-i Vassâf**, Tahran hş. 1346.

Wellhausen, J., **İslâmın En Eski Tarihine Giriş** (Çv. Fikret Işıltan), İstanbul 1960.

Wensinck, A.J., **Hutbe mad., İA.**

Yınanç, M.H. **Arslan-şâh mad., İA.**

Yınanç, M.H. **Çağrı Bey mad., İA.**

Zebihullâh Safâ, **Genc-i Suhan, Şâirân-ı Büzürg-i Pârsî-güy ve Münte-hab-ı Âsâr-ı Ânân, I—II**, Tahran 1339/1962².

Zübdet: el-Feth b. Ali Muhammed el-Bundârî el-İsfahanî,

Zübdet el-Nusra ve Nuhbet el-Usra (nşr. M. Th. Houstma,

Recueil de Relatifs à L'Histoire des Seldjoucides serisi, II),

Leiden 1889/trk. trc., K. Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İstanbul 1943.

D İ Z İ N

A — ŞAHİS İSİMLERİ :

Abbâs (Rey Vâlisi) : 88 n.

Abbâs İkbâl (tarihçi) : 50

Abbâsî : 213

Abdullâh b. Âmir (Basra vâlisi) : 2

Abdullâh b. İbrâhim (Abbâsî valisi) : 4

Abdurrahmân (Irak Selçuklu devlet adamı) : 88 n.

Abdürreşîd b. Mahmûd (Gazneli sultanı) : 19

Adud ed-Devle (Büveyhî emîri) : 5, 6, 192

Ahmed : bk. Kavurd

Ahmed Ali Hân Vezîrî (tarihçi) : 24, 46, 55, 160, 171, 206, 224

Ahmed b. el-Huseyn el-Belhi (Fakih) : 53

Ahmed b. Huseyn b. Ali Kâtib (tarihçi) : 62, 225

Ahmed b. Mahmûd : XI

Ahmed İktidarî : 50

Alâ'ed-Devle Ata : 62

Alâ'ed-Devle Adud ed-Dîn Ali (Kâkûye hanedanından) : 62

Alâ'ed-Devle Gerşasp b. Ali (Kâkûye hanedanından) : 60

Alâ'ed-Dîn Bozkuş (atabeg) : 70, 78, 110, 155, 156, 177-179, 191, 224

Alâ'ed-Dîn Ebu Bekr (Emîr-i Ahûr) : 92, 160

Alâ'ed-Dîn Keykubâd (Türkiye Selçuklu sultanı) : 144

Alâ'ed-Dîn Süleymân : 125

Ali (Halife) : 184

Ali b. Ahmed el-Medîni (Din bilgini) : 215

Ali b. ez-Zenci (Belûç reisi) : 5

Ali b. Ferâmürz (Kâkûye hanedanından) : 60-61

Ali b. Huseyn (Abbâsî valisi) : 3

Ali b. İsâ : 205

Ali Ensârî : 174, 202, 205

Aliyyek : 15

Alp Arslan (Büyük Selçuklu Sultanı) : 7, 19, 21-30, 39-40, 42, 46, 150, 172, 211

Altuntaş (Selçuklu kumandanı) : 25

Amr b. Leys (Saffârî) : 3

- A. Hutt : 227
 Anûşîrevân (I. Hüsrev - Sasanî hükümdarı) : 51
 Arslan Hâtun (Çağrı Bey'in kızı) : 62
 Arslan-şâh (Gazneli sultanı) : 58
 I. Arslan-şâh (Kirman Selçuklu meliki) : 9, 25, 43, 50 n., 55-64, 145, 149, 153, 161-162, 165, 168, 174, 189, 197, 202-203, 205, 210, 214-215, 222-223
 II. Arslan-şâh (Kirman Selçuklu meliki) : 72, 74-107, 111n, 134, 144, 147-148, 153, 160, 165, 169, 171-173, 176, 179, 181, 183-184, 189, 191, 201, 206, 209-210, 216
 Arslan-şâh b. Tuğrul (Irak Selçuklu sultanı) : 72-73, 80, 82, 86-87, 105, 136
 Ata Hâtûn : 62
 Ayaz (Büyük Selçuklu şahzadesi) : 43
 Aybeg Dırâz (emir - atabeg) : 89-90, 96-101, 103-110, 147, 156, 174, 180, 198-199, 213
 Bahâ ed-Devle Ebû Nasr Firûz (Büveyhî emiri) : 192
 Bahâ üd-Devle Mansûr (Hille hükümdarının oğlu) : 29, 31-33
 Bâstânîy-i Pârîzî (nâşir) : 205, 219-220
 Batlamyus : 210
 Bedr İsa Câşû (Hürmüz emiri) : 17, 180
 Behrâm b. Leşker - sitân (Büveyhî kumandanı) : 11-13, 166
 Behrâm-şâh (Gazneli sultanı) : 58
 Behrâm-şâh (Kirmân Selçuklu meliki) : 72, 74-87, 89-97, 101, 107, 111 n, 150-151, 153, 163, 165, 167, 171, 173-177, 183, 198, 201, 206, 216
 Bekr (Benû İlyâs hanedanından) : 6
 Berkyaruk (Büyük Selçuklu sultanı) : 51-52, 60
 Bosworth : 182
 Boz-aba (Fars hâkimi) : 88 n., 128
 Bozkuş : bk. Ala'ed-devle Bozkuş
 Bozkuş Şumla-keş (emir) : 137
 Buğra Tegin (Horasanlı kumandan) : 80
 Bulak (Oğuz Beyi) : 115, 123, 132
 el-Bundarî (tarihçi) : 30, 36
 Burhân ed-Din el-Kubânânî (Din adamı) : 187, 217
 Burhânî (şair) : 211-212
 Cemâl ed-Dîn Ay-aba (Horasanlı kumandan) : 83
 Cemâl ed-Dîn Ebu'l-Me'âlî (Şeyhül-islâm) : 53-54, 187
 Cemâl ed-Dîn İbn el-Hocendî (Irak Selçukluları elçisi) : 67
 Cemâl ed-Dîn Muhammed b. Akkûş (Irak Selçuklu emiri) : 82, 86
 Cihân Pehlivan (Atabeg) : 105
 C. Alptekin, XI

- Çağrı Bey Dâvud (Selçuklu meliki) : 7, 9, 19, 42, 62, 150
 Çavlı (Fars hakimi) : 57-58
 Çavlı (Selçuklu kumandanı) : 25
 Çavlı Kavde-keş (Horasanlı kumandan) : 90
 Çolak Bâzdâr (Kirman Selçuklu emiri) : 53, 161
 Dâvud (Kirman Selçuklu şehzadesi) : 37
 Devlilioğlu : 164
 Dinar (Oğuz beyi - melik) : 114, 121, 129-139, 149, 167, 200, 203
 Ebû Abdullah Muhammed (fakih) : 166, 215
 Ebû Abdullah Şeybânî (fakih) : 186, 216
 Ebû Bekr (Halife) : 184
 Ebû Bekr Şirâzî (Din bilgini) : 215
 Ebû en-Nasr Esterâbâdî : 44
 Ebû er-Rizâ (Büyük Selçuklu Devlet adamı) : 34
 Ebû Hanife (İmam-ı A'zam) : 184
 Ebû Hâşim Ca'ferî : 35-36
 Ebû Kâlicâr Merzubân : 17
 Ebû Mansûr (Büveyhilerin Fars hâkimi) : 20
 Ebû Mansûr Abdülcebbar : 217
 Ebû Muhammed Fezârî (Kirman Selçuklu veziri) : 13-14, 189
 Ebû Mûsa el-Eş'arî (Basra valisi) : 2
 Ebû Muzaffer (Büveyhilerden Umân hâkimi) : 17
 Ebû Sad b. Ebî Asrûn : 215
 Ebû Sa'd Muhammed b. Mudar : 56
 Ebû Sa'd el-Müstevfi (Büyük Selçuklu devlet adamı) : 27
 Ebû Sa'd Sem'anî (müellif) : 217
 Ebû Sâlih el-Müezzin (Muhaddis) : 215
 Ebû Tahîr Abdullâh (Şirâz kadısı) : 57
 Ebû Zur'a : 52, 55 n.
 Ebû'l-Alâ Âli Sem'anî (Din bilgini) : 217-218
 Ebu'l-Ferec (tarihçi) : 30, 37
 Ebu'l-Ferec İbnü'l Cevzi : 215
 Ebu'l-Fevâris Deylemî (şahne) : 176
 Ebu'l-Fevâris Kûhi (Berdesîr şahnesi) : 100
 Ebu'l-Fevâris Şirzil (Büveyhî emiri) : 6

- Ebu'l-Hasan (Kirman kadısı) : 14, 189
 Ebu'l-Hasan el-Kudûrî (Fakih) : 186
 Ebul-Huseyn Ahmed (Din adamı) : 214
 Ebu'l-Kasım Ali : 217
 Ebu'l-Kasım b. Asâkir : 215
 Ebu'l-Mefahir (müşrif-i Divan) : 172, 201
 Ebü'l-ulâ Mardin : 186
 Efdal ed-Din Kirmânî (tarihçi) : X, 5, 9, 18, 31, 36, 38, 55-56, 59-61, 71, 73, 101, 118-119, 129, 141-142, 145-146, 149, 154-155, 157-159, 165, 169, 171-172, 175, 184-186, 189, 191, 193-195, 199, 201, 204, 208, 210-211, 213, 217, 222, 224, 226
 Emîrân-şâh (Kirmân Selçuklu şehzadesi) : 18-19, 37-38, 211
 Erkuş Bozaçı (Selçuk-şâh'ın gulamı ve kumandanı) : 65, 178
 Erkuş Zâveî (Horasanlı kumandan) : 80, 90, 109
 Ezrakî (Şair) : 19, 211
 Fahrü'l-İslâm : 113
 F. Sürmer : 119
 Fazlûye (Fars hakimi) : 20-24, 26-27 n., 150, 183, 187
 Fazlûye b. Ebî Sa'd (Şebânkâre emiri) : 57, 180
 Ferah Kıpçak (Kirman Selçuklu kumandanı) : 54-55
 Ferruh (Melik Dinâr'ın oğlu) : 114 n.
 F. Köprülü : 155, 163
 Gazzî (Şâir) : 50, 212
 Hâce : 15, 158, 173, 209
 Hâce (Tebes hâkimi) : 66
 Hâce Cemâl (devlet adamı) : 130, 132-135, 157-158, 166, 200
 Hâfız Ebrû (tarihçi) : XI, 64
 Hâfız : 128
 Hakîm Ezrak (şâir) : bk. Ezrakî
 Hamdullâh Müstevfî (tarihçi) : X, 30, 47, 51, 200, 203, 221
 Handmîr (tarihçi) : X, 41, 51
 Hârûn er-Reşid (Abbâsi halifesi) : 44
 Hasan b. Mübâriz (Şebânkâre emiri) : 57
 Hasan b. el-Sabbah : 185
 Hasan b. Şihab ed-Din Yezdî (tarihçi) : X, 10, 38, 60-62
 Hasan Serî (Şebânkâre emiri) : 104
 Hasbeg (Hacbeg — emir) : 100

- Hasnûye (Fazlûye'nin kardeşi) : 26
 Hâtûn-ı Kirmânî (Melik Tuğrul-şâh'ın kızı) : 72, 136
 Hâtûn-ı Müstazhiriyye : 61
 Hâtûn-ı Rükni (Melik Tuğrul-Şâh'ın eşi) : 70, 72, 77, 96, 107, 120, 128, 163, 167, 179, 225
 Haydar (Emir) : 122
 Hezâresb (Huzistan ve Basra hakimi) : 22-23
 Horst : 164, 176, 190, 200, 202, 204, 207-208
 Humar Tegin (Büyük Selçuklu emiri) : 49, 197
 Huseyn (Beni İlyas hanedanından) : 6
 Huseyn b. Mahmud (Beni İlyas hanedanından) : 10
 Hüsâm ed-Din Aybeg Ali Hatib (Emir) : 112-113, 188
 Hüseyin (Kirmân Selçuklu Meliki) : 31, 37, 43, 148, 169, 219
 İbn Cuheyr (Vezir) : 214
 İbn Funduk (tarihçi) : 9-10, 37 n.
 İbn Hallikân (tarihçi) : 34
 İbn Verrâm : 33
 İbn el-Belhî (tarihçi) : X, 24
 İbn el-Esîr (tarihçi) : XI, 10-12, 19, 30, 36, 51-52, 56
 İbn el-Furat (Abbâsi devlet adamı) : 205
 İbnü'l-Hebbâriye (şâir) : 213-214
 İbnü'l-Vezîr : 67
 İbn üs-Sem'âni (din bilgini) : 215
 İbrâhîm (Gazneliler Sultanı) : 214
 İbrâhîm (Sâmânî) : 4
 İ. Artuk : 151 n.
 İbrâhîm b. Mamâ (Şebânkâre emiri) : 57
 İbrâhîm b. Simcûr (Simcûrî) : 4
 İ. Kafesoğlu : 13, 154
 İbrâhîm Yinal (B. Selçuklular'dan) : 10-11, 19, 36, 42
 İdrisi (Coğrafyacı) : XI, 193-195
 İftihâr ed-Din İsfendiyâr (Nevbet-sâlâr) : 108, 152, 176
 İftihâr ed-Din Kaymaz (Hânsâlâr) : 108, 161, 176
 İldeniz (Bağdat şahnesi) : 67, 68
 İldeniz (Atabeg) : 82, 86, 105
 İlyâs (Benü İlyâs hanedanından) : 8
 İlyâsa (Benü İlyâs hanedanından) : 5-6
 İmâd ed-Devle Ali (Büveyhi emiri) : 45

- İmâd ed-Dîn Ebû Kâlicâr (Büveyhî) : 10-13
 İmâd ed-Dîn Magûnî (Şahne) : 177
 İmâm Bedî'el-Zamân Garcistânî (şair) : 214
 İmâm ed-Dîn Ahmed (kadı) : 107, 171, 174, 189
 İmâm el-Haremeyn (din bilgini) : 215
 İmâm Şeybânî (Irak Selçukluları elçisi) : 72
 İran-şâh (Kirmân Selçuklu meliki) : 52-56, 148, 156, 161, 1780, 180, 185, 187-189, 211-212, 214, 222
 İsâ b. Mûsâ (Abbâsî emiri) : 213
 İsfendiyâr b. Ebû Kâlicâr (Büveyhîler'den) : 20
 İsmâ'il (emir) : 52
 İsmâ'il (Basra emiri) : 56
 İsmâ'il b. Ahmed Nişabûrî (fakih) : 215
 İzz ed-Dîn Bilâl (Atabeg) : 157 n.
 İzz ed-Dîn Coğrane (Emir-i Câmehâne) 108-109, 111-113, 160, 181, 188, 191
 İzz ed-Dîn Dineverî (Irak Selçuklu emiri) : 83
 İzz ed-Dîn Kay-Aba (emir) : 137
 İzz ed-Dîn Lenger (Yezd Atabegi) : 90, 111, 117
 İzz ed-Dîn Muhammed Üner (Horasanlı kumandan) : 67, 68, 181
 İzz ed-Dîn Satmaz (Irak Selçuklu emiri) : 82-83
 İzz ed-Dîn Zekeriyâ (Oğuz emiri) : 131
 İzz ül-Mülk Ebu'l-İzz (Irak Selçuklu veziri) : 67 n.
 Kadı Ahmed (devlet adamı) : 110
 Kadı Ahmed Gaffârî (tarihçi) : X, 8, 16, 223
 Kadı Kıvâm ed-Dîn : 134, 190
 Kaim bi-Emrillâh (Abbâsî halifesi) : 21-22, 150-151
 Kâkâ Belimân (İrân-şâh'ın nedimi) : 52-54
 Kara Arslan (bk. Kavurd) 8-10, 20 n.
 Kara Arslan Beg (Kirmân Selçuklu Şehzâdesi) : 64
 Karakuş (Horasanlı Kumandan) : 83-84, 86
 Kavurd (Kirmân Selçuklu Devletinin kurucusu) : X-XI, 7-47, 49-51, 55-56, 61-62, 68, 139, 143, 146-151, 153-154, 158, 160-161, 165-166, 168-173, 175, 178, 180, 183, 187, 189, 196-197, 204, 207, 209, 218-219, 221, 225, 228
 Kavurd-şâh, bk. Kavurd
 Kây-aba Kuştî-gîr (emir) : 99
 Kaymaz Şagâl : 109-110
 Kayser Beg (Oğuz beyi) : 115
 Kemâl ed-Dîn Muhammed (Irak Selçuklu veziri) : 67 n.

- Kerim eş-Şeref (Horasanlı kumandan) : 90, 96
 Kıvâm ed-Dîn Ebu'l-Kasım Dergüzinî (vezir) : 213
 Kıvâm ed-Dîn Zerendî (Vezir) : 117, 126, 217
 Kıvâmî (şair) : 213
 Kızıl Arslan (İldenizli atabeyi) : 137
 Kirmânlı Şehzâde (İbn Kavurd) : 67-68 n.
 Kirmân-şâh (Kirmân Selçuklu meliki) : 9, 31, 37, 42-44, 55, 219
 Kirmân-şâh b. Arslan şâh (Kirmân Selçuklu şehzadesi) : 63-64, 165
 Kiyâ Mucir ed-Devle Erdistanî (vezir) : 213
 Kiyâ Muhammed (Devlet Adamı) : 164, 175, 184
 Kûrkîr b. Cestân (Büveyhî Kumandanı) : 6
 Kutb ed-Dîn Muhammed (Atabeg) : 70, 75-78, 80, 87-93, 96-98, 100-101, 103-104, 106-107, 109-113, 116-117, 122-123, 130, 132-133, 135, 147, 156-158, 160, 162-163, 166-167, 171, 176-177, 179, 191, 207
 Kutb ed-Dîn Tuğrul (Salgurlu) : 117
 Kutlug Ay-aba Ayazî (Salgurlu emiri) : 115, 121
 Mahmûd (Gazneli sultanı) : 6
 Mahmûd (Irak Selçuklu sultanı) : 62, 225
 Mahmûd (Sultan Melikşâh'ın oğlu) : 49, 62
 Mahmûd (Sultan) : 119
 Mahmûd-şâh (Kirmân Selçuklu şehzâdesi) : 69
 Mâkân b. Kâkî (Sâmânî kumandanı) : 4
 Mansûr (Sâmânî) : 4
 Mansûr b. Nûh (Samânî emiri) : 5-6
 Matheson, 219
 Mecc ed-Dîn (Devlet adamı) : 202
 Mecc ed-Dîn Mahmûd (hâce) : 102
 Mecc ed-Dîn Muhammed : 126
 Mecc ül-Mülk : 214
 Mehdi Beyânî : 211
 M. A. Köymen, 42, 142, 164, 173, 182-183
 Melikşâh (B. Selçuklu sultanı) : 25 n., 27-40, 42-47, 49, 61-62, 154, 160, 173, 183, 197, 211-212, 214
 Mengli Tegin (Atabeg) : 129
 Merdân-şâh (Kirman Selçukluları'ndan) : 9, 37, 43
 Mes'ud (Irak Selçuklu Sultanı) : 61, 67, 166, 215
 Mes'ûd (Gazneliler Sultanı) : 6
 III. Mes'ud (Gazneliler Sultanı) : 58, 214

- Mevdûd (Gazneli Sultanı) : 19
 Mîhrâbî Kirmânî (müellif) : 37 n., 200-201, 214-215, 217
 Mîrhond (tarihçi) : X, 47
 Môngene (Emîr-i Hâcib) : 111
 Mucîr ed-Devle Ebu'l-Muzaffer (vezir) : 214
 Mucîrî (şair) : 213
 Hz. Muhammed : 184
 I. Muhammed (Kirmân Selçuklu meliki) : 9, 51, 59-60, 63-69, 158, 162, 165-167, 169, 173, 176, 181, 186-187, 189, 198, 208, 210, 215-216, 223
 Muhammed Alemdâr (evbaş) : 116-117, 127, 147
 Muhammed Arif (din adamı) : 216
 Muhammed Behestun (Kale kumandanı) : 54
 Muhammed b. Emirûye (din bilgini) : 215
 Muhammed b. Habîs (imâm) : 56
 Muhammed b. el-Huseyn el-Erdistânî (din bilgisi) : 215
 Muhammed b. İbrahim (tarihçi) : X, 13, 18, 30-31, 38, 40-41, 55, 60, 71, 132, 146, 205, 211, 219-222, 224-225
 Muhammed b. İlyâs (Benû İlyâs hanedanının kurucusu) : 4-5, 226
 Muhammed b. Key-Arslan (Kirmân Selçuklu emiri) : 60
 II. Muhammed b. Mahmûd (Irak Selçuklu Sultanı) : 66-67, 72
 Muhammed b. Mûsâ Saffâr (muhaddis) : 217
 Muhammed b. Tâhîr (Tâhîrî emiri) : 3
 Muhammed b. Tâhîr el-Makdisî : 215
 Muhammed Humartaş (emir) : 112
 Muhammed Nâzım : 182
 Muhammed Rûzbihân : 121, 216
 II. Muhammed-şâh (Kirmân Selçuklu meliki) : X, 96-98, 100-101, 124-128, 130-132, 134-140, 148-149, 158, 161, 163, 166-167, 171, 174, 190, 199, 205
 Muhammed Tâbâşîrî (Seyyid) : 226
 Muhammed Tapar (B. Selçuklu Sultanı) : 53, 57-59, 61-62, 214
 Muhammed Zeydan (Salgurlu) : 157 n.
 Muhlis ed-Dîn Mes'ud (Kirmân Selçuklu emîri) : 92, 126, 157
 Muhtârî (şair) : 153, 214
 Muhtass ed-Dîn Osman (nedim) : 162, 167, 216
 Muizz ed-Devle Ahmed (Büveyhî) : 4-5
 Muizzî (şair) : 211-212
 Muktedî (Halife) : 214
 Muktedir bi-Emrillâh (Halife) : 151

- Musâ (Furg hâkimi) : 57
 Mustazhir (Abbâsî halifesi) : 61
 Mutezz (Abbâsî halifesi) : 3
 Mutî (Abbâsî halifesi) : 5-6
 Mübârek-şâh (Kirmân Selçuklu Şehzâdesi) : 128, 131, 137-138, 152-153, 163
 Mübârek-şâh (şâir) : 213
 Mücâhid Gürgânî (Salgurlu kumandanı) : 79, 83, 85, 115-116
 Mücâhid ed-Dîn Kûbanânî (Emir) : 129
 Mücâşî b. Mes'ud es-Sulemî (Arab kumandanı) : 2
 Mücîr ed-Dîn Müstevfî (Devlet adamı) : 134, 171
 Mücîr-i Beylekanî (şâir) : 87 n.
 Müeyyed Ay-Aba (Horasan hâkimi) : 66, 78-80, 83-85, 96, 117
 Müeyyed ed-Dîn Reyhân (Atabeg) : 70, 74-77, 79, 81, 83-85, 89, 108-112, 121, 145, 147, 155-157, 159, 165, 168, 174, 176, 178-181, 183, 189, 191, 201, 205, 216, 224
 Müeyyed el-Mülk (vezîr) : 53
 Mühezzeb ed-Devle Hibetullâh (Büveyhî vezîri) : 11
 Mûkerrem b. el-Âla' (Kirmân Selçukluları vezîri) : 48, 50, 155, 211-214
 Müneccimbaşı (tarihçi) : 45
 N. M. Lowick : XI, 151 n.
 Nakîb ün-Nukabâ, bk. Tarrad
 Nâsîh ed-Dîn Ebu'l-Berekât (Kirmân Selçuklu vezîri) : 87, 91, 102, 126, 173
 Nâsîr ed-Devle : 185
 Nâsîr ed-Devle (Atabeg) : 53, 156
 Nâsîr ed-Dîn Ebu'l-Kasım (Vezîr) : 112-113, 159
 Nâsîr ed-Dîn Efzun (Kirmân Selçuklu vezîri) : 82, 91, 186, 206
 Nâsîr ed-Dîn Kemâl (Kethüdâ) : 92, 135, 157-158
 Nâsîr ed-Dîn Kisrâ (Kirmân Selçukluları Devlet adamı) : 47, 171, 208
 Nâsîr ed-Dîn Münşi-i Kirmânî (tarihçi) : X, 10, 56 n.
 Nâsîr li-Dinillâh (Halife) : 152
 II. Nasr b. Ahmed (Sâmânî emîri) : 4
 Nizâm ül-Mülk (B. Selçuklu vezîri) : 26, 29, 31, 33-35, 38-39, 87, 141-142, 155, 161-162, 166, 212-214
 Nûh (Kirmân Selçukluları'ndan) : 9-10, 37
 Nûr ed-Devle (Hille hükümdan) : 29
 Nusret ed-Dîn Ay-Aba (Emîr-i silâh) : 108-109, 112-113, 160
 Nusret ed-Dîn Habeş (Sâbık'ın oğlu) : 127
 Nusret ed-Dîn Kolçak (Emîr-i âhûr) : 108-109, 112-113, 160, 181

Osmân (Halife) : 184

O. Turan : 143

Ödemiş (Atabek Reyhan'ın gulâmı) : 89

Ömer (Halife) : 2, 184

Ömer (Kirmân Selçuklu şehzadesi) : 37, 43

Ömer b. Abdülazîz (Ermevî halifesi) : 51

Ömer Nuhî (emîr, Saffârî) : 122-123

Pakalın : 205-206, 208

Pehlivân (Kutb ed-Dîn Muhammed'in oğlu) : 100

Percy Sykes : 219

Peygamber : 142

Porsuk (Selçuklu kumandanı) : 23

Râşid b. Sa'îd (Hârici reisi) : 17-18

Râvendî (tarihçi) : X, 36, 72

Rebî b. Ziyâd (Arab kumandanı) : 2

Reff' ed-Dîn Mahmûd Surh (Kirmân Selçuklu devlet adamı) : 88, 91-93, 158

Reşid b. Ali (imâm) : 56

Reşid Câmedâr (İsfahan Valisi) : 67, 158, 167, 180-181,

Rûkn ed-Dîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman (fakih) : 215-216

Rûkn ed-Dîn Osmân (emir) : 133

Rûkn ed-Dîn Sâm (Yezd atabegi) : 83, 85, 93, 98-99, 105-106, 109-111

Rüstem Mâhânî (Kirmân Selçuklu veziri) : 82, 175

Sâbık (Salgurlu) : 69

Sâbık ed-Dîn Ali Sehl (Bem kalesi kutuvâli) : 96-97, 101-103, 111, 114 n., 116, 120-121, 126-128, 131-132, 137-139, 147, 152-153, 163, 177, 181

Sâbık ed-Dîn Zevâreî : 113

Sa'd ed-Devle Gevherâyin (B. Selçuklu emiri) : 35-36

Sadr ed-Dîn Ebu'l-Yümn (nedim) : 162

Sadr ed-Dîn Huseynî (tarihçi) : 30, 59, 86

Sa'id Mihrâbî Kirmânî, X

Salâh ed-Dîn Meymûn (Horasanlı kumandan) : 80

Samsam (Oğuz Beyi) : 115, 123, 132

Sancar, bk. Sencer

Sâncâr-şâh (Horasan meliki) : 129

Savtegin (B. Selçuklu emiri) : 29, 31-32 n., 34, 39, 183

S. B. Miles : 18

Schroeder : 221

Sebük-eri (Subkerî/Saffârî kumandanı) : 3

Seferiyye Hâtûn (Sultan Alp Arslan'ın eşi) : 28, 39

Selçuk-şâh (Kirmân Selçuklu şehzadesi) : 64-66, 69, 167, 178, 185

Selçuk-şâh (Selçuklu şehzadesi) : 128

Sencer (B. Selçuklu sultanı) : 58-61, 66, 73, 84, 119, 129, 166, 212-214

Seyf ed-Din el-Cuyûş Ebû Bekr (İspehsâlar) : 104, 181

Seyf ed-Din Tunguz (Horasanlı kumandan) : 80

Sibt (tarihçi) : XI, 30, 32-33, 36, 38, 40, 43, 47, 61-62

Steingass : 164-165, 182, 205

Sultân ed-Devle (Büveyhi emiri) : 6

Sultân-şâh (Kirmân Selçuklu meliki) : X-XI, 27-28, 31, 36-38, 43-47, 148, 151, 154, 158, 162, 167, 169, 173, 185, 219

Sultân-şâh (Harezmsâh şehzâdesi) : 114, 123, 129

Sungur (Salgurlu atabegi) : 66, 69

Sungur As-Aba (gulam) : 114-115

Süleymân (Benû İlyâs hanedanı'ndan) : 5-6

Süleymân (Irak Selçuklu sultanı) : 67

Süleyman-şâh (Selçuklu) : 62

Süleymân-şâh (Kirmân Selçuklu hanedanı) : 62, 225

Şâh b. Şücâ Kirmânî : s. 121 n.

Şebânkâreî (tarihçi) : 37 n., 38, 41

Şehriyâr b. Tâfil (Büveyhi kumandanı) : 17-18, 176

Şahinşâh (Kirmân Selçuklu şehzadesi) : 37 n., 136

Şems ed-Dîn Ebu Tâlib Zeyd (Muhammed b. İbrahim'in atası) : X, 40

Şems ed-Dîn Ebû Muhammed Rûzbihân : 121

Şems ed-Dîn Magûnî (Cîruft Şahnesi) : 92, 176-177

Şems ed-Dîn Mübârek Gâzur (Sâlih) : 217

Şems ed-Dîn Tahmasb (Sâbık'ın oğlu) : 127

Şems ed-Dîn Tatar (Oğuz emiri) : 138

Şeref Kûbanânî : 113

Şeref ed-Dîn b. Azîz (vezir) : 126, 171, 216-217

Şeref ed-Dîn Pişnâ (Yezd atabeginin kardeşi) : 98

Şeref üd-Devle Müslim b. Kureyş (Musul hükümdarı) : 29-33

Şibl ed-Devle, Ebu'l-Heycâ (Şair) : 212

Şihâb ed-Dîn Kiyâ Muhammed (hâzin) : 107, 113, 201

- Şihâb ed-Dîn Miskâl-büzürg (Irak Selçuklu elçisi) : 72
 Şihâb ed-Dîn Muhammed (Gurlular'dan) : 139-140
 Şihâbî (Şâir) : 213
 Şirgîr (Atabeg, Irak Selçukluları emîri) : 83
 Şir-i Surh, 106
 Şirzâd (Gazneliler sultanı) : 58
- Tâc ed-Dîn Ebu'l Fazl Nasr (Saffârî) : 122
 Tâc ed-Dîn Hâlac (Salgurlu kumandanı) : 111
 Tâcü'l-Kurâ (İmâm) : 53, 188
 Tâcü'l-Mülk (Selçuklu vezîri) : 214
 Tâhir b. Muhammed (Saffârî) : 3
 Tarrad b. Muhammed Zeynebi (Nakîb ün-Nükabâ) : 29 n., 30, 32
 Tavk b. Mugallis (Abbâsî kumandanı) : 3
 Tekiş (Harezmsâhlar sultanı) : 139
 Tekle (Salgurlu atabegi) : 115, 117, 137
 Temirel b. Ferruhsâh (B. Selçuklu kumandanı) : 29, 31-32
 Terken Hâtûn (Sultan Melikşah'ın eşi) : 49, 62
 Terken Hâtûn : 62, 225
 Terken Şâh (Kirman Selçuklu şehzadesi) : 72
 Terken-şâh b. Tuğrul-şâh (Kirmân Selçuklu şehzadesi) : 72, 74, 80, 82, 95, 128 n.
 Toğan-şâh (Horasan meliki) : 117, 122, 129
 Toğan-şâh b. Alp Arslan (Selçuklu şehzadesi) : 211
 Tuğrul (Gazneli kumandan) : 19
 Tuğrul Bey (B. Selçuklu sultanı) : 10, 19-22, 28, 30, 40-42, 120, 150, 168
 III. Tuğrul (Irak Selçuklu sultanı) : 137
 Tuğrul-şâh (Kirmân Selçuklu meliki) : 9, 69-75, 87, 96, 136, 142, 144, 147-148, 150, 156, 165, 167-168, 176-177, 190-191, 198, 200-201, 203, 206, 210, 223-225
 Turan-şâh (Kirmân Selçuklu meliki) : X, 9, 37-38, 46-52, 60, 144-146, 148-149, 151, 154-155, 158, 168-169, 171, 180, 185, 197, 200, 207, 214, 216, 219-222
 II. Turân-şâh (Kirmân Selçukluları meliki) : 72, 74-75, 77-79, 96-97, 101 n., 104-121, 123-125, 144, 147-148, 153, 159-161, 163, 166-168, 174-176, 181, 189, 201
 Turmuş Hâcib (Benû İlyâs hanedanı kumandanı) : 5
 Turumtay (Kirman Selçuklu devlet adamı) : 87-91, 93, 112, 115, 144, 147, 158, 162, 176, 179, 191, 209
 Tutuş (Suriye Selçukluları kurucusu) : 60
 Türkân-şâh : 37
- Uzunçarşılı : 155, 174, 186, 190, 208

Üner (B. Selçuklu emiri) : 49, 51-52, 180

Vârdân-şâh : 37

Vassâf (tarihçi) : X, 38

Yahyâ (Sâmânî) : 6

Yaküb b. Leys (Sâffârî) : 3

Yâkûtî (Selçuklu şehzadesi) : 19

Yâ'lâ Şebânkâre'î : 112

Yavlak Arslan (Kirmânlı şehzade) : 106-108

III. Yezdecerd (Sâsânî Hük.) : 2

Yüsûf Aşûr (emîr) : 105

Zâfir Muhammed Emirek : 104, 108, 115-116, 123-126, 147, 158, 163, 168, 176

Zahir ed-Din Efvân (Kirmân Selçuklu veziri) : 94, 96, 98, 107, 112-113, 171

Zengi (Salgurlu atabeyi) : 69, 77, 79, 100, 104-105, 108, 110-111, 137

Zetterstéen : 51

Zeyn ed-Dîn Keyhüsrev (Kirmân Selçuklu veziri) : 82

Zeyn ed-Dîn Mühezzeb (Kirmân Selçuklu devlet adamı) : 88, 93, 106, 144, 209

Zeyn ed-Dîn Resûldâr (Salgurlu elçisi) : 102, 104, 115

Zeytûn Hâtûn (Melik I.Arslan-şâh'ın eşi) : 63, 145, 168, 223

Ziyâ ed-Dîn Ebû Bekr (Horasanlı) : 103-106

Ziyâ ed-Dîn Ebu'l-Mefâhir (Kirmân Selçuklu veziri) : 78, 81-82, 174

Ziyâ ed-Dîn Ömer Zerendî : 117

Zübeyde Hâtûn (Hârûn er-Reşid'in eşi) : 44

B – YER İSİMLERİ :

- Abârik nehri : 103
 Akabe-i Zernâk : 104
 Ali-âbâd : 45, 173
 Amr b. Leys Mescidi : 72, 74 n.
 El-Amrî : 21
 Anadolu : 23, 81, 183, 197-198, 228
 Anâr : 69
 Arabistan yarımadası : 17
 Arafât : 44
 Âvîz : 129 n.
 Azerbaycan : 197-198
- Bâfk : 65, 105
 Baft : 14, 76, 92
 Bağdad : XI, 42, 58, 61, 67, 120, 166, 175, 185, 212-213, 215
 Bağın : 115-116, 118 n.
 Bahreyn : 185, 194
 Basra : 22
 Belh : 66, 212
 Belucistân : 1, 14, 24, 46, 101 n., 224
 Bem : 1, 2, 5, 14, 46-47, 54, 59 n., 74, 76-78, 81-82, 85-86, 89-93, 96-98, 101-104, 107-109, 111, 116, 119-121, 126-128, 131-132, 137-138, 147, 152, 163, 165, 172, 174, 176-177, 181, 194, 198, 200, 204, 219, 223
 Berdesir (ayrıca bk. Guvâşir şehri) : 1, 6, 11-13, 16, 20 n., 25 n., 26-27, 42, 44, 48, 54-55, 59 n., 63-65, 68 n., 69 n., 70, 75-79, 81-91, 93-94, 96, 98-102, 106-109, 112, 114, 116-121, 123, 125, 127-128, 130, 132-138, 146-148, 150-153, 158, 160, 165-167, 169, 171, 174, 176-179, 189, 191, 193, 195-200, 206-207, 219, 222-226, 228
 Beyhak : 213
 Bihâbâd : 65, 105
 Bîr : 23
 Bistâm : 129
 Bizans : 23
 Buhara : 5
 Büst : 19
 Büyük Çöl : 4, 197, 218 n.,

- Cebel el-Me'âdin : 193
 Cebel Pârîz (veya Bârîz) : 1, 3, 15 n.
 Cehrem kalesi : 20
 Cennâbe : 56
 Ceziret-i Benî Nefis : 56
 Ciruft : 1, 5-6, 11, 14, 16, 24, 26 n., 54, 59 n., 64-65, 71-72, 74-76, 79-83, 85, 87-92, 96-102, 104-113, 115 n., 116, 118, 120, 122, 132, 147, 151 n., 152, 167, 169, 176-177, 192-194, 196-200, 207, 220, 223, 225-226
 Cûpâr : 124 n.
 Curûm : bk. Germ-Sir
- Çahargunbed : 14
 Çin : 50, 141, 197-198
- Dârâbcird (Dârâb) : 57
 Derfârid : 15, 90, 92 n., 99, 193, 218 n.
 Der-i Âşûb kalesi : 135
 Der-i Eşkûn : 135 n.
 Derre : 218
 Deşt-i Ber : 79
 Deşt-i Lût : 1
 Devrak : 319 n.
 Deybulî : 194 n.
 Deylem bölgesi : 21
 Dih-i Ârîz : 129
 Dih-i Tâziyân : 122 n.
 Dîv Rûd : 193
 Diz-i Âşûl : 135 n.
- Emîr Seyyid kalesi : 35
 Enedegâr (Anadagâr) : 2
 Ermeniye : 198
 Erzûye : 79 n.
- Fars : 1, 3, 5, 13, 14, 18, 20, 22-28, 39-40, 49, 52, 56-58, 60, 66, 69, 75, 77, 83, 100, 104, 106, 108, 110-111, 114-117, 122, 128, 134 n., 137-138, 147, 150, 168, 172, 180, 192, 195, 197-198, 228
 Fars körfezi : 1, 40, 50, 194, 196-197
 Fedvend (?) : 193

- Fehrec : 130 n., 218-219
 Feriyümed : 213
 Fesâ : 21-22, 100, 106 n.
 Firûz-âbâd : 20
 Firûze (burc) : 45
 Furg : 24 n., 57-58, 105, 115
- Gazne : 19, 58, 139-140, 212
 Gebr Mahallesi : 90 n.,
 Germ-Sîr : 14-16, 18, 54, 64, 79, 99, 108, 115-116, 118, 122, 144, 169, 176, 192, 205
 Gevheriye kalesi : 43
 Gur : 139
 Gurg (Kerk) : 218-219
 Gurîd : 130 n.
 Guvâşir (Ayrıca bk. Şehr-i Guvâşir) : 1, 91-92, 177, 183, 206
 Gürgân : 129
 Gürgenç : 129 n.
- Habeşistân : 197
 Habîs (Şehdâd) : 14, 77, 85, 122-123, 130, 133, 137-139, 149, 166, 195, 219
 Harezmi : 139, 197
 Heftâd-Pulân : 19
 Hemedân : 19, 23, 29-31, 35-36, 40, 43, 72, 80, 82-83, 86, 105
 Hennâb : 5, 12-13, 118 n.
 Herât : 63, 168, 212, 214
 Hicâz : 34
 Hind : 44, 194, 198
 Hindistan : 1, 40, 50, 81, 183, 194-198
 Hitay : 198
 Horasan : 1-10, 14, 59, 66-69, 77-78, 81, 83-84, 90, 96, 114, 117-119, 123, 129, 136, 163, 173-174, 178, 181, 192-193, 197-198, 200-201, 212-213, 216
 Hurşeh : 26
 Huzistân : 5, 22, 52, 69, 185
 Hürmüz : 17, 175, 180, 182, 194, 198, 200, 203-204
 Hürmüz el-Melik : 193, 198
- Irak : 67, 79, 84, 86, 88, 91, 97, 105, 133-135, 137-138, 158, 163, 167, 171, 173, 190, 194-195, 197-198, 200, 212, 228

- İsfahan : 1-2, 21, 23-24, 26-27, 43, 45-46, 49, 52-53, 58, 67-68, 82, 87-88, 105, 122, 156, 158, 167, 173, 180-181, 185, 212, 214
 İstahr : 4, 27 n.
- İğ : 98, 176
 İran : 1-2, 24, 50, 57, 141, 196, 198, 228
 İsfih : 218
 İstahbânât : 98 n.
- Ka'be : 44
 Kâin : 10
 Kale-i Kûh : 63, 69
 Kale-i Kuhen : 45
 Kale-i Manûcân : 177
 Kale-i Süleymân : 92, 177
 Kariyet el-Cevz (bk. Hürmüz el-Melik) : 193
 Karyetü'l-Arab Kalesi : 122
 Kâşân : 1
 Katîf : 65, 185
 Kays (Kış) adası : 50, 56 n., 197
 Kazvîn : 1, 211
 Kedrû (Kutruh) : 106
 Kefire : 20
 Kemâdin : bk. Kumâdin
 Kerec : 30
 Kermân : bk. Kirmân
 Kirman : birçok sahifede
 Kirman şehri : 1
 Köşk-i Şirüye : 55
 Kûfî dağları : 2
 Kûhbanân (Kubanân) : 14, 105, 114, 129-130, 136, 195, 217
 Kûh Hezâr : 1
 Kûh-ı Bârcân : 15
 Kûh-ı Süleymânî : 92 n.
 Kûhistân : 4, 7, 10
 Kûh Kûfcân : 16
 Kum : 1
 Kumâdin : 80-81, 188, 200, 228

- Kûrfek : 122
 Kûy-ı Gebrân Mahallesi : 55, 68 n.
 Lahsa : 65
 Mâdûn : 99
 Mağûn : 92, 177, 194
 Mahalley-i Bâzâr-ı Şâh : 224
 Mahalley-i se-Şenhibî : 37 n., 49, 214-215, 220
 Mâhân nehri : 116
 Mâhrûbân : 319 n.
 Maverâünnehr : 4, 197-198
 Medine : 44
 Mekke : 44, 195
 Mekrân : 1, 16, 44, 71 n., 85, 171, 194, 197, 204, 206
 Merv : 7, 114, 119, 212, 215, 217
 Mescid-i Harâm : 44
 Meşiz : 92, 115, 123, 132, 160
 Mısır : 185, 194-195, 198, 205
 Minâb : 14, 192
 El-Mîzân dağı : 193
 Mûcâşi Kasrı : 13
 Nasr-âbâd : 121 n.
 Nermâşir : 1, 103-104, 120, 122, 130-131, 147, 194, 204, 218 n.
 Nesâ : 120
 Nî-Beyd : 132
 Nigâr köyü : 227
 Nişâbûr : 4, 85 n., 119, 212, 215
 Orta Asya : 178
 Rafsencan : 69
 Râver : 93, 105, 114, 122, 133, 135 n., 139
 Râyin : 75, 89-91, 118 n.
 Res'ül-Hadd : 11
 Rey : 10, 19, 21, 29, 60
 Ribât-ı Alî-âbâd : 64
 Rîkân (Rîgân) : 130, 218 n.

- Rûdân (Rûdhân) : 24, 106 n., 214
 Rûdbâr : 115 n., 194
 Saray-ı Deşt : 63, 78, 93, 115, 121
 Serahs : 114, 129
 Serbânân : 135 n.
 Serd-Sîr : 11, 13-14, 16, 122, 204, 207
 Ser-i Bizen : 15, 90
 Sind : 194
 Sirâf : 50, 56, 197
 Sircân : 1-5, 14, 57, 59 n., 77, 85, 105-106, 115, 118 n., 121, 144, 204, 208, 223
 Sistân : 1, 3-5, 10, 18-19, 58, 80, 98 n., 122, 131, 138-139, 193, 195-196, 218-219
 Sistân Derbendi : 19
 Sumeyrem kalesi : 54
 Suriye : 205
 Surûd (Serd-Sîr) : 115, 144
 Şam : 34
 Şebânkâre bölgesi : 98 n.
 Şehr-i Bâbek : 106 n.
 Şehr-i Guvâşir (ayrıca bk. Kirmân şehri) : 2
 Şîrâz : 3, 6, 12, 20-24, 26-28, 49, 78-79, 104-105, 110, 150, 168, 187
 Şurgez Köyü : 219
 Şütûrân : 106
 Tabes : 7, 10, 60, 66, 105 n., 130, 175, 199
 Tahran : 1
 Tarım : 24 n.
 Tiz (Tis) : 24-25, 174, 194, 196, 198, 200-206
 Toharistan : 19
 Umân : 15, 17-18, 20, 28, 34, 40, 44, 50, 56, 65-66, 150-151, 154, 167, 170, 175-176, 180, 185, 194-195, 218
 Umân Denizi : 50, 212, 228
 Umân Körfezi : 1
 Veleşgird : 194
 Yezd : 1, 60, 62, 69 n., 85, 90, 93-94, 96, 98-99, 101 n., 104-105, 109, 111, 117, 133-134, 139, 147, 153, 159, 174-175, 185, 190-191, 197-198, 200, 218, 225 n.

Zengibar : 197-198

Zerenc : 218 n.

Zerend : 106 n., 111, 114-115, 117-118, 122, 132-135, 195, 200, 226-227

C – DEVLET ve TOPLULUK İSİMLERİ:

Abbâsiler : 3, 205

Anadolu Selçukluları : 190

Arablar : 2, 29, 31-32, 39

Bâtinîler : 52, 185

Beluç (veya Belûs) lar : 1-2, 6

Benû İlyâs : 4-6

Büveyhi Devleti : 4-5

Büveyhiler : 5-6, 11-12, 14, 17, 20, 38, 40, 176, 189, 192, 198

Büyük Selçuklu Devleti : XI, 28, 34, 40, 73, 141, 143, 153, 159, 168, 170, 172, 175, 178,
181-182, 190, 197, 202, 207, 213, 219, 228

Cüheyr Oğulları : 214

Deylemlî (Deylemî) ler : 11-14, 20-21, 23, 76, 78, 80, 94, 100, 125, 132, 135-136, 167, 178,
180, 187, 189

Emevîler : 3

Fars(lar) : 2

Fars Atabegleri, bk. Salgurlular

Gaznelî Devleti : 59

Gaznelîler : 6, 10, 19, 58, 192

Gur Sultanları : 131

Gurlular : 98 n., 139

Harezmsâhlar : 129, 140, 202

Hâricîler : 3, 17-18, 50, 185, 212

Hindli : 61, 194

Irak Selçukluları : 61, 73, 82-83, 87, 98, 105, 108, 134, 140, 181, 213, 228

İğ Emirleri : 100

İlhanlılar : 200

İsmâîlî Türkleri : 52

Kâküye ailesi (hanedanı) : 60

Karahanlılar : 228

Karmâtiler : 185

Kays adası Melikleri : 319

Kıpçaklar : 36

Kirmân Selçuklu Devleti : 7, 17, 41, 74, 78, 114, 120, 135, 138-141, 144, 148-150, 152, 155-156, 158-159, 171-172, 176, 178, 183, 187, 196, 201-203, 206, 228

Kirmân Selçukluları : X-XI, 9, 41-45, 47, 49-50, 52, 55-56, 60-61, 63, 66-67, 70, 73-74, 80, 83, 88, 96, 98, 108, 124, 132, 134, 136, 138, 139, 141-145, 148-182, 184-185, 187-188, 190-191, 193, 200, 202-205, 207-211, 228-229

Kufs (veya Kûficiler) : 1, 3, 5-6, 14-16, 39, 143, 153, 158, 161, 166, 172-173, 178, 192, 209

Kürd (ler) : 2-3, 29, 31-32, 39, 122

Mağunî ailesi : 177

Müslümanlar : 2-3, 175, 189

Oğuz Devleti : 226

Oğuzlar : 11, 19, 66, 114-133, 135-136, 143-144, 153, 155, 157, 166-167, 192, 199-200, 204, 209, 214, 222, 228-229

Osmanlılar : 184 n., 187, 205, 207

Râfiziler : 50, 185

Saffâri Devleti : 3, 122

Salgurlular : 66, 69, 78-79, 98 n., 102, 104-108, 111, 114, 121, 140, 172, 181, 184

Sâmâniler : 4-5

Sâsaniler : 3

Selçuklu Devleti : 21, 29, 42

Selçuklular : 2, 10-13, 17, 19-23, 25, 41, 50, 56, 120, 128, 131, 141, 143-144, 180, 184-185, 190, 192-193, 195-198, 200, 202-203, 210, 220, 222, 225, 227

Sicistanlılar : 18, 19

Şebânkâre(ler) : 49, 52, 56-57, 98, 180

Tâhirîler : 3

Tâzik (Tacik) ler : 17, 48, 71, 87, 113, 127, 145, 178, 180, 188

Türkiye Selçukluları : 143-144

Türk (ler) : 2, 7, 11-13, 15, 20-21, 23, 27, 31, 34-35, 41-42, 48-49, 52, 61, 66, 70-71, 75-76, 79, 87, 92, 94, 99, 101, 106, 112-113, 120, 122, 125-127, 133, 135-136, 141-142, 145, 147, 154, 156, 161, 169, 174, 178-180, 182-183, 188, 191, 199, 224, 228

Türkmen (ler) : 14, 27, 29, 44, 49, 178

